

Василије Ђ. Крестић

ИСТОРИОГРАФСКИ ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

КЊИГА ПРВА

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

MATICA SRPSKA

Vasilije Đ. Krestić

HISTORIOGRAPHICAL
ARTICLES
AND DISCUSSIONS

VOLUME ONE

Accepted at the IX regular meeting of the SASA Department
of Historical Sciences held on 27 November 2019

E d i t o r

Academician

MIHAILO VOJVODIĆ

B E L G R A D E 2 0 2 0

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

МАТИЦА СРПСКА

Василије Ђ. Крестић

ИСТОРИОГРАФСКИ
ЧЛАНЦИ
И РАСПРАВЕ

КЊИГА ПРВА

Примљено на IX редовном скупу Одељења историјских наука САНУ
од 27. новембра 2019. године

У р е д н и к

академик

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

Б Е О Г Р А Д 2 0 2 0

Издају
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35
и
Матица српска
Нови Сад, Матице српске 1

Лектура и коректура
Јелка Јовановић

Технички уредник и графичко решење корица
Никола Стевановић

Тираж
1000 примарака

ISBN 978-86-7025-875-4 (целина)
ISBN 978-86-7025-876-1 (том 1)

Штампа
Colorgrafx, Београд

Издавање ове монографије потпомогнуто је средствима
Министарства културе и информисања Републике Србије и ЈП „Србијагас”.

© Српска академија наука и уметности, 2020.

САДРЖАЈ

Уводна реч.....	7
„Славјански југ” Ђуре Кларића (1867/8)	9
Загребачке демонстрације и бекство Милана Маканца у Београд 1862	17
Шездесете године у књизи Јосипа Хорвата, Повијест новинства Хрватске 1771-1939.....	30
Писма због којих је Љубен Каравелов био затворен после убиства кнеза Михаила Обреновића	37
Прилози за биографију Ивана Кukuljeвића	54
Јавно мњење Хрватске о ослобођењу градова	66
Нови подаци о настанку „Ријечке крпице”	79
Přispěvek k dějímám česko-chorvatských vztahů (1860-1868).....	82
Šidak, Gross, Karaman, Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.	91
Waclaw Felczak, Ugodba węgiersko-chorwacka 1868 roku, Wrocław-Warszawa-Kraków 1869.....	100
Метел Ожеговић о територијалном јединству и политици Хрватске (1860-1868).....	105
Ungarn-Jachrbuch, Zeitschrift für Kunde Ungarns und verwandte Gebite, Band 1, Mainz 1969.....	124
Заплењено писмо Светозара Милетића упућено Лази Костићу	126
Нови подаци о Светозару Милетићу из 1857. године.....	130
Постанак и развитак Аустрије	137
Писма Антонија Орешковића генералу Иштвану Тиру (1864-1868)	141
Ситнији прилози: Необјављена песма Меда Пуцића из 1866. године; Једно сведочење о атеизму Светозара Милетића; Подршка српске омладине у Бечу Имбри Игњатијевићу Ткалцу	162
Милетићев позив српској омладини да се окупи око „Славјанке”	167
Виктор Новак - историчар XIX и XX века	171
О неким одјесима грчких устанака у српској књижевности.....	177
Из историје српске књижевности педесетих година XIX века	184
Нова грађа о „Бугарској дневници”	196
Друштво Српског напретка (прилог историји)	206

Радован Самарџић	218
О писању историје народа и народности Југославије.....	228
Петар Поповић (1899-1987).....	232
Измишљотине свештеника Винцетића	235
Илузије о слободи. Један поглед на Велику сеобу Срба 1690. године	237
Срби у Хрватској са ћирилицом су идентификовали веру и нацију	241
Прилог историји Српске православне цркве у Хрватској (1849-1860).....	246
Како је Туђманова Хрватска израсла у бестијалног настављача Павелићеве НДХ	254
Мемоари Стефана Стевче Михаиловића (1861-1878).....	258
Нови повратак на старо. Поводом проглашења Устава Хрватске.....	292
In memoriam др Федор Никић	301
Чија је Бока Которска (повјесничару др Фрањи Туђману - историјско подсећање).....	313
Није време за ћутање (поводом текста г. Станимира Лазића „Сачувајмо мир” у Војводини).....	316
Разарање српског народа.....	319
Забелешка о „великој Србији” и „великосрпству”	322
Дело испод научног нивоа	326
Непознато Ђопићево писмо о „Јеретичкој причи”	330
Лазар Ракић (писац историје)	334
Државно и историјско право Хрватске - основ сукоба са Србима.....	340
Ђуро Даничић - између милости и поштења.....	353
Српска народно-црквена аутономија и мађарске владе.....	354
Три племена један народ.....	359
Илија Гутеша	362
Максимилијан Прица.....	367
Светозар Кушевић - скица за једну политичку биографију	373
Адам Прибићевић, Хрватско-српска коалиција.....	387
Поводом резолуције Турско-кањишког среза из 1919. године	456
Попис личности.....	461

УВОДНА РЕЧ

Приводећи крају свој радни век, одлучио сам да своје историографске текстове, расуте по многим часописима, зборницима, новинама и разним другим периодичним публикацијама, саберем и објавим у два књигама. Реч је о текстовима који нису добили места у мојим већ објављеним монографијама или књигама са сабраним радовима о одређеним темама, као што су *Српско-хрватски односи и југословенска идеја у другој половини XIX века*, *Из историје Срба и српско-хрватских односа*, *Досије о ђенези ђеноцида над Србима у НДХ*, *Из прошлости Срема, Бачке и Баната*, *Знаменици Срби о Хрватима*, *Зайамћења* и *Прилози за новију историју САНУ*. У питању су исторографски текстови различите тематике који су објављени као студије, чланци, расправе, прилози, критике и полемике. Највећи број тих радова је истраживачког карактера, написан на основу домаћих и страних архивских докумената с подацима који су нови и непознати а обогаћују наша сазнања о неком проблему, догађају или некој личности. Уверен сам да ћу их њиховим објављивањем у посебним књигама сачувати од заборављања и будућим истраживачима олакшати да до њих дођу и да их искористе за сопствене научне потребе. Уз то, објављивањем тих расутих текстова у два целина намера ми је да заинтересованим истраживачима и љубитељима прошлости пружим јаснију представу о сопственом научно-истраживачком раду и резултатима тога рада.

Текстове објављујем по хронолошком времену њиховог настајања без било каквих накнадних допуна или измена, осим исправљања уочених словних или интерпункцијских погрешака. Објављујем их писмом којим су првобитно били штампани. На крају сваког рада означена је публикација у којој је раније био штампан.

Осим радова строго научног карактера, који су снабдевени напоменама, или пописом коришћених извора и литературе, у књиге сам уврстио и текстове без напомена и навођења коришћених извора и литературе. То су расправе историјског и научно-стручног садржаја којима сам као историчар јавно иступао поводом неких значајнијих актуелних догађаја, као што су, на пример, хрватско својатање Николе Тесле, питање одговорности за избијање рата и разарање Југославије, аутономије Војводине, геноцида почињеног над Србима у НДХ, положаја и асимилације Срба у Хрватској, великохрватских претензија, југословенске идеје и неких тенденциозних противсрпских

изјава хрватских политичара. Из тих текстова, које су редактори опремали појединим насловима и поднасловима, изоставио сам њихове интервенције и у књигама које објављујем оставио сам само оно што сам написао и како сам их написао.

Из радова објављених у научним часописима изоставио сам апстрактне, кључне речи и закључке на страним језицима. Тиме сам желео да уштедим простор да бих могао да објавим што више својих текстова који су намењени пре свега домаћим колегама моје струке и ширем кругу читалаца које занима историја.

Текстови које сам уврстио у ове књиге, без обзира на њихов обим, представљају избор. Изоставио сам највећи број радова у којима сам објављивао разна документа из наше политичке и књижевне историје и многе често и исцрпније приказе значајнијих историграфских дела. У књиге нисам уврстио и неке обимније мемоарске текстове, као што су: *Аутиобиографија Димитрија Машића* (објављена у Споменику САНУ, 1981), *Златна књижа породице Уијешеновића* Огњеслава Утјешеновића Острожинског (Зборник о Србима у Хрватској, књ. 3, 1995) и значајна студија Радослава Грујића, *Крајак извештај о политичко-верској активности Вашикана на Балкану* (Зборник о Србима у Хрватској, књ. 8, 2011) коју сам пронашао у Народној библиотеци Србије и за коју се није знало да јој је аутор Грујић. Осим у једном случају, у којем је реч о *Прилоу чешко-хрватских односа*, који је објављен на чешком, а не и на српском језику, радове који су штампани на немачком, мађарском, енглеском, француском, грчком и бугарском језику објавио сам у оригиналној српској верзији. У књиге нисам уврстио ни многе фељтоне штампане у разним листовима: Политици, НИН-у, Нашој борби, Политици експрес, Борби, Вечерњим новостима, Интервјуу, Дневнику, Побједи (Титоград), Јединству (Приштина), Гласу српском (Бања Лука), Дану (Подгорица), Гласу јавности (Подгорица), Зрењанину и Комуни (Кикинда).

Сви радови у овим књигама, који су настали после 1990. године, резултат су рада на индивидуалном пројекту који је финансирао Фонд за научни рад Српске академије наука и уметности. У припремању ових књига, посебно у њиховој електронској обради, помогла ми је архивисткиња Архива САНУ у Београду Драгана Читлучанин, којој и овим путем исказујем захвалност.

Београд, 27. новембра 2019.

Василије Ђ. Крестић

„SLAVJANSKI JUG” ĐURE KLARIĆA (1867/8)

U svoje vreme zapažen a danas sasvim zaboravljen i nepoznat Đuro Klarić zaslužuje pažnju svojim rodoljubivo-patriotskim pesmama, listom Putnik i časopisom Slavjanski jug.¹ Pratio je aktivno političke događaje u zemlji a pesmama ih opevao. U njima je branio svoje političko gledište, kritikovao i napadao političke protivnike, osuđivao potkupljivost i kruhoborstvo i uviđao potrebu hrvatskog jedinstva i sloge svih južnoslovenskih naroda. One su bez umetničke vrednosti, ali tretiraju aktualne teme, pa su svedok onog vremena kada se Hrvatska šezdesetih godina prošlog veka nalazila u nezavidnoj situaciji da bira između Beča i Pešte, od dva zla manje. U strastvenoj stranačkoj borbi koja je tada vođena, mladi Klarić je pristajao uz Štrosmajerovu Narodno-liberalnu stranku, koja je u svoj politički program, uklopila aktivan kulturno-prosvetni rad. Osećajući svu važnost toga rada u izrađivanju političke i nacionalne svesti hrvatskoga naroda, Klarić mu je u mlađim danima posvetio svoje skromne pesničke sposobnosti.

Rodio se u Sisku² 1838. godine.³ Rano je ostao bez roditelja, ali je uspeo da završi trgovački zanat.⁴ U mlađim danima živeo je u Karlovcu, gde se bavio književnim radom. Na kraju šezdesetih godina preselio se u Zagreb i zaposlio u fabrici duvana. Radio je kasnije kod duvanske režije u Bukureštu i otomanske fabrike duvana u Carigradu, gde je penzionisan kao centralni upravnik carske oto-

¹ Osim Putnika i Slavjanskog juga, koje je uređivao, Klarić je napisao: *Pjesnik i glasbenik*, Karlovac 1864; *Vilin srce mojoj miloj Reziki*, Karlovac 1864; *Našinke I-II*, Karlovac 1867; *Uzdasi ili rodoljubni molitvenik*, Karlovac 1868; *Pošanski rog*, Zagreb 1868; *Potres u Carigradu* (10. srpnja 1894), Zagreb 1895; *Pozdrav Njegovom Veličanstvu Franji Josipu I sa Bospora u Zagreb* 1895, Carigrad 1895; *Srce, 300 izvornih čestitaka u stihovih*, Varaždin 1896, i pozorišni komad *Miroslav*. Dobrovoljno kazališno društvo iz Karlovca zamolilo je u februaru 1866. Predsedništvo Namesničkog veća da dozvoli izvođenje *Miroslava*. Uz molbu Karlovčani su priložili jedan rukopisni primerak komada. Međutim, ocena Namesničkog veća o Klarićevom radu bila je veoma nepovoljna, jer delo je navodno bez dramatičke vrednosti, bez smisla, pisano lošim jezikom i nepristojnim izrazima. Stoga dozvola nije izdata, pa je verovatno da *Miroslav* nije doživeo nijedno pozorišno izvođenje, a koliko je dosad poznato, ni štampanje. Iz ocene Namesničkog veća da se zaključiti da je predmet drame uzet iz revolucionarnih događaja 1848/9. Nepristojnim izrazima služio se Klarić naročito kada govori o Mađarima protiv kojih se bori i na kraju u toj borbi gine glavni junak Miroslav. Moguće je da su politički obziri rukovodili Namesničko veće kada je zabranilo izvođenje *Miroslava*. Državni arhiv u Zagrebu (DAZ), Predsednički spisi Namesničkog veća 1866, K. 58, sv. 14, br. 565.

² R. Strohal, *Grad Karlovac opisan i orisan*, Karlovac 1906, 239, 240, 241.

³ DAZ, Predsednički spisi Zemaljske vlade 1884, K. CC, br. 4507.

⁴ DAZ, Predsednički spisi Hrvatske dvorske kancelarije 1867, K. CCLXXVIII r. 548, br. 2073.

manske duvanske režije.⁵ U Carigradu je bio predsednik „hrvatsko-dalmatinskog kluba”, pri kojem je njegovim nastojanjem osnovan fond iz kojeg su siromašniji Hrvati dobijali pomoć. Zahvaljujući njegovom trudu i zauzimanju, u austriskoj građanskoj školi u Carigradu uveden je hrvatski jezik kao obavezni predmet. Od devedesetih godina bio je predsednik Školskog veća austriske carigradske škole i njene imovine.⁶ Osobiti trud je uložio oko zbrinjavanja hrvatskih bolesnika u carigradskim bolnicama. Zbog brižljivosti i zalaganja za hrvatsko stanovništvo u Carigradu, dobio je popularan naziv „papa Klarić”, čime su mu iskazivani ljubav i poštovanje. Umro je u Beču 29. X 1909.⁷

Klarić se pesničkim radom prikazao kao pristalica Narodno-liberalne stranke, ali još jasniju njegovu političku orijentaciju imamo u vreme kada je uređivao lokalni karlovački „pokusni list Putnik”, čiji prvi broj se pojavio 9. I 1867. Izlazio je dva puta nedeljno, a svakih 15 dana je donosio „hrvatsko-srpski i slovenački zabavni prilog” Vilu. Uredništvo Putnika nije imalo dozvolu za članke političkog karaktera. Međutim, to Klariću nije smetalo da pored stalnih rubrika: „domaće viesti”, „trgovina”, „sajmovno kazalo”, „oglasnik”, „književnost i umjetnost”, donosi i najnovije političke vesti u vidu crtica i da saopštava dopise čisto političkog karaktera.⁸

U većini članaka uredništvo je zastupalo ideje Narodno-liberalne stranke, bilo je dosledno protiv dualizma a za federalizam u okviru Habzburške monarhije. U 15. i poslednjem broju Putnika 13. aprila 1867. u tom smislu napisani su članci: *Vidovdan o vjeri i narodnosti*, *Dopis iz karlovačke okolice* i *Obzor po svietu*. Cenzura ih nije mimoišla. Namesničko veće je preko bana Šokčevića još 22. februara 1867. od ministra predsednika Beusta dobilo uputstvo koji politički pravac treba da zastupa štampa u Hrvatskoj. Beust je napisao Šokčeviću da je zadatak svih listova „[...] da rasteraju iluzije svih onih, koji rade na ukidanju dosadašnje državnopravne sveze kraljevine od kraljevine ugarske krune i na osnivanju trojedne kraljevine, koja bi stajala u slaboj svezi sa celokupnom monarhijom [...]” On je izjavio da je i njegov zadatak da utiče na bečku štampu da piše u prilog dualizma, pa ostavlja samo taktu Šokčeviću „da svoj moćan uticaj na hrvatske javne organe, kao i sve faktore javnog života na jednaki način u tom pravcu” upotrebi.⁹

⁵ *Znameniti i zaslužni Hrvati*, Zagreb 1925, 134.

⁶ Đuro Klarić, *Potres u Carigradu*, Zagreb 1895, IV.

⁷ *Znameniti i zaslužni Hrvati*, Zagreb 1925, 134.

⁸ Značajniji dopis je iz Ljubljane, u kojem je objavio zaključak o dualizmu koji je izrekao u saborskoj sednici grof Antun Auersperg: „Državni organizam izgubio je svoje zdrave noge; dualizam bile bi mu samo dvije hodalice (batine) na kojih bi još nekoliko vremena hoditi mogao.”

Interesantan je i dopis iz Varaždina u kojem je izraženo nezadovoljstvo radi „nedomordnoga ponašanja” varaždinskih poslanika na Hrvatskom saboru. Dopisnik je objasnio zbog čega su takvi ljudi poslani na sabor, pa je napisao da je za to kriv „pokojni 'reichsrat', od kojega zaziramo nada sve, te stoga birasmo navlaš pristaše Prekomuracah, koji nam se činjahu neoborivim zidom protiv njemu” (Putnik 9. I 867, br. 1).

⁹ Milan Prelog, *Nekoliko priloga za istoriju postanka hrvatsko-ugarske nagodbe*, Riječ 1. IV 1928, br. 77.

Namesničko veće, sa Šokčevićem na čelu, imalo je samo formalnu samostalnost a stvarno je bilo poslušno Beustovo oruđe i izvršavalo je njegove naredbe. Pod takvim uslovima i političkim prilikama, kada je dualizam kao oblik državnog uređenja bio gotova stvar, nije bilo teško obuzdati jedan provincijski list, koji uz to nije ni imao dozvolu za članke političkog karaktera. Zbog pomenutih članaka Namesničko veće je uredništvu Putnika izdalo opomenu. Ne želeći da piše u prilog dualizma, a sprečen da zagovara federalizam, posebnim proglasom Klarić je obavestio čitaoce da list neće izlaziti sve dok se uredništvu ne dozvoli da piše slobodno, tj. u duhu u kojem je do tada pisao.

Time se Klarić nije predao, niti je odustao od svojih političkih ubeđenja. Naprotiv, već tada je imao novi plan rada, koji se ne razlikuje od ovog u Putniku samo po formi, već i po idejama. Proglasom kojim je obavestio čitaoce o Putnikovoj sudbini nagovestio je izlaženje jednog književnog časopisa koji se pod nazivom Slavjanski jug pojavio 6. novembra 1867.

Političke prilike u Monarhiji, a posebno u Hrvatskoj, nimalo nisu išle u prilog narodno-liberalnoj stranci i Klariću, koji je njoj u ovo vreme bio privržen. Posle Austro-ugarske nagodbe trebalo je urediti i državnopravne odnose između Hrvatske i Ugarske. Stoga je bilo nužno slomiti snažan antidualistički otpor javnog mnjenja Hrvatske. Taj zadatak s uspehom je izvršavao tadašnji namesnik banske časti Levin Rauh. Vršeci intenzivne pripreme za saborske izbore (održani od 19. XI do 23. XII 1867), on je nezakonitim sredstvima i represivnim merama uklanjao sve prepreke.

U takvoj situaciji Klariću je bilo jasno da je dualizam bar privremeno neizbežan i da o federalizmu nema govora. Stoga se za njega nije zalagao, već je postao radikalniji i u Slavjanskom jugu je zastupao izrazito jugoslovensku orijentaciju van okvira Monarhije. To je osnovna idejna razlika između Putnika i Slavjanskog juga.

Propagandna sredstva kojima je Klarić pribegao sa namerom da slobodnije iskaže svoje misli, danas su svedok one teške političke situacije kada u Hrvatskoj nije postojala sloboda štampe i kada je svaka misao protivna dualizmu mogla imati neželjenih posledica. Ta sredstva danas izgledaju naivna, ali u konkretnim uslovima bila su jedino moguća ako se nije želelo da novi časopis snađe sudbina Putnika ili Pozora.¹⁰ Reči kao izražajna sredstva Klarić je u Slavjanskom jugu podredio slikama i simbolima, ali tako vešto da njihova moć kazivanja nije zaostajala za člancima koji su štampani u Putniku.

U prvom broju časopisa bila je slika kneza Mihaila s kraćom biografijom. To je za cenzuru bio jasan znak jugoslovenske propagande, tj. suprotstavljanja dualističkim intencijama carske vlade. Međutim, vlastima je naročito pala u oči na naslovnoj strani naslikana vinjeta, zbog koje je Namesničko veće kompletno izdanje prvog broja časopisa zaplenilo, a jedan primerak poslalo Državnom tužilaštvu (Odvjetništvu) s pitanjem: „Da li nalazi u vinjeti toga tiskopisa udio podpadajući

¹⁰ Pozor je zbog pritiska vlasti prestao da izlazi u Zagrebu i pod imenom Novi Pozor izlazio je u Beču.

ustanovom kaznenog zakona?"¹¹ Državno tužilaštvo uputilo je predmet na ispitivanje Najvišem državnom tužilaštvu (Nadodvjetništvu), koje je posle detaljne analize vinjete 15. novembra podnelo Namesničkom veću sledeći izveštaj:

„Izjavljujuć kr. drž. Nadodvjetništvo da u samu sadržaju predležećega tiskopisa 'God I. 868 svezak I.' izim subsidiarne okolnosti, ležeće u uvršćenju slike Michaela Miloša Obrenovića III. ne nalazi ničega što bi padalo pod udar kaznenosti, svraća svoju pozornost na Xylographiu, koja se kao stalno kazalo za smer i nameru te, kako se veli 'zabavno poučne knjige', predstavlja.

Pomoćju Stemmato-Graphie, i u koliko bje moguće pribaviti si podatke nauke Heraldike, izjasnjuje kr. drž. Nadodvjetništvo xylographičku Vignettu te 'zabavno poučne knjige' u sledecem:

a) Prvi u redu grb predstavlja Štajersku s razlikom, da je u Xylographiji iztiskan lav samo s jednim repom.

b) Drugi u redu grb predstavlja Korušku s razlikom, da su u Xylographiji lavi preokrenuti.

c) Treći u redu grb predstavlja Srbiju.

d) Četvrti u redu predstavlja Hrvacku, Dalmaciju i Slavoniju, s razlikom: da Kruna Slavonska pridolazi u Xylographiji u zelenom polju, dočim ona po heraldičkom pojmu u crvenom polju biti ima.

e) Peti u redu grb predstavlja Kranjsku jer se po heraldičkoj boji uzima, da je orao modre boje pa stoji u bijelom štitu a razlika prema Stemmato-Graphiji stoji u tom: da orlu u Xylographiji manjka polumjesec u sredini tela.

f) Šesti u redu grb označuje Stemmato Graphia s izrazom 'Imperium Nemanide', a razlika stoji u tom: da Vignetta predstavlja crvenoga orla u zlatnom štitu, dočim grb Nemanide predstavlja bieloga orla u crvenom štitu, i da polag Vignete manjkaju orlu kruna i ljiljane.

Negledeći na te razlike mora kr. drž. Nadodvjetništvo zaključiti: da upitni grb polag Stemmato-Graphie predstavlja Imperium Nemanide, ne pako grb Moskovske, s kojim je samo uz tu razliku identičan, što je moskovski grb zlatni orao u crvenom štitu i što orlu u xylographiji manjkaju krune i Sv. Đurađ u sredini tela, i jer nazor kr. drž. Nadodvjetništva za grb Imperii Nemanide i tiem učvršćuje, što se smer ciele Vignette stiče u združenju Jugoslovenskih državah, Imperium pako Nemanide sastoji se po nauci historičkoj iz diela sadašnje Bosne, iz Srbije i diela Bugarske Albanije; postav Imperium toga imena okol godine 1190 pod Stepanom Nemanidom i uztrajav do 1370. zadnjega Nemanide cara Uroša sina Dušanova.

g) Sedmi u redu grb, počam presuditi gerbove s gornje strane Vignette, onaj, koji predstavlja prelomljeni bieli krst, nemože kr. drž. Nadodvjetništvo da označi na temelju raspoloživih podataka.

h) Osmi u redu grb predstavlja Ramu, mač u ruci u crvenom štitu, i stoga što negdašnja Rama sačinjava u sadašnjoj dobi dio Bosne.

¹¹ Izveštaj Državnog nadodvjetništva Dvorskoj kancelariji, DAZ, Spisi Hrvatske dvorske kancelarije 1867, K. CCXXII, br. 5264.

i) Deveti u redu grb predstavlja Illyricum s razlikom, da je u Xylographiji osrednji štit bele boje, polag Stemmato-Graphie neima Illyricum toga štita budući je tamo, naime u Stemmato-Graphiji celi štit crvene boje sa belom zvezdom i mesecom. Pod Rimljanih biaše Illyricum sadanja Bosna, Hercegovina i Albania, Srbia, Thracia (Bulgaria) i t. d. Grb taj je sjedinjen s grbom Bosne, što očito predstavlja svezci sa glavami crnacah.

k) Deseti u redu grb je Ragusa sa crveni i bielimi balvani.

1) Jedanajsti grb predstavlja Macedoniju s razlikom, da se u Vignetti nalazi zlatan lav u crvenom polju, dočim u Stemmato-Graphiji pridolazi crveni lav u zelenom polju, ili (u koliko je boja okvarela) u zlatnom polju. Njegdašnja Macedonija je u sadanjoj dobi sastavni dio Turske u kojoj žive Grci i Bugari.

Ostaje još za analizirati kruna pod koju su svi ti grbovi sjedinjeni.

Identičnost te krune, kako je xylographirana, nedade se iz Stemmato-Graphie konstatirati, i zato mora kr. drž. Nadodvjetništvo da zaključi na Ideal te krune, pod koju treba po načelu xylographa da se gornje države sjedine.

Oznaka pako heraldička te krune stoji: u crvenoj kapi sa srebrni zaponci i srebrnim uresom krune, kome gornji dio stoji u duguljastom bisernom zernu. Nakon slika pod grbovi po nazoru kr. drž. Nadodvjetništva predstavlja sleva: Srbina, u sredini Hrvata, sdesna osobu iz Štajerske, Koruške ili Kranjske u međusobnu združenju.

Prosudivanje tiskopisa toga u celosti, pogledom na ustanove kaznena zakona, daje se od strane kr. drž. Nadodvjetništva u sledećem: Uvaživši: da izdavaatelj i urednik toga tiskopisa Đuro Klarić, kako se znade trgovac u Karlovcu, po svom znanju i naucih, bezdvojbeno oskudjeva onijeh svojstvah, koja se smatraju potrebitim budi za ideu budi za izvedenje kakove ideje, kakva leži u Xylographiji tiskopisa, po čem mora kr. drž. Nadodvjetništvo da zaključi na stanoviti savez osobni i moralni licah, koja ustanovljuju i rukovode smer i težnju izraženu u tom tiskopisu, odnosno u Vignetti. Uvaživši: uvršćenje slike kneza Srbije već u prvi broj tiskopisa, i sliku na Vignetti vidimo, po kojoj se predstavlja združenje austrijskih državljanah, sa državljanom inozemnoga Jugoslavjana, naime sa Srblijinom. Uvaživši: da su zemlje stojeće pod žezlom Austrie spojene na Vignetti sa zemljami spadajućimi pod žezlo carevdne turske i knježevine srbske pod jednu krunu, i to sve zemlje jugoslavenske, kao podatak k težnji manifestiranoj po mnogih ini zgodah na konstituiranje tako zvana jugoslavenska carstva, među koje spada težnja na to očito izražena u članku: 'U Sremu 19 lipnja dopis' uvrštena u časopisu Pozor br. 152. 867. već sudbeno inkriminiranu. Uvaživši: da su sve te zemlje spojene pod jednu krunu, i to idealnu koja nije kruna ni jedne zemlje pod žezlo Austrie spadajuće. Uvaživši da združenje zemljah žezla Austrijskoga pod inu budi označenu, budi idealnu krunu, neizbeživom doslednošću vuče za sobom oddruženje od žezla Austrijskoga, dakle po jasnoj oznaci kaznenoga zakona: 'podhvat na odtrgnuće u Vignetti jasno označenih delovah od jedinstvenoga državnoga saveza ili obštega zemaljskoga carevine Austrijske sredstvom tiskotvora i predstavami u slici' - pri čem dakako ničega ne manje ona okolnost, da li će izdavaatelj te slike i druzi mu

postići uspeha namere svoje, ili ne. Uvaživši po tom, da u upitnoj Vignetti leže kriterija zločina veleizdaje po § 58. k. z. to je kr. državno Nadodvjetništvo stoga gledišta stvar po § 21 poslovnika presudeć, podjednako izdalo pozivom na § 32 k. p. na podčinjeno si kr. drž. Odvjetništvo kr. sudb. Stola Zagrebačkoga nalog: da prema tomu tiskotvoru povede uredovanje u § k. p. označeno.”¹²

Uprkos tačnoj konstataciji Nadodvjetništva da Klarić teži za otcepljenjem nekih delova Monarhije a za stvaranjem nove južnoslovenske države, Namesničko veće je smatralo da kazneni postupak treba obustaviti. U tom smislu uputilo je dopis Dvorskoj kancelariji i obrazložilo predlog. Držalo je da je Klarić neznatna ličnost¹³ pa „će uspieh veleizdajne parnice, ako se i doverši s osuđenjem dotičnikah,¹⁴ prema važnosti zločina, radi kojega će se povesti tužba, biti neznatan”.¹⁵ Sumnjalo je u to da će kroz pokrenuti kazneni postupak „naći druge osobe, koji bi se kao početnici težnje, izražene u inkriminiranoj slici, na odgovornost potegnuti mogle”.¹⁶ U međuvremenu javnost je preko štampe saznala da je objavljeni Slavjanski jug zaplenjen zbog neke „fantastične slike”.¹⁷ Uzimajući sve to u obzir, Namesničko veće je smatralo da će postupak zbog „veleizdaje” Klarića pobuditi domaću i stranu štampu na razmatranje vinjete, njenih grbova i u njima izražene ideje jugoslovenskog jedinstva. Mislilo je da će se pomenute ideje komentarisanjem još više propagirati jer će se morati konstatovati da one zaista postoje.¹⁸ Uzimajući u obzir obrazloženje Namesničkog veća a imajući u vidu izbore, Dvorska kancelarija je želela da čitava stvar prođe sa što manje buke i da se ne pruži opoziciji materijal za napade. Stoga je usvojila predlog¹⁹ „da se te uzapćene slike zabrane na temelju § 22 tisk. reda i zajedno sa konfiniranom mjedenom pločom od koje su otisnuti, unište.”²⁰ Kancelarija je tražila od Namesničkog veća da čeka na dalja uputstva u slučaju ako je Sudbeni sto županije zagrebačke u međuvremenu pokrenuo postupak. Nadodvjetništvo je 27. novembra povuklo kaznenu prijavu protiv Klarića jer Sudbeni sto još nije preduzeo kaznenu istragu.²¹

¹² Izveštaj Državnog nadodvjetništva Namesničkom veću. Isto.

¹³ Namesničko veće je napisalo da je Klarić „izučeni trgovac iz Karlovca, čovjek od jedno 24-26 godina, osriednjega izobraženja, neznatnih sposobnostih, koji se preko svojih duševnih silah napinje biti spasiteljenu ... U koliko je predsjedništvu ovomu poznato, težnje Đure Klarića slabo se uvažavaju na književnom polju, a u političkom pogledu sasvim je bez važnosti i upliva” (DAZ, Predsednički spisi Hrvatske dvorske kancelarije 1867, K. CCLXXVIII, F. 548, br. 2073).

¹⁴ Osim Klarića, bili su optuženi drvorezac Čeh Franjo Bartelj, i Senečić, tipograf u zagrebačkoj štampariji Dragutina Bokaua, u kojoj je časopis štampan.

¹⁵ DAZ, Predsednički spisi Hrvatske dvorske kancelarije 1867, K. CCLXXVIII F. 548, br. 2073.

¹⁶ Isto.

¹⁷ O tome Klarić piše: „Ta bog vas dao gospodo, što u životu zaista postoji, ili u narodu živi, nije fantazija” (Slavjanski jug, 1868, sv. 2, 68).

¹⁸ DAZ, Predsednički spisi Hrvatske dvorske kancelarije 1867, K. CCLXXVIII F. 548, br. 2073.

¹⁹ Telegram Dvorske kancelarije Namesničkom veću od 25. XI 1867. Isto.

²⁰ Isto, prilog br. 570.

²¹ Isto.

Pošto je postupljeno po naredbi, svi omotni listovi su uništeni, a Klarićev simbolički jugoslovenski moto očuvan je samo u citiranom opisu. Časopis je sadržajno ostao nepromenjen. Drugi put štampana omotna strana prvog broja bez ikakvih je slika i ukrasa. Ostali brojevi imaju vinjetu bez grbova i dve slike. Na gornjoj slici je guslar sa 4 slušaoca a slika ispod nje preuzeta je sa uništene naslovne strane i, po mišljenju Nadodvjetništva, predstavlja zagrljenog Srbina, Hrvata i Slovenca.

Časopis ima četvrt folio format. Paginiran je u nastavcima iz broja u broj i u četiri izašle sveske (III i IV su dvobroj) ima 140 strana. Štampan je latinicom i ćirilicom a pored srpsko-hrvatskog i slovenačkim jezikom.²² Kao obaveštenje čitaocima šta se podrazumeva pod Slavjanskim jugom Klarić je u istoimenoj pesmi na prvoj strani prvog broja označio geografski prostor tog juga, a Hrvate, Srbe, Slovence, Crnogorce, Bosance, Hercegovce i Bugare nabrojao kao njegove stanovnike. Časopis je imao svoju fizionomiju, tj. konstantne rubrike koje su donosile teme određenog sadržaja. U rubriku biografija, osim slike i podataka o knezu Mihailu, Klarić je uvrstio: Štrosmajera, Blajvajsja (*Bleiweis*), crnogorskog kneza Nikolu, Račkog, Tomana, Maširevića, I. Mažuranića i Jakova Radoslava Razloga. Osnovni cilj Klarićev bio je da biografijama informiše narod o radu tih ličnosti na političkom i kulturnom polju. On je uzdizao njihov autoritet, popularisao ih i time, bez ijedne reči koja bi se od vlasti mogla uzeti za zlo, stavljao čitaocima do znanja da te ličnosti zaslužuju njihovu podršku. Manje je interesantan deo o književnosti, gde su štampani domaći i prevedeni strani literarni sastavi: romani, novele, pripovetke, humoreske i pesme.²³

Pod naslovom „Slike iz Jugoslovenskog naroda” donešene su slike i opisi narodne nošnje iz uže Hrvatske, Srbije, raznih krajeva Slovenije, Dalmacije i Hercegovine. Klarić je imao na umu rascepanost Južnih Slovena i njihovo slabo uzajamno poznavanje, u čemu je nalazio uzroke nesuglasica. Mislio je da će se boljim upoznavanjem nespornosti izglediti jer će se uvideti – pisao je on – „da je Hrvat, Slavonac, Dalmatinac, Srbin, Bošnjak, Hercegovac, Crnogorac, Bugarin, Kranjac, Štajerac, Korušćan i Istrijanac jedno te isto po rodu i jeziku, pleme, koje se razlikuje samo stranom po nariečju i pismu, stranom po crkvi i vjeri”.²⁴ Odeljak „Razgled po Jugoslaviji” imao je takođe zadatak uzajamnog upoznavanja. U izašlim brojevima opisani su: Karlovac, Zagreb, Ljubljana, Trst, Pula i Zadar.²⁵

U rubrici „Svaštičar” nalaze se vesti o radu Jugoslavenske akademije; bibliografije knjiga, časopisa i novina koje su izlazile u Hrvatskoj, Srbiji i Sloveniji

²² Namesničko veće je uočilo kakav cilj je Klarić hteo da postigne, ali je mislilo „da je poraba trijuh nariečjah i različitih pismenah slabo sredstvo ma i samo za književno sjedinjenje te će po svojoj prilici taj književni podhvat... razbiti se o nestašici dovoljne podpore.” (isto, prilog 2073).

²³ Među saradnicima Slavjanskog juga ne nalazimo nijedno danas poznatije ime.

²⁴ Slavjanski jug, 1868, sv. 1, 27.

²⁵ Najinteresantniji je opis Karlovca, gde su podaci iz političkog i ekonomskog razvoja mesta. Život trgovaca, lađara, obrtnika, krčmara i kirijaša pre otvaranja pruge Sisak-Trst, pisao je Klarić, bio je daleko jeftiniji nego posle otvaranja pruge. On je to potkrepio cenom koštanja pojedinih artikala i zaključio je da ta pruga koristi samo društvu „Južne železnice”, koje ju je izgradilo (isto, 16, 17).

od početka 1868. pa sve do poslednjeg broja časopisa. U ovom delu su sa čitave teritorije „Slavjanskog juga” saopštavane vesti iz oblasti slikarstva i muzike.

Časopis je do drugog broja, koji je izašao marta 1868, imao oko 1.400 pretplatnika. U sakupljanju pretplate pomagali su Klariću u Ljubljani: Murnik, Blajvajs, Levstik, Noli i Tomšič; u Trstu urednik Primorca France Kagnaro (Cagnaro), a u Zadru Petranović i urednik Narodnog lista Matić.

Po Klarićevoj zamisli, za 1868. godinu trebalo je da izađe ukupno 12 svezaka, koje bi sačinjavale jednu knjigu. Međutim, izašle su samo 4 sveske. Za petu svesku bio je već sakupljen materijal i u njoj je trebalo da bude objavljena slika kneza Milana Obrenovića sa namesnicima. Nije isključeno da je baš ona dala vlastima direktan povod da se zabrani dalje izlaženje časopisa. Sklapanje Hrvatsko-ugarske nagodbe bilo je u toku a opšte politička situacija bila je toliko nestabilna da je i Klarić, premda „neznatna ličnost”, mogao biti neugodan. Moguće je i to da je Klariću ponestalo sredstava za dalje izdavanje, jer je iz broja u broj pisao da treba da bude bar 2.000 pretplatnika da časopis može izlaziti bez gubitaka koje izdavač snosi. Namesničko veće je prilikom procedure oko vinjete imalo u vidu materijalne neprilike izdavača i slutilo je brzu propast časopisa, pa između ostalog i zbog toga nije htelo da zabrani njegovo izlaženje.²⁶

Da u hrvatskoj istoriji ovoga doba nije bilo više ovakvih slučajeva, bilo bi zapanjujuće za Klarića kakvog smo upoznali do 1868. da je već 1869, pri instalaciji bana Levina Rauha, opevao taj čin i slavio ime protiv kojeg se donedavno tako strastveno borio.²⁷ Takav politički završetak Klarića je samo jedna potvrda više da je tadašnje građanstvo Hrvatske, ekonomski preslabo i materijalno zavisno, radi obezbeđenja svoje egzistencije, u zrelijim godinama, kada ponestane mladalačke energije, moralo posustati. Oda Rauhu obezbedila je Klariću stalnu službu u Zagrebu i otvorila mu je put za dalje napredovanje. Bez obzira na ličnost, Slavjanski jug je značajan stoga što su u njemu upotrebljena jedinstvena propagandna sredstva u širenju jugoslovenske misli, tako da za svoje vreme predstavlja interesantan prilog istoriji njenog razvoja i postojanja.*

* **Objavljeno u Historijskom zborniku XIV, Zagreb 1961, str. 231–238.**

²⁶ Klarić je znao da mađaroni očekuju propast časopisa, pa je u Slavjanskom jugu demantovao takve vesti kao neosnovane.

²⁷ Đuro Klarić, *Zlatno slovo, slava banu – dar narodu, ili uspomena večnoj inštalaciji bana Levina baruna Rauha objavljenoj u Zagrebu 8. i 9. juna 1869, Karlovac 1869.*

ZAGREBAČKE DEMONSTRACIJE I BEKSTVO MILANA MAKANCA U BEOGRAD 1862.

Slom Bahovog apsolutizma dočekali su nenemački narodi Habzburške monarhije s velikom radošću. Svi oni očekivali su više političkih i nacionalnih sloboda, koje nisu imali u sistemu u kojem su gospodarili žandari, vojska i nemačko činovništvo. U ratu poražena, finansijski propala, država je u unutrašnjoj politici morala popuštati, pa su iluzije o slobodi dobile realnu osnovu. Osetivši to, narodi Monarhije držali su da je nastupilo vreme kada nesmetano mogu izraziti svoje protivnemačko raspoloženje. Izlivi mržnje bili su negde slabiji, negde jači a manifestovali su se na razne načine po čitavoj Carevini. U tim događajima zagrebačko stanovništvo, naročito đačka i studentska omladina,¹ bilo je vrlo aktivno. Bili su retki dani koji nisu donosili nove antinemačke parole, pesme ili plakate,² a naj-

¹ Kao primer đačkog istupa iznećemo događaj koji se odigrao 26. jula 1860, kada je izvršena podela ocena i nagrada učenicima viših razreda gimnazije. Toj svečanosti prisustvovao je i dvorski savetnik Rubido. Zbog toga što su neredi đaka u poslednje vreme bili vrlo česti, preduzete su mere da se tom prilikom ne dogode. Svečanost je počela recitovanjem pesme *Smrt Smail-age Čengića*. Kada je drugi po redu učenik nastavio recitovanje, neko od učenika je uzviknuo: „nas zovu barbari”. Posle toga prolomilo se žestoko „živio”. Čitava svečanost, kojoj je Rubido kao dvorski savetnik trebalo da da zvaničan karakter, pretvorila se u skandal. Na mahove učenici su cikali i piskali i na kraju, kada je gimnazijski hor zapevao himnu, istovremeno odjeknula je hrvatska pesma: *Prosto ptica zrakom leti*. Jačina hora pod vođstvom učitelja Lihtenegera nadjačala je one koji su pevali hrvatsku pesmu, i to zato što su učenici nižih razreda zajedno pevali himnu. Namera učenika viših razreda bila je da hrvatskom pesmom nadviču himnu. Direktor zagrebačke pošte Klempaj (Klempay), koji je o ovom slučaju izvestio bana, tvrdi je da je cikanje otpočeo učenik IV razreda Konrad Filip, a da su ga podržali učenici nepopravljivog sedmog razreda, na čijem čelu je stajao Milan Makanec, „koji vrlo revno saobraća sa (veleposednikom; V. K.) Bornemiss-om i Bogovićem”. Ovom skandalu pridružio se i jedan deo V razreda, koji je nakon završene svečanosti zapevao gimnazijskim hodnikom jednu hrvatsku pesmu. Neki profesori posmatrali su pevanje sasvim pasivno, ali direktor Premru odmah je dojurio iz svoje kancelarije i uterao učenike u red. Istoga dana, posle 9 časova uveče, oko 15 učenika vikalo je pred direktorovim stanom i priredilo mu „mačju muziku”. Na taj način učenici su iskazali mržnju prema Nemcima i nezadovoljstvo direktorom koji im je zabranjivao da pevaju hrvatske pesme. U ovoj grupi bili su najbrojniji sedmoškolci, a među njima nalazili su se Makanec i Julijus Halper (v. nap. 4; Staatsarchiv Wien, Informationsbüro 1861, br. 4731).

Ban Coronini kao stranac bio je najviše napadan pogrdnim izrazima i pretećim pismima u kojima su ga poredili sa zloglasnim banom Halerom. Na njega se okomila i zagrebačka đačka omladina. Tako je u hodniku gimnazije 9. II 1860. bilo napisano: „Ajđ iz naše domovine Coronini van — kod nas mora biti Horvatski Ban” (isto, 1860 br. 849).

² Među interesantnije plakate spada onaj koji je na zidovima zagrebačkih ulica osvanuo 6. jula 1860. U celosti glasi ovako:

češće su se čuli uzvici: Živela konstitucija, živeo Košut (Kossuth), živeo Garibaldi! Policijske i žandarmerijske patrole imale su pune ruke posla, ali svojom aktivnošću nisu naročito umanjile žestinu pokreta. Osim pomenutih antinemačkih istupa, Zagrepčani su najčešće ispoljavali svoju mržnju prema Nemcima tako što su sa c. kr. ustanova skidali table s naslikanim carskim orlovima i nemačkim natpisima. Takve table su prljane, gažene, lomljene, na razne strane bacane i izvrgavane ruglu.³ Početkom 60-ih godina slični „izgredi” ponovili su se nekoliko puta. Zbog sudelovanja u jednom od njih Milan Makanec i Mirko Bedeković su pred kaznom koja ih je čekala pobjegli u Beograd. O tom bekstvu kod nas je u više navrata pisano. Cilj ovog rada je da na osnovu novog materijala iznese događaje u pravom svetlu.

Zbog oskudnosti izvora o tako istaknutoj ličnosti kakav je bio Makanec, poslužićemo se pri pisanju čestim citiranjem čitavih ili najvažnijih delova dokumenata. Na taj način ovaj rad o najranijoj delatnosti budućeg prvaka saborske opozicije poslužiće kao prilog za njegovu biografiju.

U memoarskom radu: *Kako je postala 'unija' između Hrvatske i Ugarske* (Zagreb 1905) Nikola U r i c a se zadržao na opisivanju zagrebačkih nacionalnih manifestacija i Makančevom bekstvu u Srbiju.⁴ To je učinio i Martin Polić

Švabskog smrada nećemo više
Svako neka naški piše.
Van sa inostrancom, psetom —
Van sa uhajom prokletom.
Ustaj rode moj tlačeni!
Dosta dugo smo bijeni!
Tuđi nemoj odsad biti,
Pođ na tvoje pravo bđiti!
Trgni mač sad iz pojasa,
Kod nas ima odviš pasa!
Gadnom Švabi glavu reži!
Davi, kolji, seci, žeži!
Samo tad bumo Hrvati,
Slavstva dičnog slavni brati,
Kad u domu će pievati
Hrvat sam, — ne tuđi svati!!! (isto, br. 4283).

Koliko su bile teške finansijske mere koje su u vreme Bahovog apsolutizma uvedene u Hrvatskoj, vidi se po tome što je u ovom pokretu protiv stranaca na jednom plakatu napisanom u vidu pesme najoštrije zaprečeno omraženom finansijskom savetniku u Zagrebu Jozefu Homi. U pesmi pod naslovom: *Složno braćo*, pevalo se između ostaloga:

Udri po Kraincu
U obće po Nemcu
A Homu na kolac! (Isto, br. 520).

³ „Carski orlovi” bili su oštećeni i u Osijeku. Komandant Osječke tvrđave generalmajor Jungbauer obavestio je u jednom izveštaju grofa Krenvilea (*Crenville*) da su u Gornjem gradu noću između 11. i 12. januara 1861. nepoznati prestupnici ofarbali crnom bojom „orlove” koji su se nalazili na županijskoj kući i poreskom uredu. On je tvrdio da je to učinjeno po primeru u Ugarskoj (Kriegsarchiv, Wien, Militär Kanzlei, 1861, br. 198).

⁴ Pišući posle 44 godine od vremena zbivanja, Urica je stvari pomešao i napravio je više grešaka. Događaje koji su se zbili 31. marta 1861. opisao je kao da su se desili 2. decembra 1860. Pri

u svojoj *Parlamentarnoj povjesti*,⁵ Milan Prelog u *Narodnoj enciklopediji*⁶ a prof. Vaso Bogdanov u člancima *Hrvatski sabor iz godine 1861.* i *Iz mladosti Milana Makanca*.⁷ Njihovi kratki osvrti na ove događaje nisu bili predmet specijalnog izučavanja, niti su pisani na osnovu izvornih podataka i postojeće štampe, koja je registrovala mnoge detalje.⁸

tome je uneo takve podatke koji nisu povezani ni s jednim pomenutim datumom. Naime, stavljanje u vojsku učenika Kovačevića nema veze s izgredom od 31. marta 1861, niti s onim od 2. decembra 1860, koji je nama ostao nepoznat. Kovačevićovo stavljanje u vojsku u vezi je s događajem od 26. i 27. januara 1860. Tada su na zgradi gimnazije bili razbijeni prozori i zamazani „carski orlovi”. Istragom policije utvrđeno je da su izgrednici bili učenici poznatoga nemirnog VII r. gimnazije Antun Bunić i Eduard Kovačević. Obojica su priznali krivicu i otkrili da su im saučesnici bili školske kolege Uroš Čučković, Julijus Halper, Karl Benak, Johan Helvig (*Helwig*), Georg Leder, Julijus Sajatović i Ludvig Rebeok. Istragom je utvrđeno da je Čučković predložio da na gimnaziji istaknu hrvatsku zastavu, a predlog da se zamažu „orlovi” dao je Julijus Halper. U nameri da zastraši omladinu i spreči slične izgrede, Šokčević je naredio da se Antun Bunić i Eduard Kovačević pošalju u vojsku. Urica tvrdi da su se Makanec i Bedeković uplašili da će kao učesnici izgreda biti poslani u vojsku, pa su stoga pobjegli u Srbiju. Premda su Makanec i Bedeković tada bili učenici VII r., ne pominju se u dokumentima o ovom slučaju kao izgrednici, a činjenica je da nisu pobjegli u Beograd januara 1860. (Iz napomene br. 1 vidi se da je Makanec jula 1860. bio u Zagrebu; Staatsarchiv Wien, Informationsbüro, 1860. br. 766 i 1185). Isto tako netačno je pisanje Urice da Šokčević, na intervenciju kardinala Haulika, nije htio da radi na pomilovanju begunaca. Činjenica je, što će se iz daljeg izlaganja videti, da su Makanec i Bedeković pomilovani zato što je ban Šokčević radio na njihovom povratku u Hrvatsku. Skidanje narodnog grba od strane vojnika pešadijske regimente nadvojvode Stjepana sa stana beležnika Rojca dogodilo se 2. aprila 1861, a ne 24. kako piše Urica.

⁵ Polić ne precizira datum izgreda posle kojeg su Makanec i Bedeković pobjegli u Srbiju, ali približno ga određuje tvrdeći da je skidanje „carskih orlova” bilo pre početka i u vreme prvih saborskih sednica. Saborske sednice počele su 15. aprila 1861. Prema tome, i on pogrešno misli da se bekstvo odigralo posle događaja od 1861. Dalje je Polić napisao: „Novine ne propuštaju zabilježiti, da se je među mladim pravničkim svetom iztaknuo Milan Makanec...” Ne isključujemo mogućnost da je Makanec učestvovao u događajima od 31. marta 1861, ali nismo ni u jednim zagrebačkim novinama mogli naći taj podatak. Makančevu ime ne pominje ni ban Šokčević u izveštaju Dvorskoj kancelariji, koji dalje citiramo. Isti pisac učinio je još jednu grešku kada je napisao: „Makanec je radi tih čina (1861; V. K.) bio posle osuđen te je morao duže vremena sprovesti u tuđini...” Makanec je sa Bedekovićem odmah posle „izgreda” od 3. jula 1862. pobjegao. U njihovom odsustvu povedena je 7. jula kaznena istraga. Nikakva osuda nad njima nije izrečena, a kad su pomilovani, kaznena istraga bila je obustavljena (*Martin Polić*, *Parlamentarna povjest I*, Zagreb 1899, str. 20–21).

⁶ Prelog se ne slaže s Uricom i Polićem, pa iznosi novo, ali opet pogrešno mišljenje. On tvrdi da je Makanec učestvovao u svima javnim manifestacijama koje su se zbile u Zagrebu 1861, pa je zbog njih s Bedekovićem morao pobeći u Beograd 1863. Čudno je da Prelog ne zna vreme kada je Makanec bio u Beogradu a tvrdi da je taj boravak na njega imao velikog uticaja, te je nakon toga postao pristalica složnog rada Srba i Hrvata (*Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, II, pod: Makanec). Mi smo pokušali u beogradskim arhivima da nađemo neke podatke o Makančevom i Bedekovićevom boravku u Srbiji, ali trud je bio bez uspeha. Pregledali smo u Istorijskom arhivu Beograda registre i protokole fonda Uprave varoši Beograda za 1862; u Državnom arhivu NRS registre i protokole iz 1862. za sva odeljenja fondova Ministarstva inostranih i Ministarstva spoljnih poslova, kao i pomoćne knjige Državnog saveta za istu godinu.

⁷ V. Bogdanov, *Hrvatski sabor iz godine 1861*, telegram 7. IV 1961; *Živa prošlost*, Zagreb 1957, str. 191–2.

⁸ Vidi: *Agramer Zeitung* (dalje AZ) za 1862, br. 111, 112, 154, 155 i 156; *Pozor* za 1862, br. 151, 156, i *Narodne novine* (dalje NN) za 1862, br. 8.

Podrobnije podatke o nemirima našli smo u izveštaju koji je ban Šokčević poslao Dvorskoj kancelariji. On je napisao da su „izgredi” bili 31. marta 1861. uveče, kada su skinuti „carski grbovi sa carskim orlom” sa sudskih ustanova, nekih c. kr. finansijskih ureda, upravne pisarne i c. kr. vojničkog opskrbnog skladišta.⁹ Neki trafikanti blagovremeno su skinuli i sklonili „carske orlove”, a i „izgrednici” su upadali u njihove kuće i tražili „orlove”, pa ih zatim „na svakojaki način pogerdili, a nekoje i u potok Medveščak bacili, iz kojega su drugi dan u jutro po javnih organah izvađeni”.¹⁰ Ovo provokativno postupanje, javio je Šokčević, vrlo je razjarilo c. kr. vojsku, pa je ona uzvratila istim načinom. Naime, 1. aprila javni beležnik Rojc stavio je na svoj stan, u kojem je imao kancelariju (na Jelačićevom trgu), na mesto ranijeg grba sa carskim orlom, narodni grb, „koj bude po jednoj herpi vojnikah¹¹ od pešačke regimente nadvojvode Stjepana skinut kao za demonstraciju proti nasilju i pogerdam, koje su gore spomenuti izgrednici carskomu orlu nanieli”.¹² Kada je svet video šta vojnici rade, „počeo je vikati: vatra i zahtevao, da se zvoní sa svima zvonovi”. Odmah su zatvoreni svi dućani i sve krčme, a vojnici su odjurili u kasarnu u Petrinjsku ulicu.¹³ Iza toga narod se okupio pred Gradskom većnicom, odakle je jedna deputacija otišla banu da ga moli da iz Zagreba ukloni regimentu nadvojvode Stjepana i da dozvoli da se na stan beležnika Rojca stavi narodni grb. Šokčević je izjavio deputaciji da mu je žao što je narodni grb skinut, ali to je, kazao je on, posledica skidanja „carskog orla”, koje je razjarilo vojnike. Odgovorio je da ne može iz grada ukloniti regimentu, ali će narediti da se slučaj ispita. Odmah je zapovedio da se vojnici povuku u kasarne i da patrole paze na mir.¹⁴ Celo gradsko zastupništvo drugi put je 3. aprila bez uspeha molilo bana da poradi na tome da umesto pomenute regimente dođe u Zagreb neka druga regimenta. Uporni građani nisu ni tada odustali od svog zahteva, već su izjavili banu da će radi toga ići caru u Beč. Drugu molbu deputacije, da vrate narodni grb na kuću beležnika Rojca, ban je odobrio, pa je o tome napisao: „Jučer poslie podne (3. aprila; V. K.) odniela je gomila ljudih, sastavša se pred gradskom viećnicom, pod narodnim barjakom i pievajuci narodne piesme narodni gerb k stanu rečeno-

⁹ Dopisnik Pozora napisao je da su tada skinuti „gotovo svi orlovi iz javnih zgradah i prodavnica duhana” (Pozor, 2. IV 1861, br. 75). Izveštaj poslat iz Zagreba ministru policije Mečeriju (*Mecsery*) saglasan je s pisanjem Pozora. Šokčević nije nabrojao sve ustanove s kojih su skinuti grbovi. Pored onih koje je pomenuo, grbovi su skinuti i sa carinskog ureda, suda, državnog tužilaštva, telegrafskog ureda, kancelarije beležnika Knesa i drugih zgrada. Pri skidanju „orlova” „izgrednici” su vikali: „Dole grbovi, dole Schadek (direktor zagrebačke policije), napolje Švabe i Krainci (Staat-sarchiv Wien, Informationsbüro, 1861, br. 2529 prilog).

¹⁰ Nekoliko mladića, koji su skidali grbove, bilo je ranjeno u sukobu s vojnicima koji su ih u tome sprečavali. Iza toga naišla je gradska patrola, pa su se ljudi s Jelačićevog trga razišli, ali su se na drugim mestima ponovo skupili (isto).

¹¹ Pozor tvrdi da je bilo do 250 vojnika a Narodne novine beleže da ih je bilo više od 200 (Pozor, 3. IV 1861, br. 76; Narodne novine, 3. IV 1861, br. 76).

¹² Izveštaj bana Šokčevića Dvorskoj kancelariji od 4 aprila 1861, Državni arhiv u Zagrebu (DAZ), Predsednički spisi Hrvatske dvorske kancelarije 1861, K. CCLIX, br. 287, prilog br. 312.

¹³ Pozor, 3. IV 1861, br. 76.

¹⁴ DAZ, Predsednički spisi..., 1861, K. CCLIX, br. 287, prilog br. 312.

ga javnoga bilježnika i stavi ga opet na ono mjesto, gdje bijaše prije, onim ipak načinom, da su ljudi ti na mjesto da kraćim putem idu, izabrali dalji put mimo glavne straže, te se samo razboritosti i umiernenosti zapovjednika straže zahvaliti ima da ovo provocirajuće ponašanje nije nikakvih posljedica imalo.”¹⁵ Kao deputirci u Beč su otišli: Robert Zlatarović, August Dutković i Miroslav Horaček.¹⁶ U međuvremenu je u Varaždinu regimenta nedvojvode Stjepana bez razloga uhapsila jednog građanina. Skidanje narodnog grba u Zagrebu i bezrazložno maltretiranje jednog Hrvata dalo je povoda skupštini Varaždinske i Križevačke županije i njihovim glavnim gradovima da se požale caru i da ga zamole da omražena regimenta napusti ne samo Zagreb nego i Hrvatsku. Ove molbe nisu bile uvažene.

Protiv „izgrednika” od 31. marta povedena je istraga, ali njihova sudbina nije nam poznata.¹⁷ Vlasti su odlučile da stanovništvo pozovu jednim proglasom na mir i red, a izabran je specijalni odbor koji je imao da pazi na opštu sigurnost. Kapetan policije dobio je zadatak da svima sredstvima nastoji da održi mir i red, „a pomoć vojničku ima zahtijevati samo u najvećoj sili”¹⁸

Na „višju zapoviest” 6. aprila su, uz prisustvo bana Šokčevića, svim vojnim počastima vraćeni „carski orlovi” na sva mesta odakle su 31. marta bili skinuti.¹⁹ Time su na duže vreme prestali ovakvi protunemački istupi zagrebačkih građana, u kojima je omladina imala znatnog udela.

Posle više od godinu dana događaj se ponovio, ali ne u takvoj razmeri, tako masovno i spontano kao koncem marta i početkom aprila 1861. To ne znači da se mržnja prema Nemcima umanjila, već je odraz izmenjene političke situacije i ponovnog vraćanja na centralizam, čiji je protagonist bio ministar–predsednik A. Šmerling (*Schmerling*). Hrvatska je odbila da pošalje svoje poslanike u Rajhsrat (*Reichsrat*) a Šmerling je raznim sredstvima hteo da je na to primora. Raspušten je Hrvatski sabor, sprečeno je održavanje županijskih skupština a štampa je stavljena pod strogu cenzuru, tako da je sve mirisalo na raniji apsolutizam. U takvoj političkoj atmosferi stanovništvo Zagreba, u strahu od neželjenih posledica, ostalo je mirno.

¹⁵ Isto; Narodne novine od 4. IV 1861, br. 77, o tome su pisale: „Jučerašnji dan prođe bez svakog nemira, posle podne sakupe se dijaci pred akademijском sgradom, ponesu odonud svoju zastavu i hervatski gerb, odu k viećnici, gdje uzmu i tamošnju narodnu zastavu, i s ovim zastavama pod pevanjem narodnih pjesamah i pratnjom sve većma rastućega pučanstva uputiše se mirno do one kuće na placu Jelačića bana, gdje su sinoć kao što javismo nieki uzbunivši se vojnici skinuli narodni gerb, te na mjesto skinutoga staviše pod obćim klicanjem posle deržana od množine s uzhitom primljena govora donešeni narodni gerb. Poslije toga povrativši zastavu na svoja mesta razidoše se mirno.”

¹⁶ Najpre su za članove bečke deputacije bili izabrani: kanonik Pavlešić, advokat Dutković i trgovci Krešić i Crnadak.

¹⁷ Urica tvrdi da su oni poslani u vojsku (str. 8–9).

¹⁸ Pozor, 4. IV 1861, br. 77.

¹⁹ Narodne novine od 6. IV 1861, br. 79; Pozor, 6. IV 1861, br. 79. Kada je grof Krenvile primio izveštaj od Šokčevića da su grbovi uz vojne počasti vraćeni na svoja mesta, a da je stanovništvo pri tome ostalo mirno, car je naredio da se ta vest objavi u novinama, gdje će se banu sa nekoliko reči odati priznanje (Kriegsarchiv Wien, Militär Kanzlei, 1861, br. 1190).

Međutim, 3. jula 1862. u 3 sata ujutro taj mir poremetili su u napitom stanju Milan Makanec i Mirko Bedeković. Najpre su u Ilici sa frizerske radnje jednog Talijana skinuli novopostavljenu, nemački napisanu tablu, polupali su prozore, a zatim su u Gornjem gradu sa šumskog i poreskog nadleštva skinuli „carskog orla”. Sutradan, 4. jula, Šokčević je o tome telegramom izvestio prvog general-ađutanta armije feldmaršallajtnanta grofa Krenvilea (*Crenvile*) i Dvorsku kancelariju. On je javio da je saučesništvo Makanca i Bedekovića svedocima dokazano i da su za dalji kaznenosudski postupak sva akta od gradske policije već predata sudu.²⁰ Nemačke novine donele su 4. jula oglas gradskog magistrata koji je saopštio da su „noćne skitnice” mirnom stanovništvu polupale prozore i lampe za ulično osvetljenje, skinule c. kr. „orla” i na Južnom šetalištu oštetile travnjake. Time su, veli se u oglasu, u gradu narušeni mir i red, a „ovo podlo i grubo delo” izazvalo je kod stanovnika negodovanje, jer je tuđa svojina oštećena. Magistrat je obećao da će događaj „sa strogošću ispitati” i naći sredstva kojima će sprečiti izgređnike u narušavanju javne i privatne svojine, kao i javnog mira i reda. U završnom delu oglasa pozvani su građani da magistratu u tom poslu pruže pomoć.²¹ Bojazan vlasti da će ovaj događaj podstaknuti pritajenu mržnju zagrebačkog stanovništva i da će omraženi simboli nemačke vlasti, „carski orlovi”, postati predmet masovnog uništavanja, kao što su bil 1861, naterali su je na najenergičnije mere. Mladići su prikazani kao teški delinkventi. Po gradu su se razneli zastrašujući glasovi da će „izgređnici” biti najstrože kažnjeni, da će ih poslati u vojsku ili da će biti zatvoreni. Takvi glasovi zaista su imali efekta jer je stanovništvo ostalo mirno a Makanec i Bedeković, uplašeni preteranim pretnjama, pobjegli su u Srbiju.²² 7. jula izdata je poternica „[...] Za Milanom Makancem i Mirkom Bedekovićem, pravnikom na kr. pravoslovnoj Akademiji Zagrebačkoj, okrivljenimi zločina javnog nasilja V. slučaja i prekršaja u § 315 k. z. označenog.

Milan Makanec

rodom je iz Zagreba; star je 19 godina; uzrasta: je sriednja i slabahna; očiuh; sivih; kosah: plavetnih; lica: bleđa; ustah: malenih; brade i brkovah: neima; znakove: na ustih na lievoj strani ima krasticu; nošnja: običajno narodna; govori: hrvatski, njemački i latinski.

Mirko Bedeković

rodom iz Brezcih, odhranjen u Zagrebu; star 19 godina; uzrasta: visokog; tiela nespretna i mahajuća; očiuh: plavetnih; kosah: skuro plavih; ustah: velikih; nosa: velikog debelog; berkovah: plavih i malenih; nošnja: običajno narodna; govori: hrvatski, njemački i latinski, kad govori onda muta. Upitni okrivljenici imaju se u slučaju zatečenja uhvatiti, te sudbenom stolu žup. Zagrebačke predati [...]”²³

²⁰ DAZ, Predsednički spisi Namesničkog veća 1862, K. 24, sv. 8, br. 1082.

²¹ AZ, 4. VII 1862, br. 152.

²² Nismo mogli proveriti da li je tačna tvrdnja Urice (str. 9) da je s njima pobjegao u Srbiju Đuro Cindrić. On se ne pominje niti u dokumentima, niti u novinama.

²³ AZ, 8. VII 1862, br. 155.

Preterana oštrina vlasti i suviše ozbiljno shvaćeni „izgred” nisu se svideli Narodnim novinama. One su uzele u zaštitu odbegle mladiće i tvrdile su da je još istog jutra kad se događaj odigrao zavladao mišljenje „da su posve druge ruke oskvernule embleme vladine, nego što su skinule razdražujuću i narodnu samosviest uvriedajuću tablu talijanskog frizera”.²⁴ Novine su se pozvale na *Agramer cajtung* (*Agramer Zeitung*), koji je pripisao delo pijancima, odričući im svaki politički značaj kakve demonstracije.²⁵ One su pravdale mladiće živahnijom prirodom i objašnjenjem da su preterane pretnje uticale na to da su oni „ma i nevini, al svakako sumnjičeni”, morali pobeći. Skinuvši tako krivicu s Makanca i Bedekovića, Narodne novine su se oborile na paragrafe poternice i dale objašnjenje onima „kojim nije poznat saderžaj paragrafah u tieralici iz kazn. zak. citiranih, i to zato, da se zna, da nisu naši pravници tieralicom prosliedovani iz tamnice utekli; da nisu nikomu ništa ukrali, nikoga prevarili ili morda jošte što gorjega počinili”. Čak i kad bi znali da su mladići krivi, završile su novine, usudili bi ih se „kao inače dobre i u napredku naukah odlične i nadobudne u svojoj rodoljubnoj smiernosti obzirom na plahu mladost izviniti te izpričati”.²⁶

Tek u svom poslednjem komentaru o „izgred”, kada je zbog zastrašujućih mera prošla opasnost od masovnijeg skidanja „carskih orlova”, *Agramer cajtung* je zaključio da su mladići pobegli bez razmišljanja da će na taj način rodbini pričiniti žalost, a na sebe baciti veće podozrenje. List je zaključio da to nije trebalo da učine stoga što se iz predistrage jasno vidi da „eksces” nije političkog karaktera, već je učinjen iz čistog nestašluka, i to u stanju neuračunljivosti.²⁷

Ovim komentarima je bar za javnost stvar Makanca i Bedekovića bila okončana. Pre no što je pokrenuto pitanje njihovog povratka iz Srbije, upravnik Pravoslavne akademije dr Pavao Muhić – svakako u vezi s kaznenom istragom – poslao je Dvorskoj kancelariji opširan izveštaj, iz kojeg donosimo deo koji se odnosi na disciplinu učenika i na Makanca. Muhić je 17. avgusta 1862. između ostalog napisao:

„U pogledu ćudorednom, nije Ravnateljstvo tako sretno, da, kao i prošastih godinah, tako i u ovoj izjavi svoje zadovoljstvo u tom obziru. Nu niekom utiehom može ipak toliko izjaviti, da su učesnici druge i treće godine nastojali zadovoljiti očekivanja svojih učiteljah, jer proti njimi nebiaše u obće nikakve tužbe budi od strane občinstva, budi poglavarstva miestnoga, jedino učenici prvoga godišta prevarili su za sada nade učiteljstva, nu to su ostaci onog nesretnog sedmog razreda godine 1860. koji su bili školski zapt na toliko poremetili da su niekoi profesori predavanja držati mogli jedino pod asistenciom direktora Premru-a. Koliko se je tečajem ove godine opaziti moglo, bio je glavni uzrok svih neredah Milan Makanec, mladić bistre glave nu veoma nesretne ćudi, koi je uplivom svojim baš pogubno dielovao na svoje saučesnike. Izključen već prošle godine iz gimnazije

²⁴ Narodne novine od 9. VII 1862, br. 8.

²⁵ AZ, 7. VIII 1862, br. 154, i 9. VIII 1862, br. 156.

²⁶ Narodne novine od 9. VII 1862, br. 8.

²⁷ AZ, 9. VII 1862, br. 156.

ovdašnje, bio je pomilovan, pa miesto da bi nastojao ukazati se vriednim te milosti, prkosio je i kao jurista na toliko, da je sbor učiteljski prisiljen bio u siednici 25. svibnja t. g. izreći najstrožiji ukor, i zagrozit mu relegaciom, ako još jednom povriedi zakone akademičke. Prietnja ova ovršena je u siednici od 20. srpnja, u kojoj je Makanec za vaviek izključen iz ovoga zavoda, ako se i nebi moglo dokazati, da je počinio zločin, kojim je okrivljen. Riešivši se ovoga nesretne ćudi mladića, kojeg nisu mogli popraviti ukori, i blage opomene, nada je, da će i učenici prve godine stupiti na pravu stazu, i slušati nauke i opomene svojih učitelja [...]"²⁸

Makanec i Bedeković su iz Beograda poslali Šokčeviću 22. septembra 1862. molbe u kojima su priznali da su krivi, izrazili su žalost zbog svojih postupaka i molili su ga da im dozvoli da se nesmetano, bez kazne, vrata u Hrvatsku i produže učenje, ako ne u Zagrebu, ono u bilo kojem mestu Austrije.²⁹ Molbe je ban primio 26. septembra, a već sutradan uputio je dopis predsedniku Sudbenog stola Zagrebačke županije i tražio je da mu se što pre pošalju svi spisi o istrazi koja je protiv Makanca i Bedekovića povedena 7. jula. Zamolio je predsednika da mu izrazi svoje mišljenje „da li se s obzirom na stanje stvari i gledeć na stanovište, koje u tom pogledu zauzumlje iztražni sud, uvažiti može molbe pomenitih pravnikah”.³⁰ Predsedništvo Sudbenog stola u Zagrebu poslalo je 29. septembra Namesničkom veću svoj predlog i istražne spise, iz kojih se vidi „da je na temelju preduzetih predistražnih korakah posebna iztraga proti napomenutim pravnikom povedena, i iztražni zatvor proti njima odlučen, nu da su se isti iztražnomu zatvoru kroz pobiegu u inozemstvu uklonili, poradi česa bude također po sudbenom stolu zagrebačkomu do njihovog uhvaćenja obustavljena odluka dne 2. kolovoza g. t. br. 3313 izrečena. Polag ovog stvari položaja, za slučaj onaj ako se prenapomenuti pravnici u domovinu povrate morat će se iztraga proti njima nastaviti i dalnja budi odustajna, budi tužbovna odluka izreći. Buduć međutim učin u pitanju stojeći, kako to iz iztražnih dielah proizlazi, izveden bi u pianstvu, budući nadalje prerečeni pravnici već po tom, da su se iz straha iz domovine udalili, i u inozemstvu nisu (sic!) niže potpisani, da bi se na taj način moglo doskočiti želji rečenih pravnikah, ako bi se u višjem imenu podelio nalog državnom odvetničtvu, da od dalnjeg iztražnoga postupka odustane.”³¹

Kad je Šokčević dobio sve podatke i mišljenje nadležnih organa, uputio je 4. oktobra kancelaru Mažuraniću sledeću preporuku za pomilovanje:

„Milan Makanec i Mirko Bedeković, pravnici perve godine, proti kojim je ovdašnji sudbeni stol zametnuo karnu iztragu rad javnoga nasilja, počinjena zlobnom oštetom tuđega vlastništva, i rad prekeršaja naznačena u § 315 k. z. i koji za

²⁸ Izveštaj dr Pavla Muhića od 17. VIII 1862, DAZ, Predsednički spisi Namesničkog veća iz godine 1862, K. 24, sv. 8, br. 2974.

²⁹ Molbe Milana Makanca i Mirka Bedekovića upućene banu Šokčeviću 22. septembra 1862, isto, br. 1639 i 1638. Vidi prilog I.

³⁰ Dopis bana Šokčevića predsedniku Sudbenog stola žup. Zagrebačke od 27. septembra 1862, isto, 1639.

³¹ Dopis Predsedništva kraljevskog žup. sudbenog stola u Zagrebu od 29. septembra 1862, isto, br. 1849, prilog br. 819.

sada borave u Beogradu, obratiše se na me s molbom, da im se s oprostom od kazne dozvoli povratak u domovinu. Usled toga pozvao sam predsedništvo sudbenoga stola zagrebačkoga, da mi priobći u kojem se stanju nalazi u ovaj par pomenuta razprava i da mi uza to izjavi svoje mnjenje, da li se s obzirom na stanje stvari kao i na stanovište, koje u tom pogledu zauzimalje iztražni sud, uvažiti može molba rečenih pravnikah. Iz priklopljenih razpravnih spisah proizlazi, da je iztražni sud proti okrivljenikom poveo posebnu izragu i odredio podjedno zatvor istražni, nu da je tu izragu obustavio do uhitjenja okrivljenikah, uskočivših za vrieme zametnute izrage. Gledeć na to stanje stvari morao bi istražni sud proti okrivljenikom, da se povrate, nastaviti pomenutu izragu. Pošto se dakle, s obzirom na rečene okolnosti, nemože doskočiti molbi prositeljah van ukinutjem povedene izrage: to mi je, uz najtopliju priporuku, zamoliti Preuzvišenost Vašu za posriedovanje u tu sverhu. Priporučam tako molitelje gledeć na to, da je pomenuti učin izveden, ne namišljenjem na zločinstvo, nego, ko što proizlazi iz spisah priklopljenih, u pijanstvu; da okrivljenici nisu naveršili dvadesete godine svoje; da su sinovi obće štovanih roditeljah; da dobro naprieduju u naucih i da se napokon, kao što se vidi iz njihovih molbenicah, iskreno kaju, što su tako sagriešili, obričuć, da će to popraviti dobrim ponašanjem u napredak. Isto tako nemogu da nepriporučim prošnju moliteljah, da im se dopusti nastaviti i nauke, koju dozvolu podieliti spada u dielokrug visoke kancelarije dvorske, nu pri tom mi je opaziti, da sam o toj molbi imao priliku progovoriti s učiteljskim sborom pravoslovne akademije zagrebačke, koji je jednodušno izjavio, da se Makancu podnipošto nedozvoli nastaviti nauke na akademiji zagrebačkoj, dočim nije imao ništa protiv tomu, da se Bedekoviću podieli ta dozvola. Na temelju te izjave predlažem dakle, da se i jednomu i drugomu dozvoli nastaviti pravoslovne nauke i to Bedekoviću na ovdašnjoj akademiji, a Makancu na drugom kojem učevnom zavodu u deržavi austrijanskoj. Uz izraz želje, da se riešenje predmeta, rad prešnosti njegove, pospieši po mogućnosti, izjavit mi je i ovom prigodom Preuzvišenosti Vašoj najodličnije moje veleštovanje.”³²

Mažuranić je 11. oktobra podneo predlog o pomilovanju Kabinetskoj kancelariji, koja je od ministra policije tražila obaveštenja o Makancu i Bedekoviću. Na osnovu izveštaja koji su prispeli, ministar je izjavio da mladići nisu pobjegli zbog srpske propagande, koja je u ovo vreme bila vrlo živa i da nema ništa protiv pomilovanja. S tom izjavom i čitavim opisom prestupa nadvojvoda Rajner je 24. oktobra predložio caru pomilovanje,³³ o čijem je ishodu Mažuranić posle sedam dana javio banu:

„Njegovo c. kr. apostolsko Veličanstvo blagoizvolielo je previšnjim riešenjem od 27. listopada t. g. iz milosti dozvoliti, da se odustane od kaznene izrage, što je na temelju odluke iztražnoga suda kod kr. sudbenoga stola županije zagrebačke od 7. srpnja t. g. na br. 173 povedeno bilo proti Milanu Makancu i Mirku Bedekoviću radi zločina javnoga nasilja označena u § 85 sl. a i radi prekeršaja proti javnim ustanovam i naredbam označena u § 315 kaznenoga zakona. Stavljajući

³² Dopis bana Šokčevića kancelaru Mažuraniću od 4. oktobra 1862, isto, br. 1659.

³³ Staatsarchiv Wien, Kabinetts Kanzlei 1862, Vortrag br. 3289.

Preuzvišenosti Vašoj previšnje ovo rješenje do znanja, čast je dvorskoj ovoj oblasti priobćiti Preuzvišenosti Vašoj ujedno prepis one naredbe, koja je u predmetu izdana na državno nadodvjetništvo u Zagrebu. Na temelju pomenute previšnje odluke pronašla je kr. kancelarija dvorska od svoje strane uslišiti molbu rečenih pomilovanikah u obziru nastave naukah, ter dozvoliti, da obojica nastave nauke svoje na kr. pravoslavnoj akademiji u Zagrebu. Dozvola ova osnovana je jedino na izvanrednih ublažnih okolnostih navedenih u cienjenom izvješću Preuzvišenosti Vaše od 4. listopada t. g. br. 1659 i na predmnjevi, da će se isti ti pomilovanici bezprikornim ponašanjem i dobrim napredkom u naucih vrijednimi učiniti izkazane im toli obilno previšnje milosti. Preuzvišenost Vaša umoljava se dakle, da uputi ravnateljstvo tamošnje pravoslavne akademije, da pozornim okom prati ponašanje tih pravnikah, te da navlastito Makanca izrikom obaviesti o tom da će se ovdašnja naredba od 8. serpnja t. g. br. 1884 prigodom pervoga izgreda od njegove strane bez svakoga obzira oživotvoriti.³⁴

Posredstvom austrijskog konzulata u Beogradu Šokčević je o pomilovanju obavestio Makanca i Bedekovića dekretom u kojem je naglasio kako pouzdano očekuje „da ćete se Vi, kao što ste u molbenici obrekli, bezprikornim ponašanjem i dobrim napredkom u naucih, vriednim učiniti previšnje milosti izkazane Vam na moju preporuku”.³⁵ Istovremeno, Namesničko veće saopštilo je odluku Pravoslavnoj akademiji u Zagrebu, čije će „ravnateljstvo pozornim okom pratiti ponašanje tih pravnikah, te navlastito Makanca izrikom obaviestiti o tom, da će se ovdašnja naredba od 18. serpnja t. g. ... prigodom pervoga izgreda od njegove strane bez svakoga obzira oživotvoriti.”³⁶

Posle toga Makanec i Bedeković su iz austrijskog konzulata u Beogradu dobili putne isprave za Zagreb, gde su se vratili polovinom novembra 1862.³⁷

Imajući dokumentovan i jasan pregled čitavog toka pomilovanja, možemo zaključiti da je njegovom brzom i pozitivnom rešenju najviše doprineo ban Šokčević. Motivi koji su ga naveli da se za to zauzme, pored olakšavajućih okolnosti koje je naveo Mažuraniću, jesu dvojaki. Jedan je verovatno onaj koji je izneo Martin Polić, da su Makancu „ishodili amnestiju” prijatelji.³⁸ Drugi je, bez sumnje, vođenje računa o javnom mnjenju. Skidanje „carskih orlova” bio je najomiljeniji način ispoljavanja mržnje prema Nemcima od najširih slojeva zagrebačkog stanovništva. U vreme kada su to Makanec i Bedeković, premda u napitom stanju, učinili, bila je to opšta želja Zagrepčana. Da pojedinci stradaju zato što su učinili ono što su mase želele, nije moglo biti popularno. Makanec i Bedeković su u očima zagrebačkog sveta bili žrtve svojih nacionalnih osećanja. Vlasti su to dobro znale, što i Urica potvrđuje kad kaže da je sudbina razbeglih akademičara

³⁴ Dopis Ivana Mažuranića banu Šokčeviću od 31. oktobra 1862, isto, br. 1849, prilog br. 3797.

³⁵ Dekret za Milana Makanca i Mirka Bedekovića od 6. novembra 1862, isto, br. 1849.

³⁶ Isto.

³⁷ Izveštaj austrijskog konzulata iz Beograda od 12. novembra 1862. da su Makanec i Bedeković uzeli putne isprave. Isto, br. 1927.

³⁸ Polić, o. c., str. 20.

ležala na srcu gradskom poglavarstvu.³⁹ Verovatno su zbog toga i Narodne novine kao službeni organ Namesničkog veća, pisale o mladićima sa simpatijama i uzele ih u zaštitu. Najzad, čim je amnestija izdejstvovana, vlasti su, znajući da će to obradovati zagrebačko stanovništvo, požurile da tu vest objave. U Namesničkom veću napisan je tekst kojim je javljeno da se doznaje „iz pouzdana izvora” da je car 27. oktobra pomilovao Mankanca i Bedekovića.⁴⁰ Isti tekst objavile su Narodne novine 7. novembra,⁴¹ pa su time Šokčević i Namesničko veće, vodeći računa o javnom mnenju i sopstvenom autoritetu, učinili ono što je bilo u tom momentu najpopularnije.

P R I L O G

Molba Milana Mankanca

Preuzvišeni gospodine bane!

Najpokornije podpisani u inozemstvu živeći sin kraljevine Hrvatske, usuđuje se na Vašu preuzvišenost staviti pokornu molbu, da bi mu Vaša preuzvišenost slobodan i bezkazen povratak u svoju domovinu najmilostivije dozvoliti blagoizvolila.

Žalostni događaji sbivši se dne 3. tjeg srpnja 1862. poznati su Vašoj preuzvišenosti — te meni preostaje samo iskreno izpovediti, da sam kod ovih izgredah sudelovao. Izgredi ovi dakako se nikako neslažu s čestju izobraženog mladića koi bi na suprot u dobrih stvarih drugima za primer služiti morali; – nu usuđujem se umoliti Vašu preuzvišenost da blagoizvoli uvažiti tadašnje moje stanje, budući sam, podpuno vinom zauzet, izvan mogućnosti se nalazio razmisliti o samom činu i o njegovih posledicah, da dakle nakanom radio nisam. Podpuno sam uvieren, da sam već time jako pogrešio, kad sam se na toliko zaboraviti mogo da sam se napio, te tako izpustio iz oka svetu celj izobraženog mladića tj. čednost i napredak, strampticom nagazio; – nu u društvu veselom nisam ni osetio da sam meru umerenosti prekoračio, još i time jako sam zagrešio kad sam pomoćju bega ne toliko kazni koliko sramoti, koja me stići morade, izmaknuti pokušao.

Nadam se, da će mi Vaša preuzvišenost taj neoprezni korak moje lahkoumnosti oprostiti blagoizvoliti, ako napomenem pretjerane pretnje i izmišljeno navadanje neobične strogosti koje mi od svih stranah stigoše, to pa i bojazan da ću kaznom zatvora lišen poštenja pred licem sveta ožigosan biti zločincem – te mi za celu budućnost nemoguće biti oprati okaljano svoje ime – zavade me na taj korak lahkoumnosti. Groza me gotovo hvata preuzvišeni bane! kad uviđam da sam krivac tolikih pogrešakah, nu svetčano moram očitovati, da se, pripoznav veliku svoju krivnju, iz srca kajem, da sam mogo izpustiti iz očuh svetu moju zadaću poslušnost i znanost a ponapose svoju čast.

³⁹ Urica, o. c., str. 10.

⁴⁰ DAZ, Predsednički spisi... 1862, k. 24, sv. 8, br. 1849, prilog bez broja.

⁴¹ Narodne novine od 7. XI 1862, br. 108.

Kab bi u stanju bio Vašoj preuzvišenosti slabim perom otkriti najdublje kutove moga srca, to o savršenom i najiskrenijem mom pokajanju ni najmanje dvojili nebi. Stanje begunca, koj je inače obasut bogatstvom, mora da bude neobično teško, a kamol' moje, koga izvan brige za svagdanji hleb tare i muči jošte gorka izvestnost, da sam lahkoumnim svojim ponašanjem uvredio ne samo sveti zakon čovečnosti i države, nego i mile svoje roditelje, da sam im za tolike izkazane mi ljubavi nagradio time, okaljat' im pošteno ime mojim ponašanjem, kog izim svega stiže još i ta nevolja da je osamljen bez prijateljah, odbačen iz kruga svoje mile obitelji lišen svake blagodati – svake sreće.

Vaša preuzvišenost! gore napomenuto već bi me prinukati moralo na podpuno pokajanje učinjene teške krivnje – izim toga nabavio sam si toliko izkustva, da sam u stanju podpuno shvatiti zadaću svoju, koju ko djak, ko podanik Njihovog Veličanstva i sin trojedne kraljevine izpuniti moram, to jest, da se trsim nabavit si čim više znanja i izobraženja, sredstvom česa moći ću, na koliko bude moguće, doprinositi na blagostanje sveg čovečanstva.

Kad sam Vašoj preuzvišenosti otkrio sva svoja čuvstva, kad sam tako reći – povirio u najdublji kut svog srca – tad se usuđujem najponiznije uteći pod vele-možna krila Vaše preuzvišenosti, oslanjajuć se jedino na Vašu milost i na iskrenost mojeg pokajanja. I ja sam nebi se odvažio umolit' Vašu preuzvišenost za milost, da nisam o istinitosti svog pokajanja podpuno uveren, jer mi dobro znano, da sam se već jednom pokazao nezahvalnim milosti Vaše preuzvišenosti – nu bog mi bio svedokom ne zlobom.

Vaša preuzvišenost! Ništa za obranu svoju nemam no istinito pokajanje i tvrdo obećanje da neće milost Vaše preuzvišenosti dopasti nevrednoga, te da ću u podpunoj celosti cenit' i uvažit pruženu mi milost, ako pravednim nu i blagim srcem Vaše preuzvišenosti udelotvorena bude najpokornija moja molba – najvrućija moja želja – da tužnog sina naručaju svojih roditeljah a roditeljem osobito slabom i starom ocu ljubećeg ih sina vratiti blagoizvolite.

Ovoj mojoj molbi pridodajem iz pokajanja već proiztičuće tvrdo obećanje, da ću budućim svojim ponašanjem dokazati prvo istinitost mog pokajanja, a drugo da ću se pokazati vriednim milosti Vaše preuzvišenosti, te da ću se trsiti poslušnostju, marljivostju i u obće ponašanjem, koje dolikuje čednom mladiću, izbrisati ljagu, koja do sada na meni leži. Ispunjenje ovog mojeg obećanja bit će mi tim lasnije, što sam u stanju bio upoznati dužnost čoveka, te da samo poredak usrećit može državu i pojedinu zemlju, Vaša preuzvišenost! na temelju toga usuđujem se umoliti Vašu preuzvišenost, da bi mi blagoizvolili oprostiti sudelovanje kod onih izgredah, te da bi mi milostivo povratak slobodan i bez kazne u domovinu svoju dozvoliti blagoizvolili.

Vaša preuzvišenost! jedno jošte nemogu da propustim umoliti tj. da bi mi Vaša preuzvišenost dopustiti blagoizvolila, da nauke svoje u Zagrebu nastaviti mogu. Znadem, da nisam zaslužio tu milost, znadem da sam već jednom pokazao se nevrednim Vaše preuzvišenosti; nu onda ju nisam sceniti znao, onda mi se jošter život nije pokazao kao takov, onda bio sam lahkouman – dočim sam sada po-

stao čovek. Siromašan kao jesam, nebi mi moguće bilo drugdje nastaviti nauke, te mi sva budućnost bila bi prekinuta, dočim bi milostju Vaše preuzvišenosti mogo i sigurno postao vrednim članom sveg čovečanstva, vernim vrednim podanikom Njihovog Veličanstva i vrednim sinom trojedne kraljevine.

Vaša preuzvišenost! blagoizvolite dopustit mi samo pol godine, da dokazem da sam vredan milosti, ako se pokažem nevrednim – što sigurno biti neće – to mi Vaša preuzvišenost vazda ovu blagodat milostivo uztegnuti može.

Izrazivajuć još jednoć iskreno izpovedanje moje krivnje i najiskrenije pokajanje sa tvrdim obećanjem da Vašoj preuzvišenosti nikada ni najmanji povod dati neću, da bi samo skoliko posumnjti mogli o iskrenosti mog pokajanja i obećanja, usuđujem se Vašoj preuzvišenosti staviti moju pokornu molbu, te se nadam, da mi Vaša preuzvišenost neće uskratiti milost, kad se tešim rečma spasitelja, da će se i najvećem zločincu oprostiti, ako iskreno pokaje svoj čin. Buduć sam pako o iskrenosti svog pokajanja podpuno osvedočen, to se svojom najponiznijom molbom izručavam blagosti plemenitog srca Vaše preuzvišenosti, te ostajem

U Beogradu dne 22/9. 1862.

Vaše preuzvišenosti
vazda najpokorniji sluga:
Milan Makanec*

***Објављено у Историјском зборнику, бр. 1-4, Загреб 1962, стр. 231-242.**

ŠEZDESETE GODINE U KNJIZI JOSIPA HORVATA, POVIJEST NOVINSTVA HRVATSKE 1771–1939, ZAGREB 1962.

Osnovni razlog zbog kojeg ovom prilikom pišem o knjizi Josipa Horvata je taj što posedujem nekoliko interesantnih arhivskih podataka pomoću kojih mogu da se isprave ili dopune neke piščeve tvrdnje. Arhivski materijal odnosi se na šezdesete godine prošlog veka, pa ćemo se pri pisanju i zadržati na tom razdoblju, a o ostalim delovima knjige donećemo samo najopštije podatke.

Dosad u našoj istoriografiji nije postojao celokupan istorijski pregled hrvatskog novinarstva. Kao profesionalni novinar i pisac brojnih političko-istorijskih monografija Horvat se prihvatio da popuni ovu prazninu i time olakša rad svima koji žele da se služe novinskom građom.

Osim uvoda, koji je napisao prof. Vaso Bogdanov (9–27), piščevog predgovora (31–34) i istorijskog pregleda o postanku novinarstva (35–45), period od 1771. do 1939. podeljen je na tri poglavlja. Iza svakog poglavlja dati su prilozi karakterističnijih novinskih članaka i najnužniji naučni aparat. Sam tekst bogato je ilustrovan snimcima novinara i glavama nekih listova.

U poglavlju o pojavi prvih novina u Hrvatskoj (1771–1835) (46–95) Horvat je zaključio da je urednik prvog lista koji je izlazio u Zagrebu pod nazivom *Ephemerides Zagrabienses*, po svojim intelektualnim kvalitetima i političkom iskustvu mogao biti jedino Baltazar Krčelić. O ostalim novinama, osim Kraljskog Dalmatina, isključivo nemačkim, o štamparima, pokušajima izdavanja hrvatskih listova, najranijoj cenzuri i sredini u kojoj su se novine javljale doneti su podrobni i interesantni podaci.

Pisac je više godina radio na biografiji Ljudevita Gaja i to mu je omogućilo ne samo da prikupi brojne faktografske podatke iz oblasti novinarstva već i da shvati i oceni značaj štampe za kulturni, politički i nacionalni razvoj Hrvatske u vreme narodnog preporoda. Stoga nije slučajno da poglavlje *Novinarstvo u razdoblju narodnog preporoda (1835–1860)* (95–198) predstavlja originalniji deo knjige i ima naučne vrednosti. Pri pisanju ovog poglavlja Horvat se služio pre svega bogatom građom Ljudevita Gaja i sačuvanim arhivama drugih političkih i javnih radnika toga vremena. Neznatno je koristio službenu arhivsku građu iz arhiva u Zagrebu, a nikako onu iz Beča i Pešte, u kojoj bi se bez sumnje našlo novih podataka za hrvatsko novinarstvo. No, kako bi to bio ogroman posao povezan s

mnogim teškoćama, ovom primedbom, kao i narednim, nismo skloni da prebacimo piscu, već da objektivno konstatujemo činjenice.

Naslov poglavlja *Novinarstvo u razdoblju narodnog preporoda (1835–1860)* ne odgovara istorijskoj stvarnosti, jer deset godina apsolutizma nije vreme narodnog preporoda. Inače, autor je u ovom delu knjige dosta opširno pisao o istoriji nastajanja Narodnih novina, o teškoćama na koje se nailazilo prilikom njihovog pokretanja, o saobraćajnim vezama i načinu rasturanja lista, o čitaocima, o prvim novinarima i njihovim problemima u radu i o značaju samog lista. Osim toga, pisac je doneo već poznate podatke o Branislavu zatim o Saborskim novinama iz 1848, Slavenskom jugu, Prijatelju puka, o nekoliko listova na nemačkom jeziku, provincijskoj štampi i o žurnalistici iz vremena apsolutizma. Pri svemu tome autor nije propustio da donese zakone o štampi i da u najosnovnijim crtama prikaže političke, društvene i ekonomske uslove u kojima su izlazili listovi.

Po svojim kvalitetima ništa ne zaostaje ni poglavlje o stranačkom novinarstvu 1860–1903. (199–332). Period koji je tu obuhvaćen za pisca nije nov, niti nepoznat. Osim što se njime bavio u *Političkoj povijesti Hrvatske*, kada je pisao biografiju Ante Starčevića morao je da prouči svu literaturu, i to ne samo pravašku već i drugu štampu toga vremena. Osim literature i objavljene građe, Horvat je za pisanje istorije stranačkog novinarstva koristio neobjavljene spise I. Vončine, I. Mažuranića, S. Vrbančića, A. Vakanovića i S. Macure (*Mazzure*). Nedostatak službene građe oseća se i u ovom delu knjige, i da bismo ilustrovali njenu važnost, pomenućemo samo neke značajnije podatke.

Horvat kaže: „Nema dokumentarnih podataka o tome s kim se Vrbančić kao izdavač Pozora bio sukobio, tko su bili ti ‚protivnici‘ koji su ga pokušavali ‚svesti s prave staze‘ i očigledno htjeli Pozor kupiti.” Vrbančić je 4. VI 1861. objavio u Pozoru „da predaje uredništvo Ivanu Perkovcu, koji će Pozor uređivati istim pravcem kojim je i dosad uređivan bio” i „da će protivnici naše narodne težnje isto tako uzalud kušati da ga svedu s prave staze, kao što su mene kušali” (209). Horvat pretpostavlja da je sukob izbio „unutar vodstva narodne politike” i da je neko pokušao pridobiti Pozor za politiku čl. 42. Ne isključuje mogućnost da je Vrbančić napustio uredništvo lista zato što „nije podnosio autoritativnost kojom je počeo nastupati Strossmayer” (210).

Događaj koji je usledio 1862. po svoj prilici razotkriva ljude na koje je Vrbančić ciljao kada je objavio da protivnici narodne težnje žele „da ga svedu s prave staze”. Te godine, u maju, Mažuranić je pisao Šokčeviću da je „silna potreba” da se na neki način prinudi uredništvo Pozora da prihvati politički pravac koji je u skladu s namerama carske vlade. Izrazio je sumnju da će Perkovac na nešto slično pristati, ali je smatrao da treba pokušati da postane malo umereniji i da ne prima „razdražujuće” članke. Javio je da bi Perkovcu trebalo staviti do znanja da će dobiti „stanovitu podporu”, ali ne toliku koliku dobija Agramer cajtung. Kao posrednika u pregovorima predložio je Maksimilijana Pricu.¹ Ban je 9. juna javio

¹ Državni arhiv NRH u Zagrebu (DAZ), Predsednički spisi Dvorske kancelarije (PSDK) 1862, K. CCLXII, br. 54, prilog 209.

Mažuraniću da se Prica sporazumeo s Perkovcem, koji je pristao da ne prima „po vladu razdražujuće članke” i izjavio je da je i sam „za priznanje zajednice ovih kraljevinah s cesarovinom”. Perkovac je tražio da Pozor i dalje bude od vlade nezavisan, ali da mu se u najstrožoj tajnosti daje potpora od 2.000 forinti godišnje. Prihvatajući ovaj sporazum, Šokčević je preporučio Mažuraniću da novac šalje njemu a on da ga dostavlja uredniku. Banu je bilo milo što će list ostati nezavisan jer je mislio da će kao takav, a s ublaženim tonom, imati više uticaja na javno mnjenje.²

Mažuranić je odobrio sporazum, a kada se Perkovac lično obratio Kancelariji i tražio da mu se za prvo polugodište odjednom isplati 1.000 forinti, kancelar je u strogo poverljivom pismu novac poslao banu i upozorio ga da osim Price o toj stvari niko ne sme da zna.³ Perkovac se nije dugo držao sporazuma i koncem decembra 1862. Prica je imao s njim sastanak, odakle se vratio u ubeđenju da će Pozor biti uređivan onako kako želi vlada.⁴ Perkovčevo koketiranje s vladom nije za političke krugove u Zagrebu ostalo sasvim tajno. Avgusta 1863. ban je pisao kancelaru da je zavlдало „sveobće mnjenje” da Pozor „stoji pod osobitom zaštitom Kancelarije dvorske”. Po svemu sudeći, Perkovac u to vreme više nije dobijao novac od Kancelarije, jer ban kaže da list ne zaslužuje pažnju.⁵

Mišljenja smo da su Mažuranić i Šokčević pokušali Vrbančića da „svedu s prave staze” i podmićivanjem da utiču na politički pravac Pozora. Dobro situirani i beskompromisni Vrbančić je to odbio, a Perkovac, premda za kratko, zbog stalne bede u kojoj se nalazio, podlegao je ponudama. To je zapravo prvo dokumentovano korumpiranje novinarstva u Hrvatskoj, a pokušaji Andrašija (*Andrassy*) s I. Vončinom, oko Zatočnika, drugi je slučaj te vrste (244).

Horvatova tvrdnja, koju zasniva na usmenom predanju, da je Štrosmajer (*Strossmayer*) položio kauciju za Pozor kada je Vrbančić prestao da bude vlasnik lista, tačna je (210). U pismu od 6. januara 1862. biskup je javio P. Preradoviću da ne može da mu pozajmi novac jer je dao 1.000 forinti za Ost und vest, a 1.000 kao kauciju za Pozor.⁶ što se tiče pomoći koju je dobijao Tkalac iz Srbije za Ost und vest (*Ost und West*) (219), znamo da je u dva maha, februara i aprila 1861, primio iz Beograda po 500 dukata.⁷

Ne možemo se složiti s Horvatovom tvrdnjom da je vođstvo Narodno-liberalne stranke „bilo zahirilo i postalo kratkovidno” zato što je pomišljalo da pokrene jedan list u Beču, na nemačkom jeziku, „ne skrbeći za pristaše u zemlji i njezin dnevni život” (225).

To se odigravalo posle januara 1864, kada je Pozor zbog zabrane prestao da izlazi. Posle druge opomene, 17. XII 1863, bilo je jasno da će Pozor uskoro

² Isto, prilog 230.

³ Isto, prilog 264.

⁴ Isto, 1863, K. CCLXIV, br. 9.

⁵ Predsednički spisi Namesničkog veća (PSNV) 1863, K. 72, sv. 34, br. 1461.

⁶ Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (AJAZU), pismo J. J. Štrosmajera P. Preradoviću od 6. I 1862.

⁷ Podatak sam dobio od dr Vojislava Vučkovića, na čemu zahvaljujem.

biti obustavljen. Brinući se da Narodno-liberalna stranka ne ostane bez organa, Mrazović je još pre treće opomene Pozora, tj. pre 11. I 1864, podneo molbu za izdavanje novog lista pod nazivom Pravac. Trebalo je da list izlazi svakog dana, osim nedelje i praznika. U obrazloženju za izdavanje Pravca Mrazović je naveo da je u Hrvatskoj nastao rascep ne na dve protivne, nego neprijateljske stranke. Da važni događaji ne bi zatekli zemlju u rasulu, odlučio je „posredovati među obima našima strankama i gledati, da opreke, što se više može izpravi, izglati, izjednači, da razna politička mnjenja svede u široku rieku – ljubav domovine”. Naglasio je da Pravac „neće šarati ni krivudati amo tamo, nego će ići sriednjim putem, tj. na pravac, čuvajuć se da ne zaluta ni desno ni levo, da spaja prošlost sa sadašnjošću, da izjednačuje naša historička prava s potrebama našega vieka.” Zbog zavijenog i nejasnog programa budućeg lista, zatraženo je od Mrazovića da navede koji će politički pravac zastupati.⁸ Kako se stvar dalje odvijala, nije nam poznato, ali je činjenica da dozvola za Pravac nije dobijena. Tek posle toga, a i zbog toga, vođstvo stranke je nameravalo da pokrene jedan list u Beču na nemačkom jeziku.

Štrosmajer je jula 1864. doznao od ađutanta „crnogorskog kneza Petra” da Crnogorci nameravaju da izdaju neke novine, pa je bio voljan u tome da ih pomogne između ostalog i zato što Narodno-liberalna stranka u Hrvatskoj nije imala svog organa, te bi „mogli kad što u njih utočište naći, kad bi hteli slobodu rieći reći”.⁹

Nemajući mogućnosti da svoje listove izdaju u zemlji, Štrosmajerove pristalice bile su prisiljene da za njih traže utočište van granica Hrvatske. Polazeći od toga da su vođe stranke pokušale da dobiju dozvolu za novi list, kao i da u konkretnim uslovima nije bilo drugog izlaza, mislimo da namera da se novine izdaju u Beču nije za osudu, jer nije po sredi nebriga o svojim pristalicama, niti rezultat „visoke politike kabinetskog stila” (225).

Za istoriju stranačkog novinarstva vrlo je interesantan i sledeći podatak. Mažuranić je štampi pridavao veliku važnost verovatno stoga što je još kao *ilirac* osetio ogromnu ulogu Gajevih novina. Kao kancelar brinuo se da što više listova zastupa vladine interese i nastojao je svim sredstvima, ne prezajući od sile i podmićivanja, da ublaži oštricu opozicione štampe. Kada su napadi novina na vladu učestali, marta 1862. predložio je banu da se pri Namesničkom veću postavi jedan činovnik koji je vičan novinarskom poslu. Zadatak tog činovnika bio bi da prati pisanje naročito hrvatske štampe, da preko novina popularno tumači sve zakone, uredbe i naredbe i da ispravlja „zavedeno” javno mnjenje. Smatrao je da toj osobi treba da pomognu u radu Namesničko veće i predsednik Banskog stola. Na kraju kancelar je predložio Gaja kao najsposobnijeg i najpogodnijeg za tu vrstu posla. Međutim, Gaj se nikako nije hteo prihvatiti te dužnosti izgovarajući se svojim materijalnim neprilikama. Mažuranić je bio neumoljiv i insistirao je kod bana da ozbiljno upozori Gaja „da vlada njegova veličanstva nipošto nije voljna, da se dade na vlastite svoje troškove mistificirati štokakovom dvoličnošću”. Tražio je da

⁸ DAZ, PSDK, 1864, K. CCLXVII, br. 78.

⁹ AJAZU, pismo J. J. Štrosmajera M. Mrazoviću od 17. VII 1864

se Gaju zapreti, jer ako se ne prihvati posla, „posledice neka pripiše sebi samom”. Pritisak nije pomogao, Gaj je ostao uporan, a tek decembra 1862. taj posao poveren je dotadašnjem tajniku Namesničkog veća Dimitriju Demetru.¹⁰

Kada je već reč o Demetru, moramo se dotaći i pitanja ko je bio urednik Narodnih novina početkom 1861. godine. Horvat tvrdi da je Gaj kao urednik 1. I 1861. skinuo s glave novina austrijskog dvoglavog orla (214). Prema zvaničnom aktu Namesničkog veća, vidi se da je sve do 30. III 1861, dakle pre no što ga je Mažuranić postavio za tajnika u Namesničkom veću, urednik Narodnih novina bio Dimitrije Demetar i kao takav da je imao platu od 1.050 forinti.¹¹

Pisma Lj. Vukotinovića I. Mažuraniću iz 1864. godine sadrže interesantne podatke za istoriju novinarstva toga vremena. Iz njih se vidi da je Mažuranić ovlastio Vukotinovića da nadzire pisanje Agramer cajtunga i Domobrana. Premda su zagrebačke nemačke novine dobijale od vlade subvenciju, njihov urednik Praus nije pisao onako kako su želeli samostalci. O sukobu i nezgodama s njim, o pravcu i taktici Agramer cajtunga i Domobrana, ova pisma su izvor prvog reda.¹²

Zbog principa koji je sebi postavio da ne piše o svima, već samo o listovima koji su duže uticali na javni život, Horvat je s puno opravdanja izostavio *Gazeta di Fijume* (*Gazzetta di Fiume*). Mi ćemo o njoj doneti samo jedan podatak koji je vredan pažnje. Taj list je zastupao talijanske interese, a februara 1862, zbog zabrane, na kratko vreme je prestao da izlazi. Još pre toga mnogi hrvatski političari želeli su da imaju na Rijeci novine koje bi zastupale narodne interese. Oktobra 1861. Štrosmajer je bio spreman da položi u tu svrhu 2.000 forinti.

Predložio je Metelu Ožegoviću i Ambrozu Vranicaniju (*Vranyczany*) da daju po 1.500 forinti i s ushićenjem je pisao: „Eto nam kaucije, eto nami na Rieci lista za našu dispoziciju”.¹³ Kada je *Guzeta di Fijume* prestala da izlazi, vođi Samostalne i Liberalne stranke počeli su da istupaju jedinstveno o pitanju novina na Rijeci. Raniji Štrosmajerov predlog je usvojen, a Vranicani je 25. II 1862. bio pri kraju sa sakupljanjem novca za kauciju od 5.000 f, koju je trebalo da položi gimnazijski učitelj Antun Kazali.¹⁴ Sličan pokušaj da se zadobije *Gazeta di Fijume* i da postane zastupnik hrvatskih interesa izvršili su Dvorska kancelarija i Namesničko veće.¹⁵ Ni u prvom, ni u drugom slučaju Hrvatima to nije pošlo za rukom. Jula 1862. Štrosmajer je pisao da te novine nisu naročito potrebne jer je počeo da izlazi *Nodilov Narodni list*. Sakupljeni novac namenjen za *Gazeta di Fijume* nameravao je da da za Agramer cajtung, koji bi uređivao Praus.¹⁶

Za istoriju Narodnog lista i za odnose srpske vlade s Narodnom strankom u Dalmaciji nije bez značaja boravak M. Pavlinovića i J. Sundečića u Beogradu 1864. Garašanin i Marinović obećali su tom prilikom Pavlinoviću stalnu novčanu

¹⁰ DAZ, PSDK, 1862, K. CCLXII, br. 138.

¹¹ Isto, PSNV, 1861, K. 2, sv. 1, br. 144, prilog 861.

¹² Isto, Spisi Dvorske kancelarije 1864, K. CVI, br. 192.

¹³ AJAZU, pismo J. J. Štrosmajera M. Ožegoviću od 23. X 1861.

¹⁴ Isto, A. Vranyczany B. Šuleku 25. II 1862.

¹⁵ DAZ, PSDK, 1862, K. CCLXII, br. 54, prilog 124.

¹⁶ AJAZU, J. J. Štrosmajer M. Ožegoviću 13. VII 1862.

pomoć za novine.¹⁷ Inače, pisac ne pominje ko je izdržavao Narodni list i da li je dobijao pomoć iz Hrvatske. Verovatno ne čini to stoga što se pomoć dostavljala u najstrožoj tajnosti, pa su i podaci vrlo oskudni. Dokaz je pismo M. Klaića upućeno Štrosmajeru avgusta 1868. g. Klaić je doznao od Vranicanija da biskup hoće da pomogne Narodni list zajmom od 2.000 f, pa je tražio da to učini u najvećoj tajnosti. Plašio se da za pomoć ne saznaju protivnici, koji bi list proglasili za najamnika i potplaćenika, pa je mislio da bi bilo bolje i bez potpore nego s njom, a da se zna odakle je došla.¹⁸

Saradnja A. Starčevića i L. Rauha, koja je naročito došla do izražaja u napadima Zvekana na Narodnu stranku, nije u nauci razjašnjena. Horvat se bavio tim pitanjem u svom delu o Anti Starčeviću i premda je dao ocene koje zaslužuju pažnju, nedostatak građe nije mu omogućio da ga konačno raščisti. Pisac se zadovoljio konstatacijom da su Zvekanovi napadi na vođstvo Narodne stranke Rauhu konvenirali, „pa je zato prema listu bio tolerantan” (236). Premda se služio spisima A. Vakanovića, Horvat je prevideo važan podatak koji je sačuvan u Rauhovom pismu od 18. VII 1867. god., u kojem on između ostalog piše: „Zvekan subveniram ja iz privatnih sredstava koje sam već ranije sakupio, jer on ima malo pretplatnika. Strossmayerova stranka je sve preduzela da njihov broj smanji. Ja verujem da ću mu ove opet pribaviti”. („Zvekan subventionire ich aus privat Mitteln die ich schon früher gesammelt, da er wem Abonnennten hat und die Partei Strossmayer alles aufboht die Zahl selber zu vermindern. Ich glaube wir werden Ihm diese wieder zubringen.”)¹⁹ Iz ovoga se jasno vidi da nije reč samo o toleranciji bankskog namesnika prema Zvekanu i njegovom pokretaču, glavnom uredniku i glavnom saradniku Anti Starčeviću. Rauh je u borbi za nagodbu s Ugarskom vešto iskoristio Starčevića i njegovu mržnju prema Narodnoj stranci. Kao kruti dogmatičar Starčević nije realno ocenio političku situaciju i boreći se u tom momentu protiv Narodne stranke, postao je, možda i nesvesno, oruđe najkonzervativnije i najreakcionarnije stranke u Hrvatskoj.

Antun Vakanović je u vreme ilirskog prokreta bio *ilirac*, a posle sloma apsolutizma postao je strastveni pristalica Unionističke stranke. Nije nam poznato da je nekad bio Starčevićev pristalica, kako piše Horvat (243).

Osim već pomenutih listova, u ovom poglavlju autor je opisao razvoj čitave stranačke publicistike na raznim područjima Hrvatske. On je doneo mnoge nove i vredne podatke o stranačkim listovima u svima fazama njihovog razvitka i propratio je pojavu i razvoj klerikalne štampe. Pomoću Horvatovih ocena čitalac dobija jasne predstave o svima značajnim listovima ovog razdoblja.

U poglavlju o novinarstvu u Hrvatskoj 1904-1939. (333-439) pisac je zahvatio sve promene koje su pod uticajem novih političkih, ekonomskih i društvenih snaga, kao i tehničkog napretka delovale na stvaranje novog oblika novinarstva. Staro političko-ideološko stranačko novinarstvo zamenila je nova informativna

¹⁷ Isto, M. Pavlinović F. Račkom 8. VIII 1864.

¹⁸ M. Klaić J. J. Štrosmajeru 11. VIII 1868.

¹⁹ DAZ, Spisi obitelji Vakanović, pismo Levina Rauha Antunu Vakanoviću.

štampa. Period informativne štampe do kraja Prvog svetskog rata Horvat je obradio detaljnije, a istorijat između dva rata napisan je u vidu pregleda, bez prethodnih dužih studija i bez pretenzija na definitivnu obradu.

Autor je konstatovao da je informativna štampa do Prvog svetskog rata još uvek tvorevina pojedinih političkih ljudi, grupa ili stranaka koje kroz njih zastupaju svoja mišljenja i ideje. Između dva rata novine su bile produkt anonimnih grupa, akcionarskih društava koji pokreću listove da bi zaradili, „a ne da zastupaju neku političku misao”. Informativna građanska štampa često je iz koristoljublja podupirala neku politiku, „a naročito vladinu stranku” (333). Tako je politiku bana Tomašića podupirao Dežmanov Obzor, koji je za uzvrat dobio od Hipotekarne banke beskamatni zajam od 20.000 kruna. Aleksandar Karađorđević je u vreme diktature raspolagao posebnim fondom iz kojeg je „davao milijunske svote pojedinim listovima i novinskim koncernima: Jugoštampi, Politici, Tipografiji” (406).

Inače, razvoj hrvatske štampe 1904–1939. Horvat obrađuje u etapama, zadržavajući se na istorijskim momentima koji su uticali na pojavu novih listova ili na promenu njihovog ranijeg političkog pravca. Posle 1903. autor se zadržao na listovima koji su izlazili u vreme Riječke rezolucije, 1908–1913, tokom rata i na štampi iz posleratnog perioda. Posebnu pažnju posvetio je iseljeničkoj štampi, uticaju balkanskih ratova na novinarstvo u Hrvatskoj i organizaciji novinara.

Istorijat radničke štampe nije obuhvaćen jer je izdavačka kuća „Stvarnost” odlučila da to učini u posebnoj knjizi. Zajedno s novinama o kojima su dati iscrpni istorijati i onim o kojima su doneti najopštiji podaci, u knjizi se pominje oko 300 listova. Šteta je što ti listovi, kao i sami novinari i štamparije, nisu dobili svoje mesto u jednom registru na kraju knjige.

Na kraju možemo zaključiti da Horvatova *Povijest novinarstva Hrvatske* predstavlja uspeo pokušaj da se istorija hrvatskog novinarstva da u celini. Rezultati koje je postigao pisac u retkim izuzecima biće izmenjeni novim arhivskim dokumentima, ali to neće uticati na vrednost knjige kao celine. Realne ocene i karakteristike koje je dao Horvat o svim značajnijim listovima u određenim fazama njihovog postojanja umnogome će olakšati rad naučnih radnika koji žele da konsultuju štampu. Stoga je ova knjiga važan doprinos našoj istorijskoj nauci.*

***Објављено у Југословенском историјском часопису бр. 2, 1963, стр. 123–128.**

ПИСМА ЗБОГ КОЈИХ ЈЕ ЉУБЕН КАРАВЕЛОВ БИО ЗАТВОРЕН ПОСЛЕ УБИСТВА КНЕЗА МИХАИЛА ОБРЕНОВИЋА

Околности под којима су, због убиства кнеза Михаила, 15. јуна 1868. у Новом Саду ухапшени Љубен Каравелов и Владимир Јовановић углавном су познате и стога их овде нећемо препричавати. Међутим, сматрамо да је интересантно подвући да су угарске власти показале велику ревност и заинтересованост да се не само поменути ухапшеници подвргну истрази већ да то буде учињено с многим новосадским либералима са Светозаром Милетићем на челу. Угарски министар председник, гроф Ђула Андраши, телеграфисао је аустроугарском конзулу у Београду, Бењамину Калају, „да би се по позитивном извештају учесника у убиству могло доказати и Милетићево саучесништво, када би се ухапсили Милован Јанковић, Владимир Јовановић, Каравелов, професор Пушибрк и земљопоседник Марић”. Он је Калају ставио до знања да би требало да српска влада буде та која би покренула питање хапшења и истраге над поменутиим личностима.¹ Из овога се јасно види да је Андраши насталу ситуацију схватио као моменат када угарска влада треба да се разрачуна с водећим либералима и истакнутим члановима Уједињене омладине српске, чије се револуционарне акције плашио.

„Позитивни извештаји” на које се Андраши позивао су они које су на суђењу у Београду изrekli учесници завере Паја Радовановић и Љубомир Тадић. Радовановић је изјавио да се марта 1868. у Новом Саду састао с Милованом Јанковићем и Владимиром Јовановићем и да се с њима договорио „[...] да се час пре начини преврат у Србији ма каквим другим начином, само не убиством кнеза, као што сам им ја предлагао. Они нису били за то, - изјавио је Радовановић - да се овај преврат учини у корист династије Карађорђевића, јер нити су за Александра, нити за Петра, него да влада буде републиканска [...]”² Сличан исказ дао је оптужени Љубомир Тадић, којем је завереник Видоје Ивковић причао да је био у Новом Саду с Милованом Јанковићем и Владимиром Јовановићем и да су му рекли да су против убиства, али су за то да се кнез збаци.³

¹ Országos Szécsény könyvtár, Budapest, Kállay Béni, Memorabilia 1732, стр. 69, бр. 242 од 17. јуна 1868.

² *Суд убицама кнеза Михаила*, Београд, 1868, стр. 72.

³ Исто, 25.

Те изјаве биле су Андрашију непосредан повод да преко Калаја подстакне српску владу и да тражи хапшење новосадских политичара. Премда хапшење свих које је он поменуо није уследило, затварање Каравелова и Јовановића није било сасвим без основа. Сви они из новосадског круга нису само познавали заверенике и с њима одржавали пријатељске везе већ су се о предстојећој акцији узајамно саветовали и сам Радовановић обавестио их је о својим крајњим намерама.⁴ Те чињенице наметљиво су изазивале сумњу и хапшење чиниле донекле оправданим.

И до сада се знало да је приликом претреса у стану Каравелова пронађено доста писама.⁵ Њихова садржина није била позната, али се знало да су их у истрази против Каравелова угарске власти сматрале за најважнији оптужујући материјал⁶ и да је „19 ком. докумената односећих се на отежање и сазаклеће Каравелова” преко београдског конзула Калаја предато српској влади.⁷

Из дописа који је Андрашију упутио угарски министар правде, Хорват Болдичар, види се да је осим 19 писама послатих српској влади остало код њега још 137 комада. За њих је написао: „Пре но што их пошаљем (српској влади) желим да погледам да ли се међу њима налазе таква која се односе на питање убиства кнеза Михаила. Пошто је Вама позната садржина тих писама, молим да ме обавестите о свему, да одаберем оне који су важни а који не. Молим да ми дате два човека који добро говоре српски и руски, који би ми помагали у раду.”⁸ С обзиром на то да је 19 писама послао у Београд, а да је код њега остало још 137, може се закључити да је приликом претреса било заплећено укупно 156 писама.

19 писама преведено је са чешког, руског, бугарског и српског и пошто је Хорват тако сазнао њихову садржину, констатовао је да у њима има података о атентату; задржао је преводе, а оригинале је послао у Београд, с тим да му се после употребе врате.⁹ Захваљујући томе што су сва писма била нумерисана и томе што је министар Хорват навео бројеве писама које је послао у Београд, у могућности смо да констатујемо да су писма која овде објављује-

⁴ Савет Владимира Јовановића и Милована Јанковића да се кнез не убије, већ да се збаци, па га Радовановић није прихватио, јер, каже он: „[...] ја сам знао да се преврат друкчије учинити не може, но само убиством кнеза и да у Србији не може бити република, те стога радио сам у овој ствари по своме плану, и њима сам при овом разговору казао да ћу овим мојим начином да радим за преврат” (исто, 72).

⁵ Михаил Димитров, *Любен Каравелов*, Софија, 1959, 161.

⁶ Исто, 164.

⁷ Ил. Н. Букановић, *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, Београд, 1935, књ. 1, 143. Упореди: Џорџе Игњатович: *Србскијте дружари на Любен Каравелов*, Белград, 1957, 5, 6.

⁸ Magyar országos levéltár, Budapest, Miniszterelnökség K. 26 1868, 6p. 917. Министар Хорват грофу Андрашију 19. јула 1868.

⁹ Исто, Kállay Béni levelezése, P. 344, Cs. 17 kötet, стр. 161. Писмо министра Хорвата Калају од 19. јула 1868. године.

мо преводи оригинала који су достављени српској влади.¹⁰ Њој су послата и остала писма која су, ма на који начин, бацала сумњу на Каравелова.¹¹

У писму од 21. јуна 1868. Хорват је јавио Калају да оптужени негирају свако саучесништво, „а оптужујући сведоци који терете, једино су београдски окривљеници”, чије детаљно испитивање на последњој расправи треба да буде од интереса и за истрагу која се води у Будимпешти.¹²

И угарски министар унутрашњих послова Венкхајм Бела ангажовао се да помогне у доказивању Каравеловљеве кривице. Не знамо тачно, али сви су изгледи да су његови органи запленили два писма Скворцова, уредника Рускије вједомости (*Русские Ведомости*), који их је упутио Каравелову. Почетком августа Венкхајм их је послао Калају да, ако нађе за потребно, писма преда српској влади. Када их је Калај прочитао и повезао њихову садржину, аутора и несуђеног примаоца с неким чланцима објављеним у пролетњим месецима 1868. у *Рускије вједомости*, сетио се да је међу њима било и таквих који су наговештавали „да ће се у Београду догодити велике промене”. Било му је јасно да неко о Београду извештава Русе, па се питао: „Ко зна да ли овај руски пријатељ није био умешан у атентат?”¹³ Кореспондирање уредника *Рускије вједомости* с Каравеловим наводило га је на помисао да је тај руски пријатељ, који је био добро обавештен о стању у Београду, могао да буде сам Каравелов. Међутим, то су биле само логичне конструкције надареног политичара, али не и конкретне чињенице.

Из преписке угарских власти с конзулом Калајом јасно се види да у поступку против Каравелова, упркос свим настојањима, није могло да се докаже његово саучесништво у завери. То што је на самом почетку изазивало сумњу, да су новосадски либерали, међу којима је био и Каравелов, знали о атентату и да их је сам завереник Паја Радовановић обавестио, касније је морало отпасти јер о завери против Михаила „је шапутао цео свет”. Радовановић није крио своје намере и о њима је јавно говорио. За њих је знао и министар унутрашњих послова Никола Христић а и сам кнез Михаило.¹⁴

Угарске власти нису криле наду да ће доказе против Каравелова пронаћи у запленим писмима. Међу њима било је и таквих у којима су се помињала имена најглавнијих завереника: Паје Радовановића, Симе Нена-

¹⁰ Хорват је написао Калају да му шаље писма под бр. 6, 9, 15, 33, 54, 64, 106, 118, 120, 122, 125, 127, 132, 134, 137, 149, 154, 155 и 156. Исто. Сви ови бројеви одговарају бројевима на нашим писмима, осим последњег, двадесетог, које је без броја и које је српској влади предато у некој каснијој пошилици.

¹¹ Види примедбу која следи иза писма бр. 54. Њу је писао министар Хорват. О истом Хорват Калају у писму од 21. јула 1868. (*Magyar országos levéltár, Kállay Béni levelezése*, P. 344, Cc 17 kötet, стр. 165, 166).

¹² Исто.

¹³ *Országos Szécsényi könyvtár, Kállay Béni, Memorabilia 1732*, стр. 158, 159. бр. 489 од 6. августа 1868. Оба писма Калај је 7. августа предао намеснику Ристићу (исто, бр. 493, стр. 160).

¹⁴ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, Београд, 1934, 75, 76.

довића и Видоја Ивковића. Али, о учешћу Каравелова у завери није било помена. Чињеница да се он с њима познавао и одржавао добре односе, није била довољна да би се могао и осудити. Остала писма, која су нам до данас остала непозната, код самих власти нису изазивала сумњу. Министар Хорват је писао да она немају везе с атентатом и да не могу утицати на процес.¹⁵ Стога је Каравелов морао да буде ослобођен јер су пропале и последње наде угарских власти да ће се докази наћи у писмима.

Сва писма нађена су у Државном архиву Будимпеште.¹⁶ За проучавање делатности Каравелова имају прворазредни значај, јер указују на ширину његових револуционарно-политичких акција у ослободилачкој борби против Турака, откривају нове, досад непознате личности с којима је сарађивао, и садрже податке о књижевном и културном раду.

На девет писама (бр. 6, 9, 15, 134, 137, 149, 154, 155 и на оном без броја) нема апсолутно никаквог датума. На четири (на бр. 106, 118, 122 и 156) постоје само дан и месец, без године. Међутим, овај недостатак не представља нарочите тешкоће и лако се може утврдити из ког су времена. Сва писма с пуним датумом су или из 1867. или из 1868. године. Каравелов је из Русије дошао у Београд у пролеће 1867, па је и његово евентуално учешће у завери против Михаила тек тада могло уследити. Стога смо мишљења да су и истражне власти обратиле нарочиту пажњу на писма из 1867. и 1868, те су и наша недатирана или непотпуно датирана писма из тих година.

Писма под бр. 6, 9, 15, 122 и 127 су и у аутентичном преводу дата у изводу.

Како су преводиоци радили на брзину, а чини се да нису најбоље познавали оба језика, преводи су врло лоши, некоректни и некад тешко разумљиви. Све недоследности су исправљене а језик је, колико је било могуће, дотеран према савременој немачкој књижевној ортографији и интерпункцији.

Übersetzung aus dem Russischen. No. 6.

„Wie soll man denn nicht gut heissen die Grosse, Allumfassende, universelle Idee der Slavophilen, deren Aufgabe es ist, unsere (die russische) Sprache, unser Alphabet und unsere Rechtschreibung zu jenen aller Slaven zu machen. Nun, dies wäre denn so eine Waffe zur allslavischen Einheit, zu deren Sinnbildes die bekannte devise der Ewigkeit, d. h. eine zu einem Ringe zusammengebogene Schlange dienen würde. Ebenso würden wir alle Slaven, auch uns, biegen zu einem massenhaften Ringe und keine Kraft des übrigen Europas würde ihn je brechen.“

¹⁵ Magyar Országos levéltár, Miniszterlnökség K. 26, 1868, бр. 917.

¹⁶ Исто, бр. 812.

Aus dem Russischen No. 9.

„Bücher kann ich dir nicht schicken, weil man sie nach Oesterreich nicht hinüber lässt“.¹⁷

Der Brief, mit vielen anderen ist an die Redaktion der Neusatzter „Zastava“¹⁸ adressiert.¹⁹

Auszug aus dem Bulgarischen

Wiener Brief No. 15.

Karavelov wird von einen wiener Bulgaren, Namens Kovacsov aufgefordert und zwar durch Vermittelung des K. russischen belgrader Konsuls Šiškin,²⁰ den in Wien zu Stande gekommenen Slaven – Beseda im telegraphischen Wege zu gratulieren.

Übersetzung. – Nro. 33.

Herr Karavelov! Das Ding steht hier sehr gut, weswegen wir auch gedenken um den 11-ten oder 12-ten Mai nach Bulgarien hinüber zu setzen; denn es verhält sich nicht so, wie es seine Hochwürden Martenjo behauptete, dass es unmöglich sei, die Grenze zu überschreiten wegen der Türken. Des ist, mein Freund, nicht wahr; den Türken gibt es nirgends, nur die ältem bewachen die Plätze, und unsere Bulgaren haben schon die Mitei über die Grenze zu setzen, und die türkischen Zustände in Augenschein zu nehmen, und kehren zurück wohlbehalten. Zweitens der Vorstand ist izur Stunde auch nicht hier, da er nach den Sauerbrunnen abgereist ist. Ihr möget auch wissen, daiss es nicht einen einzigen unter uns gibt, der mehr Verdinste hätte als Jovan Csiko; er hat 500 Leute bei sich, kampfbereit, und in jeder Beziehung schlagfertig, während er in der Reserve 650 libra Pulver hat, ohne dass jemand davon wisse, und heute reiste er ab, in der Absicht, sich Leute für die Gendarmerie zu sammeln und einem jeden zu zwei Anzüge mitzugeben. Der Hauptsammelort wird Saska sein, wo alle Zusammentreffen sollen.

¹⁷ Знајући да се истрага против Каравелова води због убиства кнеза Михаила, преводиоци су на самом почетку посла у целини преводили само писма која су имала политички карактер. Писма која су имала приватни и књижевно-културни карактер, преводили су у изводима. И ово је једно од таквих. Касније је министар Хорват наредио да се писма преводу у целини, јер нека, која су, по његовом мишљењу, била интересантна и у процесу против оптужених могла су пружити драгоцене податке, преводиоци су означили као неважна. То је био случај и с писмом које доносимо под бр. 54.

¹⁸ Застава, политички лист који је 1866. почео да излази у Пешти, а од 1867. у Новом Саду. Оснивач и покретач листа био је Светозар Милетић.

¹⁹ Ову примедбу ставио је министар Хорват Болдичар.

²⁰ Шишкин Николај Павловић, руски генерални конзул у Београду 1863-1874. године.

Ich bitte Sie, mich je eher und nach Tunlichkeit einer Antwort teilhaftig zu machen, damit ich wisse, was Sie denken und Vorhaben, und wie viel Geld Sie bis jetzt gesammelt haben. Grüßen Sie alle. Die Mutter möge mich entschuldigen, denn ich habe keine zwei Baras (sic!). Schau dass man sich Tabak verschaffe, und schreibe mir nur je eher zurück durch Jovan Csiko Arangylovich. Hiemt meinen Gruss an Sie und Peter Mihajkov, und saget mir wollt Ihr kommen oder nicht.

3-ten Juli 1867. in Zajecsar.

Ihr Landsmann
Eremija Petrovich mp.

No. 54.

Belgrad 17/29. 1868.

Leber Karavelov!

Heute erhalte ich deinen Brief, aus dem ich sehe, dass du dich bei guten serebischen Brüder niedergelassen hast. Hier wär auch Platz allein nur nicht für ehrliche Leute allein; auf jedenfall sind wir einige hier, die wir, wenigstens unsern Gedanken nach uns als ehrliche Leute betrachten können, wenn auch nicht unseren Handlungen nach. Wenn aber die Hände gebunden sind dann von blossen Gedanken, bis es nicht zur That wird, hat niemand einen Nutzen. Überdiesz, dahin zu gehen, wo Freiheit der Gedanken, der Rede und der Handlungen ist, – ist nicht allen möglich, erstens, wegen, persöhnlichen Verhältnissen, und zweitens, auch darum nicht, um nicht das zu tun, was vielleicht jemand gerne sehen möchte. Viele werden uns vielleicht verwerfen, dass wir nichts unternehmen, – allein jeder wird gerecht sein darüber, dass wir nichts unternehmen; denn das bestimmte warum? Ist nicht nur, weil es nicht möglich ist, und weil man nicht erlaubt zu arbeiten, sondern weil man auch nicht weiss, was zu unternehmen? – es sind keine Ideen da! Ich glaube dass ihr alle²¹ damit eiverstanden seinn werdet, denn es ist gewiss, dass wir alle den unerglücklichen Zustand fühlen, der keine gute Zukunft verspricht. Allein sich auf die Höhe jener. Idee zu erheben, welche diesem abhelfen und Garantie einer guten Zukunft geben kann, das ist die Hauptsache! Wenn wir nicht im Stande sind, Bruder, zu dieser Situation zu gelangen, so trachtet es wenigstens ihr, und dann werden wir alle leichter zu dem bewussten Ziele kommen. Allein so, arbeiten wir eines, und ihr was anderes, so gehen wir auseinander, und die Sachen bleiben so wie bisher, und es kann noch ärger werden. Ich würde auch selbst arbeiten, würde nicht Mühe noch das Leben schonen, wenn ich nur wüsste, was ich tun soll. Mir, und ändern, ist damit nicht gedient, wenn mir andere sagen, ich sei ein Sklawe – dass fühle ich vielleicht besser als andere. Es handelt sich auch nicht darum, mich zu befreien, die Zukunft aber nicht sicher zu stellen – sondern es handelt sich die Zeit nicht damit zu verschwenden, um jenes zu beweisen, was jeder von uns weiss, sondern zu handeln für jenes, was zu allgemeinen Nutzen ist, und was beweisen ird, dass wir es verstehen, die Grund-

²¹ Ово се односи на круг новосадских политичара у којем се тада налазио Каравелов.

bedingung des Lebens zu erfassen, *und nicht nur die Form zu wechseln, dass Wesen aber beim Alten zu belassen.*

Meiner Ansicht nach muss diese Frage, welche tief in das Leben des Volkes einschneidet, entschieden werden, und dann muss man nach Weislichkeit die Leute darüber aufklären, dahin bringen, dass sie diese Idee auffassen. *Ferner gibt es auch kürzere wege, um diese Bedingungen zu erlangen,, Wege, welche jeden einzelnen und das ganze Volk glücklich machen.*

Du sagst mir ich soll dir sagen, wie es mit der Geistlichkeit steht. Was soll ich dir schreiben – sie ist so, wie sie war. Weisst du also nicht, was ein serb(ischer) Priester ist? Er ist nicht mehr, was er war, d.i. der Führer des Volkes in allen was gut und nützlich ist – er hat nicht jenes Ansehen und Vertrauen im Volke, er steht jetzt in der Mitte, nicht mit dem Volke, und nicht mit der Regierung – so glaubt manes. – Allein, in der Wirklichkeit steht er zum Volke, da ihn auch die Übeln nicht ganz verschonten, welche das Volk trafen. Warum ist die Geistlichkeit nicht so, wie es sein sollte? Darum, weil sie in eine solche Lage gebracht wurde, dass sie schlecht sein müsse – dass heist Lumpen, Säufer, Diebe und alles, was der Geistlichkeit nicht geziemt. Darum hat sie auch kein Vertrauen, und kann auch kein gefährlicher Führer des Volksbewusstseins werden. Man müsste aber auch diese Hoffnung des Volkes töten, dann war das Ziel erreicht! Anstatt dass die Geistlichkeit dem Volke veranschreiet, kontrollieren jetzt Amtliche und Halbamtliche Leute das Leben der Priester, sowohl sein privates wie sein öffentliches.

Ein Ortsvorstand hat das Recht, das Wirken des Pfarrers zu kontrollieren. Ein polizeicommissär ist durch unsichtbare Hand, durch geheime Instruction ermächtigt, den Pfarrer, diesen ersten Mann des Volkes, auf 50 Tage einzusperren. Kurz, ein serb(ischer) Geistlicher hat nicht halb soviel Rechte, als ein belgrader Jude genießt. Unsere Bischöfe werden vor Gott und dem Volke verantworten müssen, dass sie ihren Glauben und ihre Kirche verraten haben, und ganz gleichgültig sind gegen jene Erscheinungen, welche das Unglück des Volkes bekunden. Warum sind sie nicht in Namen des Rechtes und der Wahrheit – dem Beispiele Christus folgend aufgestanden für das Recht und die Freiheit des Volkes. Und nicht nur einstehen, sondern auch das Leben sollten sie opfern, damit man sagen könne, sie leben in Wahrheit für das Recht, und nicht für ihre 5000 und 3.500 Taler.

Wir können also nicht unbedingt sagen, dass alle Priester gut sind, allein schafft Verhältnisse, dass man einen schlechten bessern und aus einem guten noch bessern machen könne; so werden gewiss mehr gute als schlechte sein. Wie sie also sehen, so hängt vom Staate und von der Staatsregierung das Wohl und Glück des Volkes ab. Den Staat kann man mit einem Fassreif vergleichen, wie du jenen biegest, so geht auch das Volk nach jener Seite hin, nach welcher sich die Reierung neigt. Denn jenes Volk ist selten, welches sich selbst die Richtung gibt im Leben, – und viel weniger unser serb. Volk und seine unglückliche Geistlichkeit.

Grüsse mir Milovan²², Vladimir²³ und Miletics.²⁴ Dein Bruder. Ich sende dir die Wahrheit:

„Selbst Action“

Wenn dieser Brief von einem compromitierten herrührt, so ist er der wichtigste in der Sammlung, er ist nach Belgrad zu senden, und der Schreiber zu eruieren. Ausser den übrigen Briefen sind noch No. 53. 13. und 88. beachtenswert in dem Fall 6, als solche von im Mordprocesse compromitierten geschrieben werden sind. Auch diese sind nach Belgrad zu schicken und die Schreiber zu eruieren.

Der Übersetzer der russischen Briefe liefert nur diese beiliegende magere Ausbeute. Er sagt, es wären private und literarische Korrespondenzen.

Allein er hielt auch dieses aus No. 54. für eine literarische Korrespondenz, darum wäre trotzdem die Übersetzung der schon einmal angedeuteten russischen Briefe anzubefehlen.²⁵

Abschrift aus dem Serbischen. No. 64.

Kragujevacz 20 Juli/1 August 1867.

Herr Karavelov, es sind schon zwanzig Tage, dass ich hier sitze, weiss nicht, was zu machen; auch weiss ich nicht, ob Sie wissen, dass ich hier bin. Mich hat hier bestellt der Fotograf Anastas Stojanovics²⁶ und Martirye, haben mir ein Gewehr gegeben, und jetzt ist es solange, dass ich auf Befehle warte – daran ich nicht noch weiss, was ich machen soll, und was man dort macht. Wird etwas geschehen oder nicht? Das bitte ich mich wissen zu lassen, oder lassen Sie mich meiner Arbeit nachgehen – denn wenn ich so sitze, ist es zum verrückt werden. *Ich habe Ihnen geschworen treu zu sein, und verbleibe treu, wenn aber nichts ist, so entbinden Sie mich meines Eides*, damit ich was anderes beginne; dieses bitte ich Sie wiederholt.

Nikolaus Mitkovits
alias Dimitrievits bei
Riszto Trenkovics in Kragujevacz

Anmerkung

Auf diesem Briefe stand in ungarischen Aufschrift. *Fontossäg nelkül*.²⁷

²² Milovan Janковић (1828-1899), један од твораца Либералне странке у Србији. У ово време налазио се у Новом Саду.

²³ Владимир Јовановић (1833-1922), истакнути члан Либералне странке, прогнан из Србије, затворен заједно с Каравеловим.

²⁴ Светозар Милетић (1826-1901), власник политичког листа Застава, вођа угарских Срба, посланик Угарског сабора.

²⁵ Види бр. 19.

²⁶ Анастас Стојановић је Бугарин – фотограф Карастојанов.

²⁷ Fontossäg nélkül на мађарском значи: без важности.

Übersetzung aus dem Russischen. No. 106.

27-ten Oktober, Abends.

Niemandem auch nur ein Wort von dem, ich Ihnen schreibe. Sowohl der Wan ja (kleiner Ivan), als auch ich sind dieser Tage bedeutend schlechter daran. Wnja's Krankheit ist nicht zu kurieren und die Katastrophe, wie es scheint, ist nahe; auch mir steht kaum die Genesung bevor, wenigstens, nach den äusseren Symptomen zu urteilen, kann ich viel eher zu den Vötern abfahren, und zwar in der allernächsten Zukunft, als mich erholen. Für den Fall meines nahen Todes gelang es mir bereits, ein häusliches Testament zu Stande zu bringen, wo nach alle meine Habe nach meinem Tode auf Wanja übergehen wird. Er wird dieselbe jedoch kaum lange nach meinem Tode geniessen, wesswegen ich auch die Verfügung getroffen, dass dieselbe nach seinem Tode zu verschiedenen wohlthätigen Zwecken verwendet werde. Ich würde sehr gerne mit Ihnen das Ding besprechen, namentlich zum Besten welcher Institute diesem Gelder zu verwenden können?

Hernach, nach einer kurzen Umschau, überzeugte ich mich, dass ich mich nur an Sie wenden könne u.z. mit der Bitte, mich und den Wanja nicht zu verlassen auf der Neige unseres Lebens. Meine Krankheit und mein Todesfall kann auf eine schreckliche Art den Wanja überraschen, darum wo möglich übersiedeln sie zu uns, und sei es nur auf eine kurze Zeit, damit Wanja nicht ein vollkommener Weise bleibe. Sie werden ein Separat – Zimmer haben und werden wir Sie nach Möglichkeit schonen. Wir werden nicht allein sein, und ich werde wenigstens wissen, was nach mir sein wird, wer den Wanja trösten und beschützen wird, bis zur Ankunft seiner Eltern. Ich erwarte Sie mit Ungeduld.

Wohlen Sie die Güte haben, nach Ihrer Ankunft es nicht wissen zu geben, dass ich Ihnen

jetzt im Beisein Wanja's schreibe.

Ihr aufrichtiger

Stephan Jakubovich m.p.

Übersetzung aus dem Serbischen No. 118.

Adresse

Herrn Lyubo Karavelov in Neusacz. Von der Stana des Janko Markovits Arambascha aus Belgrad.

Herr Lyubo!

Ohne dir über jene deine Sachen besonders zu sprechen, halte ich, dass es dir wohl bekannt sei; indessen mache ich dir mit diesem Briefe dennoch bekannt, gleichzeitig und hauptsächlich wegen jener deiner Sachen, die bei mir sich befinden. Darum, von den Sachen wie du selbst weisst, sind einige bei mir geblieben, und der grösser Teil nach deinem Wunsche ändern übergeben worden. Jetzt bin ich dazu gekommen, daran zu denken, was ich mit ihnen anfangen soll. Mittel sind ihnen jederzeit zu finden, allein ich würde es nie machen ohne deiner Antwort, ohne deinen Wunsch. *Darum bitte ich dich, dass sie (plural) mir wenigstens antworten*, was ich machen, und wie ich mich mit diesen Sachen verhalten soll? Das Haus habe ich bis nun niemandem

übereben, aber nach Georgi hoffe ich es wie immer, und um welchen Preis wie immer. Säume nach diesem Brief nicht mehr, sondern antworte mit gleich. Es ist wahr, des es Schade is für mich und für Sie, weil das Haus ohne Mieter war, aber trotzdem ersuche ich Sie jenes Geld zu senden, was für die Miete kommt.
4/16 April in Belgrad.

Leka Arambascha
diese ist unterstrichen und
von derselben Hand unterfertigt Stana
des Arambascha Weib.

Anmerkung.

Dieser Brief wäre ebenfalls nach Belgrad zu senden, um über die unterfertigten Personen und deren Verhalten zum Mordprozesse Auskunft zu erhalten. Er ist von Männerhand geschrieben, und von einem Freunde, von dem Karavelov *gedunst* wird. Hochverdächtig der Inhalt, weil im hier unterstrichenen Satze *mehrere* entscheiden sollen, was mit den Sachen – wahrscheinlich Waffen – zu geschehen habe.²⁸

No. 120.

Mein Herr!

Mein Landsmann Marusics²⁹ beklagt sich dass es scheine, dass werter Herr ihm nicht vertrauen würden. In einer Hinsicht haben Sie auch Recht, weil es wirklich schwer ist, zu vertrauen einem fremden und unbekanntem Menschen, namentlich in unserm Belgrad, wo sich in neuester Zeit verschiedene verdächtige Menschen aufhalten. Was aber den genannten Marusits anbelangt, so kann ich sie mit meinem Ehrenworte versichern, dass er ein aufrichtiger und ehrlicher Junge ist, – eine wahre slavische Seele. Er würde ihnen dies alles äusserander setzen, allein leider versteht er nicht so viel serbisch; sich viele Jahre in der Fremde aufhaltend, hat er die Muttersprache teils vergessen, teils verdorben.

In der Hoffnung, dass sie sich durch diese meine Belästigung nicht beleidigt fühlen werden, habe ich die Ehre etc. etc.

In Belgrad 9/21. Juli 1867.

Ihr Dragutin Tomai Tunyinsky

No. 122.

Ein Brief seiner Geliebten Natalia am 1-ten Juli – also 10 Tage vor dem Morde geschrieben. Er enthält Ausdrücke hoher Besorgniss um sein Leben, deren Grund eine Krankheit des Karavelov sein soll. Zu eruieren, ob Karavelov um diese Zeit wirklich krank war, ansonsten der Brief sehr gravierend.³⁰

²⁸ Види бр. 19.

²⁹ Марушић је Хрват и Туњински га је препоручио Каравелову да га прими у Бугарску легију. Види писмо бр. 137.

³⁰ Ово је извод из писма с примедбом министра Хорвата.

No. 125.

Adresse dem Bruder Lyuben Karvelov bei Milivan Jankovich³¹ oder Vladimir Jovanovits³² in Neusacz

Belgrad 1/13 April 1868.

Bruder Karavelov!

Wie geht es dir? Lebst du, bist du wohlauf? Kalyevits³³ sagt mir, dass du eben so tüchtiger Held bist wie du es warst und noch besser. Nur so, Bruder, nur so wir wollen, dass auch unsere Kanonen einmal sagen können. Fahrt ab ihr Schurken! zu was hast du jenes Faustnacht spiel in Semlin gemacht? Ich hätte gut Lust, dir eins hinters Ohr zu schlagen. Ei, Bruder, ei, habe ich dir nicht so oft gesagt, du sollst klug sein, wie es einem so grossen Mulaeffendi³⁴ zukommt. Weist du, dass dein dieses unruhiges Benehmen nicht in dem Kram hinein passt. Es will ich dir ein serbisches Wort sprechen. Ich danke dir für männliche Arbeit, die du unermüdet entwickelst in der allgemeine Sache. Ich habe den Anfang deine Erzählung in der Maticza gelesen. Dein Buch, das in Moskau erschienen ist, haben wir in unsern Zeitungen angekündigt.

Kalyevits ist sehr heiter, weil er dich und Milovan so konsekvent arbeiten sieht, für den Fortschritt und Entwicklung unserer Aufklärung. Wir werden trachten, dass Milovan sein Wort halten könne, das er gegeben für die Gründung einer freien Buchdruckerei.

Ich bedauere, das ich über die Feiertage nicht nach Neusacz kommen konnte, allein wenn mir Gott Gesundheit schenkt, so komme ich Anfang Juli dahin. Grüsse Milovan, sage ihm, dass ich jenen seinen Brief nicht gut verstanden habe, weil er sehr klein und verwickelt ist.

Hier ist ein Bulgare Stojanovits³⁵ aus Prag angekommen, er hat dort Jus studiert, er scheint ein guter Mensch zu sein. Die Bulgarische Legion will aus der Festung durchgehen. Wir hören dass das bulgarische Comite nicht einträchtig arbeitet, die alten Leute wollen langsam, – und die jungen wollen nicht warten.

No. 127.

Belgrad 11/20. Mai 1868.

Lieber Freund Herr Lyuben Karavelov.

1-tens wünsche ich, dass sie dieser mein Brief gesund antreffe; zweitens, um ihnen zu sagen, wie ich zu rechter Zeit erhalten hab ihr Briefchen, da h. ein Depeschen nach der Art des Hadži Gencsov; - ha - ha - ha - das Alles vom 30-ten März.

³¹ Види бр. 22.

³² Види бр. 23.

³³ Љубомир Каљевић (1848-1907), новинар, политичар и државник; за време кнеза Мнхаила издавао је опозициони лист Србија.

³⁴ Мула ефендија, турска титула, овде у смислу учени, најученији господин.

³⁵ Види бр. 26.

Vor 20 Tagen habe ich nach Moskau geschrieben wegen ihrer Bücher. Es haben eine Menge versprochen, sich zu pränummerieren, aber dann besinnen sich anders, sie wollen es lieber fertiger kaufen. Ich habe darum dem Herrn Srečskovics³⁶ gebeten, er soll mir 20 Exemplare in Kommission schicken will, ich werde mich bemühen, sie zu verkaufen. (Dann spricht er davon, er höre, dass sich Karavelov verheiraten werde, und dann schliesst er den Brief). Bitte seien sie so gefällig und senden sie mir bald den Rest von 50 fl. Was die 3 1/2 Dukkat anbelangt, so belästigt mich Jovanco oft; ich rechne auf ihre Grossmut, dass sie mich nicht vergessen werden.

Heute war Hochamt und Requiem wie 1. J. Die studierenden sind zum preisen nach Topcsider. Ich hoffe ihre baldige Antwort, verbleibe ihr aufrichtiger Freund.

Anastas Stojanovics,³⁷

Anmerkung: Weder Stil noch Schrift dieses Briefes lassen annehmen, dass ein Literat ist, der journalistische Arbeiten und Bücher besorgt; über dies wird er in diesem Falle dem Schriftsteller Karavelov Geld Vorschüsse geben, nicht aber von ihm Geld fordern und auf seine Grossmut appellieren. Gehört zu jenen verdächtigen Spionen, die nach Belgrad zu senden sind.³⁸

No. 132. dem Lyuben Karavelov

Belgrad, März 1868. (Semlin)

Mein lieber Kamarad!

Ich danke dir, fürs erste, für den Gruss. Was willst denn, Bruder, das ich dir erzählen soll. Du weisst ungefähr, wie es steht, und wisse auch, das alles heim alten ist. Nichts neues. Ich sehe aus einem Briefe, dass du wirklich eine Sammlung jener deiner Sachen herausgeben wirst. Ich werde dir, Bruder, jenen Kritzel senden, ich werde sie Komplettieren und verbessern. Wenn ich etwas erreiche, so werde ich dir auch für die Sammlung schreiben, allein so etwas von jener Sorte. Wie lebst du, trinkst und singst du? Erinnerst du dich manchmal: Wittve, winke mir nicht mehr mit dem Auge „so wie wir uns erinnern deines:“ hop hup csumandra schmücke Dirne singst du hinüber herüber.

Du sagst es zu, du kommst nach Semlin, warum kommst du nicht? Melde wann du kommen wirst. Ich habe wirklich keine Zeit, sondern schreibe dir nur in der eile zwei, drei Worte. Wir grüssen dich alle und dein Milenko küsst dich. Paja.

Unter ändern es grüsst dich Hrisztics und Blaznavacz.

Empfange einen herzlichen Gruss mehr von deinem

Szima.

³⁶ Пантелија Срећковић (1834–1903), историчар, професор Велике школе у Београду.

³⁷ Види бр. 26.

³⁸ Напомену је писао министар Хорват.

Anmerkung. Der Gruss von Paja wahrscheinlich dem Mörder Radovanovics³⁹ die Erwähnung des Ministers Hristics⁴⁰ und Blaznavacz⁴¹ Gouverneurs von Belgrad, welche Todtfeinde Karavelov, lassen vermuthen, dass der Brief von den kompromitierten Szima Nenadovics⁴² geschrieben ist. Wäre ebenfalls nach Belgrad zu senden.⁴³

Abschrift aus dem Serbischen. No. 134.

Herr Karavelov zu Händen.

Herr Karavelov!

Es wäre gut wenn Sie zwei, drei Ihrer Leute anweisen würden, damit selbe über Pozsarevacz, Gonjoka, Zsagubicza, nach Zajecsar gehen, und dass sie unterwegs den Herrn *Vidoje*⁴⁴ aufsuchen. Sie sollen den Professor Vindjavits in Pozsarevacz fragen, wo *Vidoje* sich befindet. Ihr. S. B.

P. S. Dieser Brief ist an Herrn Petrity gerichtet, kann aber auch von *Vidoje* eröffnet werden, wenn ihm die Leute in Zsagubicza finden, er soll ihn wieder siegeln und nach Zajecsar senden, vielleicht ist er selbst in Zajecsar.

Anmerkung. Obiger Brief scheint die Einbegleitung eines anderen Briefes zu sein. *Vidoje Ivkovits* ist in Belgrad als Beteiligter in Mordprozesse verwickelt.

Auch auf diesem Brief stehet das ungarische indorsat *fontossäg nelkül*.⁴⁵

Abschrift aus dem Serbischen. No. 137.

Meine Herrn!

Ich nehme mir die Freiheit Ihnen meinen Landsmnan Kroaten⁴⁶ zu empfehlen, der mit mir im Oesterreichischen Heere gedient hat.

Wenn es Ihnen überhaupt möglich ist, entsenden Sie ihn nach Bulgarien. Die reiste Bruderliebe hat ihm hergeführt, um für seine Brüder, die Bulgaren, zu kämpfen. Wenn er nicht nach Bulgarien kann, so kehrt er nach Hause und erzählt in Kroatien, dass ihn die Bulgaren abgewiesen hätten.

Was denselben anbetrifft, so versichere ich Sie, dass er bereit wäre zu kämpfen, mit dem Teufel slbst, also umso eher mit den Türken. Ich bin bereit für

³⁹ Паја Радовановић (1830-1868), правник, организатор убиства кнеза Михаила. На процесу против атентатора осуђен на смрт.

⁴⁰ Никола Христић (1818-1911), за време кнеза Михаила био је министар унутрашњих послова, противник парламентарног и демократског развитка Србије.

⁴¹ Миливоје Петровић Блазнавац (1824-1873), министар војске, после убиства Михаила приграбио је сву власт и постао један од намесника малолетном Милану Обреновићу.

⁴² Сима Ненадовић (1839-1868), хусарски официр у аустријској војсци, брат кнегиње Персиде Карађорђевић; због учешћа у завери против кнеза Михаила осуђен је на смрт.

⁴³ Види бр. 38.

⁴⁴ Видоје Ивковић (1823-1868), кафеџија, помоћник начелника, срески старешина; због учешћа у завери против Михаила осуђен је на смрт.

⁴⁵ Напомену је писао министар Хорват. Fontossäg nélkül, види бр. 27.

⁴⁶ Види бр. 29.

diesen Mann gut zu stehen, und über meine Wenigkeit können Sie sich in der Redaktion des Swetovid⁴⁷ erkundigen.

Dragutin Tomai Tunyinszky

Anmerkung. Titulatur meine Herrn zeigt, dass ein Comite in Neusacz existiert, an welches dieser Brief gerichtet war.

Worte „Türken“ dass die Anmerkungen nicht allein gegen diese sondern auch zu ändern Zwecken stattfanden.⁴⁸

Abschrift aus dem Serbischen. No. 149.

Dieser Brief ist zu übergeben dem Herrn Karavelov in den bulgarischen Legion von Sava Radosevits aus Semendria.

In Semendria⁴⁹ 3-ten dieses Monats.

Heute habe ich erfahren, dass Sie, Herr, in Belgrad sind. - Empfangen Sie meinen Gruss, Herr Karavelov, von mir gevesenem Corporal der regulären Armee - denn ich, Savo Radosevits, bei dir eingeschrieben war, - und wie wir nur die Gelegenheit abgewartet haben - nie aber die Sache verdorben ward, ging den Jeremija nach Zajecsar, um dort eine Bande zu werben. Wir kamen bis zum Walde bei Mrazsevize; das Leute meldeten dem Bezirksforstand. Er rief das erste Miltz Aufgebot unter die Waffen, - man verfolgte uns. Ich wollte mich nicht ergeben, sondern flüchtete ich in die Stara Planina. Dort habe ich 3 Monate mit den Türken gekämpft, und habe 8 Gefährten verloren, und wurde selbst am Fusse verwundet. Wo ich aber erfahren habe, dass eine neue Verbindung da ist, - nich eine bulgarische Legion. -

Wenn sie für mich eine Stelle haben und was Militärkenntnisse anbelangt, so können Sie sich selbst überzeugen; wenn du etwas weisst, da verständige mich.

Verbleibt untertänigst ihr Corporal in der regul(ar) Armee Sava Radosevits in Semendria beim Wirthe Stojka.

Bitte mir Antwort, damit wir uns darnach richten.

Übersetzung aus dem Bulgarischen. No. 154.

Bemerkung des früheren Censors: „fontossäg nelkül“.

Herr karavelov! Soll denn Bulgarien dieses Amt sein, und auf diese Weise verteidigt man denn das Vaterland? Etwa durch Neid, Hass und Zwistigkeit? Heldentum, nichts denn Heidentum! Was du vor hast, die Geschichte wird das Getane darstellen, und dass du kein Bulgare bist. Man wird dich beargwöhnen, und ich dachte dass du das Vaterland abgeschworen hast, und ein schnödes Werkzeug geworden bist. Weh Bulgarien mit solchen Söhnen. Das Armee wird noch sehr

⁴⁷ Световид, информативно-политички лист, излазио је најпре у Темишвару и Бечу а 1860-1870. у Београду. Заступао је конзервативни правац политике, доносио прилоге о политичким, економским и културним приликама у јужнословенским земљама.

⁴⁸ Види бр. 38.

⁴⁹ Семендрија, Смедерево.

lange geknechtet werden. Du hassest jenen Mann, der von Gott gesandt wurde, dich zu retten, und sein Leben für dich opfert. O Weh, Weh, Weh. Gedenke dem Gesetze und des Judas was er getan. Warum siehst du nie Deutsche Zeitungen? Dass du das Vaterland wirst verteidigen, hast du denn etwa nicht diesen Dienst übernommen? Bedenke, wer du bist, und ob dich der gerechte Gott sicher nicht bestrafen werde; oder glaubst du etwa, dass du der Hand des strafenden Gottes entkommen wirst? Mit nichten! Die Lüge ist eine offenkundige Sache, und der Welt bekannt gegeben. Glaube nicht, dass was du kannst, andere es nicht wissen. Sei ein wahrer Bulgare und echter Mensch; denn sonst ist es nicht gut für Bulgarien um so wenigertür dich selbst. Bereue es, bereue und tue deine Dienstespflicht. Denn sonst wird sie dich grausam vor Gott bestrafen. Dies im Namne des Jesus Christus, der da für seine Getreuen gekreuzigt wurde.

Prüfe dich selbst, weist du wohl wohin du dich reissen liesest? Es gab auf diesem Posten Andere, die mit ihrer eigenen Hand das Werk getan. Wie sollst du einen ändern belehren der du hassest, denjenigen, der selbst gearbeitet und sich getummelt hat.⁵⁰

Nro. 155. Uebersetzung aus dem Böhmischen.

Dabei die Bemerkung vom früheren Censor dem Briefe:

„Cseh level irodalmi tartalommal.”⁵¹

Wohlgebokrener Herr! Ihr Schreiben hatte mich sehr erfreut! Ich beeile mich Ihnen zu antworten. Mein Vorhaben für die Idee der Freicheit des Slaventums zu kämpfen, blieb ungeändert. Ich kann nicht der Sehnsucht widerstehen, die da mich, gleich einem Adeler, dem Balkan zutreibt, damit ich Hand in Hand mit meinen Stammesbrüdern gegen den Todfeind des Südslaventums kämpfe. Das selbe Vorhaben fand ich nich' bei 2-en meinen Kollegen da, die von demselben unwiderstehlichen Sehnsucht nach dem Süden getrieben werden. Es ist dies nicht bloss ein augenblickliches Auflodern des jugendlichen Gemütes; es ist dies vielmehr die Begeisterung einer längst groszgezogenen Idee, da, wenn unsere Verhunft für die Freiheit überhaupt zu kämpfen im Stande war, um so eher soll dies der Fall sein für die slavische Freiheit. Da jedoch die Tschechen es noch weit zu ihrem Berufe haben, und vielleicht auch nie etwas hiefür unternehmen werden. Denn vergebens suchte man bei ihnen eine Kampfeslust der Südländer, da sie en wahres Taubenvolk sind, wie sich darüber sehr treffend der Dichter Macha geäussert hatte, darum brauchen sie auch nicht unsere Arme noch unsere Exzentrizität, die man bei anderen Nationen Vaterlandsliebe nennt. Eben deshalb wollen wir nach den südslawischen Gefilden. Hiezu jedoch ist uns notwendig zu wissen, auf welche Art man über die Grenze gelangen könne: wie weit sind die Dinge in Bulgarien entwickelt; wie könnten wir

⁵⁰ Није нам могуће да утврдимо ко се крије иза овог писма и који су то, свакако политички, разлози због којих се напада Каравелов.

⁵¹ „Cseh level irodalmi tartalommal.” На мађарском значи: „Чешко писмо са књижевним садржајем.”

aus Belgrad den bulgarischen Boden erreichen, und. dann, was das allererste, wir haben kein Geld. Ich weiss nicht, ob es dem Comite möglich sein wird, uns Geld zu schicken. Ich hieße der Hoffnung, dass ich noch mehr Kollegen anwerben könnte. Es kommt, wie Sie sehen, bei ihnen allen auf Geld an. Wollen sie den Inhalt dieses Schreibens dem Herrn Sehmann (Zeman) mitteilen, nebst der Bitte, mir eine klare und baldige Antwort zu Teil werden zu lassen. Längstens bis zum Ende dieses Monats, und dann werden wir uns auf den Ferien wiedersehen.

Ihr ergebener
Karl Školo mp.

Ich ersuchte ihre Eltern, diesen Brief zu dem ihrigen beizulegen; eben habe ich ihnen auch die Adresse geschrieben.

Nro. 156. Forditäs.

Lieber Bruder! Lieber möchte ich dir schon die Hand bieten, als ein Schreiben senden. Ich möchte je eher in die Reihen der Kämpfer für die Freiheit des Slaventums eintreten.

Ich hoffe, dass ihr im Stande sein werdet, uns – wir sind unserer drei – von Pest nach Semlin zu befördern, da unser Geld nur bis nach Pest ausreicht. Schreibe uns je eher, entweder dass wir deine Ankunft abwarten, oder an wen wir uns in Pest wenden könnten.

Bis zum 1-ten nehm ich mir heraus meinen Reisepass für Oesterreich, und dann möchte ich gerne die Reise antreten über Znajm, Presburg nach Pest, wohin ich in 12 Tagen zu gelangen hoffe.

Kennst du den Kanzlist? Verlasse dich in Nichts auf ihn! Um einen lumpigen Groschen würde er Dich verrathen. Er ist ein Spion.

Ich bitte dich, um eine baldmöglichste Stückäusserung, hauptsächlich jedoch um eine Beantwortung dessen, ob denn das Comite uns aus Pest an die Grenze und von dort nach Belgrad auf eigene Kosten befördern könne und dann auf welche Art und Weise.

Auf ein baldiges Wiedersehen rechennd rufe ich: „Auf das Wohl der Freiheit des Slaventums“!

In Prag 26 Juli

Deinergebener
J. Touzsimszki
Hörer der Philosophie.

Uebersetzung aus dem Böhmischen.

Lieber Herr! Ich war beim H. Kolär. Derselbe sagte mir aber zu meiner Verwunderung, er stehe in gar keiner Verbindung mit dem bulgarischen Comite,

und deshalb könne er auch gar nichts tun. Ich drang zwar in ihn stark, in der Meinung, dass er kompromittiert zu werden besorge, jedoch vergebens. Er weiss von der ganzen Sache nur so viel, als man aus den „Národni Listy“⁵² herauslesen kann, ja er äusserte sogar ein Bedenken darob, ob denn in Bulgarien ein allgemeiner Aufstand ausgebrochen, denn es könnte leicht sein, dass nur einzelne Haufen von Heiducken sich hie und da etwas energischer heruntreiben. Uebrigens, ich teile nicht dies Bedenken, da nach den allertzten Nachrichten eis ausdrücklich die Rede ist von serbischen Freiwilligen, die da in Bulgarien eingebrochen sind. Ich glaube, es wäre am Besten, wenn sie selbst nach Prag kämen, uns zur Abreise irgendwie hilfreiche Hand böten, und den Sachverhalt mündlicheuseinander legten. Dies müsste jedoch bis zum Sonntag geschehen, denn Sie wissen, es sind Feiertage und wir sind vollends entschlossen.

Ihr Schreiben oder Sie selbst erwartend
Zum wohle der Freiheit!

V. Šneider Philosoph
auf dem Linhadts-Platz
135/3 in Prag.

Schreiben Sie mir nach dieser Adresse. Skol ist mit mir vollkommen einverstanden. Du hast ihm schlecht den Brief adressirt; derselbe kam ihm nur zufällig in die Hände, wesshalb du künftig hier an Schneider schreiben sollst.

T o u z s i m z s k i *

*Објављено у Зборнику за друштвене науке, св. 42, 1965, стр. 63–143, и на бугарском у Известия на Научния архив Бугарске академије наука, св. 3, 1966, стр. 101–143.

⁵² Narodni Listy, чешке новине.

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU IVANA KUKULJEVIĆA

Mali broj monografija o ličnostima naučno dobro dokumentovanih karakteriše našu historiografiju, pa nije čudo što je i ličnost Ivana Kukuljevića do danas ostala samo delimično obrađena. Premda je jedna od najmarkantnijih figura hrvatskog političkog i kulturnog života u XIX veku, podaci o njegovom životu i plodnom radu ili su razbacani u brojnim manjim ili većim člancima i prigodnim sastavima, ili leže u arhivskim dokumentima i čekaju istraživača. Mnogi interesantni detalji iz Kukuljevićeve biografije, koji bi bacili više svetla na njegovu ličnost, nisu obrađeni. Cilj ovog rada je da se na osnovu nekoliko nepoznatih arhivskih podataka saopšte novi biografski podaci i iznesu događaji koji su u vezi s poznatom „aferom valcera” iz g. 1862, čiji je začetnik bio Kukuljević.

U to vreme on je bio veliki župan Zagrebačke županije. Na taj položaj došao je posle sloma apsolutizma i nakon ponovnog uvođenja municipalnog života, a na predlog predsednika Dvorskog dikasterija Ivana Mažuranića. Vest o Kukuljevićevom imenovanju za velikog župana u političkom pogledu najvažnije županije, nije primljena sa simpatijama. Prevažodno su bili protiv njega aristokrati, koji su sačinjavali jezgro Unionističke stranke.¹ Osim toga, mnogi njegovi prijatelji politički istomišljenici, pristalice kasnije osnovane Samostalne narodne stranke, smatrali su da on nije pogodan za taj položaj. Maksimilijan Prica je odmah po prijemu vesti o imenovanju velikih župana pisao Mažuraniću da Kukuljević nema veštine, političkog znanja, hladnokrvnosti i odvažnosti, pa se pitao: „[...] šta će nam čovjek, koji može više kompromitirati stvar, negoli ju pospiesiti?”² Novoimenovani veliki župan Križevačke županije Ljudevit Vukotinović zastupao je isto mišljenje. On je napisao Mažuraniću da bi Kukuljevića postavio za školskog direktora i kraljevskog savetnika, Zidarića za zagrebačkog župana, a na upražnjeno Zidarićevo mesto stavio bi Žigrovića.³ Bilo je gotovo opšte mišljenje da Kukuljević neće biti sposoban da upravlja županijom i da je dospeo na to mesto zahvaljujući stečenom ugledu na književno-istorijskom polju, koje javno mnjenje zna da ceni.⁴

¹ Sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Korespondencija I. Mažuranića R. 5844, pismo Lj. Vukotinovića od 9. I 1861.

² Isto, pismo M. Price od 4. I 1861.

³ Isto, pismo Lj. Vukotinovića od 9. I 1861.

⁴ To mišljenje zastupao je i Matija Mrazović, ne ustežući se da ga iznese Kukuljeviću (Arhiv grada Varaždina – dalje: AGV – korespondencija I. Kukuljevića, pismo M. Mrazovića od 15. II 1861. br. 790).

Surova apsolutistička vlast Aleksandra Bacha doprinela je da već postojeća mržnja prema Nemcima bude još veća i da zahvati sve narodne slojeve.⁵ Uprkos tome, duboki politički razlozi naterali su neke hrvatske političare da se uzdignu iznad svojih osećanja, da uguše i potisnu svoju mržnju prema Nemcima i da o sudbini svoje zemlje pokušaju da odlučuju razumom, a ne srcem. Tom malom krugu ljudi pripadao je i Kukuljević. Njihov cilj bio je da budućnost Hrvatske vežu za jaku i nerazdeljenu Austriju, u kojoj bi, pored Nemaca, slovenski element kao najbrojniji igrao važnu ulogu. Takva politika, kao i njeni protagonisti, nije bila popularna, pa je i autoritet, koji je Kukuljević stekao ranijom političkom i kulturnom delatnošću, bio ovim političkim stavom sasvim poljuljan.

Josip Miškatović, jedan od najboljih hrvatskih novinara u drugoj polovini XIX v., u pismu od 9. februara 1862. opisao je Franji Račkom odnos i mržnju Zagrepčana prema Nemcima i njihovo hladno držanje prema Kukuljeviću. U istom pismu na sledeći način izneo je događaje u vezi s „aferom valcera“:

„Javljam Vam iz Zagreba sablazan, koja će Vas zanimati i radi povodah i radi osobah, koje su u nju upletene. – Od kako je najnoviji pokret nastao u Hrvatskoj, nastala je i velika mržnja obćinstva na vojničtvo, koje je preko mjere oholo. Ova je mržnja tim plodom urodila, da se vojničtvo nije nigdje u nikakovu društvu smjelo pokazati. Tako je napokon moralo i Dvoranu ostaviti, jedino zabavljalište viših klasah u Zagrebu. Od to doba postala je dvorana, sve donde njemačka, pravom narodnom, te se nije nitko usudio u njoj njemačkim jezikom progovoriti. Ima u Zagrebu međutim ljudih starijih, po imenu i krinki našinacah, ali u naravi velikih sebičnjakah, te bi rad svoje koristi domovinu i narod lahka srca žrtvovali. Ovim je ljudem bilo vrlo zazorno, što su soldati iz dvorane izagnani; jer im se kćeri i gospoje nisu imale s kim zabavljati, te su uvijek mislili na sgodu i vrieme, kako bi se vojničtvo opet u dvoranu sa slavjem povratilo. Sada gdje se utišala prva uzburkanost i buka politična, pomisliše, evo ove liepe sgode, da izvedu svoju davnu želju. Samo je trebalo prije svega srušiti staro radikalno upraviteljstvo društva, pak će onda sve ići. Tako se dogodilo uz velike i lukave agitacije: Frigan et consortes dođu na čelo. Novoga ravnateljstva bijaše prva briga, da uvede soldatesku u dvoranu. Zato ode k banu i stane mu pripoviedati, kako je radostan, što se obćinstvo izmirilo s vojničtvom, te želi da vojničtvo kao i prije dolazi u javno društvu i na građanske zabave. Ban je imao toliko takta, te je odgovorio Friganu, da on kao ban hrvatski nije posebni reprezentant vojničtva, pak da se u te poslove neće mješati i pošalje Frigana k Šputeru, generalu u Zagrebu. Frigan ode k Šputeru i ponovi mu ono, što je banu rekao. Šputeru je to bilo vrlo po volji, u posljednji dakle petak (a ovaj se dan daje zabava, tako zvana tombola igra, njeka vrst lutrije, a uz to se pleše) uniđe sa slavjem vojničtvo u osvojenu tvrđavu. Prva je posljedica bila da su se brojevi izvikivali njemačkim jezikom; jer gospoda častnici neumiju hrvatski, a Hrvati njemački umiju. To se jako na žao dade domoljubom našim, te im odmah uzme u srcu kipiti. Ovo kipljenje prekipi kad su častnici uzeli plesati valcer, ples davno

⁵ O protivnemačkom raspoloženju vidi naš rad: *Zagrebačke demonstracije i bekstvo Milana Mankanca u Beograd 1862*, HZ XV, 1962.

neviđen u Zagrebu, te sa svih strana nastane zviždanje i fućkanje. Oficiri pokupe sablje i odu, odakle su došli. Sutradan se raznese glas po Zagrebu da je Kukuljević prvi počeo zviždati. Šputer sazove k sebi štabsoficire i rekne im da je vojnička čast oskrvljena, te ju valja oprati. Štabsoficiri poruče Kukuljeviću, da mora izaći na dvoboj, pa neka bira s kojim od štabsoficirah da mejdan dieli. Kukuljević bio lud pa primi poziv i izabere banova ađutanta obrstlajtnanta Vohera. Mejdan se dielio sada u nedjelju, u dvoranskoj sali, iz koje je Kukuljević izneo ranu, ne doduše smrtnu, ali koja će ga dok živ bude spominjati na njegovu ludoriju.⁶

Možete si misliti, kolike odatle buke po Zagrebu, te se o ničem drugom i negovori, nego o tom. Vojništvo je oholo, što je nješto malo Kukuljevićeve krvi opralo njihovo okaljano poštenje, a civilu je žao da je Kukuljevićeva domoljubna krv tak sramotno potekla. Razdraženost je veća nego ikad prije; no posljedica krupnijih teško da će odavle izaći. Jedno je stalno da se civil već neće valjda za dugo miriti s vojničtvom. Najveća je mržnja na Frigana, te se radi o tom, kako bi ga prisilili da se odrekne načelnictva gradskoga i upraviteljstva dvorane! Kukuljević je popularitet poskočio, koji je bio malo ne posve pao, odkako je on, povedši se kao majmun za velikaštvom, počeo kočijašiti i ženu si po Zagrebu vozikati. Svako se je pravedno pitao: Pristoji li se taka stvar Kukuljeviću literatu i tako rekuć reprezentantu domoljubne demokracije? Velikaštvo i mađaronstvo se smijaše veselo nad ovim nesrećnim ‚parvenu‘, a domoljubi osramoćeni škripahu zubima.⁷

O Kukuljevićevom dvoboju nismo uspeli da pronađemo nekih vesti u savremenoj štampi, premda je o samom događaju u Dvorani i o događajima koji su usledili iza toga pisano ne samo u Hrvatskoj već i u stranoj štampi.⁸

⁶ Direktor zagrebačke policije Šadek (*Schadek*) je o tom događaju poslao Ministarstvu policije nekoliko izveštaja. Na dan posle izgreda, 8. februara, pisao je da je zabava počela tombo-lom, iza koje su „sa puno veselja i sloge“ odigrane dve igre. Kao treći po redu igranja trebalo je da bude valcer. Pre no što je počeo, većina civila sa svojim igračicama napustila je salu. Samo osam oficira, sa isto toliko devojaka, počeli su igru, ali ubrzo im se pridružio sudski pripravnik Kovačić sa čerkom urbarijalnog savetnika Žuvića. Čim su oni počeli igru, na galeriji i u sali začuli su se zviždanje i bučni protesti što i jedan hrvatski par igra nemačku igru. Zbog toga je muzika prestala, a oficiri su zajedno s muzičarima, koji su bili iz pešačke pukovnije barona Vimpfena (*Wimpfen*), napustili salu i povukli se u drugi lokal. Igranka u sali nastavljena je tako što je brzo nabavljen jedan fortepijano.

Dalje Šadek javlja da je doznao kako je i Kukuljević zviždao i da mu je zato poručnik korpuskog ađutanta Šram (*Schram*) rekao da ga okrivljuju što se on kao dostojanstvenik u tako nešto upušta. Kukuljević mu je odgovorio: „Ako ima nešto da mu kaže, zna gde ga može naći“. Zbog takvog ponašanja, piše Šadek, Kukuljević je pozvan na dvoboj (Haus-Hof-und Statsarchiv Wien, Informations-bureau, Zahl 964/B. M. 1862).

Dvoboj se održao 9. februara, a kao sekundanti pojavili su se: pukovnik Eduard Erhard, drugi podžupan Zagrebačke županije Mirko Bušić i advokat Albert Fenc (A. Ivić, Arhivska građa o srpskim i hrvatskim književnim i kulturnim radnicima II, Beograd 1931, 230).

⁷ Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (dalje: AJAZIU), korespondencija Račkog, pismo J. Miškatovića od 9. II 1862.

⁸ Sredinom februara 1862. o tome je pisao Pester Lojd (*Loyd*), Jeve (*Jövö*) i dr. U bogatoj Kukuljevićevoj korespondenciji, koja se nalazi u Arhivu grada Varaždina, našli smo neke vesti o dvoboju. Izražavajući radost što je Kukuljević prihvatio dvoboj sa „Švabom“ i što je time pokazao

Po svoj prilici, štampa Narodno-liberalne stranke nije o tome pisala zato što je Kukuljevićev postupak sasvim opravdavala; kao što ćemo videti, neki njeni članovi želeli su da skandal iskoriste u političke svrhe, tj. da vladine pristalice koje su na čelu s gradonačelnikom Friganom upravljale Dvoranom, tzv. dvoranaše, zbate s tog položaja i Dvoranu pretvore u svoj političko-kulturni i manifestacioni centar. U tom momentu, kad je Kukuljević svoj život stavio na kocku u borbi protiv omraženih Nemaca, oni nisu želeli da mu ma kakvim pisanjem nanesu zlo. Unionisti nisu imali svoj organ i nisu o tome mogli ni pisati. Svojim ponašanjem Kukuljević se kompromitovao, a i izazvao je sumnju u iskrene namere grupe političara kojoj je pripadao i koja je zagovarala sporazum s vladom, pa u želji da stvar što pre padne u zaborav i zvanična štampa je dvoboj prećutala.

Dok se pred javnošću ćutalo, u potaji se sasvim ozbiljno radilo o Kukuljevićevom smenjivanju. Hrvatskom kancelaru Mažuraniću i banu Šokčeviću bilo je krivo što je Kukuljević, premda najviši dostojanstvenik u županiji, dozvolio da ga ponesu strasti i da proliva krv u borbi protiv Nemaca, s kojima oni žele sporazum. Viši politički interesi, po mišljenju kancelara i bana, zahtevali su da se Kukuljević liši županske časti. U tom smislu vodila se među njima prepiska i iznalazili su se i raniji Kukuljevićevi gresi, zbog kojih ga je trebalo smeniti. Ban je pozvao Kukuljevića i rekao mu „ozbiljno i otvoreno sve njegove dosada kod tolikih prigodah počinjene neskladnosti, napose njegovo sasvim dvojbeno ponašanje od banske konferencije godine 1860. držane počamši, njegovo vladinim nameram sasvim protivno delovanje na razvitak javnoga mnijenja u pitanjih glede ustavnih naših inštitucijah, pohlepno povodenje za popularnostju stranke pretierane⁹ te mirnom i zakonitom razvitku ustavnosti vazda zazorne, i to već od ono doba, kad je on kao veliki župan i kod ustrojenja županije povierene si, i kod početka, kod nastavljenja i kod zaključenja prošloga sabora, i kod svih daljih županijskih skupštinah po dužnosti zvaničnoj i česti imao se vladati kao častnik i dostojanstvenik kraljevski.”¹⁰ Mažuranić je pisao Šokčeviću da je Kukuljević na sednici Zagrebačke županije od 13. marta 1862. održao takav govor koji može da poremeti pravi pojam o položaju velikog župana, njegov delokrug i delokrug Kancelarije. Naročito ga je

„da je Hrvat vazda spreman junački se zavojštiti”, književnik Đuro Deželić mu je napisao da „sviet govori i ne ima krivo, da Vas se je Švaba mislio na neki način riešiti i da je na to išao: ili da Vas osramoti, ako ne primite kao Jakov Ignjatović, ili da Vas kazni, ili čak da se zakoljete, ako primite” (AGV, Korespondencija Ivana Kukuljevića, pismo br. 209).

Kao veliki župan Kukuljević je bio dužan da sprovodi često vrlo nepopularne naloge hrvatske Dvorske kancelarije. Da bi u tom uspeo, nije na županijske skupštine pozivao seoske opštine, te su predstavnici seljaka tako bili iz njih odstranjeni i to sve zbog toga što ih je veliki župan držao za oruđa „zanešenjaka”, a njihove govore, zahteve i predloge ocenjivao kao preterane (Državni arhiv u Zagrebu – dalje: DAZ, Predsednički spisi Dvorske kancelarije — [dalje PSDK], 1864. K. CCLXVIII, br. 438). Takvim odnosom prema seljacima Kukuljević je izazvao njihovu mržnju, koja se jasno vidi iz pisma njegovog prijatelja Mihajla Sabljara, koji mu je javio da je čuo od seljaka da od kada je postao veliki župan nikome neće da se javi i da je na dvoboju sramno prošao (AGV, Korespondencija I. Kukuljevića, pismo M. Sabljara br. 1040).

⁹ Misli na Narodno-liberalnu stranku.

¹⁰ DAZ, predsednički spisi Namesničkog veća 1862, sv. 8, K. 24, br. 667.

ljutilo što je Kukuljević rekao da hrvatska Dvorska kancelarija „dobiva zapoviedi od ministarstva”, čime potkopava poverenje prema Kancelariji, koja dobija naređenja samo od cara.¹¹

Optužbe su bile vrlo teške i iz njih se jasno vidi da Kukuljević 1861–1863. godine nije bio dosledni pristalica Mažuranićeve politike. Kao veliki župan on je obnovljeni politički život shvatio na slobodoumniji način od drugih političara bliskih Mažuraniću i nije se strogo pridržavao svih „naputaka” koji su se kosili s autonomnim pravima Hrvatske. Imao je svoje mišljenje i svoje stavove, koji su se u nekim pitanjima unutrašnjeg uređenja Hrvatske više približavali stavovima Narodno-liberalne stranke i bili su suprotni načelima grupe narodnjaka koja će od sredine 1863. raditi na formiranju Samostalne stranke. Premda je želeo sporazum Hrvatske s Bečom, a ne s Peštom, zbog čega je i postao Mažuranićev pristalica, nije se u svemu slagao s novom, iako ublaženom formom apsolutizma ministra Šmerlinga.^{11a}

Tvrđnje istoričara koji od samog nastajanja Samostalne stranke ubrajaju i Kukuljevića u red njenih vođa sasvim su pogrešne. On je to doista bio tek od kraja 1864. i naročito 1865. Pristajući uz ideju da Hrvatska uđe u realnu uniju s Austrijom, a ne s Ugarskom, a imajući u vidu veliku Kukuljevićevu popularnost i nadajući se da će svojim autoritetom podići ugled politici koju je zastupao i da će pridobiti znatan broj pristalica, Mažuranić ga je zato predložio za velikog župana i predodredio mu je jednu od vodećih političkih uloga. Iz već izloženog, a i iz onog što sleduje, vidi se da on tu Mažuranićevu nadu nije opravdao i da su se sumnje Maksimilijana Price i Ljudevita Vukotinovića, da Kukuljević kao veliki župan neće biti sposoban da odgovori svom zahtevu, na svoj način pokazale opravdane. Imajući u vidu da je Kukuljević bio veliki župan u političkom pogledu najvažnije

¹¹ Isto, PSDK 1862. K. CCLXII, br. 134. Prvi nesporazum i razmimoilaženje između Kukuljevića i Mažuranića dogodili su se još godinu dana ranije. Naime, 24. januara 1861, pod pritiskom učesnika županijske skupštine održane u Zagrebu, ne samo da se Kukuljević pokazao spremnim da u izvesnom smislu vrši izmene u carskom patentu o uređenju županija od 16. januara 1861. već je, na veliko iznenađenje Mažuranića, o tome sam podstakao raspravu. Zbog toga je o pitanju članova koji treba da budu zastupani na županijskoj skupštini odstupljeno od naputka. Po tvrđenju Kukuljevića, između radikalnih predloga iznetih na skupštini i carskog naputka pronađen je srednji put, tj. da sve opštine budu zastupane preko dva člana, a sva inteligencija da ima pravo ličnog učešća. Mažuraniću se ta odluka nije svidela. Plašio se da je to početak anarhije koja je u to vreme vladala hrvatskim županijama, pa je, uprkos Kukuljevićevoj molbi da tu odluku ostavi nepromenjenu, tražio od bana da je poništi i da opomene sve velike župane da se strogo pridržavaju carevog naputka (Isto, 1861. K. CCLVIII, br. 57; Sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Korespondencija Ivana Mažuranića, R. 5844 b, pismo od 26. I 1861).

^{11a} Nezadovoljstvo hrvatskom politikom, koju je vodio Mažuranić, Kukuljević nije krio i dosta jasno je to znao i reći. Tako je u pismu od 10. marta 1861. između ostalog pisao Mažuraniću: „Naprama Mađarima ograđivali smo se do sada koliko smo se mogli i znali, ali boga mi u napred teško će biti upućivati narod, da je s time naša sreća skopčana ako s Mađarima držali nebudemo. Jer svaki vidi da će oni ipak prije ili kasnije od vlade više postići sa svojim buntovnim načinom, nego li mi s našimi peticijama i najvećom umjerenostju. Sve se tu pozivlje na Međumurje i Vojvodinu i na uspješno djelovanje ugarskih dostojanstvenikah, dočim mi osim Dikasteria dosad još ništa postigli nismo, već upravo sve protivno našim peticijam” (Sveučilišna knjižnica u Zagrebu, R. 5844).

županije i da je potkraj 1864. a naročito 1865. igrao u Samostalnoj stranci pored Mažuranića vodeću ulogu, a ne manje i njegov autoritet i blistavu političku prošlost, mnogi istoričari su iz tih činjenica, a ne na osnovu izvora, stvar uopštili i pripisali su mu vodeću ulogu i u ono vreme kada je po prirodi svog položaja trebalo da je ima, ali je, u stvari, nije imao.

Upravo u to vreme, kada se radilo o zbacivanju velikog župana Kukuljevića, Šokčević je nastojao da rehabilituje Ljudevita Gaja, da ga politički aktivira i iskoristi njegovo ime i autoritet u stranačkoj borbi, naravno u korist Samostalne stranke, prevashodno protiv Štrosmajera. Na preporuku bana, Gaj je otputovao u Beč kod carevog ađutanta i dobrog Šokčevićevog prijatelja feldmaršallajtnanta grofa Krenvile, koga „je zamolio za audijenciju kod cara i zatražio položaj velikog župana u Zagrebu”.¹² Međutim, ova kombinacija je propala i uprkos prvobitnoj nameri da, zbog zviždanja u Dvorani i zbog dvoboja, smene Kukuljevića s položaja velikog župana, kancelar i ban nisu to učinili. Kukuljevićeva stvar privremeno je legla, a ponovo je postala predmet rasprava u aprilu 1864. Tada je bilo pokrenuto pitanje o uzrocima slabog upravljanja u županijama, pa se, ne bez razloga, govorilo da je i Kukuljeviću došao kraj. Bilo je opšte mišljenje da je Zagrebačka županija u administrativnom pogledu najslabija i sva krivica bacana je na Kukuljevića. Mažuranić je bio spreman da ga smeni i u dopisu od 5. jula 1864. predložio je to Šokčeviću. Poznajući pravo stanje u županijama, Šokčević je zaključio da nije svemu kriv Kukuljević, već nespособno činovništvo koje se u njima nalazi.^{12a} On je izjavio da bi osudio Kukuljevića u slučaju da ovaj raspolaze dobrim činovnicima i da ne zna da ih upotrebi kako valja. Osim toga, mislio je da se bolji zamenik neće naći, a i da nema za to direktnog povoda, kao što je bilo „prije dvie godine, naročito iza poznatoga u dvorani događaja”. Ban je istakao da se političko ponašanje Kukuljevića od pre dve godine znatno iz-

¹² Josip Horvat, *Ljudevit Gaj*, Beograd 1960, 302/3.

^{12a} Jedan od težih problema Hrvatske u šezdesetim godinama, koji je proisticao iz opšte privredne zaostalosti zemlje, bio je problem zapošljavanja brojne hrvatske inteligencije. Čitava borba oko rešenja državnopravnog pitanja, tj. opredeljenja za Beč ili Peštu, za veći deo poluobrazovanih i obrazovanih elemenata iz Hrvatske, koji su reflektirali na različite činovničke položaje a smatrali su da u konkretnim uslovima opšte ekonomske zaostalosti njihova zemlja nije u stanju sama da im obezbedi redovne i dobre plate, predstavljala je borbu da se Hrvatska veže za stranu koja će moći da im obezbedi solidnu egzistenciju.

Pokret protiv „Švaba” i „Kranjaca”, koji je slomom Bahovog apsolutizma dobio široke razmere i uzrokovao je njihovo proterivanje, imao je karakter borbe egzistencijalno ugrožene hrvatske inteligencije protiv došljaka koji su zauzimali njihove činovničke položaje.

Proterivanjem stranaca problem zapošljavanja nije bio rešen. Dobili su uhlebljenje samo oni koji su pristajali uz vladajuću stranku. Svi ostali, koji su pripadali opozicionim strankama, bili su gotovo redovno bez službe. Zapošljavanje nije vršeno prema stepenu obrazovanosti i prema sposobnostima, već prema političkoj pripadnosti. Problem slabe administracije u županijama proisticao je iz takvog principa zapošljavanja, pa je prilikom raspravljanja o tom problemu, pravdajući Kukuljevića, Šokčević pisao Mažuraniću: „Istina je, da bi se u kolu tako zvanih opozicionalaca našlo i to po gdje koje samo lice, koje bi, što se sposobnosti tiče, bolje od sadašnjega kojega činovnika županijskoga obavljalo dotičnu službu, nego čini mi se da bi bilo neshodno dapače u sadašnjih okolnosti nemudro posizati u tu stranu [...]” (Sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Javna djelatnost Ivana Mažuranića R. 5850/IV, br. 52).

menilo i da novim svojim stavom zaslužuje pohvalu, jer nastoji da se u zemlji stvori „stranka umerenih muževa” koja želi sporazum s vladom.¹³

Kukuljević je doznao da Mažuranić želi da ga smeni, pa se o tome interesovao kod savetnika dvorske kancelarije, Ognjeslava Utješenovića-Ostrožinskog, koji mu je bio kum. Utješenović mu je pisao da vesti o smenjivanju nisu istinite i da ne treba da se plaši neprilika, pogotovo ne ako odgovori „zadaci” koja mu je bila namenjena. „To je uprav misao našega glavara”,¹⁴ piše Utješenović i ističe: „u ostalom ja ovdi nijesam nikada ništa čuo o kakvom velikom nezadovoljstvu s tobom, na odlučnom miestu, a što tko oko plota merda i govori, to ne spada amo.”¹⁵ U ovom, kao i u drugim pismima, Utješenović ga je savetovao šta i kako da radi da bi se učvrstio na položaju velikog župana, pa je između ostalog napisao: „Čujem da si i Ti, kao i svi drugi Tvoji drugovi, još jesenas dobio nieki nalog od ovuda,¹⁶ da nastojiš stvoriti niekakovu stranku na koju se vlada osloniti može u pravednom očekivanju svome, pa da od Tvoje strane još nije glasa, kako si uspio? Učinit ćeš dakle verlo dobro, ako nastojiš čim prije zadovoljiti tom nalogu, i o tom bar nešto izviestnoga ovamo prijaviti. Zaista je skrajnje vrieme, da se saznade pri čem je vlada u Hervatskoj, i može li se na koga osloniti. Naš glavara mi je nešto napomenuo, da bi on na miestu velikih županah nastojao među narod izlaziti bez velike halabuke, bez reprezentacije, nego sasvim, kao u privatnih pohodih ove i one okolice, ove i one osobe, a kod te prilike da bi se porazumio s ljudmi o tom šta treba.”¹⁷ U pismu iz decembra 1864. Utješenović ga je savetovao da izveštaj o svom poslovanju u županiji i o budućem radu šalje na samog Mažuranića.¹⁸

Držeći se Utješenovićevih uputstava, Kukuljević se ponovo učvrstio na položaju velikog župana, tako da mu je njegov savetodavac u januaru 1865. mogao pisati: „Tvoje akcije skaču i ja koliko mogu doprinosim tomu.”¹⁹

Našavši se u dva maha na rubu političkog kraha, a pritisnut ozbiljnim namerama Mažuranića da ga liši časti velikog župana i znatnih prihoda koji otuda dolaze, Kukuljević je prestao politički da se koleba i postao je ne samo odlučni pristalica već i jedan od najistaknutijih članova Samostalne stranke. Svom žestinom upustio se u stranačke borbe i u Domobranu, organu Samostalne stranke, naročito se okomio na unioniste.

Kada je u 185. broju tog lista napao političare iz Varaždina, koji su se zalagali za savez s Ugarskom, stekao je među njima ogorčene protivnike, spremne i na fizički obračun. Njegovog rođaka, Ladislava Kukuljevića, uvredilo je što Ivan unioniste naziva mađaronima i što unionističku politiku proglašava ubistvenom. On mu je u jednom pismu prebacio da je bio špijun bana Jelačića i Koroninija (*Coronini*), da je 1861. širio revolucionarne letke i govorio protiv cara. Tražio je da sve pisanje u Do-

¹³ Isto.

¹⁴ Kancelara I. Mažuranića.

¹⁵ AVG, Korespondencija I. Kukuljevića, pismo O. Utješenovića od 13. IV 1864, br.1201.

¹⁶ Iz Beča.

¹⁷ AGV, Korespondencija I. Kukuljevića br. 1201.

¹⁸ Isto, pismo O. Utješenovića od 8. XII 1864, br. 1202.

¹⁹ Isto, pismo od 10. I 1865, br. 1203.

mobranu opozove i da ubuduće ne piše protiv Varaždinske županije, a ako to učini, zapretio je da će čitav njegov život, koji će ga kompromitovati, izneti pred javnost.²⁰

Ravno tri godine posle dvoboja zbog valcera, februara 1865, Kukuljeviću je zapretila opasnost od novog dvoboja. Stranački sukobi bili su se toliko razbuktali da neki temperamentniji političari u Hrvatskoj nisu nalazili pravdu drugim putem nego dvobojem. Kukuljevićevo pisanje u Domobranu naročito je pogodilo njegovog bivšeg saborca, ilirca, Petra Horvata, koji je u šezdesetim godinama bio strastveni pristalica Unionističke stranke. U početku februara 1865. on je predložio političkom istomišljeniku Mirku Bogoviću da zajedno s Dolovčakim pozovu Kukuljevića na dvoboj ako ne pristane da opozove ono što je napisao, a „što sam priznati mora da je gola, zlobna laž”. Ako Kukuljević prihvati izazov, piše on Bogoviću, „bio bi ja prvi na redu, pak kad bi tako kocka pala, rado bi umro za domovinu, svoje uvjerenje i istinu. [...] Želim da se rok od 14 danah postavi, za da se mogu malko u mačevanju uviežbati, kad bi se Ivan za ovo oružje izjavio, jer mi sablja preko 26 godinah nebiaše u ruci, ako bi se pako Ivan odlučio na pištolje, tad bi mi isto toliko vremena trebalo da uredim zemaljske poslove, te se pripravim za put.”²¹ Ako Kukuljević ne pristane na dvoboj, niti na opozivanje članka, Horvat je predlagao da ga napadnu u novinama kao lažljivca i hulju, „što bi mu eo ipso vrat slomilo”.²²

Osnovni razlog zbog kojeg se odlučio na dvoboj Horvat je pravdao time što je već više puta čitao „razdražujuće članke” potpisane sa I. (Ivan) i što ne veruje da bi Kukuljeviću mogao „na drugi način začepiti usta”, a misli da je to neophodno učiniti, jer svojim pisanjem narušava ugled i krnji interese Unionističke stranke. Molio je Bogovića da mu o toj stvari piše na mađarskom, jer – kaže on – „moja žena nesme da zna štogod o tom listu, pak me samo pozovi na dogovor u velevažnih poslovih u Zagrebu, tako ću imati izliku tamo doći”.²³

Premda Kukuljević nije svoje pisanje opozvao, dvoboj se nije dogodio. Iz Horvatova pisma od 7. februara 1865. vidi se da se temperamentni Bogović ovom prilikom pokazao trezveniji od svog prijatelja. Odbio je da izađe na dvoboj, a i Horvatu je savetovao da to ne čini. Horvat se s tim složio, pa je napisao Bogoviću sledeće redove: „Glede našega posla sa Ivanom podvrgavam se rado tvom mnenju. Da sam viešt mačevanju preuzeo bi stvar sam te na vlastitu ruku, nu ovako bila bi stvar sa troškovi skopčana, a teško bi se dalo pred mojom suprugom sakriti, te bi moglo imati pri njezinoj bolestljivosti za me hudih i žalostnih posljedica još prije nego bi do čina došlo.”²⁴

Nastala kao rezultat mržnje prema Nemcima i prema svemu što je nemačko, u svom neposrednom toku posle večeri od 7. februara, „afera valcera” imala je

²⁰ Isto, pismo I. Kukuljevića od 15. I 1865, br. 604.

²¹ Sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Korespondencija M. Bogovića, R. 4004, pismo P. Horvata od 3. II 1865.

²² Isto.

²³ Isto.

²⁴ Isto, pismo od 7. II 1865.

karakter čisto političke borbe u kojoj su se sukobile Samostalna i Narodno-liberalna stranka. Sukob tih dveju političkih stranaka izvanredna je ilustracija postojećih suprotnosti, produbljenog jaza i mržnje kojom su bile prožete njihove pristalice.

Nepopularnu odluku upravitelja dvorane Frigana i ostalih članova uprave, koji su većinom bili iz redova Samostalne stranke, da pozovu na zabavno veče i nemačke oficire, da se tombola izvikuje na nemačkom i da se svira valcer,²⁵ Narodno-liberalna stranka želela je da iskoristi da najpre kompromituje rukovodstvo Dvorane, zatim da ga zbac i da stecište kulturno-zabavnog života Zagreba preuzme u svoje ruke. Veštom i smišljenom taktikom Liberalna stranka s Mrazovićem na čelu u tome, iako samo privremeno, na taj način je uspela što je 31 član Društva dvorane posle izgreda zahtevao saziv glavne skupštine. Pod pritiskom tog zahteva, uprava Dvorane zakazala je skupštinu za 27. februar. Većina prisutnih iz redova Narodno-liberalne stranke izrazila je upravi nepoverenje i tražila je njenu ostavku. Kad je došlo na red pitanje načina glasanja o poverenju, usledile su oštre rasprave i sukobi, pa je Frigan odlučio da skupštinu prekine. Međutim, veći deo članova nije hteo da se razide i skupština je nastavila rad, pa je došlo do glasanja, pri čemu je 68 članova izabralo novu upravu sa Mrazovićem kao upravnikom na čelu a Dutkovićem, Kriegerom, Jakićem, Ferićem, Samom, Vajsom (*Weis*), Kušlanom i Zoričićem kao odbornicima.

Na takav ishod skupštine Frigan i još deset drugih članova uložili su žalbu Namesničkom veću,²⁶ koje je, braneći interese „dvoranaša”, poništilo izbor i donelo odluku da se rehabilituje stara uprava.²⁷ Akt o rehabilitaciji Dvorska kancelarija je potvrdila 27. juna, a odluku nove uprave da se izbace tri člana Društva²⁸ nije odobrila. Posle toga Namesničko veće je naredilo da se rehabilitovanoj upravi povrati vlast.²⁹

²⁵ Prvi nesporazum između Društva narodne dvorane i oficira izbio je u martu i aprilu 1861, kad su skidani natpisi s nemačkim jezikom i carskim orlovima, usled čega se sukobilo zagrebačko stanovništvo s vojnicima. Oficiri zagrebačke posade tražili su u to vreme od Društva da im za posebnu zabavu ustupi dvoranu. Zbog solidarnosti s postojećim pokretom protiv Nemaca, Društvo nije dalo oficirima dvoranu, a to je obrazložilo time što se plaši da zbog postojećih sukoba između civila i vojnika i na zabavi može doći do izgreda. Posle toga su svi oficiri istupili iz Društva i nisu mu prišli ni kad se posada promenila.

Da bi nekako došlo do pomirenja, Društvo je rešilo da učini neke ustupke, pa je nekoliko članova istupilo iz uprave. Društvo nije bilo spremno na dalje žrtve jer je smatralo da će se to tumačiti kao poniženje. Da ne bi došlo do poniženja, na redovnoj godišnjoj skupštini od 24. novembra 1861. nova uprava, sa Friganom na čelu, odlučila je da „nikakvi korak učiniti ne smije, koji bi priveo k tomu, da istupivše iz Dvorane vojničvo natrag pristupi ter da ravnateljstvo time ili klanjanjem ili inim kojim načinom u tom pogledu nikakvi korak ne učini, koji bi ugled društva Dvorane i dostojanstvo zavoda povrijedio [...]” Uprkos ovoj odluci, Frigan i nova uprava pozvali su oficire januara 1862. i već na prvoj zabavi pokušali „da društvu narine tuđi već dulje vremena zapušteni ples i tuđi jezik” (DAZ, spisi Namesničkog veća 1862, sv. 16, K. 139, br. 9151, prilozi br. 3646 i 5445).

²⁶ Isto, prilog br. 330.

²⁷ Isto, br. 3646.

²⁸ Iz društva su isključeni Frigan, Havliček i Žuvić (*Suvich*); isto, br. 9151, prilog br. 6610.

²⁹ Isto, br. 9151.

Posle tih odluka nova uprava zakazala je za 13. april glavnu skupštinu, s koje je Namesmčkom veću upućena molba da se u rešavanju problema drži zakona i „da se ne nameće za cenzora”. U molbi je detaljno iznet čitav tok događaja koji je prethodio danu izgreda, bacana je sva krivica na staru upravu, a skidana odgovornost s nove.³⁰

U međuvremenu štampa je donosila polemičke članke u vezi s problemom Dvorane i „aferom valcera”. Što se rešenje problema duže otezalo, o njemu se sve više pisalo, i to tako strastveno i temperamentno, a često i u uvredljivom tonu da su u sukob bili uvučeni i oni koji su u početku bili samo pasivni posmatrači. Tako je novinski članak objavljen u Pozoru od 4. septembra³¹ uvredio Mirka Bogovića, pa je on već sutradan uredniku tog lista napisao sledeće redove: „U jučerašnjem Pozoru (br. 203), što mi istom danas dopade rukuh, ima jedan članak gde anonimni neki pisac mene radi moga izstupa iz ovogradskega zastupništva nemilice napada, vređajući čest moju bezobzirno, buduć pako ja uvrede takove – običnoj polemiki sasvim protivne, očito tendenciozne – mirno podnositi voljan nisam, zato Vas, gospodine uredniče, učtivo molim izvolite mojim prijateljima g. g. kape-tanu Sp. Dimitroviću i vlastelinu Alb. Feriću ime anonimnog tog napadača priob-ćiti, da od istoga običnu u takvom slučaju zadovoljštinu zahtevati mogu.”³²

Nema sumnje da je Josip Miškatović, koji je tada uređivao Pozor, morao biti najbolje obavešten ko je bio pisac uvredljivog članka i kako je primljen Bogovićeve izazov. O tome je 13. septembra pisao Račkom: „Možda se sjećate onoga članka u Pozoru pod Zagrebom, što govori proti izstupljanju zagrebačkih zastupnikah u magistratu i članakah iz narodne Dvorane. Ono je pisao Mrazović najviše proti Bogoviću i zato ga Bogović izazvao na dvoboj, a Mrazović, čujte njegovu ludoriju, taj izazov prihvatio. I sva je prilika, da će tu razpru pištolji odlučiti. Sav se Zagreb radi toga uzrujao.”³³

Nismo bili u stanju da utvrdimo da li se taj dvoboj i dogodio, jer uprkos detaljnom i višegodišnjem istraživanju i naših i stranih arhiva iz ovog perioda,

³⁰ Isto, prilog br. 5445.

³¹ Članak koji je Bogovića uvredio, glasi, uz znatna skraćivanja, ovako: „[...] Nam se samo to na žao daje, sto kako čujemo, mnogi članovi ovu razpru među društvom i među raznateljstvom od 24. studenoga 1861. uzeše za povod da svoje prineske uzkrate, a drugi opet zato, jer bi se neobljubl-jeno ravnateljstvo rehabilitirati imalo iz društva izstupe.

Mi ovaj postupak nemožemo odobriti, kao ni onaj nekijh zastupnikah grada Zagreba, koji se odrekoše pravah dužnostih zastupničkih, povjerenjem građanah na njih prenešenih i njimi preuzetih, pak samo zato, što su vršec ih naišli na nieke tegobe i što ih nemogu bez borbe i protivštinah obavljati.

Bez borbe neima pobjede, a kamo li slave. – Tko se misli proslaviti već time, što je borilište ostavio, taj spada u zečevu vojsku; nu od našega naroda, koji se naučio svaki slobodan duh, svaku grudu zemlje tek ljutom borbom izvojevati, – od našega naroda, koji pjeva: 'Mi stojimo stalno čvrsto kano klisurine' od toga naroda neima slave za takve junake [...]"

„[...] Tko za pravednu stvar vojuje pak ga ta čista sviest vodi, taj neuzmica kao prosti plaćenik, neimajući nikakove više ideje i kojega samo plaća i disciplina drži, da nebac i puške za plot [...]" (Pozor od 4. IX 1862, br. 203).

³² AJAZiU, Korespondencija M. Bogovića, pismo od 5. IX 1862, XV₃ / I₂₁.

³³ Isto, Korespondencija Franje Račkog, pismo J. Miškatovića od 13. IX 1862.

nismo o tome našli nikakvih tragova, pa smo zato skloni zaključku da ga nije ni bilo. No, bez obzira na to, i takav kakav je, ovaj detalj dovoljno jasno ilustruje dramatiku zatrovanih političkih odnosa i ličnih zadevica i suprotnosti.

Uzbuđenost i zategnutost u odnosima, koja je nastala posle 7. februara, nije popuštala. Obe strane bile su uporne i svesne da je borba oko Dvorane borba za politički prestiž. Treća strana, tj. pristalice Unionističke stranke, koje su se na samom početku smejale i uživale zbog trvenja svojih suparnica, u drugoj fazi borbe očekivala je pogodan momenat da za sebe izvuče neke koristi.

Snabdeven pozitivnim odlukama najviših organa Hrvatske, Frigan je pokušao da ih ostvari. Blagovremeno je uputio Mrazoviću poziv da 19. avgusta u 10 časova dođe u prostorije Dvorane i da mu preda sve spise, novac, račune i ostale stvari koje pripadaju društvu. U zakazano vreme Mrazović se nije pojavio i kad se Frigan posle toga požalio Namesničkom veću, ono mu je odgovorilo da se njegovom „razsuđenju ostavlja izbor najshodnijeg načina, kojim da se opet umijestite u ravnateljstvo, primietnuv samo, za slučaj stavljenih Vam fizičkih i pozitivnih zapriekah, (da) lokalno redarstvo Vam na raspolaganje stoji, za ovakove odstraniti”³⁴

Dobivši moralnu i fizičku potporu Namesničkog veća, Frigan je za 16. septembar zakazao Mrazoviću novi sastanak. Međutim, Mrazović se ni tada nije pojavio, pa je Frigan, u prisustvu javnog beležnika i gradskog kapetana, a uz pomoć jednog bravara, ušao u prostorije društva. Opet ga je čekalo neprijatno iznenađenje. Kasa je bila prazna, a sve spise, zajedno sa zapisnicima sednica, po njegovoj tvrdnji, odneli su odbornici Jakić i Kriger.³⁵ Posle takvih zapreka Namesničko veće je naredilo gradskom sudiji Adolfu Matošiću da u roku od 8 dana izvrši rehabilitaciju stare uprave i primopredaju stvari. Još pre ove naredbe nova uprava s Mrazovićem na čelu učinila je poslednji, neuspeli, pokušaj da Dvoranu zadrži u svojim rukama. U Pozoru od 4. septembra zakazala je skupštinu za 23. novembar. Namesničko veće zabranilo je njeno održavanje, a već 7. oktobra sudija Matošić izvršio je rehabilitaciju stare uprave i suspendovao onu od 27. februara.³⁶ Novac i spisi društva vraćeni su staroj upravi tek 26. novembra.³⁷

Ubrzo posle toga, prostorije u kojima se Društvo narodne dvorane nalazilo bile su ovome otkazane. Friganovi „dvoranaši” ponovo su dobili upravu Društva, ali su izgubili prostorije, a tim i mogućnost opstanka. Takav finale jednogodišnje borbe, koja je imala politički karakter, bez sumnje je delo Mrazovića i njegovih jednomišljenika. U tom momentu i u takvoj situaciji istaknuti unionist grof Kulmer podneo je molbu Namesničkom veću da odobri formiranje novog društva pod imenom „Dvorana”. U molbi je navedeno da će novom društvu „biti svrha čitanje novinah i časopisah, zatim zabava u obće uz nezabranjene igre, sa izklju-

³⁴ DAZ, spisi Namesničkog veća 1862, sv. 16, K. 139, br. 3646, prilog br. 11700.

³⁵ Isto, prilog br. 13508.

³⁶ Isto, prilog br. 14528.

³⁷ Isto, prilog br. 17392.

čenjem svrhe političke”. Od 1. januara 1863. novo društvo uzelo je u najam stare prostorije.³⁸

Teško je oceniti da li je ovo bila samostalna akcija unionista, koji su želeli da iskoriste sukob svojih protivnika, ili je Mrazovićeve grupa, ne mogavši sama da se bori protiv „dvoranaša”, nastojala da produži borbu u saradnji s unionistima. Bez obzira na to ko se krio iza te akcije, Namesničko veće ju je osujetilo jer nije izdalo dozvolu. Posle toga nije preostalo drugo nego da se odustane od osnivanja novog društva, čime je „afera valcera” najzad bila okončana.*

***Објављено у Историјском зборнику 19–20, Загреб 1967, стр. 393–404.**

ЈАВНО МНЕЊЕ ХРВАТСКЕ О ОСЛОБОЂЕЊУ ГРАДОВА 1867.

Сломом Бахова апсолутизма у Аустрији и обарањем уставобранитељског режима у Србији, с истовременим довођењем Обреновића на место Карађорђевића, створени су објективни услови за српско-хрватску сарадњу. Међутим, упркос многим заједничким интересима, узајамној упућености, обостраној потреби за зближењем и јединственом акцијом, ти моменти још нису представљали и стварну прекретницу у међусобним односима. Истина, жучљиве полемике, толико карактеристичне за претходне године, сада су биле све ређе. Раније упадљиво обострано неповерење, проткано оптужбама, све више је уступало место растућим симпатијама. Нове политичке прилике разоткривале су готово неслућене могућности и разлоге за сарадњу. У том смислу и на једну и на другу страну нарочито подстицајно деловао је италијански покрет за уједињење.

И хрватска и српска штампа шездесетих година пуна је лепих фраза о јединству Јужних Словена, о заједничким интересима, узајамној упућености и истим политичким тежњама. Безброј чланака и с једне и с друге стране обилovalo је изливима братске љубави и комплиментима. У свему томе било је доста романтичарске наивности и декламаторства, али у односу на раније време, нови дух, којим је тада било надахнуто јавно мњење Срба и Хрвата, без сумње је представљао огроман напредак. Као резултат тог новог духа у Хрватском сабору 1861. донета је одлука да се службени народни језик у Хрватској назове југословенски. Био је то значајан корак у правцу даљег зближења и конкретније српско-хрватске сарадње.

Међутим, у Београду је велику пометњу изазвао захтев Сабора из 1861. за остварење виртуелних права Хрватске. У посебној представи о територијалној целокупности тражено је од Фрање Јосифа да у моменту када се почне рушити Отоманско царство Босну припоји Хрватској.¹ За Србију, која је читаву своју политику усмерила према Босни и живела је у сталном страху да јој Аустрија не помрси планове, одлука Сабора деловала је поразно. Појавиле су се сумње да је Аустрија спремна да Хрватској дâ аутономију и да јој припоји и турске покрајине. Претпостављало се да Хрвати наме-

¹ *Spisi saborski sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861*, Загреб 1862, св. I, 40, II, 34.

равају да се одвоје од Аустрије, те да под својим окриљем, а са центром у Загребу, подигну нову државу којој би припојили и Босну. И једно и друго подједнако је било опасно за интересе Србије. Одлука Сабора је у Београду изазвала ново неповерење према Хрватима. У штампи су се опет јавила узајамна оптуживања. Добри односи за извесно време поново су били поремећени.²

У жељи да донекле ублажи настале супротности и да изглади неспоразуме, Рачки је у Позору, органу Народне странке, писао у веома пријатељском тону и истицао да су интереси Хрвата и Срба заједнички, „да што је једном корисно другому не може бити на штету”. Он је осетио да су политички кругови у Београду уплашени да Хрвати са центром у Загребу не преузму вођство у ослободилачкој акцији, па им је поводом бомбардовања Београда поручио: „Ми смо се пренули на рик топова из Београдске тврђе, те зачели наду, да ће овај гњусни чин бити почетак великих чина, којима ће Србија средиште бити. Хрвати искрено кажу Србима: нама није до хегемоније, јер међу двома племенима једнога народа не може бити праве хегемоније, па ако можете што извести, изведите, сви ћемо се прихватити у ваше коло. Ево вам Дрине ’воде хладне’, Бог вам благословио стијегове, које би преко ње пренијели. Али ако ви закасните, па се околности промијене, не биједите нас, будемо ли ми оживјели своја државна права”. „Источно питање” – каже Рачки – „одгодит ће се на неизвјесно, можебит веома кратко вријеме. Но исти покрет неће остати без великога наука и плода јер из њега видит ће Југословјени, да један без другога не може извести ништа, да ’крв није вода’ те да имамо тражити наравско средиште, а не умјетно састављено.”³

После вишемесечних новинских полемика и разрачунавања односи су били пречишћени, па је опет нађен заједнички језик а политичким круговима и јавним мњењем Србије и Хрватске поново је овладао дух пријатељства и разумевања. Српске новине писале су тада против дуализма, залагале се за федеративно преуређење Аустрије, браниле су хрватско историјско право и тврдиле да кад тад бечка влада мора признати врховно начело хрватског устава и само у складу с њим, а путем уговора да може успоставити државноправни однос са Хрватском.⁴ У Београду је са задовољством праћено писање хрватске штампе у вези с бомбардовањем Београда, прожето симпа-

² В. Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859–1874*, Београд 1965, 58–63.

³ В. Новак, *Антилоија југословенске мисли и народној јединици*, Београд 1930, 277, 278; у истом смислу као Рачки писао је Pozor у 182. бр. из 1862. у чланку под насловом: *Zagrebačkomu dopisniku Ost und vesta*. „Naše srce nečuti zavisti ni jala, – пише Pozor – već tešku muku, gledajući zarobljenu braću. Nemožemo li ih osloboditi sami, radovat ćemo se, oslobodi li ih tko drugi. Nije nam na umu godpodstvo naše, već obća sloboda. Nemislmo na hegemoniju, kada smo pod tuđom rukom svi. S ljubavlju objimljemo sve, a radimo što više možemo za sebe; jer naša stečevina, stečevina svih, naša imovina, imovina svih. – Ovako smo ćutili, mislili i radili uvijek; neka svaki popita svoju saviest, da li je ovako radio”.

⁴ Српске новине 1862, 4, 6.

тијама према Србији и њеним ослободилачким тежњама. Констатовано је да су у Хрватској, Славонији и Војној граници симпатије према потчињеном народу у Турској у сталном порасту и да сви очекују од Србије да отпочне ослободилачку акцију.⁵

Сасвим одређен став заузела је хрватска штампа према питању предаје градова, које је покренуто бомбардовањем Београда. Позор⁶ је писао да београдска тврђава не може и не сме више да остане у турским рукама, јер ако се то догоди, Србија никада неће бити сигурна а још мање сасвим слободна. Готово исто становиште о питању градова заступао је Људевит Гај у Народним новинама тврдећи да Срби требају сасвим конкретна и сигурна јемства да се слична варварска дела од стране Турака више неће поновити. „У том обзиру бит ће им тек онда права сигурност, када буду Турци земљу оставили и када буду тврђаве разорене.”⁷

Кад се почела проносити вест да ће Србија добити све градове осим Београда, окупљени око Позора, представници Народне странке бискупа Штросмајера, сматрали су да Србија не треба да пристане на било каква полевична решења. По њиховом мишљењу, Београд је био од веће стратешке и политичке важности него сви остали градови заједно у којима су Турци имали своје посаде.⁸ Били су уверени да је сазрео моменат и да Србија свом одлучношћу, па ако је потребно и силом, мора да реши питање градова ако жели да се стави на чело јужнословенске акције за уједињење и ослобођење. Указивали су на то да Београд у турским рукама не води сталном већ само привременом решењу. Апеловали су на велике силе Европе да у потпуности удовоље оправданим захтевима Срба и да им без икаквих услова предају све градове.⁹

Имајући у виду држање Аустрије и Енглеске према заплетима насталим после бомбардовања Београда и њихову пуну дипломатску подршку политичким ставовима Порте, Позор их је подвргао сасвим отвореној и оштрој критици. Нарочито се окомио на пронемачку-централистичку политику аустријске владе и указао на то да она подржава Турску против Србије и осталих хришћана стога што намерава да у погодном моменту источно питање реши у своју корист.¹⁰

У жељи да Србија дође до градова и да без сталне опасности од турских посада лакше приступи акцији ослобођења и уједињења, хрватски листови често су критиковали разне иностране веома угледне и много читане јавне органе, који су иступали против јужнословенских и српских интереса. Томе насупрот нису пропуштали да истакну, неретко да донесу и у целисти,

⁵ Исто, 99.

⁶ Pozor 1862, 145.

⁷ Narodne novine 1862, 18.

⁸ Pozor 1862, 191.

⁹ „Srbija ište da se izprazne gradovi; to je njezino pravo. Evropa to da naredi; to je dužnost njezina”, писале су Narodne novine у 27. бр. из 1862. године.

¹⁰ Pozor 1862, 112, 144.

све чланке из европске штампе који су ишли у прилог захтева српске владе да Турци напусте градове. Злонамерна, нарочито аустријска публицистика, која је без икаквих основа оптуживала Србе да су сами испровоцирали бомбардовање Београда, окарактерисана је као неистинита и сматрано је да су то по хришћане непријатељска пискарања.¹¹

Питању градова знатну пажњу посветио је бечки лист *Ост унд вест*, који је припадао Имбри Игњатијевићу Ткалцу. У решавању источног питања Ткалац је одлучујућу улогу придавао српском народу и двома кнежевинама – Србији и Црној Гори. Веровао је да ће Србија, ако жели да извојује пуну слободу и да ослободи и остале Јужне Словене из турског ропства, кад-тад још једном морати заратити против Турске. Управо стога залагао се да Турци без икаквих услова Србији предају градове. Није одобравао захтев српске владе да се тврђаве поруше. Сматрао је да ће оне у обрачуну с Турском добро послужити, а ако се поруше, није био сигуран да ће Србија, са слабир финансијама и великим издацима за ратне припреме, смоћи довољно средстава опет да их подигне.¹²

Премда се Унионистичка странка није у ширем смислу бавила националним проблемима и хрватско питање желела је да реши што тешњом и безусловном државноправном везом с Угарском, поједини њени чланови из редова некадашњих илираца својим осећањима још увек су били чврсто везани за своје сународнике на Балкану. Један од таквих униониста био је темпераментни хрватски песник и политичар Мирко Боговић, који је после бомбардовања показао изванредно одушевљење за рат, за борбу с Турцима и за освету због свега што су наши народи претрпели током вишевековног робовања. Када се накратко после бомбардовања по Хрватској раширила вест да ће Аустрија заузети Београд, а европски комесари под заштитом њених бајонета испитати српско-турски сукоб, Боговић се уплашио да ће одлуке страних сила за Србију бити неповољне. На један искрен, прилично егзалтиран и поетичан начин изнео је тада своја осећања и жеље Драгојлу Кушлану – црвеном барону – једном од најрадикалнијих хрватских политичара XIX века. Исто тако верно приказао је и став јавног мњења Хрватске према београдским заплетима и изразио је наду да ће источно питање револуционарним путем решити балкански народи пре но што европске силе буду успеле да све ставе под свој надзор и да догађајима даду другачији смер.

У писму од 1. VII 1862. Боговић је писао: „Сербски догађаји узрујали су необично наш свет, те људи – наравно сваки са свога гледишта – ствар разматрају, те сад ово сад опет оно гатају. Наравно, да се сва мњења поште-но мислећих у једно стичу, сваки бо сцени, да је сад хора завршити стари епос 'боја на Косову' те заинтачити песмом тако да одјекну горе и долине до Балкана, а посвећене кости цара Лазара и Милош Обилића да у гробу заиграју. Е вала сербски соколови! Сад је хора! Кујте разбелело жељезо!

¹¹ *Narodne novine* 1862, 18.

¹² Исто, 82, 83.

Кујте га помоћу цефердара и јатагана ваших, док не сакујете из преосталих мусломанских захерђалих гвоздених карика сјајан штит од челика младој вашој слободици. Кујте здраво, па макар искре све наоколо зерцале и где-којем конзулу узаврели и онако мозак озариле! Кујте до краја и не слушајте шта дипломација – стара змија из процепа сиче. Ако имаде Бога и његове на свету правде, а то се сада на истоку зора, дану предходила рађати мора, јер се тамо на Зренику свуда небо јур рудети почима, те Уна и Дрина на валове скачу, а с литице високог Дурмитора планинкиња кличе вила: 'Код Балкана бит ће дана!'

Да те неznam каквога те знадем, то би морао чувству своме на пут стати, или га бар привидно ушуткати, да ми неречеш што ми јучер, онако од прилике говорћем као сада, неки између наше велике господе рече: 'Ајде с Богом, што се баки хтило то се баки снило, а зар неznате да дипломација има одлучити!' – 'Џаба јој' – рекох љутит, не би ли се мамом помамила и закаснила, као год што преклани закасни у Италији! [...] Ну било уосталом како му драго, свакако је ориентално питање са сербским најновијими догађаји у одлучиви штадијум ступило, будућ се помакло на дневни ред, где ће се – било то кому право или не – прешно решити морати. Дао Бог, те би добро било! А добро ће свако бити, док си небуде народ дао питање то из руку отети."^{12a}

Иако прилично разочарано што Србија није успела да питање предаје градова реши без посредовања великих сила, јавно мњење Хрватске без резерве и у време Канличке конференције пружало је Србима пуну моралну подршку. Међутим, оно је имало мало наде да ће се у Канлици питање градова решити повољно. Раније упадљиво, а у тренутку када је читаву ствар узела у руке дипломатија, хрватска јавност све изразитије је захтевала и очекивала од Србије да одлучном војном акцијом српско-турске заплете реши у своју корист.¹³ Ниједног момента током кризе због бомбардовања хрватска јавност није постављала питање водеће улоге Загреба, односно Београда. Сматрала је да су политичке прилике ишле наруку ослободилачким плановима Србије и не само да се није противила већ је прижељкивала и захтевала да она ослободи Босну и Херцеговину и да прошири своје државне границе.¹⁴ Уверени да је Србија спремна за рат и да је Турска исувише слаба,

^{12a} В. Крестић, *Хрвајски њесник Бојовић о Србији њосле бомбардовања 1862. њодине*, Политика од 24. VI 1962.

¹³ „Pošto se neda tajiti – писао је Pozor у 200 броју из 1867 – да ће dogovori carigradski (тј. канлички – В. К.) остати жалови, hoće li srbska vlada, hoće li srbski muževi, koji se brinu o budućnosti svoga naroda, hoće li poviknuti: juriš na Turke? Jesu li pobrojili svoje sile i silu svoga neprijatelja? Je li bila istinita hrabrost njihova, ili samo hvalisanje djetinjско? Jesu li osbiljno poručili svetu o velikoj misiji srbske kneževine? Žele li, pa mogu li, sve da bi željeli, trgnuti natrag, te ovim načinom pred Evropom osramotiti, a pred svojim narodom i braćom svojom iznevjeriti nade i želje stare, u posljednje doba više nego ikad prije uzbuđene? Mi velimo, da nemogu i nesmiju, dapače mi velimo, da ni nemoraju”. Види о томе и Pozor бр. 151, 179 из исте године.

¹⁴ Описујући борбе Црногораца и најновије сукобе Срба и Турака око Београда, у чланку под насловом *Europejska politika napram Turskoj*, Pozor је у 144. бр. из 1862. писао: „Neka nam podmeću kršćanski turkoljubi kakove im drago namjere, neka nas sumnjiče pred svie-

Хрвати су тврдили да ће се на први пламен српског оружја дићи сви Јужни Словени од Јадранског до Црног мора и да ће тада и европске силе, које буду желеле да се тај пожар угаси, нарочито Русија, Француска и Италија, интервенисати у корист подјармљених народа Балкана.¹⁵

Кад је било јасно да Србија неће да зарати и када је Канличка конференција са својим одредбама привођена крају, Народне новине су се почетком септембра 1862. питале због чега се српска влада прихватила таквих средстава и зашто је вршила онакве припреме кад није мислила ништа озбиљније да предузме. Оне су пребацивале влади у Београду да је сталним причама о спремности и одважности довела у заблуду потчињени народ у Турској, код којег је најпре разбудила наде о слободи, а онда га безразложним одустајањем од акције сасвим разочарала. Народне новине су нагласиле да не спадају у оне који саветују Кнежевини да слепо и неразумно насрне главом о зид, нарочито не у септембру 1862, „када већ одавна мину једино сгодни час, кој би можебит оправдао био оваково вратоломство”. Међутим, оне су сматрале „да у средини, између једне крајности и друге, између слиепог насертаја и дремљиве политике” има више путева, који, истина, не воде право жељеном циљу, али му се бар приближују и могу да донесу колике-толике користи.¹⁶

С нарочитом оштрином оборио се на српску владу Ост унд вест. Попут Гајевих Народних новина, и Ткалац се питао због чега је влада у Београду, ако није желела друго него да постигне тачно извршавање постојећих уговора, дигла толику вику и трошила толика материјална средства када је оно што је стекла могла добити и за мању цену. Иако влада кнеза Михаила није предузела никакву војну акцију да из заплета насталих бомбардовањем извуче неке користи, Ткалац није био поколебан у уверењу да ће Србија испунити своју мисију у решавању источног питања. Дошао је до закључка да српски државници и владар нису дорасли народу, али да ће народ, далековидији и разборитији од њих, знати да нађе прави пут за решење свог националног питања. Баш у томе што српски владари не испуњавају захтеве и тежње свог народа, Ткалац је видео узрок честих промена владара, па је поручио: „Ми смиело велимо, да се у Србији дотле неће чверсто укоренити

tom s kakovih im drago tajnih osnovah, mi nećemo a niti radi grieha nesmijemo zatajiti sačuvstva, što ga prema našoj po vjeri učinjenoj i po krvi srodnoj braći u grudih tajimo. Mi se od srca radujemo ustanku svoje braće i molimo Boga pravednoga, da blagosloviv njihovo oružje konac učini njihovim teškim mukam.”

Говорећи о кнезу Милошу и његовим делима, под насловом *Viekovi Srbije*, у 66. бр. од 1862, Народне новине су писале: „Njegova sina, sad vladajućega kнеza Mihajla Obrenovića odredila je sudbina, ja velim providnost božja, brez koje neopada ni vlas s glave čoviečje, ni vrabac s krova, da nastavi dielo svoga oca, i da ne samo uzderži i sačuva, što mu je junački babo izvojevaо i stekao za serbski narod, nego mu valja izvojevati podpunu neodvisnost i slobodu, i učinit Serbiju velikom, slavnom i čuvenom. I Bosna, Hercegovina, Cerna gora i Bugarska osverču se i gledaju na Serbiju i serbskoga kнеza, kojega je zadaća velika: osloboditi narod serbski od turskoga jarma.”

¹⁵ Pozor 1862, 200.

¹⁶ Narodne novine 1862, 53.

ни једна владарска породица, док се обуставља та наравна и праведна тежња србскога народа”¹⁷

За разлику од Ткалца, који је, упркос томе што влада у Београду није покушала да оружаним путем у своју корист реши заплете настале бомбардовањем, и надаље је веровао да ће Србија играти одлучну улогу у решавању источног питања, остали политичари Хрватске и њено јавно мњење у том погледу углавном су били поколебани. Оставши пасивна у тренутку који је, по широком уверењу јужнословенских посматрача, за акцију био погодан, у очима савременика Србија је много изгубила од свог ранијег престижа. Готово безрезервну подршку, коју је у Хрватској имала током кризе, после њеног окончања више није уживала. Политичари Хрватске, окупљени у Народној странци с бискупом Штросмајером на челу, који су у земљи имали највећи број присталица, нису у свему били сагласни с политиком кнеза Михаила и његовим схватањима о решењу Источног питања. И Штросмајер, као и Михаило, желео је рушење Турске, али није био сигуран да Србији треба да припадне водећа улога у ослободилачкој акцији. Није имао ништа против да се она нађе на челу и желео јој је успех, али је мислио да се још ни на културном, а судећи по последњим догађајима, ни на политичком, нити на војном пољу није показала довољно способном да с успехом преузме вођство.¹⁸

За разлику од кнеза Михаила и Гарашанина, Штросмајер није мислио да је Аустрија главни противник ослободилачких тежњи балканских народа. Напротив, све до пораза у рату против Пруске 1866. Аустрији је придавао велику важност и од ње је очекивао да источно питање реши у корист Јужних Словена. Још увек је био далеко од помисли да ради на њеном разбијању. Будућност Хрватске везивао је за Монархију преуређену на федералистичким основама. У федералистичком преуређењу видео је њен спас и једину могућност да поново стане на чврсто тле. При свему томе руководио

¹⁷ Исто, 82, 83.

¹⁸ У писму од 7. октобра 1863. Штросмајер је писао Рачком: „Bile su ovd dvije engleskinje. Vidi se, da su Slavjanstvu privrżene. One misle, da su Srbi praeferenter pozvani osloboditi Slavjanstvo tursko. Ja im rekoħ, da im mi u tom poslu ne ćemo na putu biti. Bog im pomogao! Međutim doslije nisu još osobitu kakvu vještinu niti u promicanju kulturnih svrha, niti u borbi prot Turstvu pokazali. Mi smo žalibože Hrvati priječeni od one strane, koja bi u vlastitom svome interesu imala nas podupirati. A naši ljudi na čelu – kukavice ropskoga duha!” (F. Šišić, *Korespondencija Rački–Strosmajer*, I, Загреб 1928, 18); у чланку под насловом *Hrvati i Srbli* и Позор попут Штросмајера сматрао је да Србија није у стању да преузме водећу улогу међу Јужним Словенима и да постигне било какав значајнији успех, тим пре што се налази „pod odlučnim uplivom evropejske diplomacije. Srbska kneževina nije u stanju razširit se ni lievo ni desno, dok god je diplomacija ‘commando’ nepodielni. U tom obziru ona je tako odvisna, kao da je dio koje evropejske velevlasti.

Neuputno je dakle, ako Srbli u kneževini, ili Hrvati obratno plaše se hegemonije jednoga ili drugoga plemena. O hegemoniji nemože biti spomena, gdje se oba plemena kreću u oddieljenom krugu; gdje im se nestiću interesi, ako ne moralni; gdje oba stoje pod uplivom možnih faktorah, kojih oni nisu u stanju promieniti. Gdje nad glavnim gradom lebdi Damoklesov mač; gdje nanj zijaju turski topovi, koje samo diplomacija mogla bi začepiti, ondje se badava snuju velike osnove, koje može tek budućnost izvesti. Dotle treba zemljište pripravljati, da težećim za nepostiživim nezimakne se ispod noguh” (Pozor 1863, 80).

се идеалом територијалне целокупности и широком аутономијом Хрватске у којој би био обезбеђен несметани национални развитак. Сматрао је да би таква Хрватска била веома привлачна за све Јужне Словене и веровао је да се они тада не би окупљали око Београда, већ око Загреба, чиме би Аустрија много добила. Просто му је било несхватљиво да династија и политичари Аустрије не увиђају тако велики значај и улогу коју би Хрвати могли да одиграју у решавању источног питања. Њега је изненађивала кратковидост Беча, који је спречавао Хрвате да раде у правцу у ком би их из властитих интереса имао потпомагати. Упркос томе, све до Садове он није губио наду. Очекивао је федеративно преуређење Монархије, прижељкивао остварење територијалне целокупности и аутономију Хрватске а био је убеђен да се Источно питање и с њим у вези питање Јужних Словена могу решити уз помоћ Аустрије, у њеним оквирима, а под вођством Хрвата.¹⁹

Између осталог, и због Источног питања Штросмајер је био одлучан противник централистичког преуређења Аустрије. У централистички уређеној Монархији Немци би имали одлучну реч. Питање националног развитака осталих народа не би било повољно решено и по свој прилици поново би отпочео процес германизације. Хрватска не би остварила територијалну целокупност, нити би стекла широку аутономију. У сваком случају, она би тада била мање привлачна за Јужне Словене а водећа улога у ослободилачкој акцији при решавању источног питања не би припала њој, већ Србији, у чију снагу је још увек сумњао.

Слично Народној странци са Штросмајером на челу, ни Мажуранићева Самостална странка све до Садове није веровала да Србија има довољно снаге да с успехом покрене и изведе акцију ослобођења и уједињења Јужних Словена.²⁰ Хрвате је такође сматрала slabим и недовољно зрелим, па ни њима није намењивала неку значајнију улогу у решавању јужнословен-

¹⁹ У једном писму из фебруара 1863. бискуп је писао: „Što se dinastičkih interesah tiče, ako ljudi kratke misli ne pokvare sve nije dvojbe, da bi svaki naš domorodac spie morao biti, da ne vidi, da nam je vazda uz dinastiju pristati; ali uzvišena dinastija imala bi priznati, da je našega naroda neizmierna znamenitost u tom obziru. Uzmimo samo pitanje bitno sadašnje. Isti Niemci, prem malo nas i naše odnošaje poznaju, ipak i u bludnjah svojih priznaju, da je naša inicijativa od velike znamenitosti. Pomisliti samo na pitanje Orienta, na pitanje mađarsko, na pitanje italisko, znači našu važnost podobro ocieniti. Želi l' se pako, da izbilja u tom obziru ništo budemo, tada dakako ima se najpervo o tom misliti, kako ćemo ojačati, treba rekoh na to misliti tim većma, čim je stalnije, da revolucionarna partija u tom obziru neštediti nikakovih obećanjah” (препис писма Ј. Ј. Штросмајера О. Утјешеновићу од 10. фебруара 1863. Архив ЈАЗ У); у чланку *Uvjeti obstanku Austrije* у 249. броју из 1863. Pozor се залагао за либералне реформе, писао је против централизма и изразио жељу да се Монархија преуреди на федералистичким основама. Посебно је истицао да би Аустрија могла решити и источно питање „ра тако zadovoljiti željam jugoslavenskih plemenah, a naročito plemena Hrvatskoga”.

²⁰ Орган који је заступао интересе Самосталне странке о томе је писао: „U istinu među svimi Hrvati, nećemo ih desetak naći, koji bi težili za Sarajevom ili makar Beogradom, jer kod nas svako dobro pozna nesretne odnošaje naše jednokrvne braće u Turskoj koji sigurno nisu onakovi, da bi ili Srbija ili Bosna mogla igrati rolu Piemonta na jugu našem” (*Horror Austrije*, Sviet 1866, 6).

ског и Источног питања. Са стране није очекивала никакву помоћ, а пошто су на путу ослобођења и уједињења стајале велике препреке, национални развитак Хрватске, јужнословенско и Источно питање повезивала је само с Аустријом и у циљу њеног одржања била је спремна да чини далеко веће уступке и да поднесе веће жртве од Штросмајера и његове странке.²¹

Сасвим је природно да при таквим околностима, када нису владали јединствени погледи о начину решења источног питања, нека конкретнија политичка сарадња између Хрватске и Србије није могла да буде успостављена. Проистекле као резултат посебног историјског развоја, а засноване на уверењу да је изабрани пут за ослобођење и уједињење Јужних Словена под Турском једино могући и најбољи, разлике у погледима нису створиле никакав дубљи јаз између Београда и Загреба. Ни једна, ни друга страна није покушавала да силом наметне своје мишљење, већ је препуштала да догађаји, који су се брзо развијали, покажу које становиште је исправније и које највише одговара заједничким интересима.

Када се Фрањо Јосиф поразом Аустрије у рату с Пруском 1866. определио за дуализам, чиме су пропале све наде Хрвата полагање у федерализам, као неизводљива морале су да буду одбачена и њихова схватања о начину решења Источног питања. Највећи њихов део, из круга Народне и Самосталне странке, тада је прихватио политику кнеза Михаила да Србија у савезу с осталим народима Балкана поведе акцију за ослобођење и да револуционарним путем реши Источно питање. Народна странка бискупа Штросмајера пристала је да у том смислу помаже акцију Србије, која је за крајњи циљ имала оснивање једне југословенске државе.

Готово у исто време када су хрватски народњаци због завођења дуализма били принуђени да мењају своју унутрашњу политику и да траже ослонац у Србији, Гарашанин је предузео бројне дипломатске мере у вези с намером Србије да покрене питање о тврђавама. У том смислу предузети су кораци у Паризу, Петрограду, Берлину и Бечу. Средином децембра 1866. председник Савета Јован Мариновић састао се у Бечу с министром Бајстом и саопштио му је да је Србија решена да остане у вазалном односу према Турској ако се ослободи њених посада у градовима.

Из више разлога у том тренутку Аустрија је била спремна да се код Порте заложи за захтев Србије. Питање преуређења Монархије још није било приведено крају. Баш у децембру Бајст и Деак отпочели су преговоре о нагодби. Дуалистички систем био је у повоју и бројним унутрашњим тешкоћама, које су му стајале на путу, нису се смели придружити и неки спољнополитички заплети. У Бечу су знали да је Србија вољна да загази у рат против Турске и да покрене устанак на Балкану ако се питање градова не реши повољно. Слаба и неспремна да активно учествује у решавању Источног питања и да одатле извуче неке користи, Аустрија је била присиљена

²¹ Опширније о томе види моју докторску дисертацију: Хрватско-угарска нагодба 1868. године, 545. и даље, у рукопису.

да се прихвати политике ситних уступака, да подржи захтев Србије за добијање градова и да на тај начин спречи веће заплете на Балкану. То је био основни разлог који је руководио Бајста да Мариновићу обећа да ће утицати на Турску да Србији уступи градове. Отвореним подупирањем српских захтева хтео је да придобије симпатије Срба и да заслуга за евентуални успех не припадне само Русији већ и Аустрији.²²

Иако београдски листови нису писали о резултатима Мариновићевих преговора у Бечу, убрзо се сазнало да је Бајст пристао да се заложи за захтев српске владе да турске посаде напусте тврђаву. У Хрватској су најпре о томе дознали из неких европских листова. Нешто касније италијански генерални конзул из Београда Сковасо обавестио је о томе своју владу. Управо тада налазио се у Фиренци Медо Пуцић и када је дочуо за ту вест, о свему је известио своје пријатеље из Народне странке у Хрватској. У њеним врховима јавила се узнемиреност. У неколико наврата Позор је писао да се за услугу коју ће Аустрија учинити Србији око добијања градова Михаилова влада обавезала да нигде неће сметати завођењу дуалистичког система и да је пристала да „мирно гледа, да њезини органи ни неписну, кад нас Хрвате и Србе у Аустрији г. саксонски министар баци у жељени загрљај наше уставне браће Мађарах”. Позор је тврдио да је то цена за коју ће Турци оставити Београд, Шабац и друге градове. Писао је да је та трговина ради моменталне користи од далекосежних последица, да су њоме изневерена основна начела српске државе, која је тиме себи задала смртни ударац и да такву политику њен народ неће одобрити.²³

Немамо података о томе да је Бајст преко Мариновића захтевао да Србија препусти Хрвате и аустријске Србе Мађарима и да је српска влада обећала да неће правити никакве сметње приликом завођења дуализма. Није искључено да је о томе било речи, али је сигурно да у том смислу нису дате никакве обавезе. Наиме, у Србији су знали да је Аустрија заинтересована да се питање тврђава реши на миран начин и нису имали разлога да се упуштају у веће обавезе. Изазвани Позоровим писањем²⁴, Видовдан и Световид тврдили су да никаквих разговора у том смислу није било, да су све вести с тим у вези нетачне и да немају други циљ него да поткопају поверење Јужних Словена у политику Србије.²⁵ На основу Дојче алгемајне цајтунга (*Deutsche Allgemeine Zeitung*) и енглеског листа Херолд (*Herold*), Позор је јавио да српска влада није пристала на захтев министра Бајста и да је кнез Михаило тражио да турске посаде напусте тврђаве без икаквих услова.

²² Исто.

²³ Lj. Lončar, *Iz korespondencije Ivana Filipovića*, *Starine* 45, Zagreb, 1955, 468; Pozor 1867, 28, 29.

²⁴ Када су први пут донете вести о разговорима Бајста и Мариновића, дописник Pozora је писао да је врло заинтересован „šta će na sve ovo reći 'Vidov dan' i 'Svetovid', koji su u zadnje doba vrlo dobre i liepe članke donosili o uzajamnosti jugoslavenskoj” (Pozor 1867, 28).

²⁵ Svetovid 1867, 13; Pozor 1867, 45; Narodne novine 1867, 43.

Међутим, Позор је додао да је сасвим сигуран да је онаквих разговора било и да га у вези с тим нико не може разуверити.²⁶

Матија Мразовић као предводник Народне странке и његови блиски сарадници окупљени око Позора и поближе упознати с политичким плановима Србије нису били само непријатно изненађени већ су били и уплашени најновијим дипломатским потезом српске владе. Покретање питања о тврђавама имало је, по њиховом мишљењу и нескривеној жељи, да послужи само као повод за рат и за дизање општег устанка.²⁷ Са slabим изгледима за обезбеђење националног развитка у оквирима дуалистички уређене Аустрије, нису били далеко од помисли да раде на њеном разбијању.²⁸ Од Србије су очекивали да покрене ослободилачку акцију против Турске и да јој се стави на чело. Знали су да Аустрија не жели да се покреће Источно питање и да се плаши немира на Балкану. Пристанак Бајста да помогне Србији да мирним путем дође до градова оценили су као вешту дипломатску игру којом аустријски министар намерава да спречи ослободилачку акцију Јужних Словена и да разбије њихово јединство.²⁹ Вођи народне странке и већи део јавног мњења Хрватске не само да нису имали ништа против да се Србија ослободи турских посада већ су желели и сматрали да је то неопходно

²⁶ Pozor 1867, 45, 50.

²⁷ У 61. броју из 1867. Pozor је између осталог писао: „Vrieme je vrlo sgodno, pa ga Rusija vješto upotrebljava. Uzalud turska vlada popušta Srbiji, izvodeć svoju vojsku iz raznih tvrđava; nije to cilj, no samo jedan korak bliže cilju, koji mora svetinja biti i Srbiji i svakomu plemenu jugoslavenskom, da se izpod turskoga jarma oslobodi Bosna, Hercegovina, Bugarska. Krive Rusiju, da ona vrka (sic! вероватно гурка – В. К.) и потиче one narode; nije to krivda, već dužnost i slava Rusije.”

Пишући о одласку кнеза Михаила у Цариград, Pozor је у 72. броју из 1867. с тим у вези тврдио: „Пошао, перошао, ljuto se varaju bečki listovi, osobito službenica turskoga poslaničtva 'Neue frei Presse', kad navješćuju, da je predajom tvrđava posao među srbskom kneževinom i Turskom obavljen i izravnан.”

„No koliko mu drago bila stvar velika, što su srbski gradovi, što je navlastito Biograd oslobođen Turakah; koliko mu drago laskalo, da sultan mora dobre volje i vesela lica ugostiti biogradskog gosta; nebi ipak bilo razloga radovanju, kada svi ovi događaji nebi uzbuđivali nadu u događaje nove, koji su vrstni silnim svojim domašajem čim ranije otvoriti vrata sjajnoj budućnosti jugoslavenskih plemenah. Doklem jednokrвна браћа у Bosnoj, Hercegovini i Bugarskoj pište pod surovom rukom turskom, dotle niti stalno jamstvo, da se ono obćuva, što se do sada ima” – писао је Pozor у 1867. у прилогу броју 90.

И Народне новине су писале да ће даном предаје градова за Србију почети ново доба, али да оне највише желе „da to bude samo роçетак nove poviesti serbske” (Nарodne novine 1867, 91).

²⁸ Pozor је о томе, алудирајући на увођење дуализма и на поделу Монархије на два дела, у извесном смислу и отворено писао: „Od ono doba, gdje se od same vlade proglašuje nejedinstvo carstva, prestaje za trojednu kraljevinu mučna briga o njegovu jedinstvu. Може ли се, смие ли се држава поделити на двоје, зашто не би на троје, четверо, на толико диеловах, колико је диеловах федерације? Право је, да Угарска има оно, што је одважност и постојанство нјезиних синовах извојштило; бити ће право, да си и друге земље постојанством својим то исто извојјују” (Pozor 1867, 31).

²⁹ С тим у вези Pozor је писао да ће Бајстова политика „biti samo onda moguća, budu li Sloveni sbilja tako ljudi, kako on to supонује. Jer do njihove mudrosti ili ludosti stoji, hoće li g. Bajstu poći za rukom među njih baciti kost uzajamna izdajstva i nesloge” (исто, 28).

да учини, али су се уплашили да ће се Михаилова влада тиме задовољити и да ће одложити или чак и одустати од једне шире акције којом би се у етапама остварило ослобођење и уједињење.

Слично су расуђивали и пречански Срби с Милетићем на челу и србијанска либерална опозиција. Сматрали су да се не може данас ићи на подворење султану, као што је то учинио Михаило, а већ сутрадан с њиме започети рат. У предаји градова и они и Хрвати видели су само корист за Београд и за малу Србију, а не за општу ствар ослобођења и уједињења.³⁰ Хрватска јавност била је спремна да оправда пут кнеза Михаила у Цариград ако се оданде врати не само с добијеним градовима већ и с пристанком султана да Србији уступи Босну и Херцеговину.³¹ С више страна, а нарочито преко Антонија Орешковића, посредника у односима између српске владе и Народне странке, Хрвати су били обавештени да током 1867. од рата неће бити ништа и да се у круговима око кнеза Михаила мисли само на добијање градова.³² Сви савезници Србије, па и Хрвати, стекли су утисак да је она „ставила у покрет све полуге велике балканске политике само зато, да би себи осигурала успех у питању градова“³³

Неуобичајено оштро иступање Позора против споразума Србије с Аустријом имало је сасвим одређену сврху и било је у најтешњој вези са сумњом да је Михаилова влада на путу да одустане од жељно очекиване акције. У договору с Мразовићем, Иван Филиповић је писао Андрији Торквату Брлићу да Позор својим чланцима о питању градова није имао намеру да замрзи Србе и Хрвате, него да спречи да се „опет развргло не би нагибање и поуздање Хрвата у Србе“. Мразовић и њему блиски сарадници нису искључивали могућност да из било којих разлога Михаило може да се нагоди с Аустријом и да макар и привремено напусти југословенску идеју. Плашили су се да би у Хрватској то учинило веома лош утисак и управо стога Позор је писао онако оштро да благовремено „то препријечи, да се пресија на околицу Михаилову учини, да се српској влади прилика пружи, да се заточницом југославенства манифестира“ и на тај начин да у Хрватској задобије још веће поверење и ојача свој углед.³⁴

Наиме, у време када је питање градова било најактуелније, Беч се већ нагодио с Мађарима, па се само очекивао дан када ће и Хрвате њима предати. Иако још без формалног уговора с Београдом, Народна странка је у извесном смислу и свој програм прилагодила заједничкој акцији са Србијом и стварању југословенске државе. Одлучни противници дуализма, народњаци

³⁰ С. Јовановић, *Друџа влада Милоша и Михаила*, Београд 1933, 388, 389.

³¹ Pozor 1867, 73; Narodne novine 1867, 73.

³² Писмо А. Орешковића Андрији Торквату Брлићу од 11/23. I 1867. В. Крестић, *Хрвајско-ујарска нагодба 1868. године*, 565.

³³ М. С. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Београд 1895, 75.

³⁴ Писмо И. Филиповића А. Т. Брлићу, без датума, вероватно из фебруара 1867. Lj. Lončar, op. cit., 468.

су сматрали да по сваку цену треба да раде против тог система да се Аустрија не би консолидовала и да би се убрзала њена пропаст. Из истих разлога били су и против било каквог споразума с Мађарима. С њима нису хтели да склопе никакву нагодбу ни стога што су желели да имају одрешене руке и да без икаквих тешкоћа у погодном моменту ступе у државну заједницу са Србијом. Све то објашњава онако енергично иступање Позора против било каквог приближавања Аустрије и Србије и пружа могућност да се дубље сагледају разлози који су навели вођство Народне странке у Хрватској да притиском јавног мњења приволи Србију да се не задовољи само добијањем градова већ да одмах после тога приступи широкој ослободилачкој акцији.*

***Објављено у Зборнику Филозофског факултета у Београду, књ. 10, Београд 1968, стр. 343–355.**

НОВИ ПОДАЦИ О НАСТАНКУ „РИЈЕЧКЕ КРПИЦЕ”

(Поводом стогодишњице стварања Хрватско-угарске
нагодбе из 1868. године)

Ових дана навршило се равно сто година од како је створена Хрватско-угарска нагодба из 1868. Под притиском владајућих кругова Беча и Будимпеште, а уз помоћ злогласног хрватског бана Левина Рауха, најбруталнијим средствима тада је сломљен отпор хрватског народа и мимо његове воље, по диктату свемоћног председника угарске владе, грофа Ђуле Андрашија, Хрватска је ступила у државну заједницу с Угарском. У тој државној заједници Хрватска је остала све до распада Аустроугарске 1918. године.

У целини узев, одредбе Хрватско-угарске нагодбе неповољно су деловале на даљи национални и економски развитак Хрватске.

У нашој науци до сада нису биле сасвим познате и расветљене све околности под којима је Андраши успео да од Хрвата преотме Ријеку. Новим, досад непознатим архивским подацима овде ћемо реконструисати читав ток овог занимљивог догађаја.

Делегације Хрватске и Угарске, које су у Пешти водиле преговоре о државно-правном уговору, 24. јула 1868. у целини су прихватиле нацрт закона о нагодби. Једино питање које није било решено односило се на град Ријеку и на њен срез. Због тога је у нацрту закона о нагодби, у члану 66. речено да питање припадности Ријеке са срезом није решено. Без било каквих измена, Хрватски сабор је 24. септембра 1868. у целини усвојио нацрт закона о нагодби и замолио је владара да га санкционише.

У међувремену и Угарски сабор је 28. септембра узео у претрес нацрт нагодбе. Слично Хрватском, и Угарски сабор прихватио је нагодбу без специјалне расправе, али није усвојио члан 66, по којем је питање Ријеке остало нерешено. Угарски сабор је изјавио да Ријека са срезом припада непосредно краљевини Угарској и да због тога мора одмах њој бити припојена. Гроф Андраши ставио је до знања Фрањи Јосифу да Угарски сабор неће усвојити нагодбу док не буде загарантовано да је Ријека саставни део Угарске. Под таквим околностима, да се не би разбила већ створена Хрватско-угарска нагодба, краљ је усвојио захтеве Мађара. Према предлогу грофа Андрашија, у угарском министарству израђен је краљев рескрипт, у којем је речено да Ријека с луком и срезом – *припада Угарској!*

Иако тај рескрипт носи датум 8. новембра 1868, владар га није потписао тога дана. Исти је случај и с текстом Хрватско-угарске нагодбе, која такође има датум 8. новембар. Пуноважна владарева санкција нагодбе и поменутог рескрипта није се догодила 8. новембра. Тога дана Фрања Јосиф дао је само свој усмени пристанак на садржај рескрипта и на првобитни текст нагодбе, без измењеног 66. члана о Ријеци. Оба документа приспела су у кабинет Фрање Јосифа тек 11. новембра. Сутрадан, 12. XI 1868, поред рескрипта, санкционисан је, без икаквих измена у вези с Ријеком, и текст Хрватско-угарске нагодбе.

Краљев рескрипт о Ријеци приспео је на Угарски сабор 11. новембра. На предлог Фрање Деака, Угарски сабор донео је одлуку да владару поднесе на потврду мађарски текст Хрватско-угарске нагодбе. Пошто су сви чланови нагодбе били усвојени без промене, одредба која се односила на Ријеку измењена је у смислу краљевог рескрипта. Тако прекројени нацрт закона о нагодби прихваћен је у оба дома Угарског сабора.

Пре него што је у Угарском сабору извршена измена на мађарском тексту нагодбе у одељку о Ријеци, Андраши је истог дана, 14. новембра, телеграфски обавестио хрватског канцелара Кушевића о намерама Угарског сабора у вези с нагодбом. Осим тога, јавио је: „Пошто је потребно да састављање хрватског операта (нагодбе) тече глатко, молим да претходно доставите предлоге за санкционисање хрватског нагодбеног операта. Ако је Његово Величанство већ потписало, молим да се публикување у земљи одгоди. Утврђени текст са додатком о Ријеци биће још данас објављен брзојавним путем”.

О томе је Андраши обавестио и угарског министра Фештетића, који се налазио на двору у Бечу, и замолио га је да одмах све стави до знања и Фрањи Јосифу. Према томе, председник угарске владе још ни 14. новембра није знао да је краљ два дана раније санкционисао хрватски текст нагодбе.

Штавише, Хрватска дворска канцеларија је по одобрењу владара већ послала у Загреб санкционисану нагодбу без измењеног додатка о Ријеци.

Тек 14. новембра, после седнице Угарског сабора, Хрватска канцеларија је из Будимпеште брзојавним путем примила измењени садржај 66. члана нагодбе. Како се нагодба већ налазила у Загребу, а хрватски текст морао се ускладити с мађарским, више није било времена за преписивање читаве нагодбе, коју би у том случају поново требало слати у Беч на потпис владару.

Хрватски сабор већ је био заказан за 16. новембар и његово одлагање није долазило у обзир. Уосталом, ни за то више није било времена. У таквој ситуацији Андраши је ипак нашао решење. Новембра 15. брзојавио је Рауху: „Према превишњем одобрењу овлашћена је Ваша преузвишеност да у већ санкционисану хрватску нагодбу накнадно уклопи измену 66. параграфа, коју сте већ примили или ћете је тек примити од Хрватске дворске канцеларије.”

Истог дана Раух је заиста добио од Канцеларије брзојав с новим садржајем 66. члана нагодбе. Нови текст написан је после тога у Намесничком већу у Загребу на посебној цедуљици, која је затим прилепљена на стари текст 66. параграфа.

На тај начин постала је по злу гласу позната „ријечка крпица”, која у државноправној историји представља посебан куриозитет.

Хрватски сабор имао је сада да прихвати и да потврди тако измењени текст нагодбе. С обзиром на то да се радило о нечувеном уставном прекршају, постојала је бојазан да чак ни послушни Раухов сабор неће пристати да усвоји нову верзију нагодбе. Сам Андраши није био сигуран да ће Хрватски сабор примити „ријечку крпицу”. Он није желео да изазове никакве нове тешкоће, нити да готов споразум доведе у питање.

Да би избегао све могуће проблеме, опет се послужио лукавством и преваром. У већ поменутом брзојаву од 15. новембра тражио је од Рауха да пред Сабор најпре изнесе краљев рескрипт о Ријечи, па тек кад га овај прихвати, да поднесе Сабору санкционисану нагодбу с „ријечком крпицом”. Околним путем Андраши је тако сигурно ишао ка правом циљу. Краљев рескрипт о Ријечи прописивао је исто оно што и измењени текст 66. члана нагодбе. Међутим, по схватању многих чланова Сабора, рескрипт, за разлику од нагодбе, није представљао никакву основу закона, већ само предлог владара да се питање Ријеке реши даљим преговорима.

На захтев Андрашија, Хрватском сабору је 16. новембра најпре поднет на расправу краљев рескрипт. Упркос томе што су извесни говорници доказивали да у њему има историјских неистина, а други су упозоравали на тешке последице евентуалног усвајања, Сабор је 17. новембра 1868. прихватио рескрипт већином гласова. С обзиром на то да је рескрипт усвојен у целини, заједно са ставом о положају Ријеке као посебном телу угарске круне, како је и стајало у измењеном 66. члану нагодбе, Сабор је 18. новембра прогласио краљеву санкцију закона о Хрватско-угарској нагодби, прихвативши у исто време и „ријечку крпицу”.

Када је Хрватски сабор усвојио краљев рескрипт, било је јасно да више неће бити никаквих тешкоћа ни око прихватања нагодбе с „ријечком крпицом”. Андраши је стога био слободан да још 17. новембра поднесе владару на санкцију мађарски текст Хрватско-угарске нагодбе, који га је истог дана и потписао. После тога у доњем дому Угарског сабора нагодба је проглашена 19. новембра, а у горњем дому учињено је то 23. новембра 1868. године.

На тај начин Хрватско-угарска нагодба, с „ријечком крпицом”, постала је заједнички основни закон Угарске и Хрватске, и то за Хрватску као I члан Закона из 1868, а за Угарску као XXX члан Закона из исте године.*

*** Објављено у Политици од 29. децембра 1968.**

PŘÍSPĚVEK K DĚJIMÁM ČESKO-CHORVATSKÝCH VZTAHŮ (1860–1868)

Přestože politická spolupráce Čechů a Chorvatů v 60. letech 19. století byla jevem značně důležitým, není dosud dostatečně zpracována ani chorvatskou, ani českou historiografií. O této spolupráci jsme byli zatím informováni jen kuse. Poznali jsme pouze základní komponenty vzájemných politických styků, založených na společných plánech federalistické reorganizace habsburské monarchie. Kromě spolupráce Evžena Kvaternika s českým revolucionářem J. V. Fricem jsou nám dodnes ostatní konkrétní styky z období od pádu Bachova absolutismu do rakousko–uherského a chorvatsko–uherského vyrovnání jen málo známy.

V tomto příspěvku nehodláme zcela obsáhnout a vyčerpávajícím způsobem zpracovat spolupráci Čechů a Chorvatů v období před vyrovnáním. Naším cílem je pokusit se na základě nového archivního materiálu o hrubou rekonstrukci této spolupráce a podle možnosti doplnit a obohatit obraz česko-chorvatských vztahů, pokud je již historiografii znám.¹

Po pádu Bachova absolutismu došlo k prvním stykům mezi Čechy a Chorvaty na půdě tzv. rozmnožené říšské rady, kterou r. 1860 svolal císař František Josef do Vídně. Podobně jako ostatní zástupci slovanských národů vyjádřil se i djakovský biskup Josip Juraj Strossmayer, oficiální představitel Slavonie v rozmnožené říšské radě, pro federalizaci monarchie a princip národní nezávislosti. Biskup zde vznesl požadavek, aby se v Chorvatsku do všech úřadů a škol zavedl chorvatský jazyk a vyslovil naději, že Dalmácie bude sjednocena s Chorvatskem. Aby snadněji uskutečnil své politické plány. Strossmayer již tehdy navázal těsné spojení s představiteli Čech, vedených v rozmnožené říšské radě hrabětem Jindřichem Clam-Martiničem. V důsledku stále rostoucího nebezpečí centralizace monarchie byly tyto přátelské styky s Čechy prostřednictvím Strossmayera a jiných vedoucích osobností z vytvořivší se národně liberální strany krátce nato rozšířeny a značně prohloubeny.

Úspěšný rozvoj Chorvatska závisel v mnohém na tom, bude-li Rakousko znovuzřízeno na bázi centralismu, dualismu nebo federalismu. Proto se řeše-

¹ Krestičův článek doplňuje a do určité míry navazuje na starší stať Fr. Roubíka (Ke stykům česko-jihoslovanským v XIX. století, Slov. přehled XXIII, 1931, č. 1–3), která těžila zejména z policejního materiálu pražské provenience (Pozn. překl.).

ní této státní otázky aktivně zúčastnila i národně liberální strana, která toužila dosáhnout teritoriální celistvosti Chorvatska a zabezpečit jeho nejširší národní autonomii. Její vůdcové se domnívali, že optimální možnosti pro vyplnění těchto přání poskytne federalizovaná monarchie. Ve snaze prosadit federalismus spolupracovali představitelé strany Strossmayer, Mrazovic, Rački, Perkovac a jiní s federalistickými kruhy ve Vídni, zvláště s Čechy a Poláky, kteří měli stejné cíle. Nejtěsnější spolupráci navázali s významnými představiteli konzervativních aristokratických federalistů Belcredim, Clam-Martinicem, Thunem a Hohenwartem a s českými liberálními politiky F. L. Riegrem a J. St. Skrejšovským.

Z týchž důvodů stavěli se v konfliktech centralistických snah Vídně a dualistických plánů Budapešti vždy na tu stranu, která byla slabší, tj. odkud hrozilo národním zájmům Chorvatů nebezpečí menší. Postupovali tak i z toho důvodu, že od slabší strany, která potřebovala jejich podporu, mohli očekávat větší ústupky. Byli si vědomi toho, že samotni proti centralisticko-absolutistickým snahám Vídně bojovat nemohou; na druhé straně si však uvědomovali skutečnost, že i za daných podmínek slabší dualismus v sobě skrývá podobná nebezpečí. Aby se ubránili před centralismem, který i po pádu Bachova systému představoval největší hrozbu, vůdcové strany byli připraveni vyjednávat s Uhrami. Protože však byli přesvědčeni, že národní zájmy Chorvatska jsou ohroženy i dualistickými snahami Uher, chtěli zahájit jednání jen pod určitými podmínkami, jimiž by veškeré možné nebezpečí omezili na nejmenší míru. K rovnoprávné dohodě nemohlo dojít nejen pro rozpory v otázkách teritoriálních, ale hlavně z toho důvodu, že představitelé chorvatského a maďarského národního hnutí vycházeli z úplně opačných pozic. Maďarští liberálové v čele s F. Deákem byli „připraveni udělit širokou autonomii pouze v rámci dualistické monarchie...” Chorvatsko by bylo podřízeno uherské koruně, a záviselo by tedy na uherské vládě... „Chorvaté si pak přáli v rámci federalistické ... monarchie vytvořit Chorvatsko s Uhrami rovnoprávné, podřízené nikoli svatoštěpánské, ale Zvonimírově koruně a dosáhnout prostřednictvím spojeneckého smluvního vztahu s Uhrami záruky proti centralistickým snahám Rakouska.”²

Společné nebezpečí centralismu, který ohrožoval historická práva Chorvatska, přimělo představitelé národně liberální strany, aby vedle spolupráce s českými federalisty, s nimiž měli tytéž politické cíle, se sblížili – přes mnohé difference – i s maďarskými politiky z Budapešti. Protože chorvatští centralisté, vedení Mažuranicem a zorganizovaní v samostatné Národní straně, byli připraveni spokojit se s poměrně úzkou autonomií v centralisticky zřízené monarchii, tj. byli ochotni se zřeknout četných prvků ústavnosti a slevit na chorvatském státním právu, vystupovaly proti nim i národně liberální i unionistická strana. Ještě během r. 1862 Ivan Perkovac jako redaktor orgánu národně liberální strany Pozor přijal spolupráci unionistického předáka barona Hellenbacha. Tato spolupráce byla později rozšířena a prohloubená do té míry, že před volbami do chorvatského sněmu r.

² L. Katus, *A Horvát kérés története a kapitalizmus korában (1849–1903)*, Budapest 1960, 209. (rkp. doktorské disertace).

1865, ještě v říjnu 1864, došlo mezi národně liberální a unionistickou stranou ke koalici.³

Když na počátku r. 1864 Mažuranié-Šokčevićova vláda násilně zastavila vydávání *Pozoru*, začali představitelé chorvatské opozice, zvláště z národně liberální strany (především Perkovac a Mrazovič), ale i někteří unionisté (baron Lazar Hellenbach) intenzivně spolupracovat s pražskou *Politik*, jejímž redaktorem byl přesvědčený federalista J. J. Skrejšovský. Tento list byl v Chorvatsku velice rozšířen, a protože vycházel německy, byla veškerá veřejnost v monarchii dobře informována o situaci v Chorvatsku a represáliích Mažuranié-Šokčevićovy vlády. V poněkud menší míře zastupovaly zájmy chorvatské opozice i české *Národní listy*. S rostoucím nebezpečím centralismu se i jinak blízké politické vztahy mezi českými federalisty a přívrženci národně liberální strany den ode dne utužovaly. Policejní zprávy z r. 1864 a 1865 jsou přeplněny údaji o česko-chorvatských vztazích, vzájemných návštěvách, politických schůzkách, jednáních a společných veřejných vystoupeních.

Kromě toho, že se představitelé chorvatské a české opozice setkávali ve Vídni, nebyly vzácné případy, že se scházeli v Chorvatsku nebo v Čechách. Je známo, že Skrejšovský dvakrát (1864, 1865) navštívil Chorvatsko a Mrazovič cestoval do Čech, a že je Mrazovič v policejních zprávách označován jako redaktor chorvatské rubriky v pražské *Politik*.

U příležitosti konání první chorvatské průmyslové výstavy v Záhřebu r. 1864 zamýšlela navštívit Záhřeb na znamení politické solidárnosti s chorvatskou opozicí i velká skupina Čechů. Při této příležitosti se chystal do Záhřeba literát Eduard Rúffer a 40 až 50 členů Sokola. Jak se zdá, úřady se obávaly, že výstava bude využita pro politické cíle, zaměřena proti centralistickým snahám Schmerlingovy vlády a přeměněna ve velikou manifestaci slovanské solidárnosti, a proto masovějšímu příchodu Čechů do Záhřeba zabránily. Kromě Skrejšovského se výstavy zúčastnil z Čechů pouze Karel Petr Kheil, spolupracovník listu *Národ* a pražské *Politik*, který se tehdy nejvíce zajímal o problémy obchodu a národního hospodářství. Chorvatská opozice se připravovala veřejně demonstrovat politickou spolupráci a solidárnost Chorvatů a Cechů tím způsobem, že by při společné návštěvě výstavy přivítala bouřlivými ovacemi biskupa Strossmayera a redaktora Skrejšovského. Jinak členové opozice přijímali Skrejšovského během celého jeho pobytu velmi srdečně, přikládali jeho osobnosti velký význam a několikrát se s ním sešli a jednali o současných politických otázkách chorvatských i celorakouských.⁴

Spolupráce Čechů a Chorvatů proti centralismu a ve prospěch federalismu byla během r. 1864 natolik živá, že některé listy v monarchii dokonce hovořily o existenci česko-chorvatské opoziční strany v Chorvatsku. Ve snaze zmenšit před veřejným míněním v Chorvatsku význam této spolupráce, orgán Mažuraničovy

³ J. Miškatovič, *Ivan Perkovac*, Viena 1871, br. 24, 384; N. Urica, *Kako je postála „unija“ između Hrvatske i Ugarske*, Zagreb 1905, 35–36.

⁴ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Informationsbiuro 1864/1.370, 8.925, 9.315, Grundzahl 6.915.

samostatné strany Domobran odmítá myšlenku o existenci takovéto strany. Připouští, „že jsou jednotlivci, kteří z Chorvatska dopisují českým listům a může být, že v Praze je rovněž nějaký Chorvat, který s mladistvým ohněm sleduje denní otázky“;⁵ avšak dodává, „že se jednotlivým dopisovatelům nemůže udělit název strany.“⁶

S vědomím, že za společnou opozicí Chorvatů a Čechů se skrývá síla schopná ohrozit plány samostatné strany, chorvatský podkancléř Franjo Žigrovič Pretočki požádal v červenci 1864 kancléře Mažuraniče, aby pohovořil s ministrem policie Mecsóerym a Schmerlingem a dal jim důrazně na vědomí, že nastal poslední okamžik, kdy je ještě možno „se postavit do cesty solidárnosti, která existuje mezi opozicí naší a pražskou [...]“⁷

Společným postupem proti centralistickým snahám Schmerlinga v monarchii a Mažura ničově podpoře vídeňské vlády v Chorvatsku, česko-chorvatská federalistická opozice do značné míry zkrížila plány chorvatského kancléře ve volbách do chorvatského sněmu v r. 1865. V tomto směru postačí připomenout události v souvislosti s programem svazku Chorvatska s Uhrami, který vznikl ještě v době zasedání bánské konference 1860/61. Při jeho vypracování se zúčastnili vedle unionistů Mirka Bogoviče a hraběte Julia Jankoviče též Ivan Mažuranič, Ivan Kukuljevič, Ljudevít Vukotinovič a Maxmilián Prica, kteří později, za Schmerlingova provizoria, vedli samostatnou stranu, byli protagonisty ideje svazku Chorvatska s Rakouskem a tvrdě bojovali proti státoprávnímu svazku Chorvatska a Uher. Až do r. 1865 byl tento program a v souvislosti s ním vedené rozhovory mezi zmíněnými chorvatskými politiky na jedné a vůdcem uherských liberálů F. Deákem na druhé straně drženy v největší tajnosti. Aby ukázala na nedůslednost politiků samostatné strany a zkompromitovala je před veřejným míněním a voliči, využila chorvatská opozice pražskou Politik, která jako první zveřejnila tento program. Když věc pronikla na denní světlo, Deák i Mažuranič tvrdili, že s programem nemají nic společného. Avšak po několika dopisech Politik a prohlášení Mirka Bogoviče, hr. Jankoviče i Maxmiliána Pricy odpadly veškeré pochybnosti.⁸

Pražská Politik dále vyzvěděla a jako první zveřejnila zprávu z Varaždína a Vídně, že podle Mažuraničova nařízení byl ze zemské nadace uvolněn obnos 17 200 zlatých. Tato suma byla rozdělena mezi všechny velké župany, kteří z těchto prostředků měli podpíacet voliče a kupovat hlasy pro své kandidáty do sněmu 1865.⁹

⁵ Míněn je pravděpodobně mladý chorvatský literát August Senoa, který v této době studoval v Praze, pohyboval se v okruhu Národních listů a aktivně se zabýval politickou publicistikou. (O Senoovi a jeho vztazích k Čechům viz např. Stučill O. Vaška, August Senoa a česká literatura, Rozpravy CSA v, roč. 65/1955), řada SV, seš. 1, 87 s. - Pozn. překl.).

⁶ Domobran 1864, 57, 66.

⁷ Dopis F. Žigroviče I. Mažuraniči z 19. 7. 1864. Korespondencija I. Mažuranića, Rukopisi Sveučilišne knjižnice u Zagrebu, R 5.844 b.

⁸ Politik 1865, 67, 75; Magyar Sajtó 1865, 56, 63; Pešti Napló 1865, 51, 52; Idók Tanuja z 2, 3, 9, 16, 17. a 18. března 1865.

⁹ Državni arhiv u Záhřebu (DAZ), Predsednički spiši Hrvatske dvorské kancelarije 1865, K.CCLXX, br. 275.

Chorvatské opozici se tak podařilo s pomocí a prostřednictvím pražské Politik otřást autoritou vůdců samostatné strany před chorvatským veřejným míněním a mimo jiné i v důsledku toho je lehce porazit ve volbách do sněmu r. 1865. Díky Politik nepřineslo násilné zastavení Pozoru chorvatské opozici mnoho škody. Politik měla daleko větší počet čtenářů než Pozor. Protože byla mimo dosah pravomoci chorvatských úřadů, tj. bez jejich přísné cenzury, podrobila domácí vládu daleko smělejší, otevřenější a bezohlednější kritice, nežli by tak mohl činit chorvatský tisk. Podle A. Vebera, který sám příslušel k samostatné straně, se tak prostřednictvím Politik „provalila hanba (chorvatské vlády)... i v ostatním světě”.¹⁰

V boji proti Schmerlingovi a jeho centralistickým plánům došlo k dočasné spolupráci českých federalistů s představiteli dualisticky smýšlejících maďarských politiků. Rozhodující význam pro tuto spolupráci měla skutečnost, že se česká politika postavila na stanovisko historického práva. Ustoupením od principu národnosti byli opuštěni Slováci a uherští Srbi a vládnoucí kruhy v Budapešti a představitelé chorvatské opozice přijali tento nový kurs české politiky se sympatiemi. Maďaři nyní tušili možnost realizace ideje o teritoriální celistvosti zemí uherské koruny. V souvislosti s tím psal Mrazovič Skrejšovskému: „My (Chorvaté – V. K.) musíme pozorně obeplout úskalí, abychom obnovením historického práva nevystavili naši národnost nebezpečí, ale naopak přispěli k jejímu posílení. Historické právo vládne a s ním maďarismus a slavismus, na této straně Litavy my a na druhé vy, Češi!”¹¹ Sdružením národně liberální a unionistické strany, která byla v nejtěsnějších vztazích s politickými kruhy Deáka, chorvatská opozice získala kromě materiální pomoci v době volebního boje proti samostatné straně i silnou morální podporu proticentralisticky smýšlejících Uher. Tímto způsobem opozice Čechů, Maďarů a Chorvatů nepřispěla jen k otřesení postavení Schmerlinga, ale podstatným způsobem ovlivnila i porážku samostatné strany ve volbách do chorvatského sněmu 1865.

Jak jsme již viděli, Češi ve svém boji proti centralismu velmi přispěli k porážce Mažuraniče a jeho samostatné strany. Národní listy a Politik bezohledně útočily na Mazuranice a jeho vládu a v každém ohledu poskytovali podporu chorvatské opozici. Vyjma Riegra většina ostatních Čechů, kteří spolupracovali s Chorvaty, útočila na Mažuraniče a jeho spolupracovníky i tehdy, když se po pádu centralismu a demisi Schmerlinga nedvojsmyslně vyjádřil pro federalismus. Pokoušela se navázat spolupráci s národně liberální stranou, ukazujíc na škodlivé důsledky jejích politických styků s unionisty. Rieger předvídal, že spolupráce národně liberální strany s unionisty ztroskotá, a když Mažuraničovi souputníci přijali federalismus, přál si, aby se v boji proti dualismu sjednotily všechny naci-

¹⁰ A. Veber, *Poviest nagode s Ugarskom 1866*, Djela Adolfa Vebera zagrebačkog kanonika, Zagreb 1885, sv. V, 362.

¹¹ Dopis ministra policie uherskému kancléři Mailáthovi z prosince¹ 1865, Magyar országos levéltár, Magyar kiralyi udvari kancellária, Elnöki osztály (D. 185), 1865. (1.711; zpráva pražského policejního ředitele Ullmana z 10. 11. 1865. Haus- Hof- und Staatsarchiv Wien, Informationsburo des k. k. Ministeriums des Aeussern 1865) 7.538.

onální síly Chorvatů. Proto radil svým přátelům v Chorvatsku, aby neútočili na Mažuraniče a naopak ho udrželi na místě kancléře, nejsou-li s to vyhledat mu dobrého nástupce.¹² Riegrovo úsilí však zůstalo bezvýsledné. Mažuranič i nadále představoval ústřední bod útoků chorvatské opozice a jejích spolupracovníků v Čechách. Brzy se však ukázalo, že Rieger uvažoval správně. Chorvatská koalice se rozpadla a místo aby ve vhodném okamžiku byla navázána spolupráce narodňaků a samostalců, prohloubila se mezi nimi ještě více propast, která byla neobyčejně obtížně a jen š velkým úsilím překonána teprve před bezprostředním nebezpečím dualismu.

Kromě spojení přes pražskou Politik vedli představitelé chorvatské opozice a českých federalistů před zasedáním chorvatského a českého sněmu r. 1865 i společná jednání. Cílem těchto jednání bylo dosáhnout v otázce federalizace monarchie společného stanoviska obou zastupitelských orgánů. Bylo rozhodnuto, aby o všech záležitostech, o nichž bude jednat český sněm – pokud se budou týkat problémů federalizace monarchie –, byl ihned zpraven Záhřeb. Protože se o otázkách principiálního významu vždy nejprve jednalo v poslaneckém klubu, Skrejšovský byl zmocněn, aby rozhodnutí své strany ihned sdělil do Záhřebu, v-prvé řadě Ivanu Perkovci. Za prostředníka v korespondenci mezi Skrejšovským a Perkovcem byl určen Kořínek, gymnasiální profesor v Záhřebu.¹³

Od pádu absolutismu je veškerá spolupráce Čechů a Chorvatů založena na společných federalistických snahách. Česko-chorvatská spolupráce, která byla intenzivní v době Schmerlingova provizoria, pokračuje i po změnách, které v monarchii nastaly po jeho pádu. Čeští politikové a zvláště Skrejšovský, který byl v ne j užších vztazích s Chorvaty, přivítali koalici mezi národně liberální a unionistickou stranou. Usilující o federalistickou reorganizaci monarchie, čeští politikové neviděli v koalici jen sdružení nacionálních sil Chorvatska v boji proti centralismu, ale i jedinou správnou cestu k rovnoprávné státoprávní dohodě s Uhrami. Tuto dohodu mezi Chorvatskem a Uhrami si nepředstavovali jinak než na federalistickém základě. V tomto smyslu poskytovali chorvatské koalici plnou morální podporu, a to jak ve svém tisku, tak i osobní činností, zvláště prostřednictvím schůzek a jednání s Deákem a jinými maďarskými politiky.

Předvídaje, že při uzavírání vyrovnání s Chorvatskem se Maďaři nezaleknou ani použití násilí, navštívil Skrejšovský koncem r. 1865 Chorvatsko, kde se dohodl na linii společné politiky. Podle zmocnění svých politických spolupracovníků z Čech vedl potom koncem listopadu a počátkem prosince v Pešti jednání s Deákem, baronem Keményiem a Jókai Mórom. Při té příležitosti zvláště vyzdvihoval, že trvalá státoprávní smlouva mezi Chorvatskem a Uhrami nesmí být vynucena násilím, ale naopak musí být uzavřena se souhlasem „opravdových

¹² A. Veber, c. d. 369, 370. (Česká liberální politika reagovala na události v Chorvatsku diferencovaně. Postoj Riegrův vůči Mažuraničovi nebyl pouze postojem jednotlivce, ale celé konzervativnější části českého politického tábora reprezentované listem *Národ*. – Pozn. překl.).

¹³ Dopis chorvatského kancléře Kuševiče bánu Šokčevići ze 17. listopadu 1865. DAZ, *Predsednički spiši Namesnlčkog veča 1865*, K. 61, svazek 22, br. 1868.

a upřímných chorvatských vlastenců”, mezi něž počítal příslušníky dvou koalovaných stran.¹⁴

Federalistický postoj Čechů, jejich spolupráce s Chorvaty a vztah vůči Uhrám je jasně vyjádřen a určen v instrukcích, které Skrejšovský obdržel od svých politických spolupracovníků, kteří mu svěřili i plnou moc, aby ve Vídni a Pešti „rozvíjel svou činnost v záležitostech chorvatského sněmu”. Seznámiv se s obsahem těchto instrukcí, pražský policejní ředitel Ullmann je ve druhé polovině listopadu 1865 vystihl takto: „S cílem vyrovnání zalitavských zemí s korunou a konsolidace rakouské monarchie podává český národ bratrskou ruku Maďarům a kmenově příbuzným Chorvatům k dovršení velikého díla, které se zakládá na velikosti národů, jejich duchovním a materiálním pokroku a lesku koruny. Aby se dosáhlo bez překážek cíle, je především zapotřebí svornosti a společného nezaujatého postupu v životních otázkách. Z těchto pohnutek si český národ prostřednictvím svých tlumočnicků přeje, aby chorvatský národ vstoupil do personální unie se zeměmi koruny sv. Štěpána na základě programu fusionistické strany, která je jedinečně zplnomocněna, protože je vskutku vlastenecká a přeje svému národu dobro. Proto by bylo třeba, aby i druhá část chorvatského národa vyšla tomuto vlasteneckému stanovisku vstříc a aby schválila tento program, který v samotném zárodku znemožní dualismus, škodlivý jak pro stát, tak pro společné zájmy; tím bude i ostatní část monarchie zajištěna před centralismem a jistou zkázou. Český národ nahlíží, že pro svou existenci, pro rekonstrukci koruny sv. Václava a tím pro zabezpečení existence rakouské monarchie je třeba vzít federalismus jako vedoucí princip a na základě tohoto principu očekává od řídicích činitelů osudu troj jediného království, že střežíce práva svého národa, spjatá tisíciletou ústavou s Maďary, určí cestu vyrovnání s korunou, cestu dohody na principech federalismu. Jestliže naopak fusionistická (tj. koalovaná – V. K.) strana splyne s maďarskou akční stranou, čímž se dualismus stane skutečností, český národ zruší své přátelství a půjde tou cestou, která jej, i když osamocenému, přivede k určenému cíli.”

Vedle získaných instrukcí byl Skrejšovský zplnomocněn, aby – co se týče chorvatské otázky – jednal i podle svého uvážení a zvláště propagoval ideje biskupa Strossmayera. Iniciativa pro tuto akci vyplynula z Prahy, avšak s předchozím souhlasem Záhřeba, odkud byl ze strany Mrazoviče a Perkovce získán i písemný souhlas. Přistupující k realizaci tohoto programu, i Češi i Chorvati se snažili vyvolat dojem, že jsou v největší míře oddáni dynastii, že jsou opravdoví ochránci trůnu, který chtějí zachránit od zkázy, a proto bojují jak proti centralismu, tak proti dualismu.

Za politickými instrukcemi, které sloužily Skrejšovskému při rozhovorech s maďarskými národními předáky jako východisko, stáli Sladkovský, bratři Grégrové, Vincenc a Emanuel Vávra, Neruda, Zeithammer, Müller, Vilímek,

¹⁴ Nota z 8. prosince 1865, zaslaná chorvatskému kancléři. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Informationsbüro 1865/8.193.

Nedoma, Schulz, redaktor Payer, literát Ervín Špindler, Robert Nápravník, Emanuel Tonner aj.¹⁵

Vůdcové chorvatské národně liberální strany si nikterak nepřáli přerušit spolupráci s českými federalisty. Avšak v adrese, kterou chorvatský sněm přijal 10. 2. 1866, je v podstatě uznáno dualistické zřízení monarchie. Adresa představovala kompromis mezi federalistickou a dualistickou koncepcí. Kvůli nedvojsmyslnému federalistickému postoji Čechů, kteří se nesmiřovali s žádnou formou dualismu, mohla chorvatsko-česká spolupráce lehce zabřednout do krize. Vzhledem k tomu a protože sami byli nespokojeni s obsahem adresy, pokoušeli se vůdcové národně liberální strany napravit učiněné chyby již na následujících zasedáních sněmu. Strossmayer a jeho nejbližší spolupracovníci si přáli zabezpečit Chorvatsku více státní* individuality, než se stalo v adrese, s níž byli nespokojeni. V důsledku spolupráce s unionisty přijala totiž adresa mimo jejich očekávání dosti dualistických prvků. Z obavy před dualismem a usiluje o federalismus, Strossmayer v tomto okamžiku kladl málo naděje do chorvatského sněmu. Proto se obrátil na českého politika Riegra a požádal ho, aby obrátil pozornost Belcrediho na význam Chorvatska v případě reorganizace monarchie na federalistickém základě. Jestliže vídeňská vláda přijme umírněné chorvatské požadavky, biskup slibuje, že Chorvaté budou připraveni zasadit se o vítězství federalistického systému.¹⁶

Celou situaci v Chorvatsku během zasedání chorvatského sněmu 1866, kdy koalice národně liberální a unionistické strany prožívala krizi a nakonec v důsledku diametrálně odlišných hledisek v otázce státoprávního vztahu Chorvatska a Uher se rozpadla, ostře sledoval Skrejšovský. Pravidelně dostával z Chorvatska informace a sděloval je redakci Národních listů. Jak postřehl pražský policejní ředitel, Skrejšovský poučoval své spolupracovníky a snažil se, „aby správně chápali politiku chorvatských vůdců a bojovníků za svobodu“.¹⁷

Po rakousko-pruské válce r. 1866, po neúspěšné schůzce slovanských federalistů ve Vídni a po prosazení dualismu, padly všechny naděje na federalistickou reorganizaci monarchie. Dřívější spolupráce Čechů a Chorvatů byla nyní svedena na nejmenší míru. Nejvíce se rozvíjela prostřednictvím publicistiky, v útocích na politiku chorvatských unionistů, protože české listy Politik a Národní listy i nadále pokračovaly v systematické obhajobě zájmů strany, kterou v Chorvatsku vedli Strossmayer, Mrazovič a Rački. Až do r. 1868 neznáme žádné společné politické akce. Tu a tam docházelo ještě k veřejným manifestacím česko-chorvatské politic-

¹⁵ Dopis kancléře Kuševiče bánu Šokčevići z 26.11. 1865. DAZ, Fredsednički spiši Namesničkog veca 1865, K. 61, svezak 22, br. 1.993; dopis ministerstva polcie kancléři Majláthovi z 23. 11. 1865. Magyar országos levéltár, Magyar kiralyi udvari kancellária (D. 185), 1865/1.581; zpráva pražského policejního ředitele ministerstvu zahraničních věcí z 20. 11. 1865. Haus- Hof- und Staatsarchiv Wien. Informationsburo des k. k. Ministeriums des Auessern 1865/ /7.76B. (Sr. F. Roubík, c. d. 102-103. - Pozn. překl.).

¹⁶ A. Veber, c. d. 462; V. Zagorsky, Francois Rački et la renaissance scientifique et politique de la Croatie (1828-1894), Paris 1909, 90, 257.

¹⁷ Zpráva pražského pol. ředitelství z 31. 1. 1866. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Informationsbüro 1865/655.

ké solidárnosti, ale tyto manifestace byly více spontánní než organizované. Když se v dubnu 1867 Beustovi podařilo přivést s přispěním císaře do českého sněmu německou většinu, dosáhl dualismus definitivního vítězství. Čeští politikové tehdy byli ve velké nejistotě i o vlastní budoucnosti. Neúspěchem federalistického úsilí a zavedením dualismu zůstal český národ poměrně izolován.¹⁸ Hledající východisko z těžké situace, vůdcové chorvatské národně liberální strany věnovali stále méně pozornosti vnitropolitickému vývoji v monarchii. Od poloviny r. 1866 se počali sbližovat se Srbskem knížete Michala Obrenoviče. Přáli si vytvořit na rozvalinách turecké říše společnou akci se Srbskem jeden federativní (savezni) jihoslovanský stát na Balkáně, jehož součástí by se perspektivně stalo i Chorvatsko. Za takovýchto politických okolností musela být spolupráce s Čechy odsunuta až na druhé místo. Tato spolupráce znovu ožila až po pruském vítězství nad Francií, kdy se u vídeňského dvora naposledy vážně pomýšlelo na federalizaci monarchie.*

*Přeložil a upravil
M. Šesták*

*Објављено у *Slovanský* *prehled sv. 1* за 1969, Праг, стр. 20–26.

¹⁸ J. Šidak, *Značenje Rakovičke bune u austrijskoj politici g. 1871*, *Istorijski pregled*, br. 1, Zagreb 1931, 30.

ŠIDAK - GROSS - KARAMAN - ŠEPIĆ,
Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914, „Školska knjiga”,
Zagreb 1968, str. 352

Ova knjiga je kolektivan rad grupe autora, dobrih poznavalaca istorije hrvatskog naroda: J. Šidaka, M. Gross, I. Karamana i D. Šepića. Prvi deo knjige (3–112), kojim je obuhvaćen period od 1860. do 1883, osim Istre posle 1870. (112–115), napisao je J. Šidak. Razdoblje od 1883. do 1914. (117–179. i 193–329) zajednički su obradili M. Gross i I. Karaman. Prva je napisala političku a drugi ekonomsku istoriju Hrvata. Istoriju Istre od 1870. pa nadalje (180–192) obradio je D. Šepić.

Nemam nameru da napišem potpuni kritički prikaz *Povijesti hrvatskog naroda*. Postignute rezultate svih autora veoma cenim i smatram da se jedna objektivna naučna kritika na ovakvo zajedničko delo najbolje može dati kolektivno, kao što je i samo napisano. U osvrtu ću se zadržati stoga samo na nekim opštijim i pojedinačnim pitanjima koja mi se čine značajnim. Najviše će biti reči o prvom delu knjige, ne zato što on odudara svojom obradom i kvalitetom od drugog dela, nego stoga što se i sam bavim problemima o kojima se tu raspravlja.

Objašnjavajući razloge zbog kojih su se prihvatili pisanja ove knjige, u predgovoru autori kažu: „O razdoblju hrvatske povijesti od 1860. do 1914, tj. od obnove političkog života poslije pada Bachova apsolutizma do izbijanja prvoga svjetskog rata, u hrvatskoj historiografiji nije dosada, osim pojedinačnih rasprava i više ili manje cjelovitih publicističkih prikaza, bilo djela koje bi ga u cjelini obuhvatilo kao rezultat samostalnog znanstveno-istraživačkog rada. Zadaća je ove knjige da taj osjetljivi nedostatak pokuša ukloniti i uz to položiti dovoljno siguran temelj za dalje proučavanje toga razdoblja u pojedinostima i u cjelini.” (XI)

Konstatacija da je razdoblje hrvatske istorije od 1860. do 1914. nedovoljno obrađeno i da se već odavno oseća potreba za ovakvom knjigom kako u naučnim, tako i u širim čitalačkim krugovima, a naročito u redovima studenata, sasvim je ispravna.

Međutim, čitalac se ne može oteti utisku da knjiga ima sve što je čini celovitom, osim početka, te usled tog nedostatka podseća na torzo kojem manjkaju donji udovi. Naime, nije jasno zbog čega hrvatska istorija u ovoj knjizi nije obuhvaćena od sloma revolucije 1848/49. Apsolutistička vladavina u hrvatskoj historiografiji tako je slabo obrađena da se u tom pogledu nijedan drugi period

obuhvaćen knjigom ne može meriti s desetogodišnjim razdobljem od 1850. do 1860. Ako je bio cilj da se popune osetne praznine hrvatske historiografije u drugoj polovini XIX veka, onda je, držeći se postavljenog zadatka, ovom istorijom trebalo obuhvatiti i pomenuto razdoblje. Trebalo je to učiniti i stoga što se čitav niz društvenih, ekonomskih, političkih i ostalih pitanja iz perioda posle sloma apsolutizma nadovezuje na desetogodišnje razdoblje posle revolucije i što ih je nemoguće sve razumeti ako se ne prate u kontinuitetu. Ovako je preskočeno jedno važno razdoblje u kojem su postavljeni temelji građansko-birokratskog aparata, u kojem su izvršeni prvi i najteži koraci praktičnog prelaza s feudalnog načina proizvodnje na kapitalistički način proizvodnje, u kojem je doneto prvo građansko zakonodavstvo, u kojem su se kidali stari i uspostavljali novi društveno-ekonomski odnosi. Sve to, uprkos uloženom naporu, ovakvom periodizacijom nije moglo da bude nadoknađeno.

Slom apsolutizma je sam po sebi krupan događaj, ali ne i takav da se od njega moglo poći i zapostaviti sve što se zbilo nakon revolucije 1848/49. Prelaz s apsolutističke vladavine na ustavnu vladavinu iz 1860. može da posluži samo kao momenat za neku unutarnju periodizaciju u jednom širem i celovitijem razdoblju, kakvo je ono od poraza građanske revolucije 1848/49. do Prvog svetskog rata 1914. U protivnom, slobodno se moglo poći od momenta zavođenja dualizma, jer je i tada, kao i posle 1860, promenjen oblik državnog uređenja Monarhije, a u svakom slučaju je kao događaj značajniji od sloma apsolutizma. Usled toga se ne može prihvatiti mišljenje autora da „Spomenuto razdoblje (od 1860. do 1914 – V. K.) čini zaokruženu cjelinu ne samo u razvoju hrvatskog naroda nego i svih naroda i zemalja koji su se tada nalazili u granicama Habsburške Monarhije.” (XI)

Svakako je za pohvalu što su autori pokušali, i uglavnom uspeli, da razvoj hrvatskog naroda obuhvate na čitavom njegovom etničkom području. U dosadašnjim radovima ovakve vrste to nije bio slučaj i ova knjiga u tom pogledu ima pionirski karakter. S tim u vezi mora se reći da istorija Hrvata na raznim područjima Jugoslavije nije proučena podjednako. To se pre svega odnosi na istoriju istarskih Hrvata, Bunjevaca i Hrvata iz Bosne i Hercegovine. Različit nivo historiografskog razvitka došao je do izražaja i u ovoj knjizi, i to ne samo u sadržajnom pogledu nego i u primenjenom metodu. Istorija istarskih Hrvata i Bunjevaca, koja je u historiografiji relativno dobro proučena i sada je prvi put dobila mesto u jednom celovitom delu, prikazana je u zasebnim odeljcima i tako uklopljena u opšte procese istorijskog razvoja hrvatskog naroda. O istoriji Hrvata Bosne i Hercegovine ima manje radova. Ona je stoga slabije poznata i prilikom izlaganja u ovoj knjizi nije mogao da bude primenjen metod kojeg su se autori držali pišući istoriju Hrvata s drugih etničkih područja. Zapravo, u ovom delu i nije data istorija Hrvata iz Bosne i Hercegovine. Nju je svakako nemoguće izdvojiti iz opšteg toka istorijskog razvoja pomenutih oblasti. Imajući sve to na umu, autori su odustali od pisanja istorije Hrvata iz Bosne i Hercegovine, a umesto toga obradili su stavove hrvatske politike prema pomenutim pokrajinama. To se vidi i iz naslova svih poglavlja u kojima se raspravlja o Bosni i Hercegovini (*Bosansko-hercegovački ustanak i njegov odjek u*

hrvatskim zemljama, 89–95; *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini g. 1878–1903*, 193–196; *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini na početku ustavnog perioda*, 297–300; *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini uoči I svjetskog rata*, 300–302).

U dosadašnjim pregledima hrvatske istorije, u kojima je obuhvaćeno i razdoblje od 1860. do 1914, najveća pažnja posvećivana je političkoj prošlosti. Problemi ekonomskog i društvenog razvoja uglavnom su zapostavljeni, ili su, u retkim slučajevima, tek uzgred doticani. Imajući u vidu uzajamnu povezanost društveno-ekonomskog i političkog razvoja, autori ove knjige i u tom pogledu čine pionirski pokušaj, jer sva zbivanja nastoje da prate uporedo.

Uspesi koji su u tom pogledu postignuti pri obradi pojedinih perioda nisu podjednaki. Za prvo razdoblje, od 1860. do 1883, i kvalitativno i kvantitativno ima manje objavljenih izvornih i statističkih podataka od onog posle 1883. Period Kuena Hedervarija i kasniji period više su privlačili ekonomiste i istoričare, te su bolje i svestranije proučeni od prethodnog. Te razlike, koje idu u prilog kasnijim decenijama, nisu mogle da budu prevaziđene čak ni perom eminentnog stručnjaka kakav je prof. Jaroslav Šidak, koji je napisao istoriju od 1860. do 1883.

Na nepunih deset strana (3–12) on je, na osnovu publikovane građe, pre svega na temelju izveštaja trgovačko-obrtničkih komora objavljenih u vreme apsolutizma, dao pregled društveno-ekonomskog razvoja. Svi podaci kojima je raspolagao odnose se na doba apsolutizma. Manje upućenom čitaocu biće čudno da mu se prezentiraju podaci iz vremena koje nije obuhvaćeno knjigom, a izostavljaju se oni posle 1860, od kada počinje da se razmatra istorija hrvatskog naroda. Pri tome se mora imati u vidu činjenica da je posle sloma revolucije 1848/49. društveno-politički razvoj hrvatskih zemalja bio veoma usporen i da je kriza prelaza s feudalnog na kapitalistički način proizvodnje za duže vreme prosto zakočila svaki napredak. Upravo stoga socijalna i ekonomska struktura iz doba apsolutizma malo su se razlikovale od struktura s kraja žezdesetih godina XIX veka. Na osnovu podataka iz doba apsolutizma, mogu se zato izvući i neki zaključci koji se odnose na istoriju ekonomike i hrvatskog društva iz šezdesetih, ali ne i iz sedamdesetih godina XIX veka, jer su tada nastupile bitnije promene u mnogim granama hrvatske privrede.

Disponujući malim brojem podataka o društvenoj i ekonomskoj istoriji hrvatskog naroda, autor nije mogao čak ni u bitnim linijama da je poveže s političkom istorijom. Bilo mu je to utoliko teže što je oskudevao građom iz šezdesetih i sedamdesetih godina, kada su se politička svest i politička orijentacija hrvatskog društva na bazi nerazvijene privrede i slabo razvijene socijalne strukture transformisale u skladu s opštim procesima razvoja Habzburške monarhije. Praznina koja postoji u našoj istoriografiji za društvenu i ekonomsku istoriju hrvatskih zemalja iz šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoleća ovom knjigom stoga nije popunjena. Autori drugog dela knjige, od 1883. do 1914, bili su u povoljnijem položaju jer su raspolagali većim brojem predradova i bogatijom građom, te su, kad god im je bilo moguće, uspešno povezivali društveno-ekonomski razvoj hrvatskog naroda s njegovim političkim razvojem.

Dobro je poznato, i o tome nije potrebno mnogo ni pisati, da su čitava Monarhija i kuća Habzburga zasnivale svoje pravo na istorijskom principu i na principu legitimiteta. Samo u okviru tih principa u državnim granicama Austrije mogla se kretati legalna politika. Prirodno pravo i pravo narodnosti, proklamovana francuskom buržoaskom revolucijom, bila su u direktnoj suprotnosti s načelima na kojima su počivale Monarhija i vladajuća dinastija. Pri takvim okolnostima, pozivati se u političkim zahtevima na prirodno pravo i na načelo narodnosti značilo je skretati s legalnog na ilegalni, a po mišljenju dvora, čak i na revolucionarni put političke borbe. Imajući to u vidu, a raspoložuci dovoljno snažnim istorijskim i državnim pravom, političari Hrvatske su se u svim svojim zvaničnim istupima držali legalnih okvira. U tom smislu, istupili su u Pojačanom carevinskom veću u Beču 1860. i Vranicani kao zastupnik Hrvatske i Štrosmajer kao zastupnik Slavonije. Zalažući se za federalističko državno uređenje na principu istorijskih zemalja u isto vreme su se pozivali na istorijsko pravo i zahtevali su ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Dobro poznajući prilike u Monarhiji, oni se nisu ni usuđivali da isti taj zahtev potkrepljuju još i prirodnim i nacionalnim pravom. Stoga zbunjuje rečenica u kojoj se kaže da su u ime istorijskog prava Vranicani i Štrosmajer „[...] postavili u Vijeću zahtev za ujedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom, iako je Strossmayer mogao taj zahtjev potkrijepiti i prirodno-pravnim načelom narodnosti” (podvukao V. K.).

Sasvim je prirodno da u jednom sintetičkom delu ovakve vrste ne treba tražiti detalje, već najbitnije činjenice. S tim u vezi stavili bismo i jednu primedbu. S razlogom je u knjizi istaknuto da je pitanje razvojačenja Vojne granice i njenog sjedinjenja s civilnom Hrvatskom bilo najvažnije političko pitanje Hrvatske (23). Kada je to tako, što niko ne može osporiti, čini se da ne bi bilo suvišno da se na neki način, pišući o zahtevu Banske konferencije iz 1860/61. za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i za priključenje Voloskog, Labinskog i Novigradskog sreza, zajedno s Kvarnerskim ostrvima, moglo reći da je pri tome izostavljena Vojna granica, iako je predstavljala ključno političko i nacionalno pitanje.

Kada imamo u vidu da je u nacionalnom programu Hrvatske jedan od najvažnijih ciljeva ostvarenje teritorijalne celokupnosti, nije suvišno podsetiti da je u pomenutim zahtevima Banske konferencije pokrenuto pitanje prisajedinjenja Dalmacije, a izostavljeno je priključenje Vojne granice. U tom pogledu nije bez značaja činjenica da prvobitnim predlogom izbornog zakona za Hrvatski sabor, koji je donela Konferencija, Granica nije bila obuhvaćena. Tim predlogom zakona ban Šokčević, koji je poslušno izvršavao carske naloge, bio je zadovoljan, a ljutito je reagovao kada je usvojen Izborni zakon iz 1848, kojim je i Granica morala da bude zastupljena na Hrvatskom saboru. To što u zahtevima Konferencije, pored Dalmacije, nije pomenuta i Krajina, ljutilo je neke savremenike i oni su tvrdili da članovi Konferencije ne pokreću pitanje sjedinjenja Krajine zato što to ne želi car.

Odista, ako se ne radi o nekom pritisku odozgo, neshvatljivo je da zastupnici Konferencije zapostavljaju najvažniji problem nacionalnog programa. Kada imamo u vidu ono natezanje oko učestvovanja graničnih zastupnika na Saboru

1861. i upornost kojom su to želeli da spreče viši vojni krugovi u Beču i sam vladar, skloni smo da verujemo da je zastupnicima Konferencije na neki način stavljeno do znanja da pitanje prisajedinjenja Vojne granice ne pokreću.

Kada se dalje govori o radu Banske konferencije iz 1860/61, dotiče se pitanje teritorijalne pripadnosti Međumurja. S tim u vezi tačno se konstatuje da su u Beču nastojali da otpor Mađara uvođenju centralnog parlamenta oslabe novim ustupcima, pa su krajem 1860. ukinuli Srpsku Vojvodinu a 24. I 1861. Hrvatskoj su oduzeli Međumurje i vratili ga Ugarskoj. „Oba ova događaja” – kaže autor – „odrazila su se vrlo nepovoljno na daljnji politički razvoj u Hrvatskoj. Srpska Vojvodina bila je većim svojim dijelom vraćena Ugarskoj. Njeno ukinuće donijelo je, doduše, Hrvatskoj iločki i rumski kotar i time omogućilo obnovu srijemske županije, ali je unijelo i razdor među Hrvate i Srbe. Među ovima se proširilo neispravno mišljenje da krivica za nestanak Vojvodine pada i na Hrvate. Gubitak Međumurja potaknuo je Mažuranića da podnese ostavku, koju je tek na pritisak iz domovine povukao, ali je ogorčenje što je zbog toga gubitka zavlдалo u Hrvatskoj pojačalo općenitu sklonost za zbliženje s Ugarskom” (16, 17; podvukao sve V. K.).

Ukidanje Srpske Vojvodine i pripajanje njenog većeg dela Ugarskoj a manjeg Hrvatskoj zaista je među ugarskim Srbima izazvalo nepoverenje prema Hrvatima. Ono je svakako neopravdano ako se misli na to da su Hrvati radili na ukidanju Srpske Vojvodine, jer oni to odista nisu činili. Međutim, obnavljanje Sremske županije bilo je u skladu s hrvatskim državnim i istorijskim pravom. Samim tim što je tom pravu udovoljeno ukidanjem Srpske Vojvodine, koju su Srbi dobili kao jedinu nagradu za žrtve položene u revoluciji 1848/49, oni su bili isto toliko ogorčeni koliko su Hrvati bili zadovoljni. Ako sve to nije moglo da se kaže na jednom mestu, nije trebalo ni pominjati da su Srbi imali neispravno mišljenje o krivici Hrvata i da se usled toga među njima dogodio razdor, jer je takva konstatacija u svakom slučaju jednostrana, nedorečena i stoga istorijski netačna. U kasnijem tekstu ponovo se raspravlja o tom pitanju (19). U izvesnom smislu ono je tu, iako ne potpuno, dopunjeno, a samim tim ponešto je i ublažen rečeni sud o razmircama Srba i Hrvata. Nema sumnje da bi bilo bolje da taj, inače delikatan, deo teksta o jednom te istom problemu nije razbijen, nego da je spojen i da je u izrazu precizniji. Na taj način kod čitalaca bi se otklonile sve moguće dileme. Ako se pažljivo prati kretanje nacionalnog pokreta Hrvatske posle sloma apsolutizma, nije teško uočiti da mađarofilsko raspoloženje kao reakcija na propali sistem neprestano raste i u tom pravcu se razvija sve do trenutka kada Mađari Hrvatima oduzimaju Međumurje. Oduzimanje Međumurja predstavlja u tom pogledu prekretnicu.

Kada su se početkom decembra 1860. raširili glasovi da će stanovnici ove oblasti uz pomoć Mađara na silu da se ocepe od Hrvatske, sa svih strana je traženo od bana da ne popušta. Odazivajući se raspoloženju javnog mnjenja, koje je u tom pogledu bilo jedinstveno, Šokčević, da bi sprečio otcepljenje i oduzimanje Međumurja, naredio je da jedan bataljon Varaždinske regimente zaposedne spornu teritoriju.

Iako je konačnu odluku o pripadnosti Međumurja mogao da donese samo vladar, svima u Hrvatskoj je bilo jasno da Mađari vrše na njega veliki pritisak i da ulažu sve svoje sile da po svaku cenu pod okrilje krune Sv. Stefana vrate sve zemlje koje su im u istorijskoj prošlosti pripadale. Pri takvom stanju odnosi između Mađara i Hrvata počeli su da se remete. Kada je 24. I 1861. Međumurje predato Ugarskoj, za Hrvate, koji su posle sloma apsolutizma u Mađarima gledali nosioce slobode, branioce ustavnosti i borce protiv nemačkog nasilja, ta vest bila je vrlo neprijatna. Postupak Mađara nije ih samo razočarao već ih je i u velikoj meri ogorčio i izazvao je masovne proteste. Ono silno promađarsko raspoloženje Hrvata iz 1859. i 1860. naglo je iščezlo jer je pitanje Međumurja razotkrilo mađarsko vođstvo u starom svetlu, u kojem su ih još ranije upoznali. U njihove iskrene namere o savezu s Hrvatskom sve više se sumnjalo jer se uznemirenost zbog Međumurja nije još ni stišala a počeli su separatistički pokreti na Rijeci s promađarski orijentisanim gradskim patricijatom na čelu. Bilo je jasno da u svemu tome imaju upetljane prste Mađari, koji su svojatali Rijeku i sve otvorenije istupali sa zahtevima da se pripoji Ugarskoj. Kad su uspjeli da dobiju Vojvodinu, počeli su da ističu svoje istorijsko pravo na Srem, što je u redove hrvatskih političara unosilo nemir, a mađarska nastojanja s tim u vezi sam car nazvao je perfidnim. Ali, ni to nije sve. Neka mađarska zahtevanja išla su i dalje. „Dvanaest mađarskih županija tražilo je da se Hrvatska ponovo priključi mađarskoj kruni i da hrvatski poslanici učestvuju u radu Ugarskog sabora. U štampi su se ponovo pojavili glasovi da Slavonija pripada Mađarskoj, a neki su zahtevali čak i to da Hrvatska prizna ugarske zakone od 1848. i mađarski kao zvanični jezik” (Katus L., *A Horvát kéréds története a kapitalizmus korában 1849–1903*, u rukopisu, jubilarni broj *Obzora* 1910, 21).

Ranijim iskrenim prijateljima i pristalicama saveza s Ugarskom pri takvom stanju odnosa ovladao je sada strah od mađarske agresije. Većina njih postala je stoga uzdržljiva i rezervisana, jer ako ih Mađari svojom nasrtljivom politikom nisu još sasvim odbacili, učinili su ih mnogo opreznijim. O novonastalim odnosima između Mađara i Hrvata na skupštini zagrebačke županije od 14. februara 1861. je konstatovano: „Ljubav, koja se biaše uzajamnim milovanjem na više načina među Hrvatom i Mađarom tečajem prošle godine pokazala, počela je ohladnjivati; sloga bratinska i sporazumljenje, kojom je disao Mađar i Hrvat, najedanput kao pod nemilim udarcem čarobnika pakostnog, pošlo je u nazadak, a čin iskrenog pomirenja, čin ponovljenja g. 1848, prekinutog narodnog saveza, za kojeg pomislismo da nam je već na dohvat ruku naših, počeo sve po malo izčežavati, dok nam se napokon nepokaza kao ljetna magla, koja će za koji čas izginuti u moru izkušenih u posljednje vrijeme gorkih obsjenah” (D. Kušlan, *Pisma Županije zagrebačke od g. 1861*, Zagreb 1861, I, 1). Daleko manji broj Hrvata želeo je i tada (1861), kao tokom 1859. i 1860, bez ikakvih uslova da stupi u uniju s Ugarskom. Ogromna većina pristala je uz grupu hrvatskih političara koja je želela da obezbedi što širu unutrašnju autonomiju i što labaviju vezu s Ugarskom.

Imajući sve to u vidu, nije moguće složiti se s tvrdnjom da je zbog gubitka Međumurja u Hrvatskoj pojačana opšta sklonost za zbliženje s Ugarskom (16, 17).

Naprotiv, može se zaključiti da mađarsko političko vodstvo, pomognuto štampom i podržavano nacionalistički nastrojenim javnim mnjenjem, zaneseno planovima stvaranja velike mađarske imperije, nije vodilo tako usku i kratkovidu politiku, da je na osnovu iskustva iz 1848/49. naučilo da malo više poštuje prava ostalih naroda, nema sumnje da bi se ono veliko promađarsko raspoloženje, koje je vladalo Hrvatskom 1859. i 1860, održalo i kasnije i da sklapanje hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. ne bi dobilo nasilnički, već prijateljski karakter. Ovako, zbog oduzimanja Međumurja, zbog želje Mađara da od Hrvatske otcepe Rijeku i neskrivenih nastojanja da Ugarskoj pripoje Srem i Slavoniju, već na samom početku ustavnog perioda izmenjen je onaj tok događaja kojim je zbog jakog uticaja apsolutizma sasvim spontano pošao hrvatski nacionalni pokret.

Prikazujući rad Hrvatskog sabora iz 1861, obuhvaćeni su i ocenjeni manje-više svi ključni problemi. Uprkos tome, mislim da bi se antiaustrijsko raspoloženje, protucentralističko držanje i čitav rad Hrvatskog sabora na neki način mogli povezati s radom Ugarskog sabora. Oba ta sabora su kratkotrajno zasedala u isto vreme, a odluke jednog nisu ostajale bez odjeka u drugom. Od posebnog značaja je nepopustljivo držanje Mađara prema Rajhsratu. Ono je i te kako moćno delovalo na Hrvate, ali i na dvorske krugove u Beču, koji su, ne želeći da u isto vreme imaju protiv sebe i Zagreb i Budimpeštu, bili prinuđeni da popuštaju Hrvatima i da, između ostalog, i stoga udovolje njihovom zahtevu da i Granica bude zastupljena na Hrvatskom saboru.

Za pohvalu je svakako i to što se u jednoj knjizi ovakve vrste i namene prvi put razmatraju i problemi ekonomskog karaktera, o kojima je inače bilo reči na sednicama Sabora. Zaključci i ocene o ovim problemima su tačni, ali se čini da se u nekim slučajevima pri izricanju sudova moglo ići i dalje. To se moglo učiniti kada je rečeno da ostaje neoboriva činjenica da se Administrativni odbor Sabora, koji je raspravljao o ekonomskim problemima, jedva osmelio da pođe korak dalje od patenata s tim u vezi donetim u vreme apsolutizma (24). Čitaocu se samo po sebi nameće pitanje: zbog čega odbor nije imao smelosti da radikalnije zaseče u te probleme? Odgovor na ovo pitanje mogao se naći. Pre svega njega je trebalo tražiti u socijalnoj strukturi Hrvatskog sabora, ali i čitavog hrvatskog društva. Nisu se pri tome smele zaboraviti ni društvena uloga, niti politička moć eksfeudalne veleposedničke aristokratije Hrvatske, koja je pored seljaka najviše bila zainteresovana za čitav niz ekonomskih problema iz oblasti agrara. Spremna da ih reši na štetu seljaka, aristokratija je sabotirala rad Sabora kada je reč bila o tim ekonomskim problemima, jer nije bila sigurna da će njegove odluke za nju ispasti povoljne. Iz istih razloga ona je požurivala savez s Ugarskom, jer je sve nade polagala u mađarsko posedničko plemstvo i njegovu moćnu podršku pri rešavanju najvažnijih materijalnih pitanja.

Inače, stiče se utisak da u prvom delu knjige, od 1860. do 1883, istorija hrvatskog naroda nije dovoljno povezana sa širim zbivanjima, i to kako u okviru Monarhije, tako i izvan nje. Izolovanim posmatranjem nije bilo moguće objasniti čitav niz događaja i problema. Ovde je to pokazano samo s dva, slučajno odabra-

na, primera, a takvih bi se moglo naći i više. Uprkos tome, smatram da se u tom pogledu otišlo dalje od ranijeg načina prikazivanja hrvatske istorije.

U posebnoj poglavlju prikazan je rad E. Kvaternika i I. I. Tkalca u emigraciji. Analizirajući politiku I. I. Tkalca, prof. Šidak kaže da je on i 1866, kada je napisao brošuru: *Pitanje austrijsko, kome, kako i kada valja rešiti ga?* ostao dosledan svom otporu protiv ilirizma smatrajući da je ilirizam „sramotan bankrot politički i moralni učinio”. S tim u vezi autor piše da je *Tkalac osudio i nastavak ilirske politike u „jugoslavenskoj politici zagrebačkoj, tj. u jugoslavenstvu Strossmayera i Račkog, pripisujući mu, netačno, nastojanje da bi se ‚sav narod naš pod Austrijom sjedinio’. Upravo događaji u vezi s ratom 1866. i tadašnja politika Narodne stranke, sakrivena pred javnošću*” – kaže Šidak – „dokazuju neispravnost ove ocjene” (33, 34; sve podvukao V. K.).

O jugoslovenskoj politici biskupa Štrosmajera i Račkog kod nas je mnogo pisano. Međutim, iz oportuno-političkih razloga i stalno aktuelnih nacionalnih odnosa, o jugoslovenstvu Štrosmajera u većini slučajeva pisano je s jakom dozom pijeteta a s jedva prisutnom naučno-objektivnom kritikom. Stoga, iako jedno od ključnih pitanja jugoslovenskih naroda, mi do danas nemamo u našoj istoriografiji jasnu predstavu o nacionalnim koncepcijama biskupa Štrosmajera i o njegovoj jugoslovenskoj politici u svim njenim konsekvencijama. Najčešće se greši u tome što se jugoslovenstvo Štrosmajera posmatra statički, što se ne uočava da je ono u praksi prolazilo kroz razne faze, da se menjalo, prilagođavalo i preobličavalo isto onako kao što se menjala celokupna politika koja je uticala na opšte tokove razvitka Južnih Slovena, a posebno hrvatskog naroda. Takvo stanje naše istoriografije došlo je do izražaja i u citiranim rečenicama iz ove knjige. Bez opravdanih razloga i bez argumenata podvrgavaju se kritici tačna zapažanja I. I. Tkalca o jugoslovenstvu Štrosmajera i Račkog. Ta Njihova jugoslovenska politika od 1860. do leta 1866. odista je bila, kako Tkalac konstatuje, austrofilaska. Događaji u vezi s austro-pruskim ratom 1866. i politika Narodne stranke koju je ona posle toga povelala ne mogu da posluže kao dokaz da je neispravna Tkalčeva ocena u vezi s prethodnim godinama.

Tkalac je pomenutu brošuru pisao u vreme teške međunarodne krize i austrijsko-talijanskog rata 1866. Prema tome, on je mogao ocenjivati jugoslovenstvo Štrosmajera i Račkog samo za period od 1860. do sredine 1866. Porazom Austrije u ratu s Pruskom kod Kraljevog Gradca, izmenjenim međunarodnim položajem Monarhije, definitivnim napuštanjem federalizma a prihvatanjem dualizma od strane Franje Josifa, Narodna stranka je iz osnova izmenila svoju politiku. S tim u vezi izmenjena je i njena jugoslovenska orijentacija, te ona odista nije više bila austrofilaska, kakva je bila do tada. Ako prof. Šidak smatra da jugoslovenska politika Štrosmajera posle rata 1866. nije pretrpela bitne promene, trebalo je za to navesti neke druge, ubedljivije argumente od onih koji su navedeni. Ovako, dobija se utisak da se ne uočava inače jasna razlika u jugoslovenskoj orijentaciji Narodne stranke sa Štrosmajerom na čelu iz perioda pre i onog posle austro-pruskog rata 1866.

Čini se da je potrebno nešto više reći i o samom načinu pisanja i izlaganja materije. Pri tome se mora konstatovati da se prvi deo knjige u izvesnom smislu razlikuje od drugog. Tu nije reč o razlikama u jeziku i stilu, koje su u timskim delima neizbežne, nego o razlikama u metodu pisanja i prezentiranja materije. Prvi deo knjige u mnogim odeljcima prepun je citata iz pojedinih značajnijih pisama, programskih, novinskih i drugih članaka. Iako se time dokumentuju mnoge tvrdnje, arhaizmi XIX veka ponekad sputavaju čitaoca da s lakoćom prati misao i da brzo usvaja. Za razliku od drugog dela, koji je u tom pogledu bolji, prvi deo *Povijesti hrvatskog naroda*, pisan više kao dobro argumentovana rasprava, a manje kao sinteza, neće biti lako štivo, pogotovo ne za studente, kojima je knjiga prvenstveno namenjena.

Više preglednih tabela, koje se odnose na razdoblje od 1883. do 1914, datih na kraju knjige s kratkim adekvatnim komentarom, lepo dopunjava tekst, brojčano ga ilustruju i omogućuju bolji uvid u socijalno-ekonomske odnose Hrvatske. Posebnu pohvalu zaslužuju autori što su na kraju knjige dali iscrpan pregled izvora i literature, u kojem su obuhvaćeni radovi objavljeni do sredine juna 1968. Pri tome se nisu zadovoljili samo navođenjem bibliografskih podataka nego su, što je veoma korisno, kako izvore, tako i literaturu kritički ocenili.

Uprkos nekim navedenim propustima, *Povijest hrvatskog naroda* predstavlja originalno delo. Mnoge dosad postojeće praznine pisci su popunili samostalnim istraživačkim radom. Uspeli su da stvore celinu koja i po metodu rada i po koncepcijama predstavlja značajan korak napred u hrvatskoj istoriografiji.*

* **Објављено у Југословенском историјском часопису, бр. 3, 1969, стр. 88–98.**

WACLAW FELCZAK,

Ugodba węgiersko-chorwacka 1868. roku, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.

Хрватско-угарска нагодба из 1868. веома је замрсила уставну организацију Хабзбуршке монархије и створила је широке могућности за бескрајне државноправне комбинације. Положај Хрватске створен нагодбом представљао је прави теоријски специјалитет, на којем су се огледали многи врсни научници светског гласа. Литература о том проблему неизмерно је богата, а понуђена решења, колико су бројна, толико су и диспаратна. По струци историчар, а не правник, В. Фелчак (*W. Felczak*) није имао намеру да својом књигом изнесе нека нова теоријска решења о државноправном положају Хрватске. Године 1968. навршило се равно сто година од постанка Хрватско-угарске нагодбе, што је многе подстакло да се позабаве тим питањем. Иако о томе ништа не говори, чини се да је и Фелчаку тај јубилеј послужио као повод да напише књигу, која по форми веома подсећа на докторску дисертацију. Иначе, писац је уочио да, изузимајући огроман број правних студија, историчари нису написали ниједан посебан, пажње вредан рад о настанку Хрватско-угарске нагодбе. С разлогом се може претпоставити да је својом књигом желео да попуни ту одиста значајну празнину.

Фелчак се досада није озбиљније бавио проблемима хрватске историје.¹ Он је бољи познавалац историје Угарске.² Бавећи се њоме, макар и делимично морао се, међутим, упознати и с историјом Хрватске. Изучавајући проблем настанка нагодбе, сакупио је обимну литературу. Користио је више од тридесет савремених политичких брошура и поједине листове из Хрватске (Позор), Мађарске (Пешти напло - *Pesti Napló*, Идек тануја - *Idők Tanúja*, Унији - *Unio*), Чешке (*Politik*) и Пољске (Час - *Czas*, Ниподлеглашћ - *Niepodległość*, Газета народава - *Gazeta Narodowa*). Остала су му непозната домаћа мемоарска дела (Вебера, Полит-Десанчића, Старчевића, Суботића, Урице, Живковића), у којима се налазе драгоцени подаци за историју настанка Хрватско-угарске нагодбе. Она су утолико значајнија што аутор није имао прилике да проучи и користи архивску грађу из југословенских ар-

¹ Написао је чланак *Tajna polityka chorwacka w 1867, Studia Historyczne*, Krakow 1968, који је у скраћеном облику саопштио у књизи о нагодби, а односи се на Штросмајеров меморандум упућен пољској емиграцији 1867.

² Важнији радови су му: *Historia Węgier, Wrocław-Warszawa-Krakow 1966. i Węgierska polityka narodowosciowa przed wybuchem powstania 1848. r.*, Krakow-Wrocław 1964.

хива, па с хрватске стране има веома мало изворних података који говоре о нагодби. Сасвим је разумљиво да то није остало без последица у његовој студији. Сведочења Вебера и Суботића, а нарочито Живковића, активног учесника у стварању нагодбе, за чије дело аутор зна, али га не користи³, исто толико су важна колико и сведочанства често цитираног мађарског политичара Антала Ченгерија, које само компаративном анализом с делима хрватских писаца и политичара даје пуну и праву историјску истину.

Аутор је себи поставио задатак да напише историју настанка Хрватско-угарске нагодбе. Стога се сасвим оправдано задржао и на проблемима њене предисторије. У свему томе, упркос чињеници да је врстан стручњак, није постигао резултате који завређују посебну пажњу наше историографије.

То није могао учинити стога што за предисторију нагодбе постоји огромна архивска грађа у архивама Хрватске и архивама Беча, коју аутор није имао могућности да користи. Недостатак који је отуда нужно морао проистећи није могао да буде надокнађен архивским материјалом из Будимпеште, који иначе није нарочито темељно проучен, нити интересантним подацима из Архива Чарториских у Кракову и појединим чињеницама црпљеним из Архива француског Министарства иностраних послова. Да аутор није добро проучио архивски материјал из Будимпеште, показује чињеница да не користи протоколе седница угарског министарства из 1867. и 1868. Када је основано, у фебруару 1867, угарско министарство је често расправљало о државноправном односу с Хрватском. Путем тих расправа су још пре но што је Нагодба с Хрватском склопљена утврђене њене основне контуре. У такозваној полуслужбеној преписци министарског председништва (*A miniszterelnök félhivatálos levelezése*) из 1867/68. године налази се читава једна књига поверљивих телеграма угарског министра председника грофа Андрашија које је упутио члановима своје владе и најистакнутијим унионистима Хрватске (Фештетићу, Ердедију, Бедековићу, Рауху и другим). Ти прворазредни архивски документи, који бацају ново светло на историју настанка Хрватско-угарске нагодбе, аутору су остали непознати, а они нису једини које је заобишао, премда је радио у архивама Будимпеште.

На основу једног рада писца ових редова (*Über einige politisch-historischen Bedingungen der Entstehung des kroatisch-ungarischen Ausgleich 1868*), који је био поднет као реферат на симпозијуму у Братислави 1967, Фелчак је из необјашњивих разлога дошао до погрешног закључка да у југословенским архивама нема значајних података који се тичу његове теме, па је користио извесне, ни приближно не све, објављене документе, а остале је прогласио другоразредним (стр. 15). Због свега тога Фелчакова књига се само мало уздигла изнад добро написане компилације, не толико о нагодби Хрватске с

³ Из неоправданих разлога писац га увршћује у списак литературе, иако је посебно издвојио мемоарска дела. Из тога се види да су му садржај и природа Живковићевог рада остали непознати.

Угарском, јер о томе има мало нових података, колико о историји Хрватске од слома апсолутизма до 1868.

Иначе, осим увода, у којем су дати преглед и оцена извора и литературе, књига садржи осам поглавља, кратак садржај на немачком, попис коришћеног материјала и индекс личности.

У првој глави (стр. 17–41) дат је преглед хрватско-угарских односа од најстаријих времена до слома Баховог апсолутизма с најелементарнијим статистичким подацима о становништву и економији Хрватске.

У другом поглављу (стр. 42–56) дата је оцена Октобарске дипломе и Фебруарског патента и објашњен је став Хрвата и Мађара према тим актима.

У трећем поглављу (стр. 57–89) донети су подаци о раду Хрватског и Угарског сабора из 1861. и значајније одлуке државноправног карактера.

У четвртој глави (стр. 90–111) описане су прилике у Хрватској у време Шмерлинговог провизорија и проблеми у вези с централистичким, федералистичким и дуалистичким концепцијама о преуређењу Хабзбуршке монархије.

Пета глава (стр. 112–128) посвећена је хрватско-угарским преговорима у Будимпешти 1866.

Шестом главом (стр. 129–159) обухваћено је време после пораза Аустрије код Садове 1866. до Аустро-угарске нагодбе 1867.

Припремање Хрватско-угарске нагодбе описано је у глави седмој (стр. 160–195). За разлику од претходних делова књиге, у којима готово да и нема неких новијих вреднијих чињеница, у овом поглављу налази се једна, која због свог значаја заслужује посебну пажњу. У Архиву Чарториских, у Кракову, писац је пронашао један меморандум бискупа Штросмајера написан у време његовог боравка у Паризу маја 1867. Штросмајер је тада, осим других веза, успоставио ближе односе и с пољском емиграцијом с кнезом Владимиром Чарториским на челу, за којег је и написао поменути меморандум. Фелчак подробно анализира Штросмајеров меморандум и с пуно разлога тврди да је он најбољи кључ за разумевање политике хрватске Народне странке у преломном периоду из 1867. године. Наводећи најкарактеристичније делове меморандума, без двоумљења, сасвим децидирано закључује да се бискуп у њему недвосмислено декласирао као аустрослависта коме је стало до очувања Хабзбуршке монархије, у којој имају да одиграју сасвим одређену историјску мисију и Пољаци и Хрвати.

Аутор тврди да је Штросмајеру било добро познато да се пољска емиграција залагала за француско-аустријски савез. Наменујујући меморандум емиграцији, желео је да његове идеје продру до званичних кругова Француске. Стога се трудио да докаже да само федералистички уређена Монархија, у којој ће бити задовољена већина народа, може бити јака и корисна као савезник, односно да дуализам као систем није чврст, да Аустрија њиме стоји на стакленим ногама, те да и Француска треба да утиче на то да се он измени.

Никакве сумње нема да су подаци из меморандума, које доноси Фелчак, од прворазредног значаја. Они показују да се Народна странка са Штросмајером на челу није чврсто држала програма о стварању заједничке државе свих Јужних Словена склопљеног са Србијом и који су обе стране прихватиле првом половином априла 1867. Дакле, само десетак дана пре него што је написан меморандум.

Из објективних разлога, од најранијих дана, присиљени да тактизирају, да праве честе политичке заокрете, да стално имају у плану више политичких комбинација, да склапају савезе и да их раскидају, и током 1867. народњаци нису престали с том праксом, него су водили политику на два колосека. Определивали су се за сарадњу са Србијом, вршили су на њу снажан притисак да води активну националноослободилачку политику, да загази чак и у рат с Турском због Босне, али их није напуштала нада да ће дуализам пропасти. Предузимали су чак и значајне кораке да оборе тај нови и још нестабилни систем који је угрожавао њихове класне, а и националне интересе Хрватске. Још никако нису одбацили могућност преуређења Монархије на федералистичким основама, него су тражили путеве за остварење тог новог и у приличној мери обљубљеног система, у којем су видели светлије перспективе за развитак своје земље.

Досад непознати, нови подаци, које доноси Фелчак, у много чему пружају другачију и јаснију представу о политици бискупа Штросмајера и Народне странке. Они у извесном смислу мењају постојеће историографске оцене о српско-хрватским односима и југословенској оријентацији хрватских политичара окупљених око Штросмајера. Несумњива заслуга за то припада Фелчаку, који је, што се тиче пољско-хрватских и хрватско-аустријских и француских односа, добро објаснио и оценио Штросмајеров меморандум. Њему није била позната новија грађа објављена у Југославији која се односи на хрватско-српске односе. (Нигде не помиње књигу В. Вучковића, *Политичка акција Србије у јужнословенским њо крајинама Хабсбуршке Монархије 1859–1874*, Београд, 1965.) Стога се није упустио у подробније и мериторније оцењивање Штросмајеровог меморандума са становишта тих односа, а без њих је немогуће у свим токовима објаснити и сам постанак Хрватско-угарске нагодбе.

С главним ослонцем на већ поменута сведочанства мађарског политичара Антала Ченгерија, у последњој, седмој глави (стр. 196–219) описивањем хрватско-мађарских преговора у Будимпешти 1868. описан је завршни чин настанка Нагодбе. Ту је дата и кратка анализа текста Закона о Хрватско-угарској нагодби.

Упркос наведеним пропустима, који су добрим делом настали из објективних разлога, треба рећи да се Фелчак својом књигом представио као добар зналац хрватске историје. Код њега нема грубих материјалних погрешака и нелогичних оцена. Успео је да схвати и да зађе у многе иначе компликоване односе хрватске политике из шездесетих година прошлог

столећа. Иако доноси мало нових података о самој Нагодби, они су за историју Народне странке и њене југословенске и федералистичке политике од прворазредног значаја. Његова студија представља успео и објективно написан преглед хрватске историје из шездесетих година XIX века, који ће, осим већ поменутих нових аргумената, моћи добро да послужи научним круговима Пољске.*

***Објављено у Зборнику за историју, бр. 1, Нови Сад 1970, стр. 154–157.**

МЕТЕЛ ОЖЕГОВИЋ О ТЕРИТОРИЈАЛНОМ ЈЕДИНСТВУ И ПОЛИТИЦИ ХРВАТСКЕ (1860–1868)

После револуције 1848/9. хрватска национална територија и надаље је остала разбијена. Потпуно одвојене, као засебне целине, биле су Цивилна Хрватска са Славонијом, Хрватско-славонска војна граница и Далмација. Њихови посебни управни апарати појачавали су међусобне разлике настале вековним одвојеним начином живота и специфичним привредним и историјским условима развита. Намерно подржаване покрајинске супротности и достигнути различити степени друштвеног и економског развита представљали су велике препреке, које нису биле у стању да угуше у шездесетим годинама увелико раширене тенденције за уједињење читаве националне територије. Средином XIX века Цивилна Хрватска и Славонија простирала се на површини од 18.315 км² а имала је 865.009 становника. Војна граница протезала се на површини од 19.508 км², где је живело 675.817 становника, Далмација с површином од 12.792 км² имала је 404.499 становника. На укупној површини од 50.615 км² живело је 1,945.325 становника. Њихову већину чинили су Хрвати, али је било и других националности. У Цивилној Хрватској било је 10% Срба, 4% Немаца, а затим Мађара, Чеха, Словака и Јевреја. У Војној граници, осим Хрвата, било је 45% Срба, а у Далмацији, поред већине Хрвата, било је 19% Срба, и 3,9% Талијана.

После слома Баховог апсолутизма национални покрет Хрватске имао је пред собом, осим низа других нимало лаких задатака, и један, који је био најважнији: да оствари уједињење свих покрајина, чија је расточеност подједнако штетно деловала на национални и на привредни развита земље. Управо стога питањем успостављања територијалног јединства бавили су се, с малим изузецима, сви политичари Хрватске. Јединствени у жељи да остваре уједињење, они нису били сагласни у избору политичких средстава и путева којима треба ићи ка циљу. Иако не пресудне, нити једине, те разлике биле су веома значајне у политичкој диференцијацији и формирању политичких странака Хрватске почетком шездесетих година XIX века.

Осим што ћемо у овом раду донети досад непознату промеморију истакнутог хрватског политичара Метела Ожеговића о сједињењу Далмације са Хрватском, указаћемо и на његову политику из шездесетих година, која

је утолико значајнија што се готово у потпуности подударала с политиком Самосталне странке, у којој је Ожеговић играо значајну улогу.

У време пада апсолутизма читава је Хрватска била прожета јаким мађарофилским расположењем. Да би се спасла од евентуалног поновног увођења централизма и насилне германизације, хрватска јавност нашла је излаз у савезу с Мађарима. Свесни да су сами исувише слаби и немоћни да се одупру Бечу, Хрвати, с ретким изузецима, својом огромном већином били су склони да под извесним условима, или чак и безусловно, обнове револуцијом 1848. раскинуту државну везу с Угарском. О тој жељи, више емотивној него рационалној, морали су водити рачуна сви политичари Хрватске без обзира на њихова лична политичка становишта.

Према династији увек лојалан, по свом убеђењу конзервативан, с богатим политичким искуством, добрим личним везама у највишим политичким круговима Беча, као члан Државног савета (*Reichsrat*) добро обавештен, чак и Ожеговић, који никада у прошлости, нити у каснијем животу није био склон савезу с Мађарима, био је тада веома опрезан. Упркос томе што је знао да је Фрања Јосиф био против политичког повезивања Хрвата и Мађара, као и то да је у мају 1860. владар захтевао од бискупа Штросмајера да Хрвати бране целокупност Монархије¹, због општег расположења Ожеговић је током 1860/1. врло озбиљно узео у разматрање идеју ужег савеза између Мађара и Хрвата. У време док је Штросмајер боравио у Бечу као члан Појачаног државног већа, Ожеговић му је из Загреба писао да буде веома обазрив у разговорима с водећим личностима аустријске политике у вези с будућим односом и савезом Хрвата и Мађара, стога што се „u narodu horvatskom sympathia prama Madjarom ne da tajiti”². Почетком јуна 1860. замолио је Ивана Мажуранића да му о евентуалном савезу Мађара и Хрвата писмено изложи своје мишљење. Ако својим решењима успе да обезбеди сва права хрватског народа и аутономију, ценећи његове изванредне способности, предложио му је да о истом предмету напише и једну брошуру, чије би штампање он финансирао.³ Лично није веровао да може доћи до „rokusa sjedinjenja” Хрвата и Мађара. Међутим, као опрезан политичар, који не чека да га догађаји изненаде и претекну, у веома мутним и крајње неизвесним политичким приликама у којима се налазила Монархија после Мађенте и Солферина, он није могао знати у ком правцу ће се развијати њена политика. Сматрао је стога да Хрвати за сваки случај морају озбиљно размотрити све могућности

¹ Писмо Ј. Ј. Штросмајера М. Ожеговићу од 24. V 1860, Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Arhiv JAZU), Korespondencija J. J. Štrosmajera.

² Белешке Амброза Враницанија од 25. V 1860, исто.

³ Писмо М. Ожеговића И. Мажуранићу од 3. VI 1860, Sveučilišna knjižnica u Zagrebu (SKZ), Korespondencija I. Mažuranića R. 5. 844. Интересантно је да је само неколико месеци касније исто то од Мажуранића намеравао да тражи и Штросмајер. Пишући Ожеговићу 3. I 1861. о савезу Хрватске с Угарском, бискуп је подвукао да мисли „da bi od neizmerne koristi bilo, da naš vriedni prezident Ivan Mažuranić njeki u tom obziru projekt učini i meni ga pošalje” (Arhiv JAZU, Korespondencija J. J. Štrosmajera).

политичког развоја, па и евентуални савез с Мађарима. Тражећи мишљење Мажуранића, и сам је у писаној форми изложио своје становиште о савезу Хрвата и Мађара. Свој је текст најпре литографисао и разаслао га политичким истомишљеницима да ставе своје примедбе,⁴ а затим га је објавио у виду брошуре. У њој је заступао мишљење да Хрватска и Угарска могу склопити ужи савез, који ће добро послужити у одбрани против немачке преваге. При свему томе, као подлога читавој политици служила му је Октобарска диплома, јер је био убеђен да Хрвати никако не могу поћи неким правцем који би их оцепио од осталих Словена федералистички уређене Аустрије.⁵

Иако један од најпознатијих политичара Хрватске, и као такав главни кандидат за председника Хрватског дворског дикастерија, Ожеговић није учествовао у раду Банске конференције 1860/1, на коју су иначе биле позване све важније личности земље. У ручном писму од 20. X 1860. цар је наложио бану Шокчевићу да приликом избора личности које мисли да позове на Конференцију има у виду раније уставне одредбе, али да позове и представнике сталеза који пре нису имали политичка права, а „istiću se svojim javnim ili građanskim položajem, talentom, javnim radom ili javnim rovenjenjem”.⁶ Имајући све то у виду, Шокчевић никако није могао заобићи Ожеговића. Напротив, веровао је да би његово присуство на Конференцији користило и Народној странци и царској влади. Стога му је и уручио позив, премда га је Ожеговић обавестио да на Конференцију неће доћи.⁷

Упркос томе што је пре 1848. био један од најактивнијих чланова Хрватског сабора и као такав је биран за нунција на Угарском сабору, не учествујући сада у раду Банске конференције, Ожеговић није суделовао ни у раду Хрватског сабора из 1861. Међутим, када се радило о важним питањима земље, иако изван Сабора, није седео скрштених руку. Нарочиту активност показао је у вези с успостављањем територијалног јединства: развојачењем и прикључењем Војне границе и сједињењем Далмације. Као и све остале националне раднике и њега је веома погодила владарева одлука да не дозволи да Војна граница пошаље своје заступнике у Хрватски сабор. При доношењу ове одлуке Фрању Јосифа, под утицајем највиших војних власти, руководило је неколико разлога. Ствар није само у томе што је Граница представљала најбројнији и најјевтинији извор војске, што је под строго војничким режимом, изолована од политичког збивања, по мишљењу војних кругова, увек могла служити интересима двора већ и у чињеници да Цивилна Хрватска без Војне границе стварно није представљала никакав

⁴ Писмо М. Ожеговића И. Мажуранићу од 11. I 1861, SKZ, Korespondencija I. Mažuranića R. 5. 844.

⁵ Види: *Njekoji spisi iz javnoga političkoga djelovanja Metela baruna Ožegovića Belskoga i Barlabaševačkoga*, Zagreb 1887.

⁶ *Spisi saborski sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije og god. 1861*, knj. I, Zagreb 1862, VIII, IX.

⁷ Писма бана Шокчевића М. Ожеговићу од 2. и од 20. XI 1860, Arhiv JAZU, Listovi Josipa Šokčevića M. Ožegoviću, XV 18/E.

значајан политички фактор. Другим речима, увођењем граничара у Хрватски сабор, по мишљењу Беча, отпочео би процес развојачења и отворио би се пут којим би Граница активно била укључена у политичка збивања. На тај начин она би се извукла испод утицаја и искључиве контроле војних органа, па уместо да и надаље остане у служби династичких интереса и Монархије у целини, оснажила би по пространству и броју становника ограничену, слабу и мало утицајну Хрватску, подигла би њен углед и политички значај и уместо незнатне провинције на југу Монархије појавила би се велика Хрватска с 80.000 обучених војника, о чему би Беч у свима својим политичким комбинацијама и плановима и те како морао да води рачуна.⁸

Због територијалне поцепаности свесни своје слабости, вођи националног покрета Хрватске посматрали су питање Војне границе с истог становишта као и Беч. Разлике су биле у томе што су Хрвати желели оно чега се Беч плашио, па је у њиховом националном програму као кључни проблем постављено питање развојачења и прикључења Војне границе. Тежећи том циљу, они су сматрали да је наступио моменат када се питање Границе мора поставити с пуно озбиљности и радити максималном енергијом. Премда су истом доследношћу захтевали и прикључење Далмације, проблем Војне границе истакли су у први план као прву етапу у остварењу територијалне целокупности. Наиме, у питању прикључења Далмације није представљао препреку само Беч већ и талијанско становништво окупљено у Аутономној странци, на коју се влада са својим плановима увек могла ослонити. Осим тога, народни препород био је у току, па иако у пуном полету, још није створио онако снажну и широку основу какву је имала Војна граница, с искључиво хрватским и српским становништвом, које је у тежњама за уједињењем спречавао само Беч. Оснажена прикључењем Војне границе, Хрватска би као значајнији политички и војнички фактор у захтевима за припајање Далмације свакако имала далеко више успеха. То су били основни разлози због којих је вођство националног покрета Хрватске питање сједињења и развојачења Војне границе ставило у први план.

Тешко је наћи некога од националних радника Хрватске који у општој жељи за развојачењем и прикључењем Војне границе није тим настојањима дао свој допринос. Радило се тада и пером и конкретном политичком акцијом и јавно мњење Хрватске и Војне границе управо је кроз тај рад било припремљено да подупре и прихвати борбу. Када је царева забрана о учешћу граничара на Сабору продрла у јавност и изазвала разочарање и револт, аустријске власти су пажљиво пратиле свако иоле сумњивије и опасније кретање. У том погледу Војној канцеларији у Бечу није промакла активност Метела Ожеговића, бискупа Штросмајера, Амброза Враницанија и Ивана Кукуљевића. У моменту када су у Хрватској, због негативне цареве одлуке о Војној граници, у знатној мери духови били узбуђени, рад тих националних лидера, личности великог

⁸ Документовано и шире образложење о томе види код В. Крестића, *Хрватско-ујарска нагодба 1868*, Београд 1969, 158–185.

уплива и ауторитета, био је за Беч прилично опасан. На предлог грофа Кренвилеа (*Crennville*), првог генерал-ађутанта армије, цар је позвао Штросмајера и скренуо му пажњу на то да је његово деловање у вези с питањем Војне границе „штетно и опасно по државу” и да „своје одличне говорничке способности, као и свој врло велики утицај, који поседује код Јужних Словена, може боље да употреби”. Из истих разлога позвао је цар Ожеговића, Враницанија и Кукуљевића, а можда и неке друге истакнуте политичаре које је Шокчевић имао да предложи. Ожеговићу је владар замерио што је употребио свој немали утицај и што се исувише залагао да Граница пошаље своје заступнике у Сабор, да се развојачи и сједини са Цивилном Хрватском.⁹

Упорност коју су у вези са забраном заступања Границе на Сабору 1861. показали војни кругови и цареви саветници није уродила жељеним плодовима. Притисак јавног мњења и развитак догађаја у Угарској и Хрватској присилили су Беч на попуштање. Само десетак дана после цареве одлуке о Граници, 2. априла 1861, почео је да ради Угарски сабор. Бранећи у револуцији 1848. донесене законе и заузевши према Бечу у великој мери непријатељско држање, Угарски сабор је већ на самом почетку заседања дошао у сукоб с бечком владом. Хрватски сабор, иако у једној напетом ситуацији, пун незадовољства због питања Границе, почео је свој рад у сасвим умереном тону. Али, након свечаног устоличења бана Шокчевића, иза расправе о саборском пословнику, а у вези с верификацијом саборских заступника, на седмој саборској седници, 26. априла покренуто је питање целокупности Сабора, односно територијалног јединства Хрватске. У извештају Средишњег верификационог одбора констатовано је да на Сабору нема заступника Војне границе, Далмације с Кварнерским острвима, Међумурја, Истре и неких срезова који су некад били у склопу Вараждинске жупаније а у то време су се налазили у округу Крањске. У вези с прикључењем Далмације и Војне границе одбор се превасходно позвао на историјско право, али је осим сједињења тражио и развојачење Границе смело истакавши да је све то „и одлучној волји Крајишниках”.¹⁰ На дневни ред Сабора тиме је постављено кључно питање хрватског националног програма и после преганања иза кулиса проблем Границе доспео је пред јавност, која је у том погледу била одлучна. Приликом дебате о Граници чланови Сабора били су једнодушни и решили су да једном представком од цара затраже да се Крајина развојачи, да се сједини с Хрватском и да се позове на Сабор.¹¹ Представку је израдио посебни одбор, па кад је у Сабору прихваћена, 8. маја једна депутација од 25 заступника изашла је с њом пред цара.¹² Већ сутрадан Фрања Јосиф делимично је изашао у сусрет захтевима Хрватског сабора. Дозволио је да Гра-

⁹ Kriegs Archiv Wien, Militär Kanzlei 1861/941.

¹⁰ *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije god. 1861*, Zagreb 1862, 42.

¹¹ Исто, 62, 70, 71.

¹² Представку види у делу В. Šuleka, *Naše pravice*, Zagreb 1886, 363–371; *Spisi saborski 1861*, II, 31–35.

ница, на основу изборног Закона из 1848, учествује у раду Сабора само док се не заврши расправа о државноправним питањима, али је одбио захтев о развојачењу и сједињењу, што је у круговима саборских заступника и изван њих изазвало велико незадовољство.¹³

Увидевши да двор и војни кругови не желе више да попуштају и да у том тренутку нема никаквих изгледа за развојачење и присаједињење Границе Хрватској, Ожеговић, који због царске опомене у том правцу више ништа није могао да ради, покушао је сада да учини нешто више у вези са сједињењем с Далмацијом. Штросмајер га је обавестио 26. априла 1861. да је Народна странка у Далматинском сабору одлучила да пошаље владару једну депутацију која ће тражити да се Далмација и Крајина сједине са Хрватском. Већ тада му је бискуп јавио да ће у истом циљу у Беч доћи и депутација Хрватског сабора. Изразио је уверење да би било најбоље да се обе депутације споје и замолио га је да се и једнима и другима нађе при руци.¹⁴ Пошто су далматински аутономаши, с Бајамонтијем на челу, осујетили ту намеру народњака одлучивши да сви саборски заступници пођу у Беч¹⁵, то Ожеговић није могао ништа да им помогне. Међутим, како се као члан Државног савета налазио у Бечу, чим је сазнао за садржај представке Хрватског сабора којом је тражено успостављање територијалне целокупности, одмах је написао и највишим државним органима предао једну промеморију о прикључењу Далмације Хрватској и Славонији.¹⁶ Промеморија је имала да послужи владару као полазна основа за одговор на представку. На самом почетку подвучена је важна улога „хрватско-српске нације”, која је у свима судбоносним временима била снажан ослонац престола и целокупности Аустријске монархије. Значајна у прошлости „хрватско-српска нација”, иначе у процесу сазревања и буђења, по писању Ожеговића, још значајнију улогу имаће у будућности. Овом тврдњом он је завршио уводну реченицу логично претпостављајући да се закључак сам по себи намеће и да није потребно даље образлагати да је у интересу саме династије да ради на успостављању територијалне целокупности хрватских земаља и на снажењу увек лојалне и двору привржене „хрватско-српске нације”.

Како је читава Аустрија била изграђена на историјском праву и легитимизму, то се Хрватска у захтевима за успостављањем територијалног јединства није могла позивати на своје природно и етничко, него на историјско право. У већем делу промеморије и Ожеговић се стога позивао на историјско право. Он се, међутим, није упустио у дубоку историјску прошлост, него је пошао од Хрватског сабора из 1848, који је у својој адреси навео читав низ правно-историјских доказа да је Далмација интегрални део Троједне краљевине. Свесно избегавајући истицање етничког права на Далмацију, Ожеговић није пропустио да каже да њено уједињење са Хрватском

¹³ *Dnevnik sabora 1861*, 90; Šulek, n. d., 371–372; *Spisi saborski 1861*, II 61.

¹⁴ Писмо Ј. Ј. Штросмајера од 26. IV 1861, Архив ЈАЗУ, Korespodencija Ј. Ј. Štrosmajera.

¹⁵ G. Novak, *Prošlost Dalmacije*, II, Zagreb 1944, 376.

¹⁶ Промеморију види у прилогу.

жели читав хрватски народ, да од тога очекује процват своје будућности и да га с народом у Далмацији везује не само иста национална припадност већ и историјска традиција. С одређеном тенденцијом истакао је да није само у националном хрватском, него и у аустријском државном интересу да подржава и у сваком погледу помаже Словене у Далмацији, те да тиме предупреди и обеснажи сплетке аутономаша, „који своје погледе упиру на Италију”. Иако су по броју мали, у материјалном погледу аутомаша су јаки, уживају немали друштвени углед, па због свега тога имају велики утицај на масе, утолико већи што их у свему помажу чиновници и верски органи Далмације. Ожеговић је подвргао оштрој критици политику бечке владе, која је поводом покренутог питања о сједињењу у Хрватском сабору 1848. заједно с италијанским аутономашима у Далмацији радила против уједињења.

Прелазећи на најновије догађаје после слома апсолутизма, писац промеморије није пропустио да каже да владар није био против сједињења Далмације са Хрватском ни у време објављивања Устава од 4. марта 1849, ни годину дана касније, када је издао патент од 7. априла 1850. Како у Уставу, тако и у патенту, речено је да ће посредством државне власти посланици Далмације преговарати о условима сједињења са Хрватским сабором и да ће резултате преговора поднети цару на потврду. Стога што се у време апсолутизма нису могли водити ти преговори, питање сједињења с Далмацијом поново је покренуто на Банској конференцији у Загребу 1860. С тим у вези Ожеговић се позвао на царска ручна писма од 5. децембра 1860, и 21. фебруара 1861, као и на Фебруарски патент наглашавајући да је у свима тим актима дошла до изражаја „изричито позитивна царска воља о уједињењу Далмације и Хрватске”. Упркос томе, каже он, отвореном злоупотребом службеног положаја и насилним средствима, далматинској бирократији пошло је за руком да уз помоћ аутономаша изигра царске наредбе и осујети све преговоре о уједињењу. Тај поступак одобравали су чак и владини органи, који су нетачно тврдили да одашиљање посланика Далматинског сабора на преговоре у Загреб није једноставно одбијено, него само одложено док се не уреди државни однос између Хрватске и Угарске.

Изиравање царских настојања у вези са сједињењем Далмације и Хрватске од стране италијанске бирократије, написао је Ожеговић, представља највећу опасност за интересе „југословенске нације”. То изиравање царске воље не може остати без последица по поверење „југословенске нације у царску владу и превишњу жељу да се Хрватска и Славонија, у складу с уставним прописима, уједине с осталим земљама Троједне краљевине”. Због свега тога аутор промеморије је подвукао да је наступио последњи тренутак да се прекине с двочинном политиком и опасним преганањима око уједињења Далмације. Да би се то постигло, Ожеговић је сматрао да на представку Хрватског сабора, којом се, између осталог, тражило уједињење с Далмацијом, владар треба да одговори да у принципу дозвољава уједињење а да само питања начина и услова под којим ће се оно извести могу да буду

предмет расправа између једног и другог сабора. Да би расправе око уједињења биле што успешније, предложио је да се за то одреди неко, за обе стране погодна место, као што је Ријека. Окупљени сабори би ту већином гласова имали да реше сва питања. Коначне одлуке, које би обавезивале обе стране, биле би поднете владару на санкцију, а затим би се постепено остваривале у пракси. Одмах после тога Далмација би, према одредбама Фебруарског патента, изабрала и послала своје заступнике у *Reichsrat*.

Како је гувернер Далмације, барон Мамула као владин експонент био против уједињења, Ожеговић је тражио да га владар одмах удаљи с дужности и да му при томе отворено и јавно стави до знања да у њега нема поверења, да је неподесан, неодговоран и својевољан. На место Мамуле „као законитог поглавара” Далмације предложио је бана Шокчевић, а за вице-гувернера неког од виших официра: Ђуру Јелачића, Јосипа Филиповића, Јосипа Мароичића или Гавру Родића. Дворског саветника Рознера Ожеговић је окарактерисао као неспособног и сплеткароша, па је предложио да на његово место буде постављен министарски саветник Јосип Флик, правник Бурати-Саксић др Иван или далматински намеснички саветник Замлец. С обзиром на то да се на челу Призивног суда у Задру налазио човек који није знао „илирски језик”, то је њега требало сменили и поставити неку подеснију особу, која би уз то била одана идеји сједињења Далмације са Хрватском. Промене у највишим судским институцијама Далмације Ожеговић је захтевао стога што су у њима радили углавном аутономаши, који су против народњака покретали судске поступке и кажњавали их и за најневинија дела. Зато је у промеморији захтевао да се једном царском одлуком укину све казнене оптужбе подигнуте против особа осумњичених за рад на уједињењу Далмације са Хрватском. С тим у вези тражио је да владар помиљује Стјепана Ивичевића, којем је због велеиздаје, учињене наводно још 1821, поништен мандат за Далматински сабор 1861. Помиловање би представљало „доказ превишне награде” за патриотски рад Ивичевића, којем би се, према предлогу Ожеговића, могло дати и звање апелационог саветника Хрватске дворске канцеларије или саветника Призивног суда у Задру.

Никакве сумње нема да је Ожеговић настојао својим предлозима да издејствује такве одлуке владара којима би се недвосмислено ставио на страну Народне странке и јавно и отворено би показао своје незадовољство политиком аутомаша. Он је, међутим, свесно и с одређеном намером изједначио интересе Јужних Словена с интересима Хабзбуршке монархије и двора, а непријатеље једних прогласио је за непријатеље других. То је нарочито дошло до изражаја у завршном делу промеморије, где је речено да се само усвајањем изнетих предлога може постићи повољан резултат који ће моћи да задовољи не само оправдане захтеве „југословенског народа” него и интерес аустријске државне заједнице. У исто време тиме би биле онемогућене све непријатељске махинације непомирљивих противника Аустрије и југословенских народа.

Као што се могло и очекивати, владар није усвојио предлоге изнете у Ожеговићевој промеморији. У одговору на представку Хрватског сабора о Далмацији није било ни речи. Међутим, 11. маја 1861. хрватски канцелар Мажуранић јавио је Шокчевићу да је владар задржао право на решење о сједињењу Далмације с Хрватском и Славонијом.¹⁷

Непопустљиви став Фрање Јосипа и највиших политичких кругова Беча у вези с успостављањем територијалног јединства Хрватске није остао без политичких последица у даљем раду Метела Ожеговића. Врло брзо дошао је до закључка да се од династије не могу очекивати никакве добити на темељу раније учињених услуга и верности. Средином августа 1861. министар Шмерлинг отворено му је рекао да, уколико Хрватски сабор не пристане на начела изнета у Октобарској дипломи и Фебруарском патенту, не може бити ни речи о сједињењу Далмације с Хрватском. Ожеговић је знао да је владар дао реч да ће дозволити уједињење Далмације ако се Хрвати покажу лојални и ако у Сабору прихвате Фебруарским патентом проглашену идеју аустријске целокупности. У владареву реч није сумњао и сматрао је да у политици не може да влада другачије начело, осим оног које је, говорећи о територијалним захтевима Хрвата, изрекао Шмерлинг: „do ut des, facio ut facias”.¹⁸

Под притиском јавног мњења донедавни заговорник савеза с Мађарима, Ожеговић је сада био против њега. Он није видео какве би користи имали Хрвати ако би се везали за Мађаре, „koji Slavjanskoj narodnosti o glavi rade”, осим што би их снашла иста судбина, која би их погодила подједнаким опсадним стањем и незаконитим управљањем земљом путем краљевских комесара. На све могуће начине, нарочито преко бискупа Штросмајера, он је покушавао да утиче на рад Сабора, који је био спреман да у начелу прихвати савез с Угарском. Био је убеђен да ће Хрвати тиме везати себи руке, па је тражио да Сабор у исто време призна основна начела проглашена у Октобарској дипломи и Фебруарском патенту, да не прекида свој однос с Аустријом, него да, као и Сабор из 1848, донесе закључак да између двеју држава постоје неки заједнички интереси.¹⁹ Уколико Сабор не буде хтео да прихвати Октобарску диплому и Фебруарски патент, сматрао је да ће тиме хрватски национални захтеви, па и они о територијалном јединству, сасвим пропасти и да се Хрвати ничему добром неће моћи надати. Визионарски је наслутио да ће се Мађари једнога дана споразумети с Аустријом, а да ће владар тада Хрвате, „као narod, na koga se oslonit ne može”, без милости жртвовати Мађарима, од којих ће, без икакве заштите, сто пута горе невоље доживети од оних које су већ преживели.²⁰

¹⁷ *Spisi saborski 1861*, II 62.

¹⁸ Писмо М. Ожеговића С. Ивичевићу од 13. VIII 1861, *Državni arhiv u Zagrebu, Spisi obitelji Ivičević Stjepana K. I.*

¹⁹ Закључак Хрватског сабора из 1848. о односу с Аустријом види код Ј. Šidaka, *Historijska čitanka za hrvatsku povijest*, Zagreb 1952, 195–197.

²⁰ Цитирамо писмо од 13. VII 1861.

Када је Сабор 23. јула 1861. усвојио 42. члан Закона, којим је пристао да под одређеним условима Хрватска заснује нови државноправни однос с Угарском, 24. јула је на дневни ред стављено питање признавања Фебруарског патента. Сабор је 3. августа донео једногласну одлуку да Хрватска и Славонија не пошаљу своје представнике у *Reichsrat*, како је захтевано Фебруарским патентом. Међутим, повећа група политичара из Народне странке, са својим првацима на челу, сматрала је да тиме што су Хрвати одбили да иду у *Reichsrat*, с чиме су се и сами сложили, није исцрпено питање односа с Аустријом. Већ на следећој саборској седници, од 5. августа, радили су на томе да продуже дискусију о државноправном односу Хрватске с Аустријом. Желели су да Сабор призна да између поменутих држава постоје заједнички интереси који се могу регулисати уставним путем преко једног међудржавног уговора. Били су свесни да таква политика неће наићи на симпатије јавног мњења, које због превелике мржње према Бечу још није у том моменту било у стању да о будућности Хрватске расуђује хладно и трезвено. Мало водећи рачуна о свом угледу, а више се бринући да својој земљи обезбеде што шире могућности за развитак, борили су се за врло непопуларну одлуку, за коју се иначе залагао и Ожеговић. Желели су да Сабор призна заједничке послове с Аустријом, бар у границама у којим је то 42. чланом Закона регулисано према Угарској. Конкретно, према тзв. Прициној изјави, за коју су се они залагали, осим личности владара, признање заједничких интереса односило би се и на економске и финансијске послове и на ствари заједничке одбране.²¹ Тиме су хтели Хрватској да оставе отворен пут и одрешене руке и према једној и према другој страни, а не да се вежу само за Угарску и тако ослабе своје позиције према Аустрији. То је било у потпуном складу с политичким схватањима Метела Ожеговића. Код вођства Народне странке владало је уверење да у стању унутрашње кризе Монархије, у врло мутним и неодређеним спољнополитичким приликама, крај веома слабих националних снага, баш због врло неизвесног политичког развитака, не би било паметно одбити сваку директну државноправну везу с Аустријом. Осим тога, за повољно решење односа с Аустријом везивали су и сједињење Далмације, Кварнера, дела Истре и Војне границе са Цивилном Хрватском.

Жеља првака Народне странке и Метела Ожеговића није се остварила. Већина саборских заступника, задојена мржњом према Аустрији или сувише привржена Угарској, са 69 : 46 гласова одбила је да призна ма какве заједничке послове Хрватске с Аустријом, што је било у супротности са закључком Хрватског сабора из године 1848, на који се позивао и Ожеговић. Каснији развитак догађаја показао је да је Ожеговић био у праву и да је свако негирање заједничких послова с Аустријом имало штетних последица. У том погледу испоњени опортунизам вођства Народне странке, по свој

²¹ *Spisi saborski 1861*, II 242–250. (нису тачне тврдње Ј. Хорвата које је изнео у *Političkoj povijesti Hrvatske*, 241 и у делу: *Ante Starčević*, Zagreb 242, 273, да је предлагао да се иде у *Reichsrat*).

прилици, донео би Хрватској више користи. Не признавши никакву правну везу с Аустријом, осим личности владара, Хрвати су се напросто бацили у наручје Угарске и када је Беч променио своју политику и ступио на поље дуализма предавши Хрвате Мађарима, сама Хрватска није имала довољно снаге да се извуче из снажног загрљаја Угарске. Стога је одлука од 5. августа имала далекосежних политичких последица јер је у извесном смислу припремила терен за лакше провођење дуализма. Незадовољан њоме, Фрања Јосиф је својим отписом од 8. новембра 1861. распустио непокорни Хрватски сабор не дозволивши уједињење Војне границе и Далмације с Цивилном Хрватском.²² Тиме су се обистиниле неповољне слутње Метела Ожеговића, који је од тада па до пада министра Шмерлинга 1865. још чвршће био уверен да Хрватска у националном погледу може даље напредовати и имати стварне користи само ако се споразуме с централном владом у Бечу.

За разлику од Ожеговића, хрватски федералисти са Штросмајером на челу мало су веровали у цареву реч и у обећање бечке владе да ће се сјединити Далмација с Хрватском ако Хрвати прихвате начела изнета у Фебруарском патенту. Много пута преварени, плашили су се да ће их Беч изиграти празним обећањима и искористити као средство политичког притиска у својој борби с Мађарима. Стога су тражили да цар најпре учини конкретне кораке, а да не даје само „gole reči bez ikakva znamenovanja”. Сматрали су да су Хрвати и Срби у Хрватској поднели многе жртве у борби за одбрану Аустрије против Турака и да би њиховим жељама и стога требало изаћи у сусрет. Али, оно што је, по њиховом мишљењу, много важније и о чему би династија морала више да поведе рачуна, био је значај Хрвата у предстојећем решавању источног питања. Наглашавали су да се династија при решавању тог питања може окористити Хрватима само ако учини нешто на њиховом јачању и на придобијању пољуљаног поверења, а и једно и друго може постићи остварењем територијалног интегритета Хрватске. Ако у вези с уједињењем Хрватске династија и влада не ураде ништа, наговештавали су да се то може постићи револуционарним путем, којим они неће поћи, али који ће се одвити мимо њихове воље.²³

Ожеговић је сматрао да су ти планови бискупа Штросмајера и његових истомишљеника у теорији леви, врло привлачни, чак и идеални, али да се Хрвати једном за свагда морају њих одрећи пошто им „manjkaju faktori potrebiti za njihovo oživotvorenje”. Упозоравао је лево крило Народне странке да живи под опсеном пошто игнорише препреке које стоје на путу „krasnim idealima” националног развитка Хрватске.²⁴ Као један од најистакнутијих

²² *Spisi saborski 1861*, III 287–294.

²³ В. Крестић, н. д.

²⁴ С тим у вези писао је Штросмајеру: „Nu dosta o tom, jer znam da me razumiete, samo treba da se odvažite skinuti s očiju ono bojadisano staklo, preko kojega Vam se glavna pitanja sadašnjosti predstavljaju sasvim u drugoj slici nego se nalaze u istini. Znam da ja, da je teško odreći se obljubljenih ideah i nada, kojimi se naša duša pita. Nu svakako je bolje upoznati se s golom istinom i silom stvarih, koja Boga ne moli, te gledati da se spasi onoliko koliko je moguće nego

представника крајњег десног крила Народне, доцније Самосталне странке, с кристално јасним политичким схватањима и одређеним циљевима, он је настојао да убеди Штросмајера и његове следбенике да су на погрешном путу, да је неопходно вратити хрватску политику на позиције Сабора из 1848, да треба признати целокупност аустријске државне заједнице и послати заступнике у *Reichsrat*. Опозицију против бечке владе и њених централистичких планова, која је дошла до пуног изражаја на Сабору 1861, а затим у жупанијама и дневним листовима, најоштрије је осуђивао. Веровао је да без пристанка владе ни сам цар неће бити у стању да испуни захтеве Хрвата, који својим нелојалним држањем не заслужују поверење.

Присталица централистичког државног уређења Монархије, Ожеговић је био спреман да се на штету Хрватске одрекне многих прерогатива у корист аустријске целокупности. Чврсто везујући национални развитак Хрватске за опстанак Монархије, он је претпостављао националне интересе Хрвата интересима читавога Царства. Био је убеђен да ће опстанак Хрвата бити обезбеђен само „ако је *cielokupnost carstva obezbedjena*”. У противном, упозоравао је: „ако *progradne carstvo, propast ćemo bez dvojbe i mi*”. Развијајући даље ту своју лојалистичку и реакционарну идеју и убеђујући Штросмајера да је на погрешном политичком путу, Ожеговић је написао: „*Buduć dakle da spašenje carstva stoji u prvoj liniji kao najviša sverha kojoj se manji inetresi moraju tim više subordinirati, jer su inače i ovi sasvim upropašćeni, to je sasvime naravno, da i mi moramo kao jedan znameniti faktor višoj sversi carstva kao valjano sredstvo služiti te nemožemo zahtievati, da se našim interesom subordiniraju interesi čitavoga carstva.*”²⁵

Непосредно после слома апсолутизма убеђени федералиста, по распуштању Хрватског сабора из 1861. Ожеговић се преобратио у једног од најдоследнијих поборника централизма. Због територијалног јединства Хрватске током 1860/1. присталица опортунистичке политике, после тога, за све време Шмерлинговог провизорија, по својим аустрофилским схватањима, по спремности да до најужих граница сузи хрватску аутономију или је се чак и одрекне на рачун централне власти у Бечу, није му било равна чак ни у најужим круговима Самосталне странке.²⁶ Због свега тога био је изложен жестокима нападима опозиције, па и самог бискупа Штросмајера, с којим је иначе био у пријатељским односима.²⁷ Када је због унутрашњополитичке

udubsti se u pravac, kojega izvesti nismo kadri, i za kojim idući iskusit ćemo sijaset jadah, te izgubiti još i ono malo dobra, što smo do sada više srećom nego mudrostiju stekli” (препис писма М. Ожеговића од 6. II 1862, Архив ЈАЗУ, Korespondencija J. J. Štrosmajera).

²⁵ Исто.

²⁶ О централистичкој политици и о одрицању од хрватске аутономије и старе конституције види: R. Bičanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750–1860)*, Zagreb 1951, 357, 358.

²⁷ Када је у 27. броју *Pozoga* из 1863. изашао чланак *Još jednom hoćemoli u Reichsrat*, Ожеговић је по стилу и по језику и по изложеним мислима наслутио да га је написао Штросмајер и признао је да има добрих идеја и узвишених мисли. Међутим, то је овако прокоментаришао:

кризе и спољнополитичких заплета 1865. владар био принуђен да напусти централистичку политику, заједно са Шмерлингом морао је напустити свој положај и хрватски канцелар Мажуранић. За место канцелара било је више кандидата, а највише се писало и говорило да ће Мажуранића заменити М. Мразовић, Л. Хеленбах, Штросмајер, Л. Пејачевић, И. Зидарић и Ожеговић. Међутим, још пре но што је Мажуранић био смењен, заједно с Ожеговићем покушао је да измири Самосталну и Народну странку. Обојица су осетили да се поразом централизма појавила опасност од дуализма. Како су и самосталци и народњаци били против дуализма, то им ништа није изгледало природније него да се удруже против хрватских униониста, с којима је Народна странка тада још увек била у коалицији. У договору с Мажуранићем, Ожеговић је 23. маја 1865. писао Штросмајеру и, позивајући се на његов углед, способности и друге врлине, тражио је да се ради што успешније борбе против Мађара стави на чело јединствене Народне странке. Како је од Мразовића дозволио да бискуп намерава да иде на лечење у Јамницу, Ожеговић га је молио да путује преко Беча, где би се задржао неколико дана и за то време с њим и Мажуранићем о свему поразговарао. Предложио му је да се пре пута договори са својим људима, с Рачким и Мразовићем, а можда и с Брлићем и Ткалцем, о програму Народне странке, који би, пре но што се оснује један независни народни лист, против којег ништа нема ни Мажуранић, требало објавити у некој књижици. Даље је Ожеговић писао: „Nazore ove bi s druge strane pred cilim slavjanstvom i našim narodom naročito predbiežno mogao zastupati list D-ya²⁸, i tak bi si duhovi ponešto pripravljali na odlučan čas, koi će, kako se ja jako bojim, naše ljude zateći sasvim nespremne, dočim naši protivnici rade složno po planu za nas ubitačnom, kao što je očevidno u potpunom sporazumljenju s Madjari, o čem ja imam dovoljnih data, a to ćete sigurno i Vi još bolje znati.”²⁹

Покушај Ожеговића и Мажуранића да у борби против дуализма обједине националне снаге и своју странку удруже са странком Мразовића и Штросмајера није успео, као што ни једном од поменутих кандидата није пошло за руком да стане на чело Хрватске дворске канцеларије. Када је после пораза Аустрије у рату с Пруском 1867. уведен дуализам, чиме је дефинитивно одбачена идеја централизма и федерализма, Ожеговић се последњи пут појавио као политичар 1868. једном анонимном брошуром, којом је оштро осудио дуализам и Хрватско-угарску нагодбу.³⁰

„Strele svoje upravo je uperio proti meni, u meni kao takovom hervatskom dostojanstveniku, koji uz Reichsrat prijanja nagadjajuć dopisnika agramerice; što da nisam, već da je general barun Neustädter lahko bi bio mogao od svojih zagrebačkih korespondenata doznati” (писмо Ожеговића С. Пејаковићу од 7. II 1862, Архив ЈАЗУ, Оставина С. Пејаковића XV 29).

²⁸ Односи се на Делфинија (*Delpiny*) и његов лист *Zukunft*, који је заступао федерализам.

²⁹ Писмо М. Ожеговића Ј. Ј. Штросмајеру од 23. V 1865, Архив ЈАЗУ, Кorespondencija Ј. Ј. Штросмајера.

³⁰ *Der alte Verband und neue Ausgleich mit Ungarn – von einem Kroaten*, Wien 1868.

PRILOG

PROMEMORIA

ÜBER DEN ANSCHLUSS DALMATIENS ZU CROATIEN UND SLAVONIEN³¹

Die Wichtigkeit, welche die kroatisch-serbische Nation in jeder verhängnißvollen Zeit, als die kräftigste Stütze des Thrones und der österreichischen Gemischtmonarchie behauptete, tritt vom Tage zu Tage bedeutender hervor, wenn man die eigenthümlichen Verhältnisse und das mit gewaltiger Kraft sich regende Selbstbewußtsein dieser Nation mit aufmerksamen Auge verfolgt.

Wie so viele früheren Landtage, so hat auch der croatisch-slavonische Landtag im Jahre 1848 auf Grund diplomatischer Ansprüche dieser Königreiche auf Dalmatien gebethen, die Wiedervereinigung dieser Provinz als ergänzenden Theiles des dreieinigen Königreiches sammt den Inseln Veglia, Cherso und Lusin mit Kroatien und Slavonien anzuordnen.³² Diese Vereinigung bildet einen der heißesten Wünsche der croatischen Nation, indem sie das Aufblühen ihrer schönen Zukunft nur so für möglich hält, wenn sie mit jenen jenen Theilen in eine nähere politische Verbindung treten kann, zu welchen sie eben so die Bande der Nationalität, als die geschichtlichen Erinnerungen hinziehen, worunter Dalmatien allerdings obenansteht.

Abgesehen nun von jenen Rechtsansprüchen auf Dalmatien, als einen integrierenden Theil der vereinigten Königreiche, welche der croatisch-slavonische Landtag im Jahre 1848 in seiner Adresse entwickelte, als Beleg hiezu anführend:³³ daß schon die ersten kroatischen Könige ihren Thron in Dalmatien festsetzten, ja selbst die Bane Kroatiens daselbst Donationen verliehen hatten, daß ferner der Kaiser Franz I. seligen Andenkens als König von Kroatien, also durch das Recht und mit den Waffen der Kroaten, nämlich der Gränzer und der Bandlerial-Insurrection, die es im Jahre 1813 vom Feinde erobert haben, Dalmatien erlangte, daß endlich, der durch den Krönungseid im Jahre 1830 bestätigte 5. Gesetzartikel desselben Jahres mit der beschlossenen Reincorporation der zur ungarischen Krone gehörigen Landesgebieth, Zeuge der damaligen Landtagsakten, - auch die Reincorporation Dalmatiens, als eines zum Körper des dreieinigen Königreiches gehörigen Theiles, verfügte, und sich darauf stützend jene auf dem Rechte begründete Bitte feststellte: daß Dalmatien, und die, wiewohl gegenwärtig mit Istrien verwalteten, von Altersher jedoch zu Kroatien gehörenden Inseln, Veglia, Cherso und Lusin mit Kroatien und Slavonien in einen Länderkörper wieder vereinigt werden, so kann man in der That nicht umhin zu gestehen, daß es nicht allein

³¹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Politisches Archiv I, Varia Generalia, 1861, Karton 681.

³² У XI члану Закона Хрватског сабора из 1848, између осталог, стоји: „Да се краљевина Далматинска као сјеловити дио са троједном краљевином сједини...“ (Šulek, n. d., 258).

³³ Адресу Хрватског сабора од 10. јуна 1848, на коју се позива Ожеговић, види код Рејаковић Степана, *Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848*, Wien 1861, 77, 78.

im nationalen croatischen, sondern auch im österreichischen Staats-Interesse von der größten Wichtigkeit ist, die slavischen Sympathien in Dalmatien zu schützen und ihnen allen möglichen Vorschub zu leisten, um durch dieselben die Umtriebe, der nach Italien ihre Blicke richtenden italienischen Parthei zu paralysiren, welche an der Zahl zwar gering, aber durch ihre Verwegenheit und dadurch stark ist, daß sie vermöge ihres Wohlstandes und ihrer gesellschaftlichen Stellung eigen großen Einfluß auf die Masse ausüben kann, und überdieß unbegreiflicher Weise von den Beamten und Religionsorganen stets begünstiget wurde.

Der im Monate Dezember 1848 zum Gouverneur Dalmatiens ernannt gewesene Banus Jellacic hat zwar noch vor dem Landtage des Jahres 1848 und jener Landtag selbst laut des 6. Landtags-Artikels eine Proclamation an die Dalmatiner mit der Aufforderung erlassen, daß sie sich am gemeinschaftlichen Landtage betheiligen und aus allen Kräften dahin arbeiten mögen, mit ihren kroatisch-slavonischen Brüdern zu einem Ganzen baldigst vereinigt zu werden.³⁴ Allein alle diese Schritte blieben bei der hemmenden Entgegenwirkung der Regierungsorgane, welche in dieser Beziehung mit der italienischen Parthei Hand in Hand gingen, ohne Erfolg.

Als sodann am 4. März 1849 für das gesammte Kaiserthum eine Reichsversammlung a. g. (allergnädigst – V. K.) erlassen wurde, da fanden sich Seine kaiserlich königliche apostolische Majestät bestimmt im § 73 derselben Folgendes, mit Berücksichtigung des vom croatisch-slavonischen Landtage ausgesprochenen Wunsches allergnädigst auszusprechen:

*„Abgeordnete aus Dalmatien werden mit der Landescongregation der Königreiche Kroatien und Slavonien, unter Vermittlung der vollziehenden Reichsgewalt, über den Anschluß und die Bedingungen desselben verhandeln, und das Ergebniß der Sanction des Kaisers unterziehen.“*³⁵

Dasselbe wurde in dem, über die croatisch-slavonischen Landtagsbeschlüsse vom Jahre 1848 am 7. April 1850 erlassenen Patente vollinhaltlich wiederholt.³⁶

³⁴ Прва Јелачићева прокламација објављена је 19. априла 1848. У њој он каже: „Ich bin von Seiner Majestät unserm Könige auch zum Banus von Dalmatien ernannt worden: ich hoffe daher mit Zuversicht von der Gerechtigkeit unseres Königs und von dem kräftigen Willen der Nation, das diese meine Ernennung nicht beim blossen Titel verbleiben werde. – Das ruhmreiche Dalmatien war einst Bundesgenosse, und zwar nicht nur nach der Geschichte, sondern auch nach der geografischen Lage, nach dem Blute, nach der Brüderlichkeit, und nach dem Titel, welchen seit altersher bis auf den heutigen Tag die Bane Kroatiens führen“ (исто, 2); члан VI Закона из 1848. гласи овако: „Sa žalošću opazivši sabor ovaj, da dočim su ovi sabor braća Česi, Srblji i Slavonci posjetili, i sakupljeni narod hrvatsko-slavonski po svojih poslanicah pozdravili, od braće Dalmatinacah, akoprem pozvanih, na ovomu saboru niti jedna se duša ukazala i pojavila nije – Zaključi i opet na nje izdati jedan bratinski proglaš, i pozvati ih, da kao cjeloviti dio trojedne kraljevine sve sile upotrebe, da se što prije s braćom hrvatsko-slavonskom slože i stope“ (Šulek, n. d., 253); Јелачићеву прокламацију Далматинцима од 10. децембра 1848, објављену на основу VI члана Закона, види код Рејаковића, n. d., 114.

³⁵ Упореди: Рејаковић, n. d., 192.

³⁶ „O priklopljenju Dalmacije kraljevinam Hrvatskoj i Slavoniji, i o uvjetih priklopljenja istoga“ – каже се у патенту – „volja je naša, da po § 73. državnog ustava poslanici Dalmacije i zemaljski sabor Hrvatske i Slavonije pod posredovanjem izvršujuće vlasti viećaju o predmetu tom, i posljedak da se podnese carskomu našem potvrdjenju“ (исто, 232; Šulek, n. d., 330).

Doch durch volle 10 Jahre geschah zur Vollziehung dieser kaiserlichen Zusicherung gar kein Schritt. Denn erst im Jahre 1860, nachdem mit dem allerhöchsten Diplom vom 20. Oktober 1860 die Wiederherstellung der verfassungsmäßigen Rechte aller Kronländer Österreichs, und demzufolge die Einberufung einer Banal-Conferenz in Agram zur Berathung der, auf die Durchführung dieses Diploms sich beziehenden Gegenstände allergnädigst beschlossen wurde, fanden sich Seine kaiserlich königliche Apostolische Majestät über eine, von der Banal-Conferenz dießfalls gemachte Vorstellung veranlaßt, mit dem allerhöchsten Handbilleto vom, 5. Dezember 1860 an den Banus von Croatien Folgendes zu erklären:

Bezüglich der Vereinigung Meiner Königreiche Kroatien, Slavonien und Dalmatien bin Ich geneigt, auf die zu Meiner Kenntniß gelangten Wünsche einzugehen, indem Ich zugleich die nöthigen Verfügungen treffen lasse, daß behufs einer erschöpfenden Prüfung und allseitig befriedigenden Regelung dieser Frage Abgeordnete aus Meinem Königreiche Dalmatien zur Verhandlung derselben mit der Banal-Conferenz zusammentreten.³⁷

Doch als mehrere der, vom Gouverneur Dalmatiens aufgeforderten Vertrauensmänner sich nach Agram zur Berathung dieser Angelegenheit begeben wollten, wurde ihnen von demselben bedeutet, da sich nicht alle Vertrauensmänner an dieser Berathung betheiligen wollen, so können diese oben auch ihre Mission unterlassen und so wurde abermals die allerhöchste Verfügung durch die Umtriebe der dalmatinischen Bureaukratie zum großen Nachtheil des allerhöchsten kaiserlichen Ansehens vereitelt.

Hierauf gelangte eine neuerliche energische Vorstellung der Banal-Conferenz an den allerhöchsten Thron³⁸, und es wurde über dieselbe mit dem allerhöchsten Handbilleto vom 21. Februar laufenden Jahres dem Ban von Kroatien folgende allerhöchste Entschleißung intimirt:

„In Bezug auf Dalmatien finde Ich Sie, im Nachhange zu Meinem Handschreiben vom 5. Dezember 1860 in die Kenntniß zu setzen, daß ich zugleich Meinen Staatsminister beauftragt habe, dafür Sorge zu tragen, daß der nächst zusammentretende Landtag vor Allem sich mit der Aufgabe beschäftige, Abgeordnete zu entsenden, welche über die Frage der Vereinigung Dalmatiens mit Kroatien und Slavonien mit dem bevorstehenden Landtage vorbehaltlich Meiner Sanction, werden zu verhandeln haben.“

Mit dem allerhöchsten Patente vom 26. Februar 1861 wurden endlich allen nicht zur ungarischen Krone gehörigen Ländern Landesverfassungen ertheilt, und in dem betreffenden Punkte III bezüglich der Landesverfassung Dalmatiens folgender Vorbehalt ausdrücklich gemacht:

„Jedoch kann, nachdem Wir über die staatsrechtliche Stellung unseres Königreiches Dalmatien zu unseren Königreichen Kroatien und Slavonien noch nicht endgiltig entschieden haben, die für unser Königreich Dalmatien erlassene Landesordnung dermal noch nicht vollständig in Wirksamkeit treten.“

³⁷ *Spisi saborski* 1861, I, XVIII.

³⁸ *Исцо*, XXXVI, XXXVIII–XLII.

Ungeachtet dessen, und ungeachtet des auf die Vereinigung dieser Königreiche ausgesprochenermaßen gerichteten positiven kaiserlichen Willens, gelang es der dalmatinischen Bureaukratie durch terroristische Einflüsse mit offenbarem Mißbrauch ihrer ämtlichen Stellung pflichtwidrig die Majorität der Wahlen mit Hilfe der italienischen, ihrem Sinne nach gewiß nicht regierungsfreundlichen Parthei, gegen die Absendung der Abgeordneten nach Agram zu erwirken, und im Widerspruch mit der klaren kaiserlichen Verordnung die Absendung der Abgeordneten nach Agram nicht nur abzulehnen, sondern sogar einen Beschluß wegen Zurücknahme der diesbezüglichen kaiserlichen Verfügung durch den Landtag zu Stande zu bringen. Und trotzdem wird nun von den, dieses Gebahren billigenden Regierungs-Organen behauptet, es sei durch den dalmatinischen Landtag die Absendung von Abgeordneten nach Agram nicht einfach abgelehnt, sondern nur bis zu dem Zeitpunkte aufgeschoben worden, in welchem das künftige Verhältniß Kroatiens zu Ungarn geregelt sein wird.

Wiewohl nun diese Behauptung nach der vorausgelassenen Darstellung offenbar *ganz unrichtig erscheint, vielmehr es sich hier geradezu um die gänzliche Rückgängigmachung aller bisherigen kaiserlichen Zusicherungen* handelt, welche durch den, die südslavische Nationalität mit der größten Gefahr bedrohenden italo-bureaukratischen Einfluß angestrebt wird, und in den ersten, unter dem Vorsitze des kaiserlich königlichen Feldmarschalllieutenant Freiherrn von Mertens abgehaltenen Besprechung der in Wien anwesenden croatischen und dalmatinischen Landtagsvertreter unzweifelhaft zum Vorschein kam, so gibt man sich doch von dieser Seite her den Anshain, *als wenn der ganze Vorgang der künstlichen und mit dem Willen der Mehrheit des dalmatinischen Volkes im grellsten Kontraste stehenden Majorität des dalmatinischen Landtages ein ganz correcter*, und den allerhöchsten Intentionen Seiner Majestät vollkommen entsprechender wäre, was gewiß nicht ohne die nachtheiligsten Folgen für das Vertrauen der südslavischen Nation gegen die kaiserliche Regierung und den allerhöchsten Wunsch, die Königreiche Kroatien und Slavonien in ein näheres verfassungsmäßiges Verhältniß zu den übrigen Kronländern zu bringen, bleiben könnte, und es ist wahrlich hohe Zeit, diesem zweideutigen und höchst gefährlichen Treiben ein Ende zu machen.

Hiezu ist aber Nachstehendes erforderlich:

1.) Es wäre über die durch den jetzigen croatisch-slavonischen Landtag vorgelegte Adresse³⁹ dem Landtage in einer, jeden weiteren Zweifel ausschließenden Weise die allerhöchste Entschließung bekannt zu geben: daß Seine kaiserlich königliche Apostolische Majestät die Vereinigung Dalmatiens mit Kroatien und Slavonien im Prinzipie definitiv auszusprechen geruhen, und nur die Modalitäten, das ist die Bedingungen dieser Vereinigung einen Gegenstand der Verhandlung zwischen dem dalmatinischen und croatisch-slavonischen Landtage bilden können.

2.) Zur Durchführung dieser Vereinigung ist die Enthebung des, durch sein Alter und schwaches Augenlicht zu dieser Stelle nicht mehr geeigneten und

³⁹ Види напомену 12.

von seinem ränkevollen Hof- rathe Rosner ganz abhängigen Gouverneurs Baron Mamula von seiner Stelle unerläßlich, und eben so die Pensionierung dieses, ohnedieß mehr als 40 Dienstjahre zählenden Hofrathes dringend gebothen. Denn es muß jedenfalls auf eine unwiderlegbare Art die allerhöchste Mißbilligung des bisherigen unverantwortlichen Vorganges bethätiget werden, was füglich nicht anders, als durch Beseitigung solcher unbothwäßigen und eigenmächtigen Regierungsorgane geschehen kann.

Diese Änderung in den Spitzen der Landes-Administration wäre auch auf das Präsidium des dalmatinischen Oberlandesgerichtes um so mehr auszudehnen, weil der jetzige Oberlandes- gerichtspräsident, wie es heißt, nicht einmal die Kenntniß der jedenfalls für einen dortigen Gerichts-Beamten unerläßlich erforderlichen illirischen Sprache besitzt.

3.) An die Stelle des Feldmarschalllieutenants Baron Mamula wäre die Stelle des Gouverneurs von Dalmatien dem jetzigen Banus von Croatien, als dem ohnehin gesetzlichen Oberhaupte dieses Königreiches zu verleihen, so wie dieselbe auch dem Ban Jellacic verliehen war, und nur ein Vice-Gouverneur daselbst in der Person eines vertrauenswürdigen, seiner Nation ergebenen energischen Generals, allergnädigst zu ernennen, wozu dich die Feldmarschalllieutenante Graf Georg Jellačić, Baron Filipović und Baron Maročić, oder General-Major Baron Rodić eignen dürften.

4.) Für die Hofrathsstelle in Zara eignet sich zwar am Besten der durch viele Jahre mit Auszeichnung in Dalmatien bedienstet gewesene Ministerial-Rath von Fluck, sollte er nach Dalmatien nicht mehr gehen wollen, entweder der Kreishauptmann in Spalato Dr. Buratti, oder auch selbst der dalmatinische Statthaltereirath Zamlec. Zum Präsidenten des dalmatinischen Oberlandesgerichtes wäre entweder der in jeder Beziehung ausgezeichnete Hofrath des Obersten Gerichtshofes Alborgeti, oder falls er diese mit dem geheimen Rathstitel ihm anzubietende Stelle anzunehmen nicht geneigt wäre, der bisherige Landesgerichts-Präsident in Zara, Lalić, zu empfehlen, dessen Stelle dann dem dortigen Appellationsrathe Dr. Petranović (einem jederzeit als der Dynastie treu bewährten dalmatinischen Patrioten) zu verleihen wäre, was um so mehr erforderlich sein dürfte, weil als Mitglieder der dortigen Landesgerichtes Männer fungiren, die mit großer Gehässigkeit gegen alle für die Union mit Kroatien wirkenden Personen erfüllt sind, und die unschuldigsten Handlungen der Letzteren zum Gegenstände von strafgerichtlichen Verfolgungen machen.

Aus diesem Grunde wäre.

5.) *nöthig, alle unter dem Vorwande strafbarer Handlungen*, aus Anlaß der Wirksamkeit für die Vereinigung mit Kroatien über die dabei betheiligten Personen verhängten Strafuntersuchungen durch eine kaiserliche Entschließung niederzuschlagen und jeder derartige gehäßige Amtsmissbrauch auf das Nachdrücklichste zu untersagen.

6.) Dem für seinen, vor 40 Jahren begangenen, jugendlichen Fehler hart gestraften und seitdem in alle Ehren wiedereingesetzten, wie auch durch besondere Beweise des Vertrauens der Regierung ausgezeichneten dalmatinischen Patrioten Dr. Stephan Ivičević wäre aus der Machtfülle der kaiserlichen Gnade die Nachsi-

cht aller Folgen des demaligen Strafurtheiles zu ertheilen, vielmehr demselben zum Beweise der allerhöchsten Belohnung für dessen werkhätige patriotische Haltung die, durch die Verwendung des Appellationsrathes Cimiotti beim kroatisch-slavonischen Hofdikasterium in Wien⁴⁰, oder durch die beantragte Beförderung des Dr. Petranović zum Landesgerichts-Präsidenten in Erledigung kommende *Appellations-Raths*-oder eine seiner Individualität etwa mehr entsprechende politische Stelle zu verleihen und zugleich die Ausschließung des Dr. Ivičević von der Bekleidung der Abgeordnetenstelle beim dalmatinischen Landtage zu annullieren.

7.) Um die Berathung des Gegenstandes über die Vereinigung Dalmatiens mit Kroatien erfolgreicher zu machen, wäre eine Zusammentretung der beiderseitigen Landtäge und zwar in einem zwischen beiden Ländern in der Mitte liegenden, beiderseits leicht zugänglichen Orte, wozu sich am meisten die Stadt Fiume eignet allergnädigst anzuordnen, und an die Stelle derjenigen Abgeordneten, welche sich an dieser Zusammentretung zu betheiligen weigern würden, eine Neuwahl zu verfügen, wobei alle Umtriebe der Beamten gegen die Unionsfreunde auf das Strengste hintanzuhalten sind.

8.) Die derartig zusammentretenden Landtäge sollten als ein beschließender Körper über alle Fragen mit Stimmenmehrheit entscheiden, und unter ändern Gegenständen auch ein für beide Länder zu erlassendes definitives Wahlgesetz entwerfen.

Das Resultat dieser Berathungen kömmt sodann der allerhöchsten Sanction zu unterbreiten, und auf diese Weise würde für das dreieinige Königreich ein neues alle Beziehungen desselben regelndes Grundgesetz zu Stande kommen, mit dessen Inslebentreten die gegenwärtige provisorische ohnehin nicht in volle Wirksamkeit getretene Landesverfassung Dalmatiens außer

Kraft gelangen, und zugleich am Reichsrathe diejenige Vertretung Dalmatiens Platz greifen sollte, wie solche für die erwähnten drei Königreiche zusammen zur Geltung kommt.

Nur durch die allerhöchste Genehmigung vorstehender Anträge kann ein erspriessliches, und alle gerechten Ansprüche befriedigendes, zum Heile der südslavischen Nation und des Österreichischen Gesamtstaates – gegenüber den feindseligen Machinationen der unversönlichen Feinde Österreichs und der südslavischen Nationalität – führendes Resultat gehofft werden zu dessen Förderung beizutragen es die Pflicht jedes, dem geheiligten Throne treuergebenen Patrioten ist.

Ožegovic m. p.*

***Објављено у Зборнику Филозофског факултета, књ. XI-1, Београд 1970, стр. 637-645.**

⁴⁰ Именоване Чимиотија за апелационог саветника Хрватске дворске канцеларије у политичким круговима Хрватске примљено је с великим негодовањем. Он је уживао рђав глас не само као стручњак него и као политичар, који је у недавној прошлости радио више против националних интереса Хрватске него за њих. То су били разлози који су руководили и Ожеговића да од владара затражи његово смењивање.

UNGARN-JACHRBUCH, ZEITSCHRIFT FÜR KUNDE UNGARNS UND VERWANDTE GEBITE, BAND 1, MAINZ 1969.

Оснивач и издавач овог новог годишњака је професор универзитета из Минхена, Георг Штатмилер (*Stadtmüller*). Поред њега, редакциони одбор чине још Хорст Гласл (*Glassl*), Бела Гролсхамер (*Grolshammer*) и Герт Робел (*Robel*). Задатак часописа, како је у својој уводној речи написао Штатмилер, састојаће се у томе да западни свет упознаје с богатом историјом и важнијим духовним тековинама мађарског народа, које су му због недовољног познавања специфичног и не лаког мађарског језика веома мало познате. При томе, оснивач часописа позива се на иницијативу мађарског министра за културу, грофа Клебелсберг (*Klebelberg*) Куна, који је у Бечу и Берлину после Првог светског рата основао велике мађарске истраживачке институте. Институт у Бечу, под управом Ђуле Мишколција (*Miskolczy*), издавао је Јарбух дес граф Клебелсберг-Куно (*Jahrbuch des Graf Klebelberg-Kuno*). Институт у Берлину, најпре под руководством Роберта Грагера (*Gragger*), а касније Јулијуса Фаркаша (*Farkas*), издавао је часопис Унгарисхе јарбихер (*Ungarische Jahrbücher*) и збирку књига у едицији Унгарисхе библиотек („*Ungarische Bibliothek*“) (до 1940. објављено 35 томова). У Другом светском рату институт у Берлину је уништен, а његов управник Фаркаш у Гетингену је основао 1945. катедру за финско-угарску филологију и покренуо је часопис за источне језике Европе и Северне Азије који су у сродном односу с уралско-алтајском групом језика. Угарски институт у Бечу и данас постоји, али, по мишљењу Штатмилера, изгубио је ранију важност и некадашњи углед. Због тога што у Немачкој и на читавом Западу данас нема стручних, на неком светском језику доступних часописа за историју Угарске, Унгарн-јарбух (*Ungarn-Jahrbuch*) има задатак да попуни ту празнину.

Сви добронамерни научни радници такво настојање требало би топло да поздраве. Међутим, судећи по уводним речима Штатмилера, тешко је поверовати да ће нови часопис, под његовим руководством, бити у стању да западном свету научно-објективним методом презентира прошлост Угарске и тзв. рођачких предела (*verwandte Gebiete*). Велики љубитељ мађарског народа, мађарске прошлости и културе, Штатмилер је отворено, чак и агресивно, непријатељски расположен према свему што је словенско. Тако,

на пример, када читаоцима скреће пажњу на то да је не само мађарска историја већ да је и мађарски језик на универзитетима Запада запостављен, с нескривеном горчином констатује да то није случај са словенским језицима, који су још од почетка XIX века на универзитетима у Бечу, Прагу, Грацу, Бреслауу, Берлину и Паризу стекли „*akademisches Heimatrecht*”. Судећи по Штатмилеровом предговору, он ће својим часописом повести крсташки рат против словенских језика и против свега што је словенско. У складу с нацистичко-расистичком идеологијом, која му је, у то нема сумње, веома блиска, он је у својој уводној речи без научно објективних мерила уздигао културну, политичку и историјску улогу мађарског народа, а сасвим ненаучно, до апсурда неукусно, деградирао је све креативне способности Словена.

Као оснивач, издавач и члан редакционог одбора новог часописа ултраконзервативни и реакционарни Штатмилер имаће одлучујућу реч у одређивању његовог смера и садржаја. Стога ће сви који буду користили његов часопис увек морати да буду веома опрезни и спремни на различите дезинформације. Циљ ових редака и јесте у томе да упозори читаоца на ненаучни метод Георга Штатмилера и да га обавести шта од новог часописа може очекивати.

Поред уводне речи (7–10), у рубрици „Расправе” часопис има осам радова. Хрвоје Јурчић је на основу литературе написао чланак *Die sogenannten „Pacta conventa” in kroatischer Sicht* (11–22). Хорст Гласл се позабавио правним препиркама око Ципса (*Zips*) пре његовог повратка Угарској (23–50). Иштван Футаки (*Futaky*) написао је чланак о карактеристикама мађарског језика Карла Георга Румиса из 1811. године (51–59). Економска политика бечког двора према Угарској у XVIII веку и предмартовском периоду је наслов чланка Антона Шписа (*Špiesz*) (60–73). Пољска и Угарска од 1830. до 1848. је тема коју је обрадио Ласло Ревес (*Revesz*) (74–98). Артур Цимприх (*Zimprich*) је на основу приватних папира Рикарда Белкредија написао чланак о његовим покушајима да Подунавску монархију преуреди на федералистичким основама (99–138). Томаш Домјан (*Domján*) описао је конгрес угарских Јевреја из 1868. и 1869. године (139–162). Балинт Бала написао је чланак о исељавању и друштвеној структури у Угарској (163–183).

У посебној рубрици „*Forschungsberichte*”, под насловом Аустро-угарска нагодба од 1867. у историјским дискусијама (165–215) Хорст Гласл је приказао углавном новију литературу о том питању.

Рубрика приказа, која није нарочито богата, подељена је на шест делова: на општа дела о Југоисточној Европи, на општа дела о Угарској, на Угарску у средњем веку од 895. до 1526. године, на Угарску у доба турских ратова, на Угарску у време просвећеног апсолутизма и рестаурације и на Угарску после 1848. године.*

***Објављену у Зборнику за историју, бр. 3, Нови Сад 1971, стр. 200–201.**

ЗАПЛЕЊЕНО ПИСМО СВЕТОЗАРА МИЛЕТИЋА УПУЋЕНО ЛАЗИ КОСТИЋУ

Од тренутка када је Милетић после Аустро-угарске нагодбе 1867. стао на чело српске опозиције против дуалистичког система, био је под сталном и строгом присмотром аустроугарских власти. Посебну пажњу оне су обратиле на њега и на целокупну његову активност у време кризе изазване устанком у Босни и Херцеговини 1875. Убеђен да је куцнуо час обрачуна с Турском на Балкану, који је одавно ишчекивао, Милетић се тада сав усредсредило на предстојећи сукоб желећи да што више Срба из Аустроугарске узме активног учешћа у акцији ослобођења и уједињења. Зазирући од њега и његових планова, спремни да учине све да своје народности одрже у миру и покорности, аустроугарске власти су одлучиле да се с Милетићем обрачунају и да га издвоје из средине на коју је имао снажан уплив. У потрази за његовим преступима политичког карактера, који би могли послужити као повод за обрачун, владе Беча и Пеште су будним оком мотриле сваки Милетићев покрет. У тој хајци против њега, која је неминовно морала уродити плодом, јер он и није био нарочито предострожан, аустријским властима је пошло за руком да се докопају једног његовог писма, које је 3. маја 1876. из Будимпеште послао на Цетиње Лази Костићу.

Из више разлога Милетићево писмо привукло је пажњу аустријске владе. Пре свега, у њему је сасвим отворено изнео своје назоре о међународној политичкој ситуацији у вези с устанком у Босни и Херцеговини и о ставу великих сила према очекиваном рату Србије и Црне Горе с Турском. Недвосмислено се изјаснио за рат против свих дипломатских прерачунавања и разних комбинација велесила. Налазећи да је заплешено Милетићево писмо колико интересантно, толико значајно за оцењивање његове политичке делатности, аустријска влада га је у препису 16. јуна 1876. доставила тадашњем председнику угарске владе Калману Тиси.

У пропратном акту је нагласила да је Милетићева жеља да обједини акцију Србије и Црне Горе против Турске супротна намерама и циљевима аустроугарске политике. Како је Милетићево писмо малим делом написано у шифрама, стручњаци аустријске владе за дешифровање успели су да одгонетну Милетићеве ознаке. Обрадована тим успехом, аустријска влада

се порадовала да ће ускоро дешифровати све ознаке којима се служио Милетић у својој конспиративној кореспонденцији. Стога је замолила Тису да свако Милетићево писмо у шифрама, до којег дођу угарске власти, пошаље у Беч.¹

Сасвим је сигурно да би мађарска влада, решена да се ослободи Милетића и да га одстрани из средине у којој је због опште напетости српског јавног мњења могао да буде опасан, и без овог писма издала је налог за његово хапшење. Међутим, тешко се може отети утиску да и заплешено Милетићево писмо због садржаја ту одлуку није убрзало. Из Беча оно је послато Тиси 16. јуна, а само шест дана касније, 22. јуна 1876, Милетић је лишен слободе.

Abschrift

Pest 3. Mai 1876

Lieber Freund Lazo!

Ich weiss nicht, ob Sie bis jetzt etwas nach Neusatz geschrieben haben, weil ich seit heute 8 Tagen hier bin, unterdessen aber geschehen Dinge welche mich aufmuntern, Ihnen zu schreiben. – In den Zeitungen spricht man von einem neuen Waffenstillstände, wie auch von dem, dass der Fürst von Montenegro diesen Waffenstillstand vermittelt, und dass der Wrbitza² deswegen wieder nach Grahowo beordert wurde. – Ich habe gleich dem Simo Popovic (Redakteur des „Glas Czrnogortza“) telegrafirt unter dem Namen „Lucius“, fragte ob das wahr ist und glaube, dass er mich verstanden hat, was die Worte: „Mascho seid nicht Feuerzangen“, d. h. lasset euch nicht zum Werkzeuge gebrauchen. Die ganze Diplomatie, auch die russische, geht auf das, dass sie einerseits die Insurgenten ermüdet, andererseits aber, dass die Sache bis dahin in die Länge gezogen wird, bis den Fürstenthümern, namentlich Serbien, die Zeit und der Wille für die Aktion vergeht. Auch der erste Waffenstillstand, stalt dass er im Winter fiel, fiel er im Frühlinge „als der Sehnen geschmolzen“. Unterdessen hat Muktar³ Streitkräfte gesammelt. Auch die Zusammenkunft in Berlin⁴ hat das Ziel, Serbien und Montenegro Anlass zu geben, oder sie zu bereden, auf neuen Entfaltung und Resultat der diplomatischen Handlungen zu werten, damit – die passende Zeit vergeht, das Volk in Serbien ermüdet, oder in der Gespanntheit rnissmuthig wird. Es vird doch meine weitere Auseinandersetzung nicht nothwendig sein. Es ist im Interesse der nationalen Sache, das sich die Fürstenthümer Rechts oder Links entschieden, damit das Volk weiss, wie es steht und dass es sich bewegt, oder, dass nicht umsonst gezehrt wird.

¹ Országos Levéltár, Miniszterelnök, 1876–78, 1018.

² Машо Врбица, црногорски војвода.

³ Муктар или мухтар значи старешина у граду или селу. У овом случају Милетић под тим називом мисли на Турке уопште.

⁴ Односи се на тројецарски састанак у Берлину држан почетком маја 1876.

Ich habe heute für Belgrad geschrieben und jetzt schreibe ich Ihnen für Cetinje: 41. 32. 7. 5. 55. 26. 9. 32. 48. 4. 38. 32. 14. 5. 2. 18. 48. 13. 5. 48. 39. 26. 39. 5. 13. 26. 39. 26. 11. 32. 19. 38. 32. 41. (lautet dechiffriert: Misa⁵ je bio u K⁶ i rasgovarao se sa Weselickim – Misa war beim K und besprach sich auch mit Weselicki).⁷

Nach seinen Worten ist Russland nicht für den Krieg in dieser Zeit, aber es liesse auch das nicht zu, dass sich Oesterreich-Ungarn oder jemand anderer in den Krieg Serbien und Montenegro mit der Türkei einmische, am wenigsten aber, dass dies zu Gunsten der Türkei geschehe.

Wenn jemand diese Grenze überschreiten sollte, käme sogleich die orientalische Frage auf's Tapet, und Russland fürchtet, in solchem Falle die Coalition Oesterreich-Ungarn's, Preussen's, England's, unter gewissen Eventualitäten auch selbst Frankreich's gegen sich, und deshalb möchte Russland, dass sich die Sache legt. Aber auch diese Fürcht ist ohne Zweifel simulirt, um von sich die Versuchung abzulehnen, „des Stelten auf Probe“ von Seite Serbiens und Montenegro's. Es ist nicht leicht den Wilhelm gegen Alexander zu bewegen, noch schwerer aber ist es Heute Frankreich in ein Lager mit Preussen zu vereinigen, wenn auch die Leute ausgegeben werden sollte.

Russland d. h. offiziöser – welches vielleicht nicht genug Gewinnst für sich sieht, will leichter davon kommen. Uns ist genug, dass Russland nicht möchte und nicht dürfte die serbischen Fürstenthümer auflassen. Es ist die höchste Zeit, dass diese in die Aktion treten, oder sagen: dass sie nicht wollen, oder nicht können.

(Arbeiten Sie auf das möglichst balde bündniss der zwei Fürstenthümer. Serbien könnte und dürfte Heute nicht hinter Montenegro ausbleiben, und wenn es nicht anders ist, soll Montenegro die Lunte auf's Feuerlich legen. Beschwören Sie die dorten, dass sie sich in Friedensvermittlungen nicht mehr einmischen, denn dies geziemt sich für Montenegro nicht).

Ich werde für jetzt jene Reise verschieben — was nützte sie ohne sicherer Aussicht? wir werden zurückkehren nach Neusatz. Wenn ich von Belgrad etwas erfahre, werde ich Ihnen berichten. – Aber berichten Sie Acht dass wir nicht stolpern aus Unwissenheit oder aus Missverständniss.

Empfangen etc etc

Ihr aufrichtiger Freund

Dr. Svet. Miletic.

⁵ Ово би могао да буде Михаило Полит-Десанчић или Миша Димитријевић.

⁶ Стручњаци за дешифровање нису могли да одгонетну шта би могло да значи слово к. Претпостављали су да је реч о кнезу Петру Карађорђевићу.

⁷ Гаврило Божидаревић Веселички, руски дипломата, пореклом из Херцеговине.

Chiffre
dessen sich Miletič zur Correspondenz mit seinen Anhangern bedient

2 – z

4 – u

5 – a

7 – s

9 – b

11 – l

13 – v

14 – r

18 – g

19 – c

26 – e

32 – i

38 – k

39 – s

41 – m

48 – o

55 – j

(Országos Levéltár, Miniszterelnök, 1876–78, 1018).*

***Објављено у Зборнику за историју, бр. 21, Нови Сад 1973, стр. 140–142.**

НОВИ ПОДАЦИ О СВЕТОЗАРУ МИЛЕТИЋУ ИЗ 1857. ГОДИНЕ

Добро организована полицијска служба у време владе Александра Баха, помогнута развијеним системом доушништва, успешно је обављала своје задатке. Подозрива према свима, она је будно мотрила на сва кретања и на све личности које су било чиме изазивале сумњу. После угушивања револуције, по убеђењу владе, најопасније особе по опстанак монархије и Хабзбуршке династије биле су оне које су активно учествовале у револуционарним збивањима. Како је и Светозар Милетић спадао у ред четрдесетосмашких бунџија, апсолутистичка влада никада му то није могла опростити, па је као сумњив и непоуздан морао постати предмет њеног интересовања.

Иако је без подробнијег испитивања архивске грађе тешко доносити коначне судове, чини се да није случајно то што је Милетићев досије после револуције 1848/49, у време апсолутизма, почео да расте тек од 1856. г. Најпре студент у Бечу, заузет својим учењем, а затим чиновник у Лугошу, у претежно румунској средини, где никога није знао и где њега нико није познавао, Милетић је поред свог редовног посла припремао и адвокатски испит. У таквим условима није било могуће бавити се политиком, па ни изазивати сумњу власти. Из основа се ситуација изменила Милетићевим напуштањем Лугоша и преласком у Нови Сад крајем 1856. и почетком 1857. Тада је дошао у средину која му је била добро позната и која је њега добро познавала. Ту је својим националним и политичким амбицијама могао дати бар мало маха, тек онолико колико се то могло у условима чврсте апсолутистичке стеге Бахове власти. Међутим, и те стеге раније су биле чвршће него после 1856/57. године.

У време Кримског рата Срби у Војводству су први пут после угушивања револуције мало живнули. Понадали су се да ће спас доћи из Русије, која ће их својим оружјем ослободити ропства у које су запали. Те наде недвосмислено су дошле до изражаја у следећој песми анонимног аутора, коју је 1854. Полицијска дирекција из Темишвара послала министру полиције барону Кемпену:¹

¹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Informationsbüro des K. K. Ministeriums des Aeussern 1854, K. 74, grund Zahl 5738, № 6891.

Враг се спрема, браћо, хало
Да нам родно сатре коло,
Сложно дакле устанимо,
На оружје сви скочимо,
Врага ћемо сатрет ми.

За зорице сви зарано,
Маче, стреле, буздоване
Узимамо у деснице
Па радостно узастопце
Сложно врагу пођмо ми.

Са храброшћу, браћо, лавском
Сад на дику роду србском
Ударимо сви на врага,
Нека позна шта је снага
Којом дише србски род.

Нек се дуго приповеда
Како Србин своје не да,
Како брани своја права,
У којим му сија слава,
Без права смо нула ту.

Ено, ено, труба зове!
Пун'те пушке и топове,
Обарајмо враге наше,
Латимо се стреле наше,
Свак душмана гађај свог.

Доба, доба, браћо, иште,
Бран'те веру и огњиште,
Сунце правде синуће,
Варалице пасти ће
Јербо правду љуби бог.

Сви на восток погледајмо,
Спас се Христос роди там,
Сад надежду сви имамо,
Рус се бори за све сам,
Све ће враге сатрт он.

Ова смела и борбена песма позива на оружје. Она је разашилана на разне стране с поруком: „Овако да си одушевљен!!!” Иако одушевљење међу

Србима, у целини гледано, није било онакво какво је песник у свом поетском заносу захтевао, оно је у више места у Војводини код једног дела српског становништва ипак постојало. Тако, су, на пример, аустријске власти училе да међу Србима у Војводини због Кримског рата влада неко врење. У Старом Бечеју откриле су чак и једну „рускосрпску противаустријску партију”, која се надала победи Русије.² Многи подрепаша и лакташи међу Србима добијали су у то време претећа писма у којима су упозоравани на националне интересе, на издајство и казне које ће их сустићи.³ Због таквог стања, у једном допису из Бачке захтевано је од Министарства унутрашњих послова да се Срби због противнемачког и противмађарског иступања, због проруске оријентације и „усијане мржње против Аустрије” држе под сталном присмотром.⁴

Када је Милетић прешао из Лугоша у Нови Сад, Кримски рат је био окончан, али расположење код Срба није се битно изменило. Милетић је доспео у једну средину која га је лепо прихватила и којој се он, својом јаком личношћу и због својих политичких погледа одмах ставио на чело. Истина, услова за политичку делатност није било, али се у Новом Саду, у кругу у којем се он кретао, ипак политизирало.

Аустрија је 1857. била веома погођена тешком економском кризом, која је пољуљала темеље њеног апсолутистичког система. Услед тога почеле су да попуштају дотадашње стеге и да се јављају пукотине, које су за смелије и одлучније поданике монархије биле знак да на политичком плану ваља нешто почети. Услед тога је и Милетић својим понашањем и својим политичким ставовима постао интересантнији, па је побудио пажњу полицијских, градских, окружних и других власти у Војводству, које прате свако његово кретање и понашање. О свему томе нашли смо неколико докумената у Архиву Војводине у Сремским Карловцима, у фонду Српско Војводство, под бројем 925 за 1857. годину. У њима има занимљивих података који допуњавају оно што смо о Милетићу до сада знали. Његово политичко опредељење је оцењено као панславистичко⁵ и ултрасрпско, а његов ауторитет међу Србима чинио се тако великим и снажним да се већ тада наслућивало да ће он захваљујући том утицају бити у стању да оснује и своју партију. Поводом тога наглашавано је „да он живи и ради за своју нацију и за њене интересе”. Из приложених докумената се види с киме се Милетић као новосадски адвокат састајао, с ким је пријатељевао и кога је све посећивао. Поред већ познатих чињеница, у документима има и извесних нових појединости о Милетићевој активности у време револуције 1848/49, тако да је та активност, због основане сумње да се он бави политиком, поново постала предмет интересовања аустријских власти.

Документе саопштавамо у целини, без икаквих језичких исправки.

² Допис из Старог Бечеја од 5. XII 1854; исто, № 6684.

³ Допис из Великог Бечкерека од 25. XI 1854; исто, № 6891.

⁴ Допис из Старог Бечеја од 23. X 1854; исто, № 6684.

⁵ О томе види: Сл. Гавриловић, *Вести о Свештозару Милетићу из 1856–1857. године*, Зборник за историју, 7, Нови Сад 1973, 137–139.

K. K. Polizeicommissariat Neusatz.

An Eine löbliche K. K. Kreis-Behörde in Loco.

In Erledigung der geehrten Zuschrift vom 14ten Febr. 1. J. Z 31/pr hat man die Ehre mitzutheilen, dass Svetozar Miletics, derzeit hier Advokat, als ein ultra Serbe bekannt ist, und sich gewöhnlich in Gesellschaft des Kreisgerichtsrathes Sivkovics, Bezirksgerichts adjunkten Mihailowics, Auskultanten Dimitrievics und Schriftführer Rada Petrovics bewegt, mit welchen er auf einem sehr freundschaftlichen Fusse steht, und mit selben das Haus des pensionirten provisorischen Gerichts Präsidenten J. Hadsitz besucht.

An öffentlichen Orten bewahrt derselbe wie im allgemeinen die Serben eine strenge Zurückhaltung in ihren Äusserungen, und dann und wann hat man vernommen, dass selbe selbst in Wirthshäusern alles nicht serbisch mit dem Ausdruck, „Schwabiski“ bezeichnen, welchen nicht selten ein Gelächter folgt.

Bezüglich panslawistischer und politischer Umtriebe war eine bis nun zu nicht dn der Lage, welche zu beobachten, nur soll Miletits im Jahre 1848 bei Entstehen der Wirren sich in die Kompagnie Station des Tittler Gränzbataillon Csurok begeben, dort die Sturmglocke geläutet, und das Volk zu Gunsten einen neuen serbischen Regierung auszustucheln versuch haben, in folge dessen sich mehrere Offiziere des gennanten Bataillons fliichteten, welcher Umstand Grund zu vermuthen gibt, dass Miletics von Panslavistischen Tendenzen nicht frei ist.

Derselbe ist einer polizeilichen Uiberwachung unterzogen.

Neusatz am 19 März 1857.

(Potpis nečitljiv)
kk pol. Commiissar

Vom Neusatzer Biiurgermeisteramte

An S^{er} der K. K. Statthaltereirathes und Kreis-Vorstandes Herrn Johann Trnka Hochwohlgeboren in Neusatz.

In Folge hohen Präsidial-Erlasses von 14ten Februar 1. J. N.31/RP - habe ich die Ehre, bezüglich des Advokaten Szwetozar Miletits dienstergebenst zu berichten: dass der gegen ihn ausgesprochene Verdacht panslavistischen Tendenzen nicht unbegründet sein dürfte; wenigstens hat er sich durch Wort und That, vor, und während der Revolution für solchen zu erkennen gegeben.

Schon als Zögling an dam evangelischen Lyceum zu Presburg wurde er, so wie die übrige damalige Schuljugend slavischar Mundart mit der Idee des Panslavismus durch den berühmten, nach der Revolution verstorbenen Slaven-Freund „Stur“ beseelt, und vertraut gemacht.

Im Monate März 1848. war Svetozar Miletics schon hier in Neusatz, und machte sich durch seinen Muth und Talent, unter der hier aus allen Gegenden versammalten, und ihre Zukunft in der bevorstandenen Umsturze suchenden

serbischen Jugend zu einem mächtigen factor der Revolution, und jubelte bei dem im Kirchhofe der hierortigen gr. n. u. Kathedrale stattgehabten ersten Manifestation gegen die Ungaren, welche durch das Verbrennen der in ungarischer Sprache geführten Matrikule Kundgegeben wurde.

Al der Bürgerkrieg in Neusatz zwischen den Serben, und der ungarischen Faction durch das Erschlagen einiger Ungaren aufgelodert war; eilte Szwetozar Miletits in das damalige Csaikisten Bataillon, wo er geboren ist, um die Serben zum Karnpfe anzufachen. Im Orte Csurugh wirf er die Bevölkerung durch die Sturmglöcike auf und ermuthigte sie zu Freiheits-Petitionen, selbst dann, wenn es ihr von dem betreffenden Bataillon-Commando nicht gebilliget werden sollte. Durch diesen Auftritt des Miletits entbrannte die Csaiquisten-und zugleich die ganze serbische Bevölkerung in offenen Aufstand.

Szwetozar Miletits wirkte bei und zu der Constituirung des Carlovicz-Comitées und war dort mit der Sekretärs-Stelle betraut. Er ist der Verfasser jenes Volksliedes, mit welchem der erste Wojwoda der Serben, Supplikatz begrüsst, und welches von den Serben mit Begeisterung aufgenommen wurde, und noch immer gesungen wird. In diesem Liede, welches, wie es mir scheint, in dem kleinen serbischen Kalender „Ruzsicza“ vom Jahre 1852. enthalten ist, ist die Anspielung an die Centralisation der Slavenrührend.⁶ Diesen Kalender konnte ich bis jetzt nicht zu Händen bekommen; darum liess ich dieses Lied von einem s'ò, wie es gesungen wird, dictando abschreiben, und schliesse es hierneben.

Miletits war von Carlovitz nach Agram zu dem Croatischen Comité – als Agent ausgesendet, und unterhielt das state Einvernehmen zwischen den beiden damaligen nationalen Regierungen.

Er hat als wohlverdienter Serbe von den – zu Wien wohnenden Knjaz Michail Obrenovics ein Stipendium bis zur Beendigung des juridischen Courses bezogen.

Jetzt als Advokat genießt Szvetozar Miletits eine solche Popularität bei den Serben, dass aus weiten Gegenden die prozessirenden Partheien zu ihm nur strömen.

Miletits wird gegenwärtig im Hause beim Herrn K. K. pensionirten Oberlandes-Gerichtsrathes Johann Hadzsits sehr gerne als serbischer Poät und Literator gesehen, und gielt im allgemeinen für solchen, der für seine Nation lebt, und in ihrem Interesse wirkt.

Nach diesen Daten, welche ich eruirt (sic!) habe, erlaube ich mir in aller Aufrichtigkeit zu erklären, wornach ich glaube, dass, wenngleich der Szvetozar Miletits gegenwärtig vom politischen Umtrieben frei zu sein scheint, er doch allenfalls zu überwachen sei.

Neusatz den 25te März 1857.

(Potpis nečitljiv)
kk pol. Commissar

⁶ Песма је, иначе, објављена у књизи Б. Стајића *Светозар Милетић*, Нови Сад 1926,106,107.

Vom Neusatzer Bürgermeisteramte

An S^{ne} des K. K. wirklichen geheimen Rathes, Gouverneurs und Kommandirenden General, Grosskreuz des Leopoldordens, Ritters der eisernen Krone I^{ter} Klasse etc. etc. Regiments-Inhabers, Feld-Marschall-Lieutenants Johann Grafen Coronini Cronberg Excellenz in Temeswar.

Euere Excellenz!

In Befolgung des hohen Erlasses vom 19ten Jänner 1857 Z. 155/Praes. habe ich die Ehre zu berichten, dass ich sowohl durch den hierortigen K. K. Polizei-Commissär als auch den Neusatzer Bürgermeister in unauffälliger Weise sowohl über die panslavistischen Tendenzen als auch über das gegenwärtige Auftreten des Advokaten Svetozar Miletics genaue Nachforschungen pflegen liess. Das Resultat dieser Nachforschungen ist sowohl in der Zuschrift des K. K. Polizei-Commissars vom 19ten 1. m. Z: 20/pz., als auch umständlicher in dem Berichte des Neusatzer Bürgerweisters vom 25te 1. m. Z: 11/rp die ich ehrfurchtsvoll anschliesse, enthalten.

Es geht hieraus unzweifelhaft hervor, dass sich der Verdacht seiner panslavistischen Tendenzen bestätige, und dass er zu den Umtrieben im Geiste dieser Tendenzen geneigt ist, obwohl keine Thatsachen bekannt sind, wodurch er sich in der Gegenwart kompromittirt hätte. Doch ist es ganz gewiss, dass er als ein ultra Serbe gilt, und für Privatvertretungen besonders von solchen Partheien gesucht wird, die auf eine ultra serbisch-nationale Gesinnung ein Gewicht legen. Seine Überwachung wurde eingeleitet, jedoch glaube ich bemerken zu müssen, dass es gut gewesen wäre, wenn ihm nicht gerade Neusatz zum Orte seiner Praxauübung bestimmt worden wäre.

Ich bitte Euere Excellenz die Versichemng meiner tiefen Verehrung zu genehmigen.

Vom Kreisvorstande

Neusatz am 28te März 1857.

K. K. Statthaltereirath
Trnka

Der K. K. Polizei-Direktion in Temeswar
Hohes K. K. Statthalterei-Präsidium!

In Befolgung des Hohen Erlasses vom 19 Jänner d. J. Z. 155/präs habe ich über den dort genannten Svetosar Miletic die ausgedehntesten Nachforschungen gepflogen, deren Resultat ich nun die Ehre habe zur Kenntniss Eines hohen K. K. Statthalterei-Präsidiums gehorsamst zu bringen.

Svetosar Miletic im Banate geboren,⁷ 32 Jahre alt, ledig, gr. n. u. hat sich zur Zeit der Wirren nach Csuruk, Kompagnie Station des Tittler Gränz Bataillons begeben, dort Sturm geläutet und das Volk zu Gunsten einer unabhängigen serbischen Woivodschaft aufzuwiegeln gesucht, was ihm derart gelungen sein soll,

⁷ Ово је очита погрешка.

dass sich mehrere Officiere, Welche sich ihm nicht anschliessen wollten, flüchten mussten. Bald darauf habe er sich nach Carlovitz begeben, wo er bis zu Ende der Wirren geblieben sei. Er soll durch kurze Zeit K. K. Beamter und zwar anfänglich Adjunkt bei dem K. K. Kreisgerichte in Lugos und später bei dem hiesigen Landesgerichte gewesen sein.

Der gegen Miletic, welcher als Ultra-Serbe bekannt ist, ausgesprochene Verdacht panslavistischer Tendenzen scheint durch den Umstand wohlbegründet, dass er immerwährend und fast ausschliesslich nur mit Individuen verkehrt, die den Namen haben Panslavisten zu sein. Diese Individuen sind der Zeitungs-Redakteur Medacovics,⁸ dessen Mitarbeiter er sein soll, der Lottokollektant Adamovich, in dessen Lokale, dem sogenannten kleinen Casino der Russofilen und Panslavisten, er häufig zu finden sei, der Kreisgerichtsrath Sivcovich, der Bezirksbeamte Mihailovitz, der Auskultant Dimitrievich und der Schriftführer Draga Petrovich; auch soll Miletic das Haus des pensionirten Landesgerichts-Präsidenten Handschitz, der auch im Rufe steht ein Ultra-Serbe zu sein, häufig besuchen und dort, wie nicht minder in der Lottokollektor des Adamovitz mit den obgenannten Personen zusammenkommen.

Ist es, wie es allerdings den Schein hat, gegründet, dass Miletic panslavistische Tendenzen habe, so list es höchst wahrscheinlich, dass er für den Panslavismus agitire, daher in dieser Richtung auch nicht frei von politischen Umtrieben sei, von welchen jedoch bis zur Stunde kein genügendes Zeichen entdeckt werden konnte.

Der mit dem obbelobten hohen Erlasse angeordneten strangen polizeilichen Uiberwachung wurde Miletic unterstellt und sollte diese irgend ein bemerkenswerthes Ergebniss liefern, so werde ich mich beeilen es zur Kenntniss Eures hohen K. K. Statthalterei-Präsidiums ehrfurchtsvoll zu bringen.

Temeswar den 31. März 1857.

(Potpis nečitljiv)

Präsidium des Landes Generalcommando in Temesvar

In Folge der geschätzten Note vom 15. Jänner 1. J. Präs. N° 31 wurden nähere Informationen über den Advokaten Svetosar Miletič eingeholt. Aus denselben geht hervor, dass Miletič beinahe ausschliesslich nur mit solchen Individuen verkehrt, welche als Panslavisten bekannt sind, daher die Vermuthung begründet erscheint, dass er ebenfalls für den Panslavismus agitire, und in dieser Richtung auch nicht frei von politischen Umtrieben sei. Man beehrt sich daher das löbl. E. E. zu ersuchen, den Advokaten Miletič bei seinem zeitweisen Verweilen in Peterwardein und in dem Militrgremz-Gebiete überhaupt genau überwachen zu lassen, und bemerkenswerthe Mittheilungen gefälligst hierher mitzutheilen.

Temesvar, am 4ten April 1857.

(Potpis nečitljiv)*

***Објављено у Зборнику за историју, св. 10, Нови Сад 1974, стр. 125–130.**

⁸ Реч је о Данилу Медаковићу.

POSTANAK I RAZVITAK AUSTRIJE

Začeci Austrije povezani su s Vladom Karla Velikog i s osnivanjem Istočne marke 803. godine. Istočna marka Karla Velikog, iz koje će vremenom izrasti Austrija, obuhvatila je prilično malu teritoriju u predelima Bečke šume. Tokom prve polovine IX veka Istočna marka je prelazila iz ruke u ruku menjajući gospodare. Pri tome je njena teritorija nekada smanjivana, nekad proširivana i uklapana u sastav raznih teritorijalnih oblasti pojedinih markgrofova, prefekata i drugih feudalnih upravljača. Tek porazom Mađara na Leškom polju 955. godine, gde ih je potukao Oton Veliki, obnovljena je Istočna marka.

Naziv Austrija (*Ostarrichi*) prvi put se pojavljuje 996. godine. Oblast koju je ona tada zahvatila nalazila se pod vlašću dinastije Babenberg, čiji je osnivač markgrof Leopold I. Samo neke delove današnje austrijske državne teritorije, zapadno od Bečke šume, u okolini Melka, prema Salzburgu, obuhvatila je ondašnja Austrija. U vazalnim odnosima prema nemačkim carevima, Babenbergovci kao namesnici Istočne marke (*Ostarrichi*) imali su izvanredna vojna ovlašćenja. Naime, oni su prema svom nahođenju mogli da okupljaju i povedu vojsku protiv neposlušnih grofova i upravljača pojedinih oblasti koje su bile u sastavu nemačkog carstva. Zahvaljujući činjenici da su raspolagali izuzetnim vojnim ovlašćenjima, oni su sistematski radili na izgrađivanju Austrije na taj način što su na silu pripajali tuđe enklave, tj. susedna imanja i posede slabijih feudalaca. U tome su Babenbergovci postigli velike uspehe, jer je samo nekoliko grofovskih porodica uspelo da se odupre njihovoj sili.

Uporedo s ovim procesom nasilnog razgrađivanja enklava (oduzimanje imanja) članovi dinastije Babenberg uspeali su da pripoje i potčine svojoj vlasti više susednih zemalja nasleđivanjem, a i na drugačije načine. Tako su najpre došli u posed Štajerske (1192), a zatim i Kranjske (oko 1230). Na taj način Babenbergovci su vremenom toliko ojačali da su sredinom XII veka bili najjači knezovi u predelima južne Nemačke. Ta njihova moć došla je do izražaja i kada je nemački car Fridrih Barbarosa predstavnicima dinastije Babenberg 1156. godine dodelio stepen vojvode, a Austriju učinio nezavisnim vojvodstvom. Osim toga, članovi dinastije Babenberg uzdignuti su tada iznad svih nemačkih knezova na taj način što im je priznato nasledstvo i po muškoj i po ženskoj liniji. Kada se car Barbarosa, u znak zahvalnosti zbog usluga koje su mu činili izvesni Babenbergovci, odrekao kraljevskog prava nad Austrijom, vojvode iz porodice Babenberg mogle su tada vrlo lako postati i kraljevi Austrije. To se ipak nije dogodilo jer, kada su bili na

vrhuncu moći, poslednji predstavnik iz te dinastičke porodice poginuo je 1246. u borbi protiv ugarskog kralja Bele III.

Kada je s istorijske scene nestalo Babenbergovaca, pune tri decenije borilo se za njihovo nasledstvo osam susednih takmaca. Između ostalih, kao najjači bili su: češki kralj Otokar II, ugarski kralj Bela III i španhajmovac Urlih III Koruški. Austrija se tada nalazila u pravom ratnom haosu, iz kojeg je kao pobednik 1278. godine izišao Rudolf Habzburški, koji je pet godina ranije (1273) bio izabran za opštenemačkog vladara. Od tada pa do kraja Prvog svetskog rata Habzburzi su se nalazili na čelu Austrije.

Kao vladar Austrije i Nemačke Rudolf Habzburški je bio svestan da njegova kraljevska – odnosno carska vlast u razorenoj nemačkoj državi, gde je svaki knez ponaosob vodio brigu o sebi i o jačanju sopstvene moći, i realna moć, počivaju samo na veličini njegovog ličnog i porodičnog poseda. Stoga je Rudolf, umesto da radi na jačanju suverene vlasti i vraćanju izgubljenih starih državnih teritorija, svom snagom prionuo na izgrađivanje habzburškog porodičnog poseda. Najpre je preduzeo akcije prema istočnim Alpima, gde su za vreme interregnuma u Nemačkoj (1250–1273) izumrli mnogi dinastički rodovi, čijih poseda se dokopao Rudolf, između ostalih u Štajerskoj, Koruškoj i Kranjskoj.

Za sedište svoje države Habzburzi su baš u to vreme odabrali odlično saobraćajno čvorište, nekadašnji rimski grad *Vindobonu* – Beč. Jedinstven geopolitički položaj Beča, koji se nalazio u stecištu glavnih saobraćajnica alpskih, sudetskih i potkarpatskih zemalja, upućivao je Habzburge prema Podunavlju, Jadranu i rajnskim oblastima Nemačke. Politički cilj Habzburga od najranijih dana bio je da zavladaju čitavim Podunavljem i celom srednjom Evropom. U tome su oni u potpunosti uspeali, a nekada su čak i premašali te planove, proširivši svoju državu od Odre, Visle i Karpata do Francurske i Tirenskog mora. Osim što su se koristili oružjem, vešto su diplomatisali i naročitu sposobnost su pokazali u porodičnom povezivanju, pri čemu su udadbama i ženidbama dolazili do novih poseda. Više decenija nepokolebivo su se držali principa da pomoću carske vlasti izgrađuju svoju kućnu, da bi kućnom sve više jačali carsku. Međutim, ta politika doživela je slom 1308, kada je umesto Habzburgovaca na carski presto u Nemačkoj izabran predstavnik dinastije Luksemburg, koji je od Habzburga tada preoteo i češko kraljevstvo. Da bi nekako ublažili poraz nanet gubljenjem nemačkog prestola, Habzburzi su se proglasili nadvojvodama. Time su hteli da istaknu uzvišenost svoje loze nad svima ostalim nemačkim knezovima.

Za Habzburge je karakteristično da su sve do pojave opasnosti od proširivanja Otomanskog carstva u predele Podunavlja i srednje Evrope u izgrađivanju svoje države i učvršćivanju vlasti doživljavali isto toliko česte i nagle padove koliko i brze i znatne uspone. Tako su od sredine XIV veka, za dve decenije, osvojili Tirol, Trst s okolinom, Istru s Kvrnerskim ostrvima, više oblasti u predelima severne Italije i Švapsku u Nemačkoj. Odmah posle toga, u poslednjim dvema decenijama XIV veka, zapali su u tešku krizu. Izgubili su neke delove svojih zemalja i u partikularističkim feudalnim težnjama za osamostaljivanjem i sami su se pocepali na dve

grane: Albertoviće i Leopoldoviće. U trenucima te najteže krize i najnižeg pada Austrija se 1437. pridigla i ojačala više nego ikad ranije. Tada je umro Žigmund, posljednji predstavnik dinastije Luksemburg, a Albert V Habzburgovac, koji mu je bio zet, dočepao se svih njegovih kruna i krunovina: češke, ugarsko-hrvatske i nemačke. Od tada pa do 1806, osim kratkog perioda od 1742. do 1745, kada je na prestolu bio Karlo VII Bavarski, Sveto Rimsko Carstvo nemačkog naroda nalazilo se pod vlašću Habzburga. Ova velika moć i dotad najveće teritorijalno prostranstvo Austrije trajali su vrlo kratko, svega nekoliko godina, jer su Česi sebi izabrali za kralja Jurja Pođebradskog, a Mađari Matiju Korvina.

Ovaj nagli raspad Austrije najviše je u tom momentu odgovarao Turcima, koji su baš u to vreme preko razbijenih država na Balkanskom poluostrvu sve češće prodirali u Hrvatsku i u slovenačke zemlje, sve do granice Austrije. Tako je Austrija od sredine XV veka zapala u tešku krizu. Na nju je tada, od 1468. do 1485, neprestano nasrtao Matija Korvin i otimao joj čas jednu, čas drugu oblast. Pritisnuti sa svih strana od Matije Korvina, neplaćenih najamnika, pobunjenog seljaštva iz Gornje Koruške, usled opšte anarhije i teške novčane krize – Habzburzi su pobjegli iz svoje zemlje i lutali su južnom Nemačkom.

Kada im pokušaj potčinjavanja i objedinjavanja Podunavlja nije uspeo, Habzburzi su posvetili veću pažnju rajnskoj oblasti i zapadnim predelima, gde su krajem XV veka došli u posed Holandije i Franš Komtea. Caru Maksimilijanu pošlo je za rukom da 1490. obnovi habzburšku vlast u Tirolu i u Rajanskoj oblasti. Posle smrti Matije Korvina proterao je Mađare iz Austrije, ponovo je osvojio Trst sa zaleđem i obnovio vlast u starohabzburškim posedima u Švapskoj i Alzasu. Putem nasleđstva Habzburzi su 1516. došli u posed Španije s Napuljom, Sicilijom i američkim kolonijama, a 1526, posle bitke na Mohaču, i do češke i ugarsko-hrvatske krune. Zbog tih velikih dobitaka i načina na koji je stekla ogromna prostranstva, tada je nastala uzrečica: „Ti, srećna Austrijo, ženi i udavaj dok drugi ratuju”. Ogromno carstvo podeljeno je 1522. godine na dve grane Habzburga, na špansku i austrijsku lozu.

Posle osnivanja tako velike države i austrijski i španski Habzburzi bili su prinuđeni da duže vreme izdrže borbu na tri fronta: protiv Turaka, protiv Francuza i protiv protestantizma. Sve vreme dok je trajala ta borba, Austrija je u teritorijalnom pogledu doživljivala nekad manje, nekad veće promene. Međutim, sve do Francuske buržoaske revolucije jačala je centralna vlast Habzburga, usavršavao se njihov administrativni aparat i bile su u stalnom porastu kako odbrambena, tako i ofanzivna moć Austrije.

Kad se bolje osmotri vreme u kojem je posle brojnih neuspehlikih pokušaja osnovana Austrija kao velika sila u Podunavlju i Srednjoj Evropi, ne može se prevideti činjenica da se ono poklapa s vremenom sve jačeg prodiranja Turaka u predele Jugoistočne i Srednje Evrope. Opasnost koja se nadvila nad Srednjom Evropom od muslimanske zvezde i polumeseca imala je pozitivno dejstvo na hrišćanski svet. Centrifugalne snage, koje su do tada delovale razbijajuće, većim svojim delom dobrovoljno su se stavile pod vlast Habzburga, da bi se njihovom pomoću

zaštitele od turskih navalaa. Kao izrazit, nama blizak i veoma upečatljiv primer za to može da posluži slučaj hrvatskih feudalaca, koji su se posle bitke sa Turcima na Krbavskom polju (1493) obratili caru Maksimilijanu za pomoć. Pri tome, hrvatski velikaši su naglasili da odbrana njihovih zemalja znači i odbranu austrijskih državnih teritorija. Osim u ređim slučajevima, slično su se tada ponašali i brojni feudanci iz drugih zemalja u Podunavlju. Iz ovoga se može zaključiti da je Austriji bila namenjena odbrambena uloga, pa nije slučajno što je nazvana „odbrambenim zidom hrišćanstva”. U tom pogledu ona je odigrala značajnu istorijsku ulogu, pri čemu su, između mnogih drugih, i naši narodi, naročito Srbi i Hrvati, pre svega iz Vojne granice, stajali u prvim borbenim redovima.

U vezi s nastankom, razvitkom i uzdizanjem Austrije na stepen velesile, nužno je pomenuti i vreme kada se ona nalazila na nizbrdici. To pitanje opet je u najtešnjem odnosu s Otomanskim carstvom i njegovom snagom, odnosno slabošću. Posle Karlovačkog, Požarevačkog i Beogradskog mira, kada je turska sila suzbijena, Austrija se nalazila na vrhuncu svoje moći. Međutim, kada su nestali razlozi zbog kojih je ona nastala, a to je opasnost od Turaka, nestali su i razlozi njenog daljeg postojanja. Tada se moglo postaviti samo pitanje: koliko dugo će Austrija kao složena zajednica više država i brojnih naroda uspeti da se održi? Zahvaljujući tome što su velike sile: Rusija, Nemačka, Francuska i Engleska, vodile računa o evropskoj ravnoteži, vek trajanja Austrije je znatno produžen.

Kada je Francuskom buržoaskom revolucijom pitanje narodnosti izbilo u prvi plan, Austrija, koja je u celini počivala na feudalnom istorijskom pravu, na principu legitimiteta, bližila se svome kraju. Pitanje njenog opstanka nametnulo se svom težinom u vreme revolucije 1848/49. godine. Zahvaljujući prvenstveno pomoći ruskih carskih trupa i neslozi naroda, Austrija je tada uspela da prebrodi krizu. Ali, umesto ranijih uspeha na vojnom polju, ona je tada doživljavala samo poraze (Mađento, Solferino, Kraljev Gradec). Iz krize u koju je zapala, pokušala je da se izvuce sporazumom s vladajućim slojem najjače nacije, s Mađarima, sklopivši s njima nagodbu 1876. godine. Međutim, baš taj državnopravni akt, koji joj je privremeno produžio vek, predstavljao je početak njenog kraja. Osim Nemačka i Mađara, svi ostali, naročito brojni slovenski narodi, dovedeni nagodbom u neravnopravan položaj potčinjenih nacija, sistematski su radili na razbijanju države, koja je tada nosila epitet „tamnica naroda”. Tučena na bojištima, duboko razjedana unutrašnjim suprotnostima, Austrija, koja je nestankom onih činilaca zbog kojih je nastala, izgubila smisao daljeg postojanja, morala je nestati u ratnom vohoru Prvog svetskog rata, u koji se svojevolejno upustila.*

***Објављено у Зборнику предавања из историје – приручник за наставнике, Завод за учебнике и наставна средства, Београд 1974, стр. 7-11.**

ПИСМА АНТОНИЈА ОРЕШКОВИЋА ГЕНЕРАЛУ ИШТВАНУ ТИРУ (1864–1868)

У обимној кореспонденцији мађарског генерала Иштвана Тира (*Türr*), која се налази у Мађарском земаљском архиву у Будимпешти, има више писама српских и хрватских политичара. Најбројнија и за нашу историју најзначајнија су писма Антонија Орешковића и Ђорђа Стратимировића.

Налазећи се у служби италијанског краља, у добрим – чак и родбинским – односима с царем Наполеоном Ш и принцем Жеромом, као један од најистакнутијих представника мађарске емиграције из 1848/49. Тир је играо значајну улогу у организовању револуционарне противаустријске политичке акције, чији је циљ било рушење Монархије и изграђивање једне посебне конфедеративне државе народа у Подунављу. Предузимљив, жив и комуникативан, Тир је по читавој Европи имао широко разгранате везе. Како је Србија у плановима мађарске емиграције, италијанске, француске и пруске владе у одређеним тренуцима, када се постављало питање ратне акције против Аустрије, заузимала значајно место, то се Тир није случајно повезао са Стратимировићем и Орешковићем.

У револуцији 1848/49. Стратимировић је играо једну од најважнијих улога међу Србима. После слома апсолутизма његов ауторитет није био мали, што су вођи мађарске емиграције добро знали, па су се трудили да га придобију за своје војне и политичке акције против Аустрије. Налазећи се у сталном финансијском шкрипцу, с намером да поправи своје материјално стање, не без амбиција да буде предводник Срба, због славољубља и среброљубља, које је спајао с родољубљем, Стратимировић не само да није избегавао него је радо тражио путеве за илегалне и субверзивне акције. (Његову кореспонденцију с Тиром уступио сам др Николи Петровићу, коју је објавио у књизи *Светиозар Милејић и Народна сиранка 1860–1869*, књ. I, Сремски Карловци 1968.)

Што се тиче Орешковића, он се, самим тим што је побегао из Аустрије, напустио тамошњу војну службу и ставио на располагање српској влади, изјаснио против Монархије. Пошто га је Гарашанин задужио да

ради на поверљивим плановима српске владе о њеној национално-политичкој и ослободилачкој акцији, Орешковић је добио задатак да у њено име саобраћа с представницима мађарске емиграције. Из његове кореспонденције с Тиром, коју овде објављујемо, може се закључити да је он у том послу био мање представник српске владе, а више је наступао самостално, често се с разлогом, а некад и без разлога, и критички односећи према званичној политици Србије. Исто тако, из писама јасно произлази да је својој личности и сопственим иницијативама придавао већи значај од постојећег, а то му је била једна негативна црта у карактеру, која је у његовом конспиративно-политичком раду често долазила до изражаја и понекад је имала нежељене резултате.

Као што се види из приложених писама, његова преписка с Тиром започела је крајем 1864. и трајала је готово до краја живота. Овде објављујемо само део који се односи на период шездесетих година, јер он представља једну заокружену целину. Други, који не објављујемо, из каснијег је времена, односи се на источну кризу 1875–1878. и на разна политичка, приватна и друга питања после тих година.

У књизи В. Ј. Вучковића *Политичка акција Србије у јужно-словенским њокрајинама Хабсбуршке монархије 1859–1874*, Београд 1965, објављена су писма генерала Тира Антонију Орешковићу. Она захватају исто временско раздобље као и писма која овде објављујемо (1864–1868) и која с њима чине недељиву целину. Само упоредним праћењем тих писама може се у потпуности сагледати политичка и револуционарна акција Тира и Орешковића. Верујемо да ће новообјављеним писмима та активност бити боље расветљена и да ће новим чињеницама попунити наше досадашње знање о Србији и њеној политици из шездесетих година XIX века.

Ова писма досад нису нигде објављена у целини. Само оно од 14. августа 1866, под бр. 4, објавио је Херман Вендел у књизи *Bismark und Serbien im Jahre 1866, Berlin* 1926, 97–99. Више писама, она под бр. 5, 6, 9, 11 и 12, искористили смо у нашој књизи *Хрватско-угарска нагодба 1868. године*, Београд 1969, 353, 355, 364, 365. Објављујући их овде у целини, снабдели смо их најнужнијим коментарима у жељи да олакшамо посао будућем кориснику.

Већина писама написана је шифрама. Међутим, она објављена под бр. 4, 13 и 14 нису шифрирана. Писма под бр. 5, 6, 11 и 12 делимично су шифрирана, али уз помоћ кључа за дешифровање, који смо пронашли у Тировој оставини, у међувремену објављеног у поменутој књизи В. Ј. Вучковића, успели смо да их прочитамо. Сва остала писма у целини су написана шифрама, али их је Тир својеручно дешифровао.

Писма су написана застарелим језиком и правописом, па смо на више места, где се указала потреба, били принуђени на мање преправке, које се пре свега односе на ортографске и интерпункцијске допуне. У случајевима где смо допуњавали текст неком речи, која је у рукопису ома-

шком изостављена, а без ње је тешко ухватити смисао, ставили смо је у квадратне заграде [...]. На оним пак местима где је била понека сувишна реч, која је реметила садржај, стављали смо је у косе заграде [...].

Сва ова писма налазе се у Мађарском земаљском архиву (*Magyar Országos Levéltár*) у Будимпешти под ознаком *Türr Istvánhoz intézett levelek* (писма упућена Иштвану Тиру), а јединствена сигнатура им је бр. 1814.

1.

Београд, 8. децембра 1864.

*Орешкових Тиру – о мојућносћима склајања једној ујовора јрошћив
Аусјрије и о својим јолијичким јлановима*

Herr General

Mein Schreiben vom 4ten December d. J. enthält im Grunde die Entgegnung der serbischen Regierung auf ihre Brochüre¹ und nur zum Theil meine persönliche Ansicht. Wie Sie aus dem selben ersehen können, ist die hiesige Regierung einer Vereinbarung zum gemeinschaftlichen Vorgehen gegen Österreich nicht ganz abhold. Trachten Sie demnach, Herr General, diese Vereinbarung anzubahnen, sie wird grossen Nutzen und beinahe den gewissen Erfolg nach sich bringen. Und sollte die wünschenswerthe Vereinbarung nicht erreicht werden können, was wohl nur der Verzagtheit und /dem/ mangelhaften politischen Blick einiger hiesigen Saatsmänner, durchaus aber nicht einem Mangel am Wollen, zuzuschreiben wäre, so wird man wohl auch ohne Serbein an's Werk schreiten müssen und es auch ohne diesen Staat, freilich unter grösseren Schwierigkeiten, ausführen können. Meine Stellung ist gegenwärtig freilich noch eine solche, dass ich ohne die serbische Regierung, für den Augenblick wenigstens, mich jeder Basis begeben würde. Ich muss an einer Regierung, die über ganz oder doch theilweise unabhängiges Gebiet verfügt, einen Rückhalt haben, weil in Österreich selbst, wie der Herr General gewiss auch die Erfahrung gemacht haben, die Vorbereitung und Einleitung zu einem kräftigen Auftreten wohl nicht möglich sind. Indess dürfte auch dem abzuhelpen seyn, und es liesse sich, wenn Serbien durchaus nicht wollte, vielleicht eine solidere Basis schaffen gegen Österreich. Rechnen Sie, Herr General, stets auf mich und verfügen sie über mich. Als Ehrensache betrachte ich jedoch, mich von Serbien in so lange nicht zu trennen, so lange ich die Hoffnung auf dessen Mitwirkung nicht aufgeben müsste.

Oreshkovitsch

¹ Реч је о Тировој брошури о герилском ратовању. О томе види Тирово писмо Орешковићу од 2. јуна 1864. (В. Вучковић, *Полијичка акција Србије*, 117, 118).

2.

*Београд, 1/13. марта 1865.**Орешкових Тиру – о прејговорима између мађарске емиграције и Србије*

Herr General

Gruitch² ist rückgekehrt, hat mir manches mitgetheilt, was ich aber vorläufig nur als eine gutgemeinte Erzählung annehmen kann. Diese Erzählung kann freilich zur Tatsache und Wirklichkeit werden, dieses aber erst mit dem Ankommen ihres durch Gruitch mir angekündigten Abgesandten. Diesen erwarte ich also vorläufig und wie er hierorts eintrifft, wird ein solcher /ein Abgesandter/ hier zu ihnen abgesendet, der ihnen bestimmte Eröffnungen machen wird. Trifft ihr Abgesandter innerhalb vierzehn Tagen hier nicht ein, so läuft unsere gemeinschaftliche Sache Gefahr grossen Schaden zu erleiden. Mit Hochachtung

Oreskovichs

3.

*Београд, 13. јуна (1866?)**Орешкових Тиру – Црнојорце и Далматинце је придобио за борбу коју ће зајочети без учешћа Србије, али уз помоћ Италије.*

Caro amico!

Ich bin mit den Montenegrinern in's reine gekommen, selbe sind bereit, sobald ich den Kampf in Bosnien beginne, mich mit ihrer gesammten Kraft zu unterstützen. Auch sind selbe bereit, falls Italien mit uns ist, im Einverständnis mit den Dalmatinern, welche ich hiefür schon grösstentheils gewonnen habe, einen Angriff auf Dalmatien zu machen um den italienischen Streitkräften die Hand zu reichen. Um diese Angelegenheit näher zu besprechen, wird der erste Adjutant des Fürsten von Montenegro nächstens zum General Thür nach Milano kommen, er wird von mir ein schifirtes Schreiben bringen, zu welchem Sie den Schlüssel besitzen. Indem ich der Montenegriner sicher bin, so bin ich im Stande auch ohne die serbische Regierung, welche durch die Ereignisse dann gezwungen wird, mitzugehen, etwas derartiges zu unternehmen, wodurch unsere langgehegten Wünsche und Pläne sich verwirklichen würden. Sie wissen, worin diese bestehen und in welcher Art selbe beiden Theilen, nämlich den Südslaven und Italien, zu Gute kommen; dass die Ungarn hiebei auch ihren Nutzen hätten, wissen Sie. Nun erscheint es nothwendig, dass Italien eine Vertrauensperson zu

² Грујић је фиктивно име које се у кореспонденцији „Српског одбора“, основаног 1862. за вођење националне пропаганде – обавештајне службе, често употребљавало (В. Вучковић, *Полијичка акција Србије*, 117).

mir sendet um alles zu verabreden. Unterstützt Italien mich mit dem nothwendigsten, so bin ich bereit, den Kampf zu beginnen wann es gefällig ist.

Schreiben Sie mir bald
meine Hochachtung an
Herrn Stevo³ bitte auszurichten.

Oreskovitsch

Resto il di lei vero amico

4.

Београд, 14. августа 1866.

Орешковић Тир — преговори између српске владе и Италије о заједничкој акцији против Аустрије у којима су кривицом Италије и њеног министра Ла Марморе.

Herr General,

Wie Ihnen bekannt, scheiterten die durch Ihre Vermittlung einerseits von mir, andererseits von der serbischen Regierung mit Italien eingeleiteten Unterhandlungen zum Behufe einer gemeinschaftlichen Aktion gegen Österreich an der übel angebrachten Sparsamkeit der italienischen Regierung, wie an dem Hochmuth des Herrn Ministers La Marmora.⁴

Sonderbar, Italien wollte einen Krieg gegen Österreich im Interesse seiner Nationalität, seiner Einheit, unternemen und glaubte diesen Kampf, ohne an das Nationalitäts = Princip zu appelliren, lediglich durch seine reine militärische Kraft einem günstigen Ende zuführen zu können. Es verschmähte den Beistand der anderen, von Österreich bedrückten Nationalitäten, um nur diesen dann nicht verpflichtet zu seyn. Um ein paar Millionen Francs nicht hergeben zu müssen zum Zwecke einer gleichzeitigen südslavischen und magyarischen Bewegung, opferte es späterhin vergebens hunderte von Millionen. Sein übel angebrachter Geiz ward gestraft durch später finanzielle Bedrängnisse, und der Hochmuth seines ersten Ministers fand neue traurige Lehre bei Custozza und Lissa.⁵

Wäre Italien in unsere, /mit/ Ihrer Vermittlung, Herr General, empfohlenen Anträge eingegangen, es hätte 80.000 Grenzer nicht gegen sich gehabt und,

³ Стево је генерал Иштван – Стеван Тир. Овакав завршетак писма упућује на то да га је Орешковић послао извесном, нама непознатом, пријатељу, од којег је тражио да поздрави Тира. Међутим, како је писмо написано шифрама којима се Орешковић служио само у преписци с Тиром, уз то, нађено је у Тировој оставини, може се претпоставити да је оно њему и упућено.

⁴ Ла Мармора Алфонсо (1804–1878), генерал, председник италијанске владе 1864–1866.

⁵ Односи се на поразе италијанске војске у рату против Аустрије у биткама код Кустоце 24. јуна и код Виса 20. јула 1866.

was für dasselbe noch wichtiger, die Seeküste Kroatiens und Dalmatiens wäre ihm offen gehalten worden.

Dass unsere Anträge billig und durchaus nicht unbescheiden waren und Italien – gegenüber der geringen Verpflichtung – unabsehbare Vortheile in Aussicht stellten, werden Sie, Herr General, gewiss richtig gewürdigt haben, denn wäre dies nicht der Fall gewesen, so würden Sie die ganze Angelegenheit in Ihre Hände sicher nicht genommen und ebenso wenig der italienischen Regierung zur Annahme empfohlen haben.

Nun, es sey, wie ihm wolle, das bisherige Resultat zeigt, wer in der fraglichen Angelegenheit lau und kurzsichtig gehandelt hat.

Als die ursprünglichen Versicherungen der italienischen Regierung sich nicht bewahrheitet hatten, schrieb ich Ihnen, Herr General, – wie Sie sich allenfalls noch erinnern werden – dass es mir von nun an unmöglich sey, meine damaligen Verbindungen in den südslavischen Ländern Österreichs, namentlich der Militärgrenze in ihrer bisherigen Bedeutung und Ausdehnung aufrecht zu erhalten, da die mir zu Gebote stehenden finanziellen Kräfte einer solchen Aufgabe nicht mehr gewachsen bleiben.

Wenn mir früher eine vollständig organisierte Macht in jenen Landestheilen zur Verfügung stand, so musste ich mich schliesslich darauf beschränken, nur jene allernothwendigsten Fäden in der Hand zu behalten, durch deren Hülfe ich mir wenigstens die Möglichkeit sicherte, in einer späteren Zeit bei ausreichenderen Geldmitteln zu einer umfassenderen Organisation schnell übergehen zu können. Diese geringe Thätigkeit, oder besser, dieses Sichgehenlassen, dauerte nahezu 1 1/2 Jahre. Einen Umschwung veranlasste erst Ihr Schreiben vom Monate April dieses Jahres. Ich fing an zu hoffen und in dieser Hoffnung setzte ich alles daran, das Versäumte nach Möglichkeit nachzuholen.

Zu spät war es freilich, die Grenzbataillone vom bereits angetretenen Abmarsche nach Italien und Dalmatien abzuhalten und für unsere Zwecke im Lande zu behalten; nichtsdestoweniger wurde aber Vorsorge getroffen, dass wir jene Bataillone dort, wo sie eben standen, zum grössten Theile zu unserer Verfügung haben konnten.

Ihre Gegenwart, Herr General, war indes in diesen Gegenden dringend nothwendig, ich schrieb Ihnen zu wiederholten Malen, Sie zur schnellen Hieherreise auffordernd, denn Ihre Anwesenheit konnte Ihnen nur die wahre Überzeugung verschaffen, was alles hier geleistet und erreicht werden könne, so wie Sie auch, nur auf Grund dieser gemachten Erfahrungen, die geeigneten Massnahmen zum Behufe einer gemeinschaftlichen Aktion gegen Österreich vorbereiten und durchführen konnten. Auch war ich überzeugt, dass wenn etwas die serbische Regierung zum entschlossenen Handeln veranlassen könne, dieses am allerersten durch Ihre persönliche Aufmunterung herbeigeführt werden könne.

Ihre Hieherreise verzögerte sich indes, Sie kamen wohl, aber erst dann, als die erste fünftägige Waffenruhe zwischen Preussen und Österreich bereits abgeschlossen war, und eine augenblickliche Aktion gegen Österreich unu nicht mehr angezeigt erschien.

Indes schon die kurze Zeit, welche uns übrig blieb, zu hoffen, dass der Kampf der Alliierten gegen Österreich allenfalls noch fortgesetzt werden könne, dürfte hinreichend gewesen seyn, Ihnen den Beweis zu liefern, wie rasch Alles für eine entsprechende Aktion geordnet und bereit gehalten werden konnte, und wie selbst der Fürst und die Minister Serbiens, welche gegen ein entschiedenes Vorgehen gegen Österreich sich bisher gesträubt hatten, zu Aktionsmännern umgewandelt werden konnten.

Sollte nun für den Moment auf jede Unternehmung gegen Österreich auch Verzicht geleistet werden müssen, und wir mit unseren Hoffnungen: der Begründung einer freien Donau=Konföderation, auf die Zukunft verwiesen bleiben, so dürfte Ihre Hieherkunft doch das Gute für sich haben, dass Sie wenigstens einen wahrhaften Überblick der ganzen Sachlage sich verschafft haben, und dass Sie alle Mittel und Kräfte, über die wir bei einer, nächster Zeit sich ergebenden Gelegenheit verfügen können, kennen gelernt haben.

Ich lebe der angenehmen Hoffnung, Sie, Herr General, befriedigt zu haben und hoffe, dass Sie auch alle Ursache haben, mit der serbischen Regierung zufrieden zu seyn; denn wenn diese früher jedem entschiedenen Auftreten gegen Österreich auch abhold schien, so hatte dies, wie Sie sich selbst überzeugt haben, seinen Grund lediglich in dem, als sie besorgte, gegen die Ansichten der freundlich gesinnten Schutzmächte, namentlich Frankreich, einen Verstoss zu begehen.

Mit aller Hochachtung verbleibe,

Herr General,

Ihr aufrichtig ergebenster

Oreskovic

5.

Београд, 1/13. октобра 1866.

*Орешковић Тиру – јавља да је за њега купио два зајрежна и једног
џрчкачког коња и да му је Шјросмајер обећао да ће иошјисаши иројрам о
срјско-хрвајској сарадњи.*

Hochgeehrtester Freund.

Dein verehrtes Schreiben, datirt aus Bukarest, hat mir Skowazo,⁶ welcher aus innere von Serbien verreist war erst am 23 September/5 Oktober in Požarevaz, wo wir beide zu den dortigen Truppenübungen eintrafen, eingehändigt. Jenes Data Paris 28 September/10 Oktober ist mir eben daselbst und zwar am 25ten Spt./7 Oktob. zugekommen. Nach dem ersten Schreiben habe ich deinem Wunsche gemäss gehandelt und gleich ein schönes serbisches Pferd, Apfelschimmel, 6 Jahr alt, 14 Faust hoch, gekauft, welches Rajewitsch,⁷ der am 27 September/9 Oktober von Belgrad

⁶ Николо Сковасо (Scovasso) био је италијански конзул у Београду од 1863. до 1868.

⁷ Цветко Рајовић (1793–1873) српски политичар.

nach Palanka ab reisen sollte, mitzuführen hätte nebst zwei Wagenpferden welche er unterwegs zu Brod in Slavonien zu übernehmen angewiesen war.

Diese Wagenpferde, Rappen (arabisches Blut), habe ich aus dem Gestüte des Bischofs Strossmayer gekauft, sie sind ausgezeichnete Renner, 5 Jahre alt, 15¹/₂ faust hoch. Strossmayer hatte mir die Pferde, nachdem ich ihm deren Bestimmung mitgetheilt, um einen gegen ihren wahren Werth sehr billigen Preis überlassen.

Weil du nun in deinem letzten Schreiben aus Paris den Wunsch ausgedrückt hast, dass die Pferde, falls es noch möglich ist, nicht jetzt abgesendet, sondern bis zum künftigen Jahre rückbehalten werden sollen, so habe ich deren Absendung eingestellt und es befinden sich die Pferde bei mir, wo sie bis zu deiner weiteren Verfügung verbleiben. Die Wagenpferde waren als Geschenk von dem südslavischen Nationalkomite für deine Frau Gemahlin bestimmt, welches Rajewitsch /auf Grund/ eines von mir und mehreren hervorragenden Mitgliedern der Südslavischen Nation unterfertigten Widmungsschreibens zu übernehmen beauftragt war. Mir ist es leid, dass ich durch dir angeführten Umstände veranlasst, mit der Absendung so lange gezögert habe, dass dein Schreiben vom 28 September selbe noch rückgängig machen konnte, lieb wäre es mir gewesen, wenn die Pferde schon Ende September am Bestimmungsorte hätten seyn können, aber Strossmayer, der vielleicht die besten Renner in Österreich besitzt und von dem ein Paar zu kaufen ich sicher war, war abwesend, theils in Wien und theils in Bädern und kehrte, wo ich ihn viel früher erwartet hatte, erst den 12/14 September nach Hause. Bis ich nun zu ihm schickte, die Pferde auswählte, vergingen wieder einige Tage und so konnte Rajewitsch wie gesagt, erst mit 27 September/9 Oktober von hier abgehen. Indessen hoffe ich, dass an der Sache nichts verdobren ist, wie gesagt, die Pferde stehen hierzu deine Verfügung und werden dir über Wunsch stets, zugesendet werden können.

Strossmayer hat mir bereits zugesagt, unser politisches Program zu unterschreiben aber mit der Bedingung dass ich diesen von ihm unterschriebenen Akt nicht aus meiner Hand gebe, sondern nach Bedarf an massgebender Stelle zu Paris oder Florenz nur persönlich vorzeige.⁸

⁸ Никакве сумње нема да се иза коња и њихове тобожње куповине од бискупа Штросмајера крије нека тајна акција Орешковића. То се види из његовог писма упућеног Тиру 18. новембра 1866, у којем, између осталог, пише: „Die ursprünglich bestimmten Wagenpferde, welche ich von Strossmayer gekauft hatte, hat Garasanin als für Paris nicht geeignet gefunden, weshalb er andere selbst besorgt hat“ (види писмо бр. 6). Судићи по томе, долазимо до закључка да је реч о писменој изјави бискупа Штросмајера, коју је од њега посредством Орешковића тражио Гарашанин. Да би разбио сумње француске дипломатије о Србији као обичном привеску православне Русије, уз чију помоћ на рушевинама Отоманског царства жели да оснује једну православну државу, Гарашанин је тражио од бискупа писану изјаву да је у свему сагласан с политиком Србије и њеним намерама да оснује једну јужнословенску државу. Из Штросмајерове изјаве морало се видети да та нова држава неће бити образована само од Јужних Словена православне него и католичке вере. Од бискупа се тражило да нагласи да ће утицај католицизма бити веома јак и да већ и стога уплив православне Русије неће доћи до изражаја. Подвлачењем улоге и значаја католицизма требало је створити утисак да ће нова јужнословенска држава више тежити Западу него Истоку. Снабдевен таквом изјавом Орешковић је намеравао да отпутује у Француску и Италију и да увери тамошње кругове да су Јужни

Mit der grössten Hochachtung verharret.
Dein ergebenst gehorsamster

Oreschkowitsch

6.

Београд, 18. новембра 1866.

*Орешкових Тиру – обавештава ја да ће куйљене коње у Париз доћерајти
Стеван Мирковић, али да они узети од Штросмајера, по оцени Гарашани-
на, не одговарају намени.*

Hochgeehrter Freund.

Dein verehrtes Schreiben vom 27ten Oktober habe ich erst den 14ten d. M. erhalten. Hat sich dasselbe nun auf der Post verspätet oder ist es mir von den Erben des Bankier Kumanudi an den es adressiert war und der mittlerweile gestorben ist, nicht gleich zugestellt worden, weiss ich gerade nicht.

Die Pferde⁹ gehen heute von hier weg, und werden allenfalls, da ich dem Überbringer derselben Stevan Mirkovic aufgetragen habe, nicht in einer Tour, sondern in Interwallen und mit Rasttagen zu fahren, gegen Ende dieses Monats in Paris eintreffen.

Rajevic war ursprünglich bestimmt, mit den Pferden zu gehen; das Schreiben an Madame welches noch vor 6 Wochen gefertigt wurde, als man die Absicht hatte, die Pferde nach Pa- Tanza zu schicken, nennt ihn als den Überbringer, aber gegenwärtig ist ihm die Reise nicht möglich; er könnte erst in etwa 2 Wochen abkommen, und da ich ungünstige Witterung wegen des herannahenden Winters besorgte, so wollte ich nicht warten und habe zum Überbringer den obgenannten Mirkovic gewählt. Derselbe ist ein Ehrenmann und guter Patriot, aber nicht eingeweiht in unsere politischen Verhältnisse, weshalb er von mir keine andere Weisung erhalten hat, als die: Die übernommenen 3 Pferde an Ort und Stelle zu übergeben. – Die ursprünglich bestimmten Wagenpferde welche ich von Strossmayer gekauft hatte, hat Garaschanin als für Paris nicht geeignet gefunden, weshalb er andere selbst besorgt hat. In dieser Beziehung wird Dir /der/ Überbringer übrigens alle Auskunft geben.

Mit aller Hochachtung zeichnet sich Dein aufrichtig ergebenster

Oreskovic

Словени, без обзира на веру, сложни, да су им циљеви заједнички и да нису под утицајем Русије. Као што се из овог писма види, Штросмајер је обећао да ће написати изјаву под одређеним условима. У новембру Гарашанин је ту изјаву примио, али је оценио да „запрежни коњи купљени од Штросмајера“, а то се односи на добијену изјаву, нису погодни за Париз. Према томе, тркаће и запрежне коње треба схватити као писане изјаве бискупа Штросмајера (о томе види: В. Крстић, *Хрватско-ујарска нагодба 1868. године*, Београд 1969, 352–354).

⁹ И у овом случају под коњима треба подразумевати поверљиве поруке послате из Србије за Италију и Француску.

7.

*Без месџа и дајџума. (Београд 1866?)**Саломон Албахари Тиру – обавешџава ња да се Србија сџоразумела с Грчком да ће у исиџо време најасџи Турску, али да се џе обавезе срџска влада неће џридржаваџи.*

Hochverehrtester Freund,

Wie ich dir in meinem letzten Schreiben berichtet habe, hat sich Serbien Griechenland vis a vis verpflichtet, die Türkei gleichfalls anzugreifen, wenn der Kampf zwischen Griechenland–Türkei schon faktisch ausgebrochen ist. Diese Verpflichtung indess wird Serbien, wie mir Milivoj¹⁰ gestern im Vertrauen mittheilte, nicht einhalten. Serbien beabsichtigt Griechenland nur aufzumuntern damit es nur nicht nachgibt, sondern sich ja mit der Pforte in Krieg verwickelt. Ist dieses geschehen, so wird Serbien trachten, die Verlegenheit der Pforte zu benützen, um auf diplomatischem Wege groessere Vortheile für sich zu erlangen. Mit Waffengewalt wird es aber nicht einwirken, dieses könnte es jetzt auch nicht, wenn es selbst wollte, Serbien hat gegenwärtig nur zwei Patronen zur Gewehr im Vorrathe und es ist auch nicht in der Lage, diesem Muni tomsmangel abzu- helfen. Mit den umgeänderten Gewehren ist es gänzlich aufgesessen und ist beschlos- sen, selbe nach einem ändern System wieder umzugestalten. Mit einem Worte, Serbien kann, wenn es auch wollte, innerhalb eines Jahres an einen Krieg mit der Türkei gar nicht denken. Sein Einfluss auf die übrigen Südslaven ist dahin, es steht isoliert.

Mit der grössten Hochachtung verbleibt dir aufrichtig ergeben

Salomon Albahari¹¹(Aussen Jovo Kumanudi Bankier in
Belgrad in Innern Salomon Albahari)

8.

*Без месџа и дајџума (децембра 1866?)**Орешковић Тиру – ради у складу с доџовором, а Хрвајџска и Шџиросмајер у свему ће биџи џридобијени за џолиџичку акџију.*

Hochgeehrter Freund,

Herr Boquer wird dir mittheilen, welche Ansichten und Absichten er hier bei dein Fürsten, so wie den höchststehendensten Regierungsmännern gefun-

¹⁰ Реч је о Миливоју Петровићу Блазнавцу, војном министру Србије.¹¹ Саломон Албахари је конспиративно име. У овом случају реч је о Антонију Орешковићу, чијом руком је писано писмо. Иначе, тако је називан и београдски банкар Јован Кумануди (Вучковић, *Политичка акција Србије*, 141), али је у Београду тада живео извесни Саломон Албахари, који није био упућен у тајне планове и послове Орешковића и српске владе.

den hat. – Ich arbeite fleissig auf das Ziel los, welches wir, gelegentlich deiner Anwesenheit in Belgrad, verabredet hatten. – Die Sachen gehen gut vorwärts. – Kroatien wird zu uns stehen. Stroszmaer ist ganz unser. Ich werde trachten wenn es nur irgend möglich wird, bis 10ten Jänner nach Paris zu kommen, dann werde ich dir auch bestimmte und sichere Auskünfte ertheilen, worauf dann das Weitere von deinen Weisungen abhängen wird.

Mit aller Hochachtung zeichnet
aufrechtig ergebenster Oreskovich
N. Wie bist zufrieden mit den Pferden?

9.

Београд, 5. јануар 1867.

*Орешковић Тиру – Србија ништа више не очекује од Француске, а у њеној
полицији све више превладава ујицај Русије.*

Hochverehrtester Freund,

Serbien glaubt, dass Frankreich die Türkei um jeden Preis zu erhalten wünscht, und dass es von dieser Macht, auf die es früher die grösste Hoffnung gesetzt hatte, nun nichts mehr zu erwarten hat. Der russische Einfluss ist nun hier überwiegend geworden, weshalb die serbische Regierung mir nun nicht gestattet nach Paris zu reisen, besorgend dass sie dadurch bei Russland sich kompromittiren würde. Noch vor zwei Wochen hatte mir Gaschanin gesagt, dass wenn ich von Strossmayer ein Beglaubigungsschreiben erhalte, in welchem er sich als mein politischer Gesinnungsgenosse und Freund bekannt, dass ich dann auch mit Vollmachten der serbischen Regierung versehen nach Paris werde abreisen können.

Ich habe nun von Strossmayer das gewünschte Schreiben erhalten, aber man lässt mich doch nicht fort unter dem Vorwande, dass ich gegenwärtig hier zu nothwendig bin als dass ich auf zwei Monate, welche nahezu nothwendig wären zur Hin = und Rückreise über Konstantinopel, entbehrt werden könnte. Derlei Ausreden muss ich scheinbar gelten lassen, denn würde ich Misstrauen zeigen und auf der Reise bestehen, so würde man auch mir misstrauen. Man hatte mir eben die Verfertigung des Kriegsplans gegen die Türkei anvertraut und ich muss mich, ganz meiner bessern Einsicht entgegen, um nicht schon jetzt mit der Regierung zu brechen, der Arbeit unterziehen, denn aus den mir mitgetheilten Daten, welche dem Kriegsplane als Grundlage dienen, habe ich mit Wehmuth ersehen, dass Serbien seine ganze Hoffnung auf Russland setzt und die Nationalität wenig beachtend, vorwiegend die Orthodoxe Religion zum Prinzip der Aktion aufstellt. Man will nichts mit den Kroaten gemein haben, obwohl man diese noch vor kurzem zur Gemeinschaft auf gefordert hat, ja selbst die Serben Österreichs werden ignoriert, man will auch diese bei Seite lassen. Einzig der rus-

sischen Hilfe vertrauend hofft man einen orthodoxen Serbien - Staat zu gründen. Früher gab man vor, und auch jetzt noch sagt man der Öffentlichkeit, dass man einen siidslavischen Nationalstaat anstrebe, den mit den übrigen Nationalitäten eine Konföderation verbünde, einen Damm gegen das Vordringen Russlands bilden sollte, aber in Wirklichkeit arbeitet man /an/ was Russland wünscht, dies zwar nicht so sehr aus Zuneigung zu Russland und eigener besten Überzeugung, sondern, weil man glaubt, gegenwärtig nichts besseres thun zu können und um Russland nur für sich zu haben, da man Frankreich an der Seite der Türken glaubt. Eine solche politische Anschauung sagt auch dem gemainen Serben am besten zu, aber die Intelligenz des Landes, namentlich die in Frankreich erzogene, wünscht Einigung mit den Westslaven und das Protektorat Frankreichs, weil sie in diesem Falle die Freiheit und den Fortschritt besser gewahrt findet, als unter der Vormundschaft Russlands. Den Kroaten lässt man zwar sagen, als wolle man im Verbände mit ihnen an die Gründung des südslavischen Staates schreiten, aber mit dieser und ähnlichen Vorspielungen wünscht man dieselben nur einzuschläfern, damit sie von ihrer Seite nichts unternehmen, sondern Serbien die Initiative lassen, so dass dieses dann freie Hand behält, um die Aktion nach Belieben leiten und beherrschen zu können. Mit dieser Politik der gegenwärtigen Machthaber Serbiens, welche Russland lenke gehe ich scheinbar Hand in Hand, aber im Geheimen wirklich dahin, dass Serbien ohne den Kroaten und den österreichischen Serben gar nichts wird unternehmen können. Es wäre auch das grösste Unglück für uns Südslaven und unseren Fortschritt, wenn unter der Führerschaft Russlands ein oitodoxer Staat im Süden entstände, welcher nur der rohen Volksmasse Rechnung trüge und die Intelligenz von der Mitwirkung ganz ausschliessen würde; die Religionskriege des Mittelalters würden dadurch sich erneuern. Beharrt Serbien auf diesem falschen politischen Wege, so bleibt den kroatischen Westslaven nichts übrig, als sich unbedingt der Führerschaft Frankreichs zu überlassen. Entweder einen südslavischen Nationalstaat und eine freie Donau - Konföderation, oder es bleibe alles wie es ist, dieses ist und bleibt mein politischer Programm und jetzt weisst du, wie wir hier stehen: Um die hiesigen Regierungsmänner wenn irgend möglich zu besseren Einsichten zu bringen, muss ich, um nicht alles zu verderben, sehr vorsichtig handeln. Aus diesem Grunde darf ich auch nicht zu sehr darauf bestehen, nach Paris zu gehen, weil sie leicht verdacht schöpfen könnten, dass ich nicht zu ihnen halte und ihre Politik nicht theile. Sollte indess aus meiner Anwesenheit zu Paris der Sache, welche wir zur gemeinschaftlichen aufgestellt hatten, einiger Erfolg erwachsen, und ich auf deren Förderung durch meine Hinkunft einwirken können, so schreibe mir und ich reise gleich, und zwar werde ich mich durch Österreich schmuggeln, so dass ich werde in fünf Tagen in Paris eintreten können. Ich riskire freilich dabei, mit der serbischen Regierung ganz zu brechen, beachte also wohl, ob es selost mit Hinblick auf diesem Umstand engezeigt erscheint, dass ich komme. Mein Einfluss in Kroatien, in Bosnien, ja selbst bei einem grossen Theile der Serben würde zwar gar nichts leiden, wenn ich die serbische Regierung auch nicht für

mich habe, denn ihr ganzer Einfluss in Kroatien und Bosnien besteht eben nur durch mich. Indess wäre ich dadurch eines Theiles der materialien Mittel beraubt, welche mir eben nothwendig sind, um mich auf der gegenwärtigen Höhe zu erhalten. Ich bitte um baldige Antwort und verbleibe - entgegensehend den weiteren Weisungen - Dir aufrichtigst ergeben

Oreskovich.

10.

Београд, 9. јануара (1867)

Орешкових Тиру - јавља да као свој емисара у Париз шаље адвоката Грујића.

Herr General,

Ihr Schreiben vom 29ten December v. J. ist mir erst den 8 Jänner zugekommen, weshalb Überbringer dieses erst den 10. von hier abfahren konnte, demnach statt am 12. erst den 14, in Paris eintreffen dürfte. Horvatovich¹² so wie einen anderen meiner alten Offiziere konnte ich nicht schicken, weil selbe gegenwärtig fürstlich-serbische Offiziere sind und ich um einem solchen Urlaub zu erwirken, mich hinter einen Minister stecken müsste, wobei ich aber vielleicht Eröffnungen machen müsste, die ich, - nicht wissend in wie ferne Ihnen dieses genehm wäre - nicht thun wollte. - Ich wählte also einen Privatmann, Herrn Advokaten Gruich,¹³ der über seine Reise Niemanden Rechenschaft zu geben verpflichtet ist. - Gruich ist mein guter Freund, treu und verlässlich, ich habe ihn bereits zu ähnlichen Sendungen verwendet und er hat sich stets bewährt. - Er ist aus Neusatz gebürtig und gehört zu den einsichtsvollen Serben, die ein Zusammengehen mit den Madjaren unter allen Umständen anstreben. Sie können ihm in jeder Beziehung volles Vertrauen schenken. - Gruich hat für alle voraussichtlichen Fälle mündliche Unterweisung erhalten; sollte er irgendwo im Unklaren sich finden, und keine Auskunft zu geben vermögen, so ist er angewiesen, in Paris zu verweilen und sich mittlerweile schriftlich an mich zu wenden.

Sollten Sie, Herr General, indessen durchaus einen Militair wie Horwatovich, Joanowich¹⁴ etc. in Paris brauchen, so belieben Sie zu schreiben, und der Betreffende wird dann, und /nur/ sollte er die Scharge quittiren-zuverlässig abgehen.

Orescovich

¹² Тура Хорватовић (1835-1895) као аустријски официр ступио је у српску службу 1862. а у то време био је капетан.

¹³ Види напомену бр. 1 у документу бр. 2 од 1/13. марта 1865.

¹⁴ Лазар Јовановић као аустријски потпоручник прешао је 1862. у Србију, где је добио чин капетана.

11.

Београд, 25. марта 1867.

Орешковић Тиру – збој забуне на поштом није примио његово писмо; Србија није одустала од акције да још ове године задобије Босну.

Hochverehrtester Freund.

Dein Schreiben vom 15/2, in welchem du mir deine baldige Abreise nach Italien mittheiltest, habe ich durch Karabiberowitsch¹⁵ erhalten, aber ein früheres an mich abgesendetes Schreiben, von welchem du Erwähnung machst, muss auf der Post oder sonst wie verloren gegangen seyn, denn ich habe es nicht erhalten, weiss also auch dessen Inhalt bis heute nicht.

Mit dem Telegramm, welches du an mich gesendigt hast, hatte es auch ein eigenes Bewandtnis. Durch dein oberwänntes Schreiben vom 15/2 wurde mir erst bekannt, dass du ein Telegramm unter der Adresse Albahari an mich expediert hast. Ich erkundigte mich dieserhalb bei dem hiesigen Telegrafenamte und erhielt die Bestätigung, dass richtig unter dem 2ten Februar ein Telegramm, welches derselben Tages früh zu Paris aufgegeben war, hierorts unter der Adresse Salomon Albahari angelangt war. Der betreffende Telegraf = Beamte wusste indess nicht – (:diess weiss nur der Direktor:) – dass jene Adresse mir galt, sondern schickte das Telegramm an den wirklichen Salomon Albahari, der für diesen Fall auch nicht instruiert, das Telegramm zurückwies mit der Bedeutung, dass er in Paris keinen Stevo¹⁶ kenne, von dem er ein Telegramm erhalten könnte, dass er ferner den Sinn des Telegrammes nicht verstehe, mithin dieses irrthümlich an ihn gelangt seyn dürfte. Und so habe ich aus diesem Anlasse erst nach Erhalt deines Schreibens von 15/2 eine Kopie jenes Telegrammes aus dem Protokolle des Telegrafenamtes erhalten und daraus dessen Inhalt ersehen können. Ich bedauere, dass dieser Irrthum mit dem Telegramme sich ereignen hat, noch mehr, dass auch ein Schreiben von dir verloren gegangen ist, denn vielleicht erschien eine Beantwortung derselben nothwendig. – Dass ähnliche Irrungen beim Telegrafenamte sich nicht mehr ereignen, habe ich Vorsorge getroffen.

In den hiesigen Regierungskreisen herrscht noch immer das alte Zaudersystem, man weiss nicht recht, nach welcher Seite man sich neigen soll. Man will zwar weiter gehen, will sich nicht begnügen mit den blossen Festungen, sondern wünscht und hofft noch dieses Jahr Bosnien zu erwerben. Zu diesem Zwecke hat man von mir einen Plan zur Revolutionierung und Okupation dieses Landes abverlangt. Diesen Plan habe ich bereits unterbreitet und es finden mit Bezug auf denselben Berathungen unter dem Vorsitze des Fürsten statt. Vorbereitungen zur Realisierung der Absicht sind zwar unternommen, doch ein definitiver Beschluss ist noch nicht gefasst, sobald dieses geschieht, werde ich dir die Mittheilung machen, und

¹⁵ Живко Карабировић, трговац, био је посредник у преписци између Тира и Орешковића.

¹⁶ Види писмо бр. 3 од 13. јуна (1866).

da die Ausführung des Planes mir zufallen wird, so werde ich dich wohl bei Zeiten verständigen können und dich unter finem ein Rath und Unterstützung bitten.

Durch Boquer hast du wahrscheinlich erfahren, dass ich geheiratet habe, nur weiss ich nicht ob er dir mitgetheilt hat, wen? Die Töchter des Senatsvicepräsidenten Rajewitch hast du hier kennengelernt; die ältere ist es, welche ich mir zur Frau genommen habe.

Oberstleutenant Krenski¹⁷ war hier einige Tage und ist gestern nach der Walachei abgereist. Dein Billet hat er mir übergeben. Krenskis Anwesenheit kam mir sehr zu Statten. In Bezug auf unsere militärischen Zustände ist er ganz gleicher Ansicht mit mir und hat dieserhalb seine Meinung dem Fürsten offen dargelegt. Dein Schreiben vom 5ten d. M. hat mir Karabiberowitsch gestern Vormittags übergeben; - aus demselben erfuhr ich wenigstens, unter welcher Adresse ich dir schreiben kann.

Sollte ich nach Paris kommen können, was ich selbst sehr wünsche, so würde ich jedenfalls den Weg über Italien nehmen.

Verbleibe mit aller Hochachtung, dein

Dir aufrichtig ergebenster Oreschkovitsch

12.

Београд, 3/15. маја 1867.

Орешкових Тиру - Француска је својом њуркофилском и аустрофилском пољитициком све Јужне Словене ујутила на њесну сарадњу с Русијом; најодбом с Аустријом Мађари су изневерили све своје њријатеље; Хрвајши и Срби у свему су солидарни.

Hochverehrtester Freund¹⁸

Dein Schreiben dto Florenz 13ten März habe ich den 23ten April erhalten, also nach Verlauf eines Monats. Wo dasselbe so lange gesteckt sein mag, wundert mich sehr wie nicht minder der Vorwurf, dass du seit dem 6ten Jänner kein Schreiben von mir erhalten hast, wo ich dir doch zu Anfang März geschrieben habe. Ist dieser letzte Brief indess auch verloren, so ist der Schade eben nicht gross, denn damals konnte ich dir ohnedem nichts von Bedeutung schreiben. Die Situation war so ziemlich noch immer dieselbe, wie die im vorangegangenen Briefe schilderte.

Beust¹⁹ hatte sein slavenfeindliches Intriguen = Spiel noch nicht in Szene gesetzt, und die Moskauer ethnografische Ausstellung hatte auch noch nicht gezündet.²⁰ Beides zusammengenommen hat aber die Situation stark verändert.

¹⁷ Паул фон Кренски, потпуковник пруске војске и генералштабни официр.

¹⁸ Тиров одговор на ово писмо види код В. Вучковића, *Пољитичка акција Србије*, 298, 299.

¹⁹ Гроф Фридрих фон Бајст (1809-1886), аустроугарски министар иностраних послова 1866-1871.

²⁰ Незадовољни дуалистичким уређењем Аустрије, Словени су у знак протеста, уместо на крунисање Фрање Јосифа, обављено у Будимпешти 8. јуна 1867, под вођством Ригера и Палацког, отпутовали на етнографску изложбу у Москву.

Mit Bezug auf Beust ist die allgemeine Meinung, dass er, mit poleon aufgedrungen wurde. Diesen Bestrebungen Napoleons entder Bestimmung, die Slaven niederzuhalten, Österreich von Nagegenzuwirken ist nun Zweck der Moskauer ethnographischen Ausstellung.

Ohne Beust hätte die Moskauer Austeilung bei den Slaven ausserhalb Russlands nichts gewirkt, aber von Beust gedrängt und aufgeregt, haben sich die Süd- und Westslaven nun Russland ganz zugewendet.

Und glaubten die Südslaven früher an Napoleon und hofften sie alles von Frankreich, so sind sie jetzt ganz Russen, und das, nicht etwa bloss die Serben, sondern alle Süd- und Westslaven.

Die Umwandlung in der Gesinnung der Südslaven ist eben keine freiwillige, sie ist eine nothgedrungene und gereicht vor allem Frankreich zur Last, welches die Südslaven gering schätzend, konsequent die Türkei in ihrer jetzigen Missgestalt erhalten wissen will, und wenn dies nicht angeht so wünscht [es], dass die Südslaven nach erzielter Kräftigung des rnarjarischen Elements, Österreich als Entgelt für seine Verlliste in Deutschland überliefert werden sollen. - Nun diese Politik wird sich wohl schwerlich realisieren lassen.

Die Südslaven sind durchaus nicht geneigt, Verzicht zu leisten auf eine eigene Existenz und Zukunft und diess, damit nur die Türkei erhalten bleibe, oder vielmehr, damit das infizierte osmanische Element das naturwüchsige und bildungsfähige slavische niederhalte, verpeste und ersticke. (:Denn Slaven dürfen nirgends auskommen, so verlangt es das französische Interesse:)

Ebenso wenig fühlen sich die Südslaven berufen, den Stoff zur Stärkung und Vergrößerung des Magjarenthums abzugeben.

So lange die Südslaven hofften, zur Begründung einer staatlichen und nationalen Existenz in Frankreich eine Stütze zu finden, so lange hielten sie sich abgewendet von Russland, von welchem sie mit Recht besorgten, zum Schaden ihrer politischen und nationalen Sonder = Stellung, absorbiert zu werden. Nun aber die Südslaven zur Überzeugung gelangt sind, dass Frankreichs Absicht nicht dahin gehe, sie in ihrer Sonderstellung zu Kräftigen und zu schützen, sondern das.s es dieselben nur für gewisse, deren Existenz und Zukunft bedrohende Zwecke aufgespart wissen will, so bleibt ihnen wohl nichts übrig, um dem sicheren, nicht ferne stehenden Untergange zu entgehen, als sich der minder gefährlich scheinenden Führerschaft Russlands zu überliefern.

Der gegenwärtige Zustand unhaltbar, denn er ist bereits unerträglich. Die Südslaven müssen sich doch endlich des Hemmnisses, welches ihren nationalen so wie überhaupt den allgemeineren menschlichen Fortschritt behindert, entschlagen; sie haben durchaus keine Lust, so viel man dies in Frankreich auch wünschen mag, Magjaren oder Türken zu werden; sie wollen, und sie werden eine eigene unabhängige staatliche und nationale Existenz begründen, oder sie werden, um doch wenigstens Slaven zu bleiben: „Russen!“

Und sollte es nicht möglich werden, oder vielmehr, sollte es Frankreich hindern wollen, dass an die Stelle der gegenwärtigen unnatürlichen und deshalb

unhaltbaren Staatenformen ein freier kräftiger Staatsrespektive Völkerbund: die Donau = Konföderation erstehe, in welcher jede der drei Rassen, die südslavische, romanische und magjarische, gleiche Berechtigung und gleiche gesicherte Existenz finden könnte, so wird, wenn man den Südslaven niederhaltend begegnen will, von Kamsatka /Kamtschatka/ bis zur Adria ein Reich: Russland.

Sonderbar ist aber deshalb nicht minder wahr, - dass die gegenwärtige Regierung Frankreichs ganz Meternich,²¹ weiland Österreichs allmächtigen Minister imitiert. So wie Meternich immer für das kämpfte, was nicht mehr zu kalter war, dadurch dem Staate, dessen absoluter Leiter er was, stets und immer nur neue und unnöthige Opfer aufbürdete, und ihn schliesslich ruinirte, so ist auch Frankreich Meternichs unheilvoller Politik huldigend, gegenwärtig auf dem besten Wege, zur ganzen vorwärtsstrebenden Welt sich in Gegensatz zu setzen.

Was das Ende solcher verkehrten Politik seyn mag, ist nicht nothwendig zu sagen, ein Hinblick auf Österreich dürfte genügen.

Einst schritt Frankreich an der Spitze des menschlichen Fortschrittes einher; den Schwachen und Zurückbleibenden aufmunternd und stützend bildete es den Wegweiser, dadurch aber auch den Leiter und Lenker der vorwärtsstrebenden Nationen. Und jetzt, jetzt will Frankreich dem allgemein menschlichen so wie dem nationalen Fortschritte als dann sich entgegenstellen, nicht bedenkend, dass es in dem vergeblichen Versuche, dem natürlichen Vorwärtsdrängen der Menschheit Einhalt zu thun, seine Kräfte zum grössten eigenen Schaden aufreiben muss.

Früher war Frankreich, oder es gab sich wenigstens den Anschein, als sey es Beschützer von Unterdrückten und nach Befreiung Ringenden, und jetzt, jetzt gibt es sich herab, den Gendarm Österreichs und der Türkei abzugeben.

Derartig ist gegenwärtig die Stimmung, derartig die politische Denkweise der Südslaven und wie dir die Zeitungen Aufklärungen geben können, auch jene der Westslaven.

Was mich betrifft, so weisst du, wie ich denke. Ich halte die gegenwärtigen Zustände in Österreich wie in der Türkei für unhaltbar und weiss bestimmt, dass in kürzester Zeit eine bedeutende Änderung in dem Organismus dieser beiden Staaten vor sich gehen muss. Überhaupt selbst der Bestand Österreichs wie auch jener der Türkei ist in meinen Augen ein nur provisorischer. Keine der Bedingungen, den zusammengefügteten Körper auf die Dauer zu ermöglichen, liegt vor. Man thue was man wolle, Österreich und die Türkei wird niemand erhalten, beide sind Missgeschöpfe gehörend einer vergangenen unvollkommenen Zeit; die beginnende neue Aera, getragen von dem wachgerufenen Selbstbewusstsein der grossen Nationalitäten, wird keinen Raum übriglassen für die weitere Existenz solch krüppelhafter Schöpfungen, wie es Österreich und die Türkei sind.

Diese mein Ansicht, betreffend die Unhaltbarkeit Österreichs und der Türkei, ist eben keine originelle und neue. - Ich hatte zwar längst ein gewisses Vorgefühl dass dem so sey; ich sah das Mangelhafte in dem Organismus dieser dem allgemeinenmenschlichen, und speziell nationalen Fortschritte entgegenwirken-

²¹ Метерних Рикард, принц (1829-1895), аустријски амбасадор у Паризу 1859-1871.

den Missgeschöpfe, doch wüste ich mir keinen bestimmten Schluss zu bilden, was an die Stelle dieser zwei Staaten treten könnte, und glaubte, es erübrige [sich] eben nichts, als nolens volens an ihnen herumzuflicken um ihre Existenz, wie es eben angehe, zu fristen und zu verlängern, damit nur der Raum den sie in dem Weltorganismus einnehmen, ausgefüllt bleibe.

In deinem Programme: „Buldung einer Donau = Konföderation“ welches Program, so viel ich weiss, du der erste offen dargelegt hast,²² fand ich nun den längst gewünschten Schluss und gleichzeitig ein bestimmtes Ziel für meine künftige Thätigkeit.

An diesem Programme, wie wir es gelegenheitlich deiner Anwesenheit in Belgrad verabredet hatten,²³ halte ich noch fest, und kann dir gestehen, dass für dasselbe mit unbedeutender Ausnahme, alle Südslaven und die Romanen gewonnen waren. Wir hatten bis vor kurzem noch alle Hoffnung, dieses Program baldigst verwirklicht zu sehen, aber die unerwartete und heimtückische Desertion der Magjaren in das Lager der Deutschen hat für den Moment eine bedeutende Störung in der Entwicklung dieses gemeinsamen Programs verursacht, ja sie ist auch ganz darnach angethan, alle Hoffnung auf die thatsächliche Durchführung des Programmes für immer zu zerstören.

Der Kroatische Landtag hält zwar noch immer wacker und treu an dem verabredeten Programme, hiebei folgt er unbedingt den Intentionen der serbischen Regierung, deren militärischer und diplomatischer Führerschaft sich Kroatien bis zur Realisierung des Programs ganz überlassen hat. Kroaten und Serben sind jetzt eins, geeinigt unter der gemeinschaftlichen und freiwillig (:wenn auch vorläufig nur geheim:) gewählten Führerschaft des Fürsten Michael,²⁴ würden sie hoffentlich stark genug seyn um die magjarischen Herrschaft = Gelüste von sich abzuwehren, aber gegen die deutsch = magjarische Allianz werden sie ohne fremden Beistand schwerlich aufzukommen vermögen.

Nicht hätte übrigens vermocht, das Volksbewusstseyn der Südslaven im höheren Grade zu reizen, als diese unvermuthete Allianz der Magjaren mit den Deutschen. Früher nannten die Magjaren die Südslaven liebe Freunde und treue Brüder, so lange sie bei den Südslaven Hilfe und Schutz gegen die ihre nationale und politische Existenz bedrohende Centralisation der Wiener = Regierung suchten und fanden.

Anfänglich hatte die Wiener Regierung, was auch dir bekannt seyn dürfte, versucht, die Südslaven von den Magjaren abzuziehen und für sich zu gewinnen, doch diese, eingedenk ihrer Vereinbarung mit den Magjaren, wiesen jeden Antrag der Wiener Regierung, der Ihnen allein und nicht gleichzeitig auch den Magjaren Vortheile in Aussicht gestellt hätte, hochherzig von sich ab. Die Wiener

²² О Тировом програму оснивања Дунавске конфедерације види његово писмо од 6/18. јуна 1867. објављено код В. Вучковића, *Политичка акција Србије*, 298, 299.

²³ Односи се на Тиров боравак у Србији од 25. јула до 16. августа 1866.

²⁴ Орешковић мисли на тајни програм југословенске политике склопљен између И. Гарашанина и хрватске Народне странке 1867. године.

Regierung, einsehend dass ihre Lockrufe bei den Südslaven nicht verfangen, wendete sich an die Magjaren und diese, wie sie ein zum Entgegenkommen einladendes Gesicht bei der Wiener Regierung erblickten, liessen ihre bisherigen treuen Verbündeten nicht nur verrätherisch im Stiche, sondern, was wirklich verdient, niederträchtig genannt zu werden, sie machten sogar gemeinschaftliche Sache mit der Wiener Regierung - oder vielmehr mit der deutschen Partei - um ihre früheren Verbündeten niederzuhalten und zu knechten.

Diese infame Politik der Magjaren - wenn überhaupt Verrath Politik genannt werden kann - wird sich auf furchtbare Weise an ihnen rächen. Die Magjaren konnten gleichberechtigte, ja sogar bevorzugte Genossen der Südslaven in dem gemeinschaftlichen Widerstande gegen das beiden gleich gefährliche Deutschund Russenthum seyn, sie zogen es aber vor, sich mit den Deutschen gegen die Südslaven zu alliieren. Die Südslaven, allein nun zu schwach, um einerseits ihre nationale und politische Gleichberechtigung vis a vis der verbündeten Deutschen und Magjaren aufrechtzuhalten, und andererseits, um der Absorbition durch Russland zu widerstehen, haben, wie sie der natürliche Verstand schon lehren muss, keine Aussicht, ihre nationale und politische Sonderstellung auf die Dauer und für die Zukunft gewahrt zu sehen, sie müssen, durch niemanden gestützt, entweder Russen oder Knechte der verbündeten Deutschen und Magjaren werden. „Die Wahl dürfte nicht schwer seyn“. Nicht aus Zuneigung oder Liebe zu den Russen, sondern um das auf höchste gereizte Rachegefühl befreidigen zu können, wünscht gegenwärtig, die überwiegende Mehrzahl der Südslaven nichts sehnlicher, als nur recht bald von Russland einverleibt zu werden. Fremden vis a vis hüthet man sich natürliche diese Gesinnung zu offenbaren, namentlich gegenüber den Franzosen, welche man gegenwärtig betrachtet als die innigsten Freunde Österreichs, oder vielmehr der gegenwärtigen slavenfeindlichen deutsch = magjarischen Regierung in Österreich.

In den vorausgeschickten Zeilen habe ich dir so ziemlich die ganze politische Sachlage so wie die gegenwärtige Stimmung unter den Südslaven wahrheitsgetreu dargelegt.

Dass unter den obwaltenden Umständen ein Ausgleich Kroatiens mit Ungarn nicht stattfinden wird, wirst du erklärlich finden.

Der kroatische Landtag hat es bereits auch aufgegeben, in dieser Beziehung welche Schritte zu thun, es liegt ihm an dem Ausgleiche nichts, er braucht ihn nicht, und wünscht ihn gegenwärtig auch nicht. Alles was er anstrebt ist, dass Österreich, da es den Slaven durchaus nicht gerecht werden will, sich nicht konsolidiere, sondern, je eher desto lieber, zerfalle.

Nimmt sich Frankreich der Südslaven nicht an und hilft es ihnen nicht, eine nationale und staatliche Existenz zu begründen, so werden sie binnen einem Jahre Russland, wenn eben nicht faktisch, so doch moralisch ganz angehören. Frankreich sollte den Südslaven in welcher immer Weise seine thatsächliche Sympathie zuwenden; nur in Anhoffnung einer solchen könnten sie von dem äussersten - dem sich überliefern an Russland - abgehalten werden.

Dem Bischof Strossmayer ist auf die Landtagsdauer der Aufenthalt in Kroatien verboten, er hat sich vorläufig nach Paris begeben.²⁵ Gut wäre es, wenn du mit ihm Zusammenkommen könntest, natürlich müsstest du die Zusammenkunft möglichst vorsichtig anstellen, damit selbe den österreichischen Spionen, von denen er in Paris sicherlich umgeben seyn wird, nicht bekannt werde. Den Inhalt dieses Schreibens, oder noch besser, dieses Schreiben selbst, haendige ihm ein; ich glaube, er wird den ganzen Sachverhalt, so wie ich ihn dargestellt, nur bestätigen können. Strossmayer hat kein Vertrauen zu Frankreich, von dem er hält, dass es mit Österreich alliiert sey zum Zwecke des gemeinschaftlichen Niederhaltens der Slaven.²⁶ Damit er dich mit der französischen Regierung nicht identifiziere, zeige ihm dieses Schreiben, er kennt meine Handschrift, und wird zu dir Vertrauen haben. Ich verleihe mit der grössten Hochachtung dein aufrichtiger.

Freund und Verehrer
A. Oreskovic

13.

Београд, 6. јуна 1868.

*Орешкових Тиру - моли да ја обавестии о времену када ће њриниц Наполеон
јосејишии Београд.*

Herr General
Hochverehrtester Freund

Ich habe dem Fürsten zur Kenntniss gebracht, dass du mir mitgetheilt hast, Seine Kaiserl. Hoheit Prinz Napoleon werde auf seiner Reise Belgrad ganz sicher berühren; er war darüber sehr erfreut und lässt dich durch mich bitten, du möchtest mir bekannt geben, wann beiläufig der Prinz hieher eintreffen wird, damit man gehörige Vorbereitungen treffen könne, um ihn auf eine würdige /und möglichst solen/ Weise empfangen zu können. Ich bitte dich nun, dahin zu wirken, dass der Prinz auch wirklich Belgrad berühre, und dann, dass du mir mittheilst den Tag seiner Ankunft. Der hiesige französische Konsul konnte bis jetzt in dieser Beziehung noch keine positive Mittheilung machen, meinem Ansehen würde es ungemein nützen falls ich früher als der konsul dienstfalls etwas Bestimmtes dem Fürsten sagen könnte. Falls möglich, telegrafiere mir dienstfalls. Weiters habe ich dem Fürsten zur Kenntniss gebracht, die freundschaftlichen Gesinnungen, die der Minister Andrassy und du im Bezug auf Serbien hegen, auch deine Ansichten ihm geoffenbart hinsichtlich der Stellung und Politik welcher Serbien zu folgen hätte.

²⁵ Када је Штросмајер у аудијенцији код Фрање Јосифа 29. априла 1867. одбио да следи политику дуализма, цар му је забранио да учествује у раду Хрватског одбора. Уместо да се из Беча врати у Хрватску, бискуп је отпутовао за Париз.

²⁶ О Штросмајеровим политичким комбинацијама са Француском у време његовог боравка у Паризу 1867. види: В. Крстић, *Југословенска јолијика Јосифа Јурја Штросмајера*, Историјски гласник, 1, Београд 1969, 25, 26.

Die ertheilten Winke hat man wohl begriffen und gut aufgenommen; des Fürsten sehnlichster Wunsch ist, dass die gegenwärtigen freundschaftlichen Beziehungen zwischen Ungarn und Serbien zu den intimsten werden. In dieser Beziehung werde ich dir in einigen Tagen ausführlicher berichten, höchst wahrscheinlich aber selbst nach Pesth kommen. 8 bis 10 Tage wird man mich hier nicht entbehren können, nach 8 Tagen werde ich indess der dringendsten Geschäfte entledigt seyn, und solltest du allenfalls noch 10 Tage in Pesth verweilen, so schreibe mir, oder damit ich ja sacher komme, *so rufe mich*, und ich werde erscheinen, – denn von dir gerufen habe ich einen Vorwand, selbst sonst dringende Geschäfte mit denen man mich so gerne überhäuft, aufzuschieben, oder nach Möglichkeit, anderen zu überlasen.

Mit aller Hochachtung zeichnet sich dein aufrichtigster Verehrer

Oreskovich.

14.

(Београд) 27. новембра 1868.

Орешкових Тиру – обавештава ја да има важних вести које би морао саопштити у шифрама, али не зна да ли их је он, њујујући у Пешију, њоне са собом.

Hochverehrtester Freund,

Dein Schreiben vom 17ten November hat mir gestern Scovaso übergeben, sonst habe ich seit unserer Trennung von Pest, was im Monathe Mai war, von dir niemals ein Schreiben erhalten.

Dein Schreiben mittelst welchem du mir also deine jetztige Ankunft in Pest mitgetheilt haben sollst, habe ich nicht erhalten, es muss also verloren oder unterschlagen worden seyn.

Ich hätte dir wohl manches und wichtiges zu schreiben, denn vieles hat sich geändert, doch es ist nicht rathsam alles dem Papier anzuvertrauen. Wüsste ich, dass du meine Schiffr bei dir hast, so könnte ich es wohl mittelst dieser thun, so aber ich dessen nicht sicher bin, so muss ich warten bis du mir mittheilst, ob du die Schiffr bei dir hast. Wenn nicht so, werde ich entweder selbst kommen, und wenn das nicht angehen sollte, dir einen meiner vertrautesten Freunde nach Pest senden, wo ich dir dann selbst, oder dieser, über alles wird Auskunft geben können.

Vor allem schreibe mir also gleich, ob du die Schiffern bei dir hast, und ob du noch einige 8 oder 10 Tage bleiben wirst in Pest.

Mit grösster Hochachtung zeichnet sich dein aufrichtigster
In grösster Eile.

Oresković*

*Објављено у *Мешовита грађа*, књ. IV, Београд 1976, стр. 109–133.

СИТНИЈИ ПРИЛОЗИ

НЕОБЈАВЉЕНА ПЕСМА МЕДА ПУЦИЋА ИЗ 1866. ГОДИНЕ

Радећи у Архиву породице Брлић у Славонском Броду, наишао сам на писмо грофа Лукше Гоце-Гучетића Овчаревића, Дубровчанина, врховног мештра Малтешког реда¹. Писмо је упућено Андрији Торквату Брлићу а написано је у италијанском граду Бањи ди Лука (*Bagni di Lucca*) 29. августа 1866. године. Садржај писма није интересантан, али пажњу привлачи песма коју је у пост скриптуму дописао Медо Пуцић. Наиме, у тренутку када је Гучетић написао писмо, код њега се нашао Пуцић. У жељи да и сам поздрави Брлића, учинио је то у стиховима, које је, по свему судећи, испевао *ex abrupto*. У целини они гласе овако:

Здрав да си ми Брођанине Андро!
Почуј ријеч старог побратима
Старог побра Дубровчана Меда
Којино те пјесмицом поздравља
С ове пуне влашке² Бандилуке!³

Ето струне све на гусли мењам
И гудало сароксом намажем
Да би коју мудру прозборио!

Прођ се, куме, фратарске мантије
И поповске клете лекардије,
Прођ се Рима, прођ се Цариграда,
У њих није срца ни памети
До калаша⁴ и до анатима,
А Србину треба благослова,

¹ Архив породице Брлић, Славонски Брод, Одељак 1, Писма личности изван породице, Г.-169/21.

² У овом случају „влашки”, као и „лашки”, значи италијански.

³ Значи Бањи ди Лука, место у којем је Гучетићево писмо датирано.

⁴ То је дубровачки израз којим се означавају варалице, тј. људи који узимају зајам, а не желе да га врате.

Љубве вјере и народног братства
Што мантију неће да омасти!!!!

Здраво.⁵

Највећу пажњу у овим стиховима привлачи Пуцићев одбојан, неповерљив став према свештенству и вођење рачуна о Србима и њиховим потребама. Израз неповерења према свештенству и Риму утолико је интересантнији што се нашао у додатку писма врховног мештра Малтешког реда, који је спадао у највише и најзначајније институције католичке цркве.

С разлогом се може поставити питање: због чега Пуцић упозорава Брлића да се остави „фратарске мантије и поповске клете лекардије”? Иако на то питање у овом тренутку није лако са сигурношћу дати прави одговор, чини се да се он може наћи у следећим околностима. Како су Пуцићеви стихови настали убрзо после пораза Аустрије у рату с Пруском 1866, сигурно је да се његова порука Андрији Торквату Брлићу односи на актуелне догађаје и политичке прилике с југословенског подручја. Наиме, с више страна од Србије се тада очекивало да ће загазити у рат против Турске. Изневерена у својим надама да ће се Аустрија преуредити на федералистичким основама, и хрватска Народна странка, с бискупом Штросмајером на челу, управо у то време, после битке код Садове, приближила се Србији очекујући да ће под њеним вођством успешно бити решено Источно питање, превасходно ослобођење Босне и Херцеговине. Пуцић је добро знао да је Андрија Торкват Брлић један од најглавнијих посредника у односима између хрватске Народне странке и српске владе, да ужива обострано поверење и да је као дугогодишњи тајни сарадник српске владе упућен у основне токове политике кнеза Михаила и Илије Гарашанина. Иако је по својим политичким убеђењима био веома близак Народној странци и у то време је из Италије обавештавао своје пријатеље у Хрватској о важнијим збивањима, чини се да није имао довољно поверења у бискупа Штросмајера као политичког предводника у договорима и преговорима са Србијом. Стога смо склонили да претпоставимо да се стихови: „прођ се, куме, фратарске мантије и поповске клете лекардије” односе и на бискупа Штросмајера и његову тадашњу политичку акцију, којој је, из сопствених уверења, верно служио и сам Брлић.

Осим тога, налазећи се у служби српске владе, Брлић је у својој тајној политичкој и пропагандној активности имао чешћих додира с неким босанским фратрима. Знајући за то, а немајући поверење у фратре и попове, бринући за сигурност Брлића, чије свако кретање је још од почетка шездесетих година пажљиво пратила аустријска полиција, Пуцић је нашао за потребно да га пријатељски упозори да се припази да не би настрадао.

Немајући конкретних података и доказа о томе на кога је циљао Пуцић поздрављајући Брлића, изнели смо само претпоставке препуштајући бољим познаваоцима овога песника да о свему изнесу своје мишљење.

⁵ На моју молбу, ове стихове преписао је и послао ми др Иван Брлић, па му и овом приликом најлепше захваљујем.

ЈЕДНО СВЕДОЧЕЊЕ О АТЕИЗМУ СВЕТОЗАРА МИЛЕТИЋА

Познато је да је Светозар Милетић, заједно с Лазом Костићем, у српском народно-црквеном сабору 1869. јавно оптужен за атеизам. Ту оптужбу изнео је познати Анђелићевац, учитељ Павле Михајловић Немеш тражећи „да се доктор Милетић и Лаза Костић, као људи нерелигиозни и неморални, из сабора уклоне” (Васа Стајић, *Новосадске биографије*, III, Нови Сад 1938, 212). На ту Михајловићеву изјаву нико се није обазирао, нити је узимао озбиљно стога што је дошла од човека којем се, како се види из података сабраних од Васа Стајића, није могло много веровати. Један новооткривени докуменат подстакао нас је да се мало задржимо на питању Милетићевог атеизма, утолико пре што се из њега јасно види на чему је учитељ Михајловић заснивао своје оптужбе. Наиме, у хартијама Алексе Ивића, које се налазе у Народној библиотеци у Београду, нашли смо концепт једне сведоџбе писане руком Милана Димитријевића о томе да је Светозар Милетић био атеиста. Милан Димитријевић, познат под именом Грозни, био је један од најближих сарадника Германа Анђелића. Он је, заправо, био Анђелићева десна рука, човек његовог великог поверења, који је својим саветима могао утицати на Германа. Димитријевић је, иначе, спроводио у живот све значајније црквене, политичке и друге акције иза којих је својим ауторитетом стајао овај високи црквени достојанственик и првосвештеник. Огорчени идеолошки противник Светозара Милетића и Народне странке, Димитријевић није спадао у категорију поткупљивих, превртљивих и недоследних људи, попут Јована Грујића Јоте, с којим је, као и Анђелић, дуго сарађивао, али, због разлике у природи, карактеру и менталитету, често је с њим долазио и у сукоб. У својим конзервативно-клерикалним гледиштима био је постојан. Још од ђачких дана, када се као сарадник Србобрана, а нарочито Напретка укључио у тзв. црну чету, која је водила борбу против Милетића, његове странке и Уједињене омладине српске, до краја живота остао је уз хијерархију, везан пре свега личним и пријатељским везама за Германа Анђелића.

Остављајући по страни Димитријевићева политичка, идеолошка и верска уверења, конзервативна, па чак и реакционарна опредељења, мислимо да сведоџбу о атеизму Светозара Милетића, коју је написао и потписао, без већих резерви треба прихватити као значајан докуменат. У целини Димитријевићева сведоџба гласи овако:

СВЕДОЧБА

Долеподписани сведочи⁶ и у своје време кадар је и заклетвом потврдити, да је г. Др. Светозар Милетић као посланик расправног сабора србског у Карловци од године 1865, једног вечера у кафани народној, што

⁶ Реч *сведочи* накнадно је дописана, а прецртана је признаје.

је у кући преч. г. Глигорија Авакумовића, пароха, грдио веру као лудорију и да је за доказ тога мишљења свог наводио, како он није хтео дати ни своје дете⁷ крстити, него да га је његова жена⁸ крадимце без његова знања крстила.⁹

Ову сведочбу издајем на молбу г. Павла Михајловића учитеља, да с њоме чини употребљава, по својој вољи.

У Н. Саду 27. фебруара 1869. год.

Милан Димитријевић

ПОДРШКА СРПСКЕ ОМЛАДИНЕ У БЕЧУ ИМБРИ ИГЊАТИЈЕВИЋУ ТКАЛЦУ

Искрени заговорник идеје тесне сарадње, братске слоге и јединства између Срба и Хрвата, Имбро Игњатијевић Ткалац је у том смислу радио и у политичком и у публицистичком и у књижевном правцу. Објављујући 1858. Мажуранићев спев *Смрти Смаил-аје Ченџића*, Ткалац је, исказујући истинску љубав према Србима, чист приход од продаје те књиге одредио „на корист пензионог фонда за удовице и сирочад православног свештенства у Далмацији”. Световид, који је тада излазио у Бечу под уредништвом Александра Андрића и заступао југословенску оријентацију, није пропустио прилику да о томе обавести своје читаоце.¹⁰

Игром случаја, тачно пет година касније, Србима се указала прилика да се одуже Ткалцу и његовој супрузи. Као уредник политичког листа *Ost und West*, који је излазио у Бечу и у погледу источног питања и начина његовог решења заступао у много чему иста или слична становишта, за која су се залагали кнез Михаило и његов министар Илија Гарашанин, Ткалац се огрешио о веома строге аустријске штампарске законе, па је због тога против њега поведена истрага, а сам је током 1862. и 1863. године морао више месеци одлежати у затвору. Осуђен на тешку тамницу поштрину постом, на губитак кауције за лист, крхког здравља, Ткалац се, крај свих тих недаћа, тешко разболео. Без најнужнијих средстава за живот, презадужен, у великој невољи, и Ткалац и његова супруга Филипина узалудно су куцали на многа врата тражећи зајам.¹¹ У таквој ситуацији, поштујући његов рад, саглашавајући се с идејама које је заступао у *Ost und West*, сетила га се српска омладина која се у Бечу налазила на студијама. Удружени, српски студенти о свом трошку издали су литографсану слику др Ткалаца, испод које је писало: „Имбро Игњатијевић Ткалац, редактор *Ost und West*. Чист добитак

⁷ Овде је било написано: „што му се у Декембру 1863 год родило”, али је Димитријевић то прецртао.

⁸ Најпре је било написано г. супруга, па је прецртано и написано жена.

⁹ Најпре је стајало дала крстити, па је супруга, па је то прецртано.

¹⁰ Световид, 4. I 1859, 2.

¹¹ Виктор Новак, *Вук и Хрваџи*, Београд 1967, 424–428.

од ове слике одређен је на корист госпође Ткалац¹²³. У невољи у којој се нашао, пошто се о његове молбе за помоћ оглушио чак и кнез Михаило, пажња српске омладине свакако је на страдалника деловала умирујуће. То је био прави мелем за рањену душу, и то не толико због новчане помоћи, која није могла бити велика, колико због моралне подршке и јавно изражене солидарности. За Ткалаца је то морао бити један од најбољих доказа да су идеје због којих је трпео и страдао наишле на најпогодније и најплодније тле, које је, будући да је реч о омладини, обећавало не само даље ширење и бујање него је и будило наду у могућност оживотворења. Ткалчева популарност међу Србима била је тада изузетно велика. То се најбоље види из чињенице да су се по српским кућама у Срему у то време, по собама, на зидовима, једна поред друге могле наћи окачене слике прослављеног Луке Вукаловића, кнеза Николе, кнеза Михаила и, како је писао Медаковићев Напредак, „нашега др. Ткалаца”.¹³⁴ Према томе, у тренутку када је кнез Михаило немилосрдно окренуо леђа Ткалцу, српски народ, с омладином на челу, схватио је величину и значај његових идеја, па га је топло прихватио и уврстио у ред најцењенијих личности свога доба.*

***Објављено у Зборнику Матице српске за књижевност и језик, књ. XXIV/1, 1976, стр. 175–178.**

^{12 3} Pozor, 20. I 1863, 15.

^{13 4} Напредак, 3. X 1863, 127.

МИЛЕТИЋЕВ ПОЗИВ СРПСКОЈ ОМЛАДИНИ ДА СЕ ОКУПИ ОКО СЛАВЈАНКЕ

У рукописној збирци Народне библиотеке у Београду, у хартијама Алексе Ивића, пронашли смо *Позив на српску омладину у Пешти, Брајислави, Прешову, Сеједину и Темишвару* којим је Милетић обавестио јавност о покретању Славјанке, омладинског књижевног алманаха. Тај позив, написан српским језиком, настао у Пешти 8. фебруара 1847, до сада није објављен, па се о његовом садржају знало само посредно, на основу докумената архива Петроварадинске генералне команде. Приликом неких претреса српских ђака који су се школовали у разним градовима Угарске, аустријска полиција је запленила и Милетићев *Позив* од 8. фебруара 1847. Стога је против њега и неких других српских студената, осумњичених због панславизма, покренута истрага, која до револуције 1848. није уродила конкретним резултатима.¹

Текст *Позива*, који објављујемо, написан је руком, курзивном готичком, а настао је 1847. На њему нема никаквих трагова на основу којих би се могло утврдити из ког архива потиче. По свему судећи, Ивић га је открио када је већ објавио поменути документа из архива Петроварадинске генералне команде.

Објављивањем овог текста и надаље ће због недостатка података остати отворено питање: да ли је Милетићев *Позив* био штампан или је умножен обичним преписивањем? Свако нагађање било би произвољно јер до данас није пронађен ни у једном, нити у другом виду.²

Садржај *Позива* веома је занимљив. Њиме су јасно означене побуде због којих је покренута Славјанка, правац који јој је намењен и циљ који је имала да постигне.

Језик рукописа остао је у свему непромењен, осим на једном месту, на којем је преписивач случајно изоставио слово, које је стављено у угласту заграду.

¹ Алекса Ивић, *Из младости гра Свештозара Милетића*, Летопис Матице српске, књ. 308, Нови Сад 1926, 137–141.

² У Прилогу библиографији засебно издатих огласа Голуба Добрашиновића не налази се Милетићев *Позив* (Г. Добрашиновић, *Објавленија, избор ојласа на књије и лисјове 1791–1871*, Београд 1974).

Aufruf

an die serbische Jugend in Pesth, Pressburg, Eperies, Szegedin und Temesvár!

Der Mensch erhebt sich zum höhern geistigen Leben, und schaut in die Vergangenheit, aber auch in die Zukunft. Wenn der Serbe fragt wie es war so sagt ihm die Vergangenheit: Schlecht; aber die Gerechtigkeit Gottes tröstet ihn damit es besser wird. Bei uns sind schon die Gipfel der Berge durch die ersten Strahlen der Sonne vergoldet, aber daneben auf der andern Seite ist die Finsterniss der Knechtschaft. Der Serbe schaut auf die Vergangenheit, und weint er schaut gleich auf die Zukunft und sagt mit Stolz: Ich bin ein Serbe und als solcher ein Sohn der grossen slavischen Nation, den die Zukunft anlächelt. Und das sagt er mit mehr Stolz, als einst der Römer: *civis sum Romanus*.

Aber unser Volk besitzt erst den Keim jener körperlichen und geistigen Kraft, welche die Zukunft gründet, zur Gründung derselben. (Zukunft) wird ein heldenmüthiges Thun erfordert; und damit es für seine Zukunft zu wirken begehre, und damit sein Thun verständig sei, muss es durch des *Wort* aus der Passivität entrissen, und zum welthistorischen Leben geführt werden. Unser Volk ist in der Uibergangs-Periode aus der knechtischen Vergangenheit in eine glückliche Zukunft, zu einer solchen Zeit aber ist das Wort immer am glücklichsten gesprochen worden. Wir Brüder sollen uns auch mit gewaltigem poetischen Worte an unser Volk wenden, und die SLAVJANKA soll es in das Volk bringen. Das höchste Gut welches unserem Volke gegeben werden kann, ist das *Volksbewusstseyn*, das Erkennen seiner körperlichen, geistigen und moralischen Kräfte, und der Wille dieselben zur Gründung seines Glückes – des Volkslebens – zu verwenden. Es soll wie ein Königskind wissen, dass es eine Krone in der Zukunft erwartet; es soll durch unsere Worte vorbereitet werden, im Arm des slavischen Genius den slavischen Namen zu verherrlichen.

Oder sollen wir vor jenen zurückweichen, welche die Jugend zum Schweigen verurtheilen? Aber der Stern des 19. Jahrhunderts, des Jahrhunderts unserer Wiedergeburt stehet schon hoch, und der heilverkündende Genius der slavischen Zukunft ruft: Bereitet mir den Weg – Ihr, die ihr den Aufflug des jugendlichen Geistes verdammt, geht ihr voran und wir werden noch schweigen. Aber Sie hören nicht die Stimme. Wir aber, die wir die höhern Stimme vernahmen treten wir mit Glauben zu dem heiligen, durch das Unrecht der Jahrhunderte entheiligten Altare unserer Nationalität und fachen wir das kaum glimmende Feuer mit slavischem Geiste an, zünden wir an ihm die Fackel unseres Lebens an, und das Volksbewusstseyn sei unsere Saite. Hercules zerriss in der Wiege noch die Schlange. Aber das ganze Geheimniss der Energie der Kräfte ist: *sapere aude*.

Ich fordere euch, Brüder, auf, dass wir uns vereinigen, und ein Jahrbuch unter dem Namen *Slavjanka*, im Namen unserer Jugend herausgeben, wenn meine Stimme Anklang findet, so schreiben wir, denen die Muse es gab, Gedichte dafür und alle tragen wir bei mit Geldunterstützung. Ohne Opfer war nie etwas Edles gethan: ohne Opfer werden auch wir in unserem Volksleben nicht im ge-

ringsten fortschreiten können. Gewöhnen wir uns an dasselbe von Jugend auf. Hier folgt der Uiberschlag, wie viel Geld man zur Herausgabe eines Werkes von 6. 7 Bogen 16. braucht.

Aus dem Angeführten ist das Ziel der *Slavjanka* klar: das Volksbewusstseyn zu befördern, und wenn man dasselbe auch nicht vollkommen erreicht, so wird doch die Jugend gleichsam ein Programm von sich geben, wie sie zu seiner Zeit auf der Schaubühne des allgemeinen Volklebens auftreten wird. Diess soll zum Troste unseren Aeltern dienen.

Aus diesem Ziele ersieht man auch das, in welchem Geiste die Beiträge für die *Slavjanka* verfasst werden sollen. Um diess noch besser zu verstehen, muss man betrachten, zu welchem Ziele die sämtliche Thätigkeit des Menschen gerichtet seyn soll. Diess ist: das Wohl des menschlichen Geschlechtes, welches in dessen Vervollkommnung besteht, die Gott als die letzte Meta alles geistigen Strebens der Menschen bezeichnet hat. Zu diesen etwas beizutragen, oder auf die Menschheit und deren Wohl einzuwirken, hat ein jeder Mensch Recht und Pflicht. Doch das kann der Mensch nicht unmittelbar thun, sondern nur mittelbar durch seine Nation. Es ist also eines jeden Menschen Pflicht, die Nation so vorzubereiten, dass diese auf die Menschheit Einfluss haben kann, dass gerade nach dem Masse dieses Einflusses die Wichtigkeit der Nation bestimmt wird, diese Nation ist dem Serben das serbische Volk; aber dieses Volk steht nicht vereinzelt da, es ist ein Zweig der grossen slavischen Nation. Demnach muss das Serbenthum zuerst auf das Slaventhum einwirken, um auf die Menschheit Einfluss zu üben, ja nur in und mit demselben wird es einen glänzenden Antheil daran haben können, nämlich an der Vervollkommnung des menschlichen Geschlechtes und einem Antheil an dem welthistorischen Leben. Diess ist der Weg, auf welchem unser Zeitalter zu der Wechselseitigkeit der Slaven gekommen ist. – Zu diesem Stern, zu dem auch wir das Schiff unseres Lebens und des Volkslebens richten sollen. Die Menschheit, als der unermessliche Ocean, zu dem zu gelangen, müssen die Flüsse einzelner Slavenstämme zu einem Slavenmeere zusammenfliessen. Das Land, welches den Serben an das Serbenthum bindet, ist die heiligste Liebe, die Liebe zur Nationalität, das Band, das denselben an das Slaventhum bindet, ist die Bruderliebe, auf welche sich die ganze Wechselseitigkeit gründet, das Band, welches ihn an die Menschheit kettet, ist die christliche Liebe. Was das Wirken in dem ersten Kreise anbelangt, da kann keine heiligere Aufgabe seyn, als alle Serben – Duschans-Serben – zu vereinigen, damit sie so vereinigt mächtig und den herrlichen Thaten gewachsen, der heilbringende Genius der slavischen Zukunft finde. Hier ermunthigt, entflammt und erhebt die Poesie, weil sie sich der Gegenwart zuwendet; wo aber sie das Serbenthum zum Slaventhum geleitet, so ist die Poesie prophetisch, weil die Slavische Idée eine solche ist, welche in einer fernen Zukunft ihre Belebung erwartet, und weil man Alles nur mit Gott kann, so würze[!]t das Ganze der Glaube an Gott und dessen Gerechtigkeit. 3 Elemente hat also meiner Ansicht nach unsere Poesié: den Glauben an Gott, die Liebe zum serbischen Volke und die Hoffnung seiner Zukunft in dem Slaventhume, welche Zukunft sich

auf brüderlicher und wechselseitiger Liebe einzelner slavischen Zweige unter sich gründet. Diese Dreyeinigkeit der Elemente in Einheit und Harmonie zu bringen und mit energischem Worte auszudrücken, ist die Aufgabe des Dichters.

Pesth den 8. Februar 1847.

Swetozar Miletits I. an:
Juris-Auditor m/p*

***Објављено у Зборнику за историју, бр. 13, Нови Сад 1976, стр. 153–155.**

ВИКТОР НОВАК – ИСТОРИЧАР XIX И XX ВЕКА

Темељно и широко хуманистичко образовање, вишеструко интересовање и готово енциклопедијско знање, којим је располагао Виктор Новак, омогућили су му да зађе у разна подручја историје. Подједнако вредна дела оставио је из историје средњег века, палеографије и историје XIX и XX столећа. Пажљиво пратећи плодну и разноврсну научну активност професора Новака, бољи познаваоци његова дела убрајали су га с пуно оправдања, још за живота, у наше последње полихисторике.

Из обиља књига, студија, чланака, прилога, објављених извора, есеја, приказа и бележака, које је оставио за собом професор Новак бавећи се разним питањима даље и ближе прошлости Јужних Словена, издвајају се као посебна целина радови из историје XIX и XX века. С малим изузецима готово сви ти радови тематски се односе на питања југословенске идеје и југословенске политике.

Искрени приврженик југословенске мисли, и то онакве какву је заступала генерација којој је припадао, Виктор Новак је читавим својим бићем био за њу везан и до сржи њоме прожет. Духовно с њом срастао, уверен да је она најбољи и једини пут ка сигурној и лепшој будућности јужнословенских народа, велики део хвале вредног живота Новак је посветио изучавању историје југословенске мисли и протагонистима југословенске идеје. Стога није случајно што су се у жижи његовог изучавања нашли загребачки бискуп Максимилијан Врховац, ђаковачки бискуп Јосип Јурај Штросмајер, кнез Михаило Обреновић, Фрањо Рачки, Илија Гарашанин, Иван Кукуљевић Сакцински, Вук Стефановић Караџић, Натко Нодио, Валтазар Богшић, Михаило Полит Десанчић и многи други.

Сви радови Виктора Новака, засновани на доступним новооткривеним или већ објављеним изворима, осим научне, имали су и јасно уочљиву практичну национално-политичку намену. Њима је сваком пажљивом читаоцу недвосмислено указивано на то да су највећи умови и најпоштованији представници свих Јужних Словена, а посебно Срба и Хрвата, били прожети идејом југословенства. Откривајући научне истине о политици и идејама наших бројних угледних људи у прошлости, Новак је веома сугестивним и нимало конвенционалним стилем обавештавао јавност о нашим највреднијим националним тековинама, које је требало не само поштовати него и даље неговати ради добра земље и народа који у њој живе. Држећи се науч-

них сазнања и поузданих података, Новак је био као историчар XIX и XX века, а посебно као тумач југословенске мисли спреман да све своје велико знање стави у службу идеје која је постала саставни део његове личности. Као угледни научник постао је и један од водећих идеолога југословенства. У идеологији и политици он је пред јавност иступао одано и с уверењем само с оним до чега га је довела наука. У том погледу у хрватској историографији Новак је имао више сјајних претходника, попут Ивана Кукуљевића Сакцинског, Фрање Рачког, Тадије Смичикласа и Ферда Шишића, чији је био не само поштовалац него и доследни следбеник. Како они, тако је и Новак сматрао да је само она наука права и истинита која пред собом има узвишени циљ: човека и отаџбину. Руковођен тим начелом као историчар XIX и XX века Новак се определио да служи истинама науке и реалног родољубља.

Историјом XIX и XX века Виктор Новак почео се бавити после 1924. године, када је изабран за редовног професора Филозофског факултета у Београду. Сва његова дотадашња активност била је усмерена на изучавање наших старијих рукописа и средњовековну историју. Проширујући своје научно интересовање и временски и тематски, први рад професора Новака из новије историје, без сумње не случајно, био је посвећен Фрањи Рачком, „кодификатору свега Југословенства, ’половици душе Штросмајерове, његовом верном фамулусу, који је ’дефинисао задатке Југословенства, за деценије и векове“. Уверен да је југословенство Фрање Рачког „синтеза свега најбољег и најплеменитијег у Српству, Хрватству и Словенштву, као збир сила националне мисли, која би морала да постане Вјерују свега Југословенства“, Новак је у књизи под насловом *Фрањо Рачки у његовим и његовим чланцима* 1925. године објавио избор његових текстова. Њима је желео да популарише мисли једног од највећих идеолога југословенства, који је још почетком шездесетих година XIX века писао да Хрвате и Србе сматра „за два племена једног истог народа раздвојене само повјешћу“.

Задивљен огромним доприносом Рачког у постављању чврстих темеља братства и јединства Срба и Хрвата, Новак се више пута касније враћао своме миљенику. У његовом научном делу и национално-политичкој активности нашао је богато врело инспирација за сопствени научни и јавни рад. После вишегодишњих студија написао је 1958. монографију о Рачком приказавши његов животни пут, идеје, стремљења и резултате научне и јавне делатности. Писана за ширу јавност, с пуно топлине, пијетета и Новаку својственог сензибилитета, монографија о Рачком наишла је и у научним круговима на бројне и веома ласкаве оцене.

Неодвојиво везани истим идејама, национално-политичким тежњама и деценијама дугим и искреним пријатељским везама, Рачки и Штросмајер подједнако су занимали професора Новака. Изучавајући првог, није могао, а ни хтео да заобиђе другог. Колико га је Рачки привлачио као „кодификатор свега Југословенства“, толико га је Штросмајер обавезивао да о њему пише као о „апостолу југословенске мисли“.

Међу бројним радовима о Штросмајеру, у којима је реч о његовом ставу према Србима, Србији, Српској православној цркви и њеним представницима, о односу с Русима, везама с Гледстоном, ставу према језуитима, о његовој политичкој активности, југословенској мисли итд., најобимнија студија Виктора Новака о ђаковачком бискупу објављена је под насловом *Два анђелија, Штросмајер и Михаловић*. Познати иступи Штросмајера на Ватиканском концилу 1869/70. године, у којима је отворено устао против папске непогрешивости, предмет су ове Новакове књиге. Михаловић се у њој помиње само да би се јаче истакла неправда коју су ђаковачком бискупу учинили Беч, Будимпешта и Ватикан, који су, осуђујући његову родољубиву националну и верску политику, на надбискупску столицу у Загребу уместо заслужног Штросмајера, познатог и признатог у читавој Европи, посадили минорног провинцијског свештеника, правог слугана својих господара, сушту супротност у хрватском народу цењеном и вољеном бискупу.

Када је, изучавајући историју југословенске идеје, дубље зашао у њене бројне нити, дотад мало проучене и неразјашњене, Новак се упустио у истраживање и сакупљање свих текстова из прошлости Јужних Словена који су се односили на југословенску мисао. Резултат тог замашног посла била је волуминозна *Анђелоџија југословенске мисли и народној јединству*, која је обухватила раздобље од 1390. до 1930. године. *Анђелоџија* се појавила 1930, у време када су у Југославији испољене многе тешко премостиве националне несугласице и супротности, када је југословенска идеја, онаква каква је баштињена од ранијих генерација, у новоствореној држави запала у готово несавладиву кризу. Југословенску мисао тада је требало спасавати свим средствима, јер њеним слабљењем и нестајањем могло је нестати и државе, у чије темеље су уграђене небројене људске жртве. Као искрени патриота, који је био спреман да служи истинама науке и родољубља, Новак се прихватио посла на састављању *Анђелоџије*, да њоме као зналац допринесе учвршћивању југословенске мисли и југословенске државе онолико колико могу да допринесу људи који војују чињеницама црпеним из прошлости и снагом свога духа. Сабраном и хронолошки сређеном збирком докумената *Анђелоџија* је на готово илустративан начин указивала на трновити пут којим је током векова пролазила југословенска мисао. Њен континуирани развитак и животворност јасно су одређивали и правце којима би се она, „ради добра отаџбине и народа који у њој живи”, морала кретати и у будућности. Са задатком да васпитава у југословенском духу, да у том смислу доказује, убеђује, подучава и надахњује, *Анђелоџија* Виктора Новака имала је да преплави све крајеве наше земље и да се чита као право еванђеље. Данас, када је *Анђелоџија* изгубила намену добијену у тренутку настајања, она представља незаобилазни корпус докумената за све научнике који се баве изучавањем прогресивне југословенске мисли, која је, битно трансформирана, уграђена у темеље наше социјалистичке Југославије.

У више наврата Новак је своју научну пажњу посвећивао историји историографије. У тој области написао је неколико запажених студија, међу којима се не само обимношћу него и постигнутим резултатима посебно издвајају дела о Натку Нодилу и Ферди Шишићу. Обојица су га привлачили не само као научни радници него и као људи велике националне ширине и непоколебиве југословенске оријентације. Због тога је и о Нодилу и о Шишићу написао свеобухватне биографије. Цитирајући Нодилове речи: „Срби јесу што и Хрвати, а Хрвати што и Срби. Синонимија једних са другима за нас је потпуна”, професор Новак је износио своје ставове, уверења и сазнања, јер у том погледу између њега и Нодила није било баш никаквих разлика. Познати борац против клерикализма, професор Загребачког свеучилишта Нодило писао је онако како је после њега у новим политичким приликама и условима писао професор београдског Филозофског факултета Виктор Новак: „Љубав, слога, братимство једна су средства за одбрану нашу; сваки прозелитизам, свака зађевица, свако неспоразумљење, нијесу друго него злобне аветиње, које нам силно на путу стоје сваком будућем развитку и напретку нашем”. Доследни борац против ултрамонтанаца, ватрени патриота либерално-демократског опредељења, проповедник југословенства и научник, „аристократа духа и срца”, како га је окарактерисао Новак, Нодило је добио објективну и лепо написану биографију, коју је данас могуће мењати и допуњавати само у појединостима, онолико колико допуштају новооткривени документи, а све остало, што је суштинско, остаје онако како је написано пре 40 година.

Као историчар XIX и XX века, сав закупљен изучавањем, тумачењем и ширењем југословенске мисли, Новак је у исто време улагао огроман труд испитујући све бројне, добро организоване и моћне унутрашње и спољне силе које су се деценијама супротстављале југословенству са жељом да га пригуше, а када је створена заједничка држава, да је разбију. Резултат тог марљивог рада је књига *Magnum crimen. Пола вијека клерикализма у Хрвајској*, у којој је дошао до пуног израза не само научник него и диван узор патриоте, који је, како сам каже, немајући могућност да за домовину војује пушком, одлучио да јој у савладавању најмрачнијих реакционарних снага послужи пером.

У књизи је објављено, анализирано и протумачено мноштво докумената, којима су разобличени планови, методи борбе и резултати ватиканске политике и клерикализма у Хрватској од почетка XX века до краја Другог светског рата. Изванредан познавалац клерикализма, Новак је показао како је у Хрватској он прерастао у клерофашизам, колико је суделовао у стварању усташке тзв. Независне Државе Хрватске и колико огромну одговорност сноси за страхоте и злодела које је у време рата починио режим поглавника Павелића.

Magnum crimen је трећи део трилогије о клеру и клерикализму у Хрватској XIX и XX века, чији је први део, *Magnum Tempus*, имао за циљ да

прикаже позитивни удео млађег свештенства и клирика у хрватском народном препороду, тзв. илирском покрету. Други део, *Magnus Sacerdos*, обухватио би време, акције, идеје и борбе бискупа Штросмајера и његових присталица. Не знамо да ли је Новак успео да приведе крају своју замисао о трилогији, али му морамо бити захвални што нам је оставио *Magnum crimen*, којим је задужио нашу науку, па и не само њу него и читаву прогресивну јавност Југославије. Писан научно и критично, али и темпераментно и борбено, састављен ванредном приљезношћу и умешношћу, *Magnum crimen* са својим доказним материјалом вредан је допринос прогресивној борби, која је била дуга и мукотрпна, а морала би се наставити несмањеном жестином до потпуног пораза мрачних сила против којих је тако храбро, одлучно и зналачки дизао свој глас наш уважени покојник.

Једно од последњих обимнијих и значајнијих дела Виктора Новака из наше новије историје је књига *Вук и Хрваџи*. Уочавајући да је питање Вукова односа и сарадње са Хрватима у нашој науци недовољно проучено, да се много новoga може рећи и погрешно написано исправити, за ту тему определио се и стога што му је омогућавала да кроз односе Вука с бројним сарадницима, пријатељима и поштоваоцима из Хрватске укаже на изванредне примере српско-хрватског пријатељства који су били од подједнаке обостране користи. Увек на страни оних који су се међу Србима и Хрватима залагали за слогу, сарадњу и узајамна одрицања ради тешњег повезивања и сједињавања, Новак је у овој књизи оштро осудио све ускогруде националисте, којима је у Хрватској, у борби против Вука, стао на чело Анте Старчевић.

Објављена крајем 1967, када је Новаку толико мрски национализам почео да диже главу, књига *Вук и Хрваџи* наишла је на оштру осуду оних против којих је њен писац војевао читавог живота, оних који нису могли да му опросте што их је у *Magnum crimen*-у разобличио пред читавом јавношћу и што је указао на њихове мрачне работе и циљеве. С разлогом убеђен да је вредно, поштено и родољубиво живео и стварао, професор Новак је достојанствено одбио свако расправљање с недораслим псеудонаучним критичарима, који су погрешно наслућивали да је наступио тренутак када се и научно, и идеолошки и политички могу обрачунати са својим opakим противником. Вредном научнику, упорном, истрајном и доследном Југословену и патриоти ти смишљени напади нису нимало окрњили углед. Напротив, ако су га повредили, ако је због њих имао и понеки горки час, ти напади могли су му послужити и као најбоља сатисфакција. Они су недвосмислено показали да је његов рад био од изузетне важности и користи, јер је научном истином и чињеницама као бојевим мецима погађао противнике где су били најосетљивији.

За све што је учинио на пољу науке и јавног рада наше друштво желео је да се одужи професору Новаку и ода му признање додељивањем Седмојулске награде за животно дело. Носио је и бројна друга домаћа и страна

признања и одликовања. Али, и да нема тих јавних одличја, својим целокупним делима, посебно оним из XIX и XX века, којима је служио истинама науке и реалног родољубља више од пола столећа доприноси ширењу братства и јединства међу нашим народима, Виктор Новак је себи подигао најлепши споменик, пред којим се сваки истинољубиви Југословен мора односити с дужним и искреним поштовањем.*

*** Објављено у Историјском гласнику, бр. 1–2, 1977, стр. 296–299.**

O NEKIM ODJECIMA GRČKIH USTANAKA U SRPSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Kao i svi veći i značajniji događaji, tako su i grčki ustanci i neki od njihovih istaknutijih vođa, koji su se borili za slobodu, inspirisali jedan broj srpskih pesnika, pa su o njima ispevali stihove prožete saosećanjem, simpatijama i željom da zbacе turski jaram i pobede zajedničkog neprijatelja, porobljivača i tlačitelja. Pesničku maštu najviše je podsticao Riga od Fere, prvi veliki balkanac, koji je u svom revolucionarnom radu bio rukovođen težnjom za stvaranjem jednog balkanskog saveza s načelom: Balkan balkanskim narodima. Zanesen idejom opšteg ustanka i oslobođenja balkanskih naroda, on je među Srbima uživao opšte simpatije, pa su oni stoga u jeku grčkog nacionalnooslobodilačkog rata, 1825. godine preveli i prepevali njegovu „Himnu grčke revolucije”, takozvanu grčku Marseljezu.

Tokom devetnaestog veka, više decenija posle Rigrine pogibije, u Beogradu su mnogi znali za njegovo ime. U srpskim kućama dosta se pričalo o tom mladom Grku, koji je na gradskim bedemima, ili na obali Dunava, u Nebojšinoj kuli završio svoj život. Tada, kada Rige već odavno nije bilo među živima, on je u srpskoj sredini bio prisutan svojim idejama, pre svega oslobodilačkim težnjama. Kao očit dokaz njegove duhovne prisutnosti u mislima i srcima Srba može da posluži činjenica da su oni, podjarmljeni i potišteni, sa svih strana okruženi moćnijim Turcima, čuvajući se opakog neprijatelja, tiho ispevali poneki stih Rigrine revolucionarne pesme. Saglašavajući se s njegovim težnjama i njegovim delom, s kolena na koleno stariji su prenosili na mlađe i poneku Riginu srčanu i patriotsku izreku, koja je budila i krepila nade Srba u skoru slobodu.

Rigrine ideje i mučenička smrt nadahnuli su i jednog od najvećih srpskih pesnika, Vojislava J. Ilića, klasično obrazovanog, zaljubljenog u visoke antičke ideale lepote i humanosti, da 1892. o njemu ispeva pesmu pod nazivom *Glasnik slobode*. Pesma u celini glasi ovako:

U tvrđavi beogradske stara kula i sad stoji,
Što vremena tok sumorni u mrtvome miru broji.

Mnogi borac za slobodu, u mukama nečuvanim,
Skončao je dane svoje pod visokim krovom njenim.

Tu Dunavo hladno šumi, i u šumu mutnih vala,
Jecanje se čuje noću s mračne kule i obala.

A s bedema porušenih, gde kržljava zova niče,
Strašna sova jasno krešti i straža se u noć kliče.

Jednog dana, dosta davno, teška njena brava škrinu,
I tavničar bledog stranca posla kuli u dubinu.

Al' on gordo dig'o glavu, a s nje pade kosa duga,
Na licu mu težak umor a u oku plamen s juga.

To je Riga, sin Jelade, majsko sunce koju greje,
I potomak hrabrih Grka s Maratona i Plateje.

On podiže ruku desnu, na grudi mu leva pala,
Pa govori straži svojoj, što se zbila kraj mašala:

„Osmanova mrska deco, mrak neka mi telo krije,
Al' duh moj će tek da živi, duh slobodan eno gdi je!

Duh će ovaj glasnik biti za narode na Balkanu,
Da ne klonu u nadeždi beloј zori, jasnom danu.

Opusteće dvori vaši, a ostaće kula stara,
Da sačeka novo doba, opšta ljubav koje stvara”

U tom času s mračne kule oro suri naglo prhnu,
Strašno odbi snažnim krilom i u noć se izvi crnu...

Ova Ilićeva pesma napisana je u vreme kada se vrlo živo radilo na sklapanju sporazuma između srpske i grčke vlade, kojim je bio cilj da se udruženim snagama suprotstave Turskoј. Javno mnjenje Srba bilo je raspoloženo za jedan takav sporazum, čemu su mnogo doprineli naučni radnici, književnici i neki istaknutiji srpski intelektualci, koji su tokom 1891. i 1892. godine u sali Velike škole držali nekoliko javnih predavanja s namerom da upoznaju širi krug ljudi s istorijom grčkog naroda i omile im ideju srpsko-grčkog prijateljstva i saradnje. U tom smeru bili su angažovani i neki beogradski politički listovi a objavljeno je i više brošura s tematikom iz grčke istorije i književnosti. Iskreni zagovornik sporazuma i saradnje između Srba i Grka, Ilić je tu ideju podržao oživljujući izuzetni lik Rige od Fere. Učinio je to na sebi svojstven pesnički način, ali živo i upečatljivo kako je i zaslužio čovek koji je bio rodonačelnik ideje zajedničkog rada na oslobođenju svih naroda Balkana. Politički angažovana, Ilićeva pesma o Rigi od Fere napisana

je s prisnim i dubokim osećanjem. Osnovna poruka pisca *Glasniku slobode* je da Riginu misao o slobodi i sloznom radu u borbi protiv zajedničkog porobljivača i dalje treba da slede, do konačne pobeđe, svi podjarmljeni narodi Balkana.

Sudeći po stihovima Vojislava J. Ilića, Riga od Fere bio je u pravu kada je, svestan da će mu Turci skinuti glavu, izjavio: „*ja posejah a žeteoci će doći*”. Žeteoci su odista došli, istina s velikim zakašnjenjem, jer je seme koje je Riga posejao zbog nepovoljnih uslova razvitka dugo klijalo i sporo sazrevalo, dok i željene plodove nije donelo.

Kada je izbio Prvi srpski ustanak, u srpskoj sredini, u Zemunu, pored mnogih drugih Grka, našao se i Triandafil Duka. Rođen u Kosturu, po svemu sudeći trgovac, bez većeg znanja i obrazovanja, budno motreći na događaje u Srbiji, radujući se svakoj srpskoj pobeđi, svakom srpskom uspehu, a turskom neuspehu, u iskrenom patriotskom zanosu i prevelikoj želji da Srbi nadvladaju Turke, Duka je izraze svoga duševnog raspoloženja, svoga saosećanja sa stradajućim srpskim narodom i svoje prevelike ljubavi za slobodom u brojnim stihovima preneo na hartiju. Iako bez većeg pesničkog dara, Duka je svojim grčkim spegovima, koje je objavio u Pešti 1807, u štampariji Matije Tratnera, pod naslovom *Istorija Slaveno-Srba, sastavljena u političkim stihovima*, pružio izvanredne dokaze grčko-srpske uzajamnosti. Očaran borbom Srba, opevajući njihova junaštva, Duka je, razotkrivajući svoju čistu i poštenu dušu, ne mnogo vešto sastavljenim stihovima, zasnovanim na istinitim događajima, svojim saplemenicima želeo da ukaže na to kako se valja žrtvovati i boriti za slobodu. Baš zato čini se da nije slučajno što je svoju pesmaricu posvetio svom prijatelju Petru Ičku, koji se sav stavio u službu srpskih interesa u vreme Prvog srpskog ustanka. Po svemu sudeći, Ičko je za Duku bio uzor koji u tom presudnom trenutku istorije srpskog naroda nije smeo ostati usamljen.

Kao što je Prvi srpski ustanak podstakao Grka Triandafila Duku da o njemu ispeva svoje stihove, tako je i grčki ustanak od 1821. do 1829. oduševio srpskog književnika Jovana Steriju Popovića. Podignut u vreme kada je čitava Evropa bila pritisnuta kontrarevolucionarnim sistemom Svete alijanse, grčki ustanak je na mladog pesnika, koji je po ocu bio Grk a po majci Srbin, ostavio snažan utisak. Talentovan, ali još nedovoljno vešt u versificiranju, u želji da izrazi svoju naklonost prema hrabrom i slobodoljubivom grčkom narodu, da srpskoj javnosti skrene pažnju na herojske podvige Grka, Popović je prepevao više najpoznatijih pesama Rige od Fere, Adamantiosa Koraisa i Jakovaka Rize Nerule. Tog posla Sterija se prihvatio u punom cvetu svoje mladosti, kao „krasnorečja slišatelj”, u đačkom dobu, tokom septembra i oktobra 1825. godine, kada je grčki ustanak bio u svom punom jeku. Zbirku pesama označio je kao *Sedmostručni cvjetak borećim se Grcima*. Kada ju je završio, spreman da je objavi, srpskoj čitalačkoj publici uputio je poziv za sakupljanje pretplatnika. Međutim, štampanje *Sedmostručnog cvjetka* nije se dogodilo ni tada, niti bilo kada docnije. Iako nemamo izričitih podataka o tome zbog čega Sterija u jednom od svojih najranijih književnih poduhvata nije uspeo, poznajući duh ondašnjeg vremena, lako možemo doći do sasvim prihvatljivih zaključaka. Pre svega, nužno je naglasiti da se Sterija, vršeći izbor pesama

koje će prepevati na srpski, odlučivao prevashodno za teme u kojima je reč o nacionalnooslobodilačkim pokretima grčkog naroda, o pravim borbenim pokličima. Jednu takvu pesmu Rige od Fere preveo je na sledeći način:

O, Jelini, ustanite!
 Dan vam slave zaplavi;
 Vjestno svezom pokažite,
 Da ste grčki sinovi.
 Mušestveno prezirući
 Grozno tursko tiranstvo,
 Robstva jaram zbacujući
 Nek se digne Otačastvo!

Kako u ovom, tako i u drugim Popovićevim prepevima Riginih pesama, Grci su otvoreno pozivani na ujedinjenje i borbu. Slično je i s prepevima pesama Adamantiosa Koraisa. Jednu od njih, koja je posvećena grčkoj slobodi, Popović je preveo ovako:

Suzno mati nam Jelina
 Svakog zove vernog sina,
 Za slobodu i za slavu
 Let' te brzo svi u bitku,
 Prijateljski s' pozdravite,
 A bratinski celivajte;
 I mlad i star nek's zakune
 Pri zakletvi ovo rekne:
 „Zbacićemo mi tiranstvo
 I izbavit' Otačastvo”.

U drugoj, koja nosi naziv *Junačka Tirteja*, početni stihovi u Popovićevom prevodu glase ovako:

Slavno delo, dobru shodno, koj je rad učiniti
 Nigda neće, kao u borbi za svoj rod, polučiti.

U sličnom borbeno-patriotskom i slobodarskom zanosu napisana je i Nerulina *Oda Jelinima*, kojom su Grci pozvani na borbu do pobeđe, a sultan kao oličenje surove turske vlasti i tiranstva nazvan je nesnosnim i ljutim tigrom. Jedan deo Neruline *Ode Jelinima* Sterija je preveo na srpski sledećim stihovima:

Sjajna brda Grecije preslavne,
 Zaštitnica bodri junačestva,
 Presilnoga stolpovi Estetstva,
 Blaga mjesta slobode volšebne!

Preko vojske Titana prostrije
 O Agrafo, Osijo i Pelije,
 I Ti, slavno brdo Pjerije,
 Sa Olimpom ovaj pozdrav prim'ite...

U uslovima čvrstih stega Meternihovog i Sedlnickovog sistema vlasti u Austriji, kada su se i mnogo bezazleniji književni i drugi tekstovi našli pod udarima drakonski stroge cenzure, sigurno je da su Popovićeви prepevi grčkih pesama svojim borbenim pokličima, nacionalno-patriotskim i slobodarskim zanosom delovali kao pravi poziv na ustanak, na rušenje postojećeg poretka u Evropi, čiji čuvar je bila Sveta alijansa. Samo ta činjenica bila bi dovoljna da osujeti namere mladog srpskog pesnika da ostvari svoju zamisao i u celini objavi *Sedmostručni cvjetak borećim se Grcima*. Osim toga, nije isključeno da je Popović, mlad, još nepoznat i nepriznat u srpskoj sredini, svojim pozivom na pretplatu naišao na slab odziv, pa je zbog toga od svoje namere morao odustati. Uprkos tome, iako neobjavljeni, bez veće umetničke vrednosti, s mnogim elementima početničkog, Popovićeви prepevi imaju nesumnjivi književno-istorijski značaj. Oni su ponajbolji svedok da su Srbi Austrije, geografski dosta udaljeni od grčkih ustanika, i sami snoseći teret jednog ne baš lakog reakcionarnog i policijskog sistema vlasti, u kojem su morali da prikrivaju svoja prava nacionalnooslobodilačka i patriotska osećanja i stremljenja, sa simpatijama pratili borbu grčkog naroda za izvojevanje nezavisnosti i slobode.

U mladosti oduševljen herojskom borbom grčkih ustanika, mnogo godina kasnije, kada se svojim delima uvrstio u red najistaknutijih srpskih književnika, Jovan Sterija Popović vratio se temi kojom je bio opsednut pripremajući zbirku *Sedmostručni cvjetak*. U književnom časopisu *Sedmica*, koji je u Novom Sadu izdavao Danilo Medaković, Popović je 1853. objavio epsku pesmu pod nazivom *Marko Bočaris*. Iako je i u to vreme u Austriji bila na vlasti kontrarevolucionarna vlada Aleksandra Baha, koja je gušila svaku slobodnu misao, Popoviću to nije smetalo da u svojoj poemi opeva junačku smrt poznatog ustanika Marka Bocarisa. Istaknuti član grčke tajne revolucionarne organizacije Heterije, Bocaris se u vreme grčkog ustanka posebno istakao u odbrani poznate tvrđave Misolongije. Sa svojih 350 Suliota on se suprotstavio daleko nadmoćnijem neprijatelju i u boju kod Karpeniza, koji se odigrao 21. avgusta 1823, je poginuo. Vest o njegovoj pogibiji bolno je odjeknula u čitavoj Grčkoj. Bez sumnje, ona je pogodila i tada mladog Steriju, koji je čak posle trideset godina osetio potrebu da s puno pesničkog osećanja i divljenja opeva junačku smrt Marka Bocarisa i herojsku borbu grčkog naroda. Sterijina poema o pogibiji Bocarisa završava se ovim stihovima:

Marko mrtav! Tko će odsad
 Nad bedama junak biti?
 Tko će stvarat divna čuda,
 Što će svet za basnu mniti?

S crnim srcem nejač ide,
 I suzama pute rosi,
 Gde družina setna lica
 Hladno telo Marka nosi...
 Tako vitez Marko pade,
 Sam svojega žrtva dela,
 Većeg neg' što povest znade,
 Što odvažnost može smela.
 I kad daljni putnik strani
 Polja vidi Karpenisa,
 Jeli ovo, pita, mesto
 Spomen slavnog Bočarisa?

Koliko je *Sedmostručni cvjetak* bio lišen umetničke vrednosti, koliko je delovao nevešto i početnički, toliko je Sterijin spev *Marko Bočaris* zrelo pesničko delo. Ne upuštajući se u analizu njegovih estetskih vrednosti, za nas je ono interesantno kao dokaz više da je onaj kulturniji i pismeniji deo srpskog naroda, koji je bio u stanju da prati značajnije pokrete i događaje, koji su se zbivali u Grčkoj, a uzbuđivali su i svetsku javnost, činio to s budnom pažnjom i simpatijama. Da je bilo obrnuto, sigurno je da ni Danilo Medaković, vlasnik i urednik tada vodećeg srpskog književnog časopisa, koji je i te kako vodio računa o ukusu i zahtevima čitalačke publike, slobodoljubivu Popovićevu poemu *Marko Bočaris*, koja je svojim sadržajem u Bahovo doba mogla da navuče gnev neumoljive cenzure, ne bi objavljivao. Na neki način opsednut problematikom grčkog ustanka i oslobodilačke borbe grčkog naroda, Jovan Sterija Popović i njegovi srpski, kao i grčki savremenici dobro su osetili da se grčkim ustankom od 1821. do 1829, kao i ranijim srpskim ustancima otvara nova epoha u istoriji ne samo srpskog i grčkog naroda nego i svih drugih balkanskih naroda. Stoga su im oni i posvećivali podjednaku i dužnu pažnju. Pri tome, kada je reč o Srbima, valja imati u vidu da su oni u ispoljavanju svog pravog raspoloženja prema grčkom ustanku, makar to bilo učinjeno i pesničkim izrazom, bili sputani na obema stranama Save i Dunava. U protivnom, da s jedne strane nije pretio Turčin a s druge Nemač, sa sigurnošću se može tvrditi da bi grčki ustanak u srpskoj književnosti imao daleko više odjeka. Ovu pretpostavku možemo potkrepiti činjenicom da je grčki ustanak na Kritu iz 1866. naišao na izvanredan odziv u srpskoj literaturi kao malo koji krupniji istorijski događaj bilo kog naroda u srpskom susedstvu. Ustanak na Kritu podstakao je Stevana Vladislava Kaćanskog, Jovana Grčića Milenka, Mitu Petrovića, Mitu Neškovića i druge istaknute srpske pesnike da javno ispolje svoje divljenje herojskoj borbi Grka, da izraze svoju žalost za poginulim grčkim patriotama, da glorifikuju značajnije bitke i pobede, ili da u pesničkoj slobodi izražavanja vizionarski nasluते zajedničku borbu, slobodu i srpsko-jelinsko bratstvo. Mađutim, valja imati u vidu da se to događalo u Srbiji na čijim beogradskim bedemima se u vreme vlade kneza Mihaila Obrenovića, umesto turske, vijorila srpska zastava i kada je u Au-

strougarskoj apsolutistički sistem bio zamenjen ustavnim načinom vladanja. Baš zato bili su to pravi, ničim nesputani izrazi solidarnosti srpskog javnog mišljenja s oslobodilačkom borbom Grka. Nedostatkom slobode prigušeni, ti iskreni odzivi srpskih pesnika, utemeljeni na tradicionalno prijateljskom i blagonaklonom stavu srpskog naroda prema grčkom, u ranija vremena, mimo njihove volje i želje, bili su svedeni na najmanju meru. Na osnovu ovih zapažanja može se zaključiti da međusobni odnosi, posmatrani kroz neke odjeke grčkih ustanaka u srpskoj književnosti, od vremena Rige iz Fere, Prvog srpskog ustanka i više decenija kasnije, nedvosmisleno ukazuju na jednu – koliko neprekidnu – toliko prisnu vezu između Srba i Grka.

IZVORI I LITERATURA

- Sedmostručni cvjetak borećim se Grcima*, Rukopisno odeljenje Matice srpske, M. 9.426. Svetomir Nikolajević, *Riga iz Fere*, Beograd 1889.
- Svetomir Nikolajević, *Jedna grčka pesmarica o srpskom ustanku 1804. god. i ono iz onog vremena*, Godišnjica Nikole Čupića, knj. V, Beograd 1883.
- Vojislav V. Rašić, *Iz grčke slobodijade*, Beograd 1891.
- Vojislav V. Rašić, *Srpsko-jelinsko prijateljstvo*, Novi Sad. Sedmica, 4. IV 1853, 13.
- Kosta Milutinović, *Grčki ustanci u srpskoj književnosti*, Braničevo, sv. 2–3, mart–juni, Braničevo 1967.
- Živan Milisavac, *Origines sociales des themes balkaniques de Jovan Sterija Popović*, Balkanica, I, Beograd 1970.
- Milorad Pavić, *Vojislav Ilić, njegovo vreme i delo*, Beograd 1972.*

***Објављено у зборнику радова са симпозијума организованог у Кавали (7–10. новембра 1976) од стране Института за балканолошке студије из Солуна и Балканолошког института из Београда, Београд–Солун, стр. 43–50.**

ИЗ ИСТОРИЈЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ ПЕДЕСЕТИХ ГОДИНА XIX ВЕКА

У Архиву Војводине у Сремским Карловцима, у Председничким списима Управитељства Војводства Србије и Тамишког Баната, пронашли смо више докумената који се односе на поједина питања наше књижевне прошлости из педесетих година XIX века. Пошто садрже потпуно нове податке, или доприносе бољем упознавању или осветљавању појединих недовољно разјашњених питања, објављујемо их у целини, у дословном препису. Документа су распоређена по хронолошком реду, али су и тематски груписана.

У три прва документа реч је о досад непознатом покушају Милорада Медаковића да октобра 1850. у Новом Саду покрене нови лист за књижевност под именом Посавка, који би излазио двапут недељно. Молбу за покретање Посавке Медаковић је поднео привременом управитељу Војводства Србије, генералу Мајерхоферу, после укидања Шумадинке и неуспелог покушаја да тај лист обнови у Земуну или Новом Саду. Из грађе се види да је Мајерхофер осујетио Медаковићеве планове у вези с Посавком на тај начин што је поднео негативан предлог министру унутрашњих послова Аустрије Александру Баху.

Документи под бр. 4-6 односе се на Седмицу Данила Медаковића и на један њен чланак који је у броју од 13. новембра 1857. преузео пештански часопис Мађар поста. Тај чланак тицао се српско-мађарских односа и сарадње, а веома је узнемирио надвојводу Фридриха Рудолфа Албрехта, намесника Угарске, јер су Срби и Мађари, судећи по писању Седмице и Мађар поста, били на најбољем путу да премосте несугласице које су међу њима достигле врхунац у револуцији 1848/49. године. Зато што се Седмица, иако часопис за књижевност, упустила у претресање тих нимало литерарних питања, која су задирали у животне интересе апсолутистичких власти Аустрије, спремних да поджарују српско-мађарске неспоразуме и сукобе, надвојвода Албрехт захтевао је од гувернера Војводства Србије и Тамишког Баната, грофа Коронинија да припази на њу и њено писање. Коронини је, како се види из докумената, одмах предузео све што је било потребно да стане на пут „непријатељском и тенденциозном писању” Седмице о политичким и социјалним темама, о којима, према постојећим строгим прописима о штампи, она није имала право да расправља. Медаковић је тада оштро упозорен да се

придржава прописа о штампи, а његова Седмица стављена је под строги надзор. Резултат тог надзора била је забрана Седмице, која је уследила равно годину дана касније услед тога што се, по оцени губернијума, поново бавила политиком.

Осим што су ови документи о Седмици интересантни за историју листа, они недвосмислено сведоче и о томе да су Срби још пре слома апсолутизма били спремни на сарадњу с Мађарима и да је Седмица Данила Медаковића на својеврстан, у оно време једино могући начин наговестила политику коју је 1860. у Србском дневнику обзнанио Светозар Милетић својим *Туцинганским чланком*. Весник те промађарске политике била је Седмица Данила Медаковића, што опет показује колико је тај српски јавни радник био у стању да осети и способан да изрази расположење свога народа, и то у оним тешким временима политичког мртвила под апсолутизмом, када су се тежње народа могле само наслућивати, а не и јавно испољавати.

Познато је да је по престанку излажења Седмице, што се догодило новембра 1858. године, Ђорђе Поповић покушао да покрене један нови књижевни лист. Међутим, без конкретних података досад није било могуће утврдити када је Поповић поднео молбу за покретање тога листа, нити се знало под којим именом је желео да га издаје. Увиђајући да у временском размаку од забране Седмице до покретања Данице има доста неразјашњених питања и празнина, Д. Вученов је недавно написао: „[...] биће неопходно да се размрси однос између Дневникове иницијативе и тражења дозволе за издавање Додатка¹, и Поповићевог тражења дозволе за издавање Данице. У каквом су, наиме, временском односу та два тражења и колико се она међусобно преплићу и надовезују једно на друго, или су напоредни, или, пак, замењују једно друго, треба тек размрсити”². Документима под бр. 7–9 покушаћемо да допринесемо извесном расплитању неких од тих питања. Из докумената се пре свега види како је и зашто гувернер Коронини ускратио Поповићу право да уређује Србски дневник, а потом из њих сазнајемо да је молбу за издавање новог књижевног листа, којем је дао име Лада, и који би у Новом Саду излазио једном недељно, Поповић поднео убрзо пошто је Седмица престала да излази, тј. у размаку од 23. новембра до 13. децембра 1858. године. Коначно, из докумената се види да Поповићу није дозвољено да издаје Ладу из истих разлога из којих му је било забрањено уређивање Србског дневника и због тога што је, по налазу полицијског комесаријата у Новом Саду, био познат „као ревносни припадник панславизма”.

Разлози привремене забране Змајевог превода *Вийеза Јована* мађарског песника Александра Петефија, 1860. године у Новом Саду, углавном

¹ Уредништво Србског дневника је после обустављања Седмице покушало насталу празнину да попуни издавањем Додатка, једног литерарног прилога без посебног имена.

² Димитрије Вученов, *Новосадски књижевни часопис „Даница” (1860–1872)*, Анали Филолошког факултета, 12, Београд, 1976, 127.

су познати. Неколико података о томе оставио је сам Змај у својој преписци.³ Међутим, иако заинтересован да књига превода Петефијевог епа што пре доспе до читалаца, Змај није знао, или није забележио све појединости које су се односиле на забрану. Због тога и данас има неких непречишћених питања повезаних с издавањем *Вийеза Јована*. Документа која објављујемо под бр. 10-15 садрже податке за та нејасна питања и у целини их осветљавају, а неким интересантним чињеницама и обогаћују наша знања о издавању *Вийеза Јована*. Ту нову грађу о разлозима забране Змајевог превода чини службена преписка између окружног начелника Новог Сада Волфарта, гувернера Јосипа барона Шокчевића, његовог заменика мајора Лихтнера и заменика министра полиције Малца.

1.

Seiner Excelenz dem Landesschef der Wojvodtschaft Serbien und Temescher Banate General Major Majerhoffer von Grünbül in Temesvar.

Euere Exelenz, Gnädigster Herr.

Nachdem man von Zeit der Revolution im Jahre 1848 bis jezt kein einziges literarisches Blatt auf der serbischen Sprache hatte zumal sich die Journalisten mit der Erörterung den europäischen Politik befassten, so ist der Wunsch des Gefertigten das literarische Blatt unter dem Namen „POSAVKA“ mit 1ten Oktober des a[lten] St[il] in Neusatz herausgaben zu können, in Folge welchen bittet der Gefertigte Euere Exelenz um die baldige Bewilligung zu ertheilen.

Die Tendenz desselben Blattes wird um so mehr gemässigt sein, als dessen Hauptaufgabe ist die Literatur zu befördern.

Dasselbe Blatt wird über die Woche zweimal erscheinen und in sich unterhaltliche, belehrende, zur Veredelung der Sitten vortheilhafte Gegenstände und verschiedene Kurzgefasste Neuigkeiten enthalten.

Unter Vorlage seiner gehorsamen Bitte ist er der festen Hoffnung dass seine Bitte Euere Exelenz als eines des treuergebenen der K. K. oesterreichischen Monarchie anhären wird.

Euerer Exelenz gnädigsten Herrn

Semlin den

8. Oktober 1850.

Gz. Zhl. 779

untertheinigster
Diener
Milorad Medaković
Litera

³ Васо Милинчевић, *Змајев рукопис превода Петефијевој „Вийеза Јована“*, исто, 241-244.

2.

An S^e des Herrn Bürgermeister Paul Joanovich Wohlg. zu Neusatz.

Ich trage E. W. hiermit auf den Brüder Daniel und Milorad Medakovich deren ersterer um die Bewilligung der Herausgabe einer politischen Zeitschrift unter dem Titel „Napredak“⁴ - letzterer um die Bewilligung den Herausgabe einer beletristisch politischen Zeitschrift unter dem Titel „Posavka“ hierorts angesucht haben, zu eröffnen, dass ich mich veranlasst sehe, das beiderseitige Ansuchen auf Grund des annah dauerende Ausnahmzustandes abschlägig zu erledigen.

Temesvar am 17ten October 1850.

Gz. Zhl. 779

Majerhoffer

3.

An S^e des Herren k. k. Minister des Innere Alexander von Bach Hochwohlgeboren.

Auf Anlass des hohen Ministerial Erlasses det^o 5. 1. M. 4978/M.P. dessen Beilagen damit zurück folgen, in Betreff der vom Milorad Medakovich angesuchte Bewilligung zur Herausgabe des in Serbien unterdrückten Blattes „Schumadinka“ in Semlin oder Neusatz, gebe ich mir die Euere Exelenz Hochwolgeboren meine Wohlmeinung un folgendem vor zu legen.

Nach meiner Überzeugung bietet weder das bisherige politische Verhalten, noch der Privatcharakter des Milorad Medakovich hinlängliche Garantie für die Fortsetzung der Redaktion dieser in dem nachbarlichem Lande wegen friedseligen Auftretens gegen die dortige Regierung unterdrücktem Blattes besonder während dem annah dauernde Ausnahmzustende Überdies sollen die beiden Brüder Milorad und Daniel Medakovich eifrige Anhänger und Agenten des Fürsten Obrenovich sein.

Mittlerweile ist sowohl Daniel Medakovich, um die Bewilligung in Neusatz eine politische Zeitung unter dem Titel „Napredak“ als auch Milorad Medakovich um die Bewilligung sein beletristisch-politisches Blatt unter dem Titel „Posavka“ in Neusatz herausgeben zu dürfen, mittels an mich gerichteten Gesuche eingekommen - und ich sehe mich auf Grund meiner oben ausgesprochenen Überzeugung und in Folge von gemachten neueren Erhebungen, deren Resultat für die gedachten Brüder keineswegs günstiger ist, veranlasst, diese beiden Gesuche hierorts abschlägig zu erledigen.

⁴ Молбу за поновно покретање Напретка, који је престао да излази 12. јуна 1849, Д. Медаковић поднео је Мајерхоферу 5. августа 1850. (В. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791-1914*, Нови Сад, 1980, 91-93).

Übrigens beehre ich mich E. Hochwohlg. diese Angelegenheit in Betref des von Milorad Medakovich gestellten Ansuchens zur hohen Entscheidung vorzulegen.

Genehmigen Euere Hochwohlg. et c.

Temesvar am 17ten October 1850.
Gz. Zhl. 773

Majerhoffer

4.

Надвојвода Фридрих Рудолф Албрехт, намесник Угарске, гувернеру Војводине грофу Коронинију.

Ofen, am 17. November 1857.

Die in Pest erscheinende ungarische Zeitschrift: „Magyar Posta“ bringt in ihrer Nummer vom 13. dmts. einen Artikel aus dem in Neusatz herausgegebenen serbischen Wochenblatte: „Szedmica“ worin es unter Ändern heisst:

„Es gefällt uns, dass unsere ungarischen Nachbarn in der letzteren Zeit sich Mühe geben, die Serben näher kennen zu lernen. So ist es recht; denn in so lange wir uns gegenseitig nicht gut kennen, werden wir uns gegenseitig nicht schätzen. Bis jetzt wussten die Ungarn von den entferneren Völkern mehr als von uns, die wir mit ihnen, so zu sagen, unter einem Dache leben.

Es gibt jedoch der Punkte in moralischer und materieller Beziehung genug, in denen wir uns berühren und Zusammentreffen. Die Serben und Magyaren haben gemeinschaftlich Eigenschaften, vermöge welcher sie sich enger befreunden können. Dort, wo die Serben und Magyaren mit einander näher bekannt geworden sind, wurden sie die besten Freunde, dort aber, wo unter ihnen kein Freundschafts verhältniss bestand, musste das Heldenblut fliessen.“

Aenliche Zeitungsartikel scheinen auf eine, wie auch in mehrseitig Mir zugekommenen Notizen angedeutet wird, besonders an der Grenze anzubahnen- de Annäherung und Verständigung zwischen den Serben und Magyaren in einer auf Widerstand gegen die Regierung gerichteten Absicht alzuzeielen.

Ich ermangle nicht, die Aufmerksamkeit Euer Excellenz auf diesen Umstand mit dem Ersuchen zu lenken, derlei Bestrebungen durch verlässliche Organe gefälligst überwachen lassen und von den allenfalls in der bezeichnete Richtung gemachten Wahrnehmungen Mich in di Kenntniss setzen zu wollen.

Gz. Zhl. 3508

F. Albrecht

5.

Temesvar, am 21ten November 1857.

S^e kaiserl. Hoheit Erzherzog Albrecht, Kommandant der III. Armee, General-Gouverneur und kommandirender General in Ungarn, zu Ofen.

Euere kaiserliche Hoheit!

Mit dem hochverehrten Schreiben vom 17. November d. J. N° 1200/geh. pr. haben E. k. H. gerichtet auf einen Artikel aus dem in Neusatz herausgegebenen serbischen Wochenblatte „Szedmica“ hinzuweisen, welcher eine, der hohen kaiserlichen Regierung offenbar feindselige Tendenz verräth.

Indem ich nach dieser Hohen Andeutung die geeigneten Aufträger erlasse, erlaube ich mir, E. k. H. meinen ehrerbietigsten Dank hiefür darzubringen, und bei diesem Anlasse zu erwähnen, dass ich auf die serbische Presse unausgesetzt mein Augenmerk richte.

Gleichzeitig erlaube ich mir, E. k. H. im Anschlusse den Bericht des Neusatzter Kreisvorstandes zur hohen Kenntniss zu bringen, laut welchem die, dem hohen General-Gouvernement laut dem hohen Erlasse vom 3. dMts No 1127/geh. pr. zugekommene vertrauliche Mittheilung in so ferne sich nicht bewährt hat, als am 10. dMts bei dem, politisch bedenklichen Buchdrucker Daniel Medakovic in Neusatz eine Versammlung der serbischen Parteigenossen nicht stattgefunden hat, und auch das Eintreffen einer aus Belgrad erwarteten Person ungeachtet der sorgfältigsten Uiberwachung nicht konstatiert wurde.

Coronini

Lichtner

Major
Gz. Zhl. 3508

6.

Temesvar, am 21ten November 1857.

Kreisvorstand Trnka in Neusatz.

Das von dem Buchdrucker Daniel Medakovic herausgegebene Wochenblatt „Szedmica“ hat in einer der letzten Nummern einen Artikel gebracht, in welchem es unter Anderm heist:

Aus dem Exhibit⁵

Ich finde daher E. H. W. aufzufordern, der serbischen Presse überhaupt und den Erzeignissen der Buchdruckerei des Daniel Medakovic insbesondere

⁵ Део документа који је овде наведен преузет је из писма надвојводе Албрехта, који објављујемо под бр. 4. То је, у ствари, превод текста из Седмице, који је Албрехт у свом писму од 17. новембра 1857. ставио под наводнике.

die schärfsten Aufmerksamkeit zuzuwenden, bei dem geringsten Anlasse das gesetzliche Amt zu handeln, und alle in der bezeichnete Richtung gemachten Wahrnehmungen zu meiner Kenntniss zu bringen.

Da der Eingangs zitierte Aufsatz des belletristischen Wochenblattes *Szedmica* eine tendenziöse Färbung hat, und den Charakter einer politischen und sozialen Frage an sich trägt, so weise ich E. H. W. an, vorkommenden Falles gegen den Buchdrucker Medakovic nach den §. §13 und 22 der Pressordnung vorzugehen.

Coronini

Lichtner Major

Gz. Zhl. 3508

7.

Председништво Српско-банатског намесништва у Темишвару директору полиције Лаизеру

Temesvar, am 7ten November 1858.

Daniel Medakovič in Neusatz bittet um Aufhebung der Suspension *des Srbski Dnevnik*.

Polizeidirektor Leiser.

Die k. k. oberste Polizeibehörde hat mit dem Erlasse vom 21. September 1. J. N° 6194/Pr.II eröffnet, dass Georg Popovič, welcher seit dem 1. Jänner 1. J. die Redaktion des, vom dem Buchdrucker Daniel Medakovič in Neusatz herausgegebenen politischen Blattes „*Srbski Dnevnik*“ geführt hat, nich jene Vertrauenswürdigkeit besitzt, die zur Führung der verantwortlichen Redaktion eines politischen Blattes erforderlich ist.

E. W. wollen demnach den Concessionär Medakovič auffordern lassen, ein anderer *geeignetes* Individuum namhaft zu machen, dem die verantwortliche Redaktion des *Srbski Dnevnik* mit Beruhigung anvertraut werden könnte. Auch wollen E. W. dem Daniel Medakovič hiebei verständigen lassen, dass vor erfolgter höherer Genehmigung des neu zu bestellenden Redakteur die weitere Herausgabe des *Srbski Dnevnik* bei sonstiger Suspension nicht stattfinden darf, und dass man erst dann in der Lage sein wird, sein Gesuch um Aufhebung der, mit dem Dekrete vom 23. September 1. J. N° 3708/Präs verhängten Suspension in Erwägung zu ziehen.

Die, dem Berichte vom 4. September 1. J. N° 753/pr. angeschlossenen drei Zeugnisse des Georg Popovič, folgen behufs der Zurückstellung an denselben anhegen mit.

Gz. Zhl. 4387

Coronini

8.

Bericht der Polizei Direction in Temesvar an das k. k. Serbisch-banater Statthalterei
Präsidium in Temesvar.

Hoches k. k. Statthalterei Präsidium!

Das beigeschlossene an Seine Excellenz den Herrn k. k. Feldmarschall-Lieutenant, Civil-und Militär Gouvernemen Johann Grafen Coronini-Kronberg gerichtete Gesuch des Georg Popovits aus Neusatz, worin derselbe um die Bewilligung zur Herausgabe und Redigirung eines serbsichen belletristisch-litterarischen Wochenblattes unter dem Titel „Lada“ bittet, wird Dem Hohen k. k. Statthalterei Präsidium mit dem Beifügen ehrfurchtsvoll übergeben, dass Popovits zur Redaction eines politischen Blattes in Gemässheit des hohen Erlasses vom 7 v. Mts N°. 4387/Präs. wegen Mangel der hiezu erforderlichen Vertrauenswürdigkeit nicht zugelassen wurde, und nach Anzeige des Polizei Commissariates zu Neusatz vom 9 d. Mts Z 330/ Präs als eifriger *Anhänger des Panslavismus bekannt ist.*

Temesvar am 13 December 1858
Gz. Zhl. 4820

Leiser
Polizei Direktor

9.

Председништво српско-банатског намесништа у Темишвару директору полиције Лаизеру

Temesvar, am 18ten Dezember 1858.

Polizeidirektor Samuel Leiser

Ich finde mich nicht bestimmt, dem, mit dem Berichte von 13. d. M Z. 1203/prs. anher vorgelegter Gesuche des Georg Popovits aus Neusatz wegen Herausgabe eines serbischen beletristischen Wochenblattes unter dem Titel: „Lada“ eine gewährende Folge zu geben; - wovon ihn E. W. unter Rückstellung des anliegenden Gesuches sammt 3 Beiligen verständigen wollen.

Lichtner Major

Coronini

Gz. Zhl. 4820

10.

Der k. k. Kreisvorsteher in Neusatz

An das h. k. k. Statthalterei - Präsidium in Temesvar,

Über konfidenzielle Mittheilung des Herrn Bürgermeisters in Karlovitz dass in der bischöflichen Druckerei eine von E. Csakra und Jowan Jowanowics verfasste Übersetzung der Gedichte Petöfy's mit polit. verdächtiger Tendenz und

anständiger Ausstattung herausgegeben werden solle, habe ich den hierortigen Magistratvorsteher mit der diesfälligen Erhebung betraut.

Laut beigegebenen Berichtes desselben ist diese Ausgabe keineswegs tendenziös, und dürfte die Fraternalisirung des Magyarenthums und der Serben, deren Fussion gewissen massen in der Person Petöfy's representirt ist, zu konstatieren die Absicht haben. Petöfy ist nämlich ein Serbe von Geburt. Die von dem Sekretair der Srbska Matiza in Pesth A. Hadcic geschriebene Vorrede betont diesen Umstand besonders - die Ausstattung enthält die Vereinigung der serb. und ungarischen Tricolore, und dürfte ebenfalls nicht absichtlos sein.

Ich habe deshalb den Umschlag des sonst unverfänglichen Werkes konfiszieren lassen, auch nicht ermangelt, mit dem Eigenthümer der Druckerei Herrn Bischoff von Atanazkovics zu konferriren, welcher mich versicherte, dass er hievon nicht nur keine Kenntniss hatte, sondern den Vorgang seines Geschäftleiters hiezu durchaus missbillige, und ihm unter Androhung sofortigen Entfernung vom Geschäfte, jede ähnliche Ausschreitung untersagen werde.

Die Umschlags exemplare 700 am der Bahl befinden sich beim Gefertigten, und ich erlaube mir hievon einige Proben ehrfurchtvollst vorzulegen.

Bezüglich der beiden Herausgeber der Brochure kann ich nicht umhin anzuzeigen, das der unter dem Namen Kis-Janos bekannte serbische Dichter Jow. Jowanowics, ein hierortiger Innsasse ist, welcher wirklich voll herrlichen Talentes begabt, leider aber dem Herumschwärmen und dem Tranke derart ergeben ist, das er trotz seiner Jugend (26. J.) kaum mehr rettbar zu sein scheint. Ich habe es versucht, ihn auf bessern Wege zu leiten, und ihn zu Fusseln gesucht - jedoch bisher ganz vergeblich. Bis jezt hat er sich mit der Politik beinahe gar nicht abgegeben; - sein zünderischer Geist besingt die Liebe und den Bachus, doch kann sein Feuergeist gegebenen Falles auch zum Nachtheile das Staatus ausgebeutet worden, da er aller moralischen Grundsätze bar ist. E. Csakra ist derselbe junge Mann, welche beim Begräbnisse des Badda Stratimirovics die Leichenrede hielt. Er gehört dem Ultraserbenthume, und damit zur demokratischen Parthei, an Seien Schwenkung zur Fussion ist daher auffallend, und gewiss Folge der Überredung, welche dem Serben dieses Temperisiren anempfahl. Weniger Poet als Jowanowics, besitzt er als wohlhabender Salaszbesizer Mittel, um seiner Eitelkeit als Herausgeber wenigstens genügen zu können, und das auch der Grund, warum sein Name auf dem Buche erscheint.

Die beiden Genannten und ihre näheren Freunde, darunter der Mitarbeiter am *Srbski Dnevnik*, Popowics, der gewesene Sekretair des H. Patriarhen Ignatowics u.s. f. stehen übrigens unter polizeilicher Überwachung, so das ihre Unternehmungen nicht unentdeckt bleiben können.

Bezüglich Nieze [sic!?!], welcher der Ultra-Magyarischen Parthei angehört, und von dem Bürgermeister im Auge behalten wird, dürfte vor der Hand nicht weiter zu verfügen sein.

Neusatz am 19 febr. 1860.

Gz. Zhl. 742.

Wolfarth

11.

Temesvar, am 23ten Februar 1860.

Kreisvorsteher in Neusatz berichtet über die Beschlagnahme des Umschlages zu der in der bischöflichen Druckerei gedruckten serbischen Uibersetzung der Gedichte Petöfy's.

1.

Polizeiminister Freiher von Thierry.

2.

Kreisvorsteher Wolfarth in Neusatz.

1.

Der Kreisvorsteher in Neusatz zeigt mit dem anverwahrten Berichte an, dass in der bischeöflichen Druckerei zu Neusatz eine von E. Csakra und Jowan Jovanovics verfasste serbische Uibersetzung der Gedichte Petöfy's in Druck gelegt wurde, welche politisch verdächtige Tendenzen, namentlich die Fusion zwischen den Serben und Magyaren befördern soll, worauf insbesondere die von dem Sekretär der Srbska Maticza in Pest, A. Hadcic geschriebene Vorrede abzielt. Von den Herausgebern ist Csakra politisch sehr bedenklich, Jovanovics mindestens ganz unverlässlich. Dass der Umschlag für diese Druckschrift durch die Zusammenstellung der serbischen und magyarischen Nationalfarben dem Kreis-Vorsteher anstössig erschien, so hat er die ganze Auflage denselben mit Beschlag belegen lassen.

Ich beehre mich E. E. diesen Vorfall ergebenst zur Kenntniss zu bringen, und weise den Kreisvorsteher unter Einem an, die Hinausgabe dieser, laut seinem Berichte sonst unverfänglichen Druckschrift bis auf weitere Weisung zu sistiren.

Genehmigen...

2.

Ich nehme den Bericht von 19. 1. M.

Z. 77/r. p. einstweilen zur Kenntniss, und ersuche E. H. W., die Hinausgabe der von Csakra und Jovanovics verfassten serbischen Uibersetzung der Gedichte Petöfy's bis auf weitere Weisung zu sistiren.

Gz. Zhl. 589

Šokčević

12.

An das löbliche Präsidium der k. k. Statthalterei in Temesvár

N° 1665/493 IV

Die mit Bericht vom 23. v. M. Z. 589 angezeigte Beschlagnahme des durch Zusammenstellung serbischer und magyarischer Nationalfarben anstössigen Umschlages für die serbische Uibersetzung von Petöfy's Gedichten,

nimmt das Polizeiministerium zur Kenntniss, und stellt die Kommunikate im Anschlüsse zurück.

Wien den 2. März 1860
Gz. Zhl. 742

Für den Minister
Maltz

13.

Temesvar, am 8ten März 1860.

Kreisvorsteher Wolfarth in Neusatz

Das k. k. Polizeiministerium hat laut dem Erlasse vom 2. 1. M. Z. 1655/493 IV. die Beschlagnahme des, durch Zusammenstellung serbischer und magyrischer Nationalfarben anstössigen Umschlages für die serbische Uibersetzung von Petöfy's Gedichten zur Kenntniß genommen.

E. H. W. werden hievon in Erledigung des Berichtes vom 19. Februar 1. J. Z. 77/r.p. unter Rückschluss der Kommunikate behufs der weitere Veranlassung nach Anordnung des Pressgesetzes in die Kentniss gesetzt.

Lichtner, Major

Šokčević

Gz. Zhl. 742

14.

Der k. k. Kreisvorsteher in Neusatz

N. 105/r.p.

An das h. k. k. Statthalterei - Präsidium in Temisvár

Mit dem h. Aufträge vom 23. v. Mts. N° 589 wurde angeordnet, die Hinausgabe der von Jovanovics und Csakra verfassten Übersetzung der Gedichte Petöfy's bis auf weitere Weisung zu sistiren.

Der h. Erlass vom 8ten März 1. Js. N. 742 enthält diesfalls keine weitem Verfügung, und bezieht sich lediglich auf den konfiszirten Umschlag. Das Buch selbst ist unverfänglichen Inhalt und gelangte *schon zum Theile* vor dem Eintreffen der erstbezogenen h. Weisung in einer *unanstössigen Ausstattung, und mit Bewilligung der Behörde* in das Publikum.

Ich erlaube mir deshalb den gehorsamen Antrag zu stellen, den Vertreib der Brochure hochgeneigtest bewilligen zu wollen. Der frühere anstössige Umschlag ist vernichtet worden, und man bittet das h. k. k. Statthalterei - Präsidium

diesen Fürgang, ohne einer weiteren Veranlassung nach den Bestimmungen des Pressgesetzes zur Kenntniss nehmen zu wollen, zumal diese Angelegenheit beim Publikum schon gänzlich in Vergessenheit kam, und durch eine allenfällige Strafverhandlung Gegenstand einer zu vermeidenden Aufregung böswilliger Elemente werden könnte.

Neusatz am 13ten März 1860.

Gz. Zhl. 876

Wolfarth

15.

Temesvar, am 16ten März 1860.

Kreisvorsteher Wolfarth in Neusatz

Da der Rekurs gegen die Beschlagnahme des anstössigen Umschlages zu der, von Jovanovics und Csakra verfassten serbischen Uibersetzung der Gedichte Petöfy's nicht ergriffen, und dieser Umschlag vernichtet wurde, so nimmt man den Bericht von 13. 1. M. Z. 105/r. p. lediglich zur Kenntniss.

Gz. Zhl. 876

Lichtner, Major*

***Објављено у Прилози за књижевност и језик, историју и фолклор, књ. XLV, св. 1-4, 1979, стр. 83-94.**

НОВА ГРАЂА О БЛГАРСКОЈ ДНЕВНИЦИ

О Блгарској дневници, коју су 1857. године у Новом Саду покренули Данило Медаковић и Георги С. Раковски, писали су у више наврата и српски и бугарски историчари. При томе су основни подаци о листу црпени из Дневнице и заоставштине Раковског, а донекле и из Архива Србије.¹ Иако је Дневница излазила на државној територији Аустрије, на подручју Војводства Србије и Тамишког Баната, чија администрација је готово у целини сачувана, историчари који су писали о њој нису се користили грађом аустријске провинијенције. Њу смо пронашли у Архиву Војводине у Сремским Карловцима, у фонду председничких списа Управитељства Војводства Србије и Тамишког Баната. Потпуно непозната,² она садржи више података који употпуњују наша знања о Блгарској дневници. Настала као плод братске помоћи и сарадње Данила Медаковића, једног од најистакнутијих и најзаслужнијих прегалаца на пољу српске журналистике, с бугарским националним радником Георгијем С. Раковским, Дневница још није добила своју потпуну историју. Многе појединости, некада чак и врло значајне за историју листа, као што су: број претплатника, како је, зашто и на чији захтев Дневница била укинута, шта се збило с Раковским после њеног обустављања, како су на тај српско-бугарски лист гледале и како су га оцењивале аустријске власти итд. – до данас су остале непознате. На сва та и многа друга питања недвосмислене одговоре пружа грађа коју овде објављујемо. Њу саопштавамо без језичких, ортографских и интерпункцијских измена, убеђени да ће својим садржајем обогатити једно значајно поглавље историје српско-бугарских односа.

№ 1865

Seiner Excellenz Herrn Grafen Johann Coronini von Cronberg K. K. Feldmarschalleitenant, Civil und Militair Gouverneur der Woivodschaft Serbien und des temescher Banats, etc. etc. etc. gehorsamste Bitte.

¹ Коста Милутиновић, *Г. С. Раковски у Новом Саду 1856-1857*, Зборник за друштвене науке, св. 21, Нови Сад 1958; Божидар Ковачевић, *Г. С. Раковски у Новом Саду и Београду*, Зборник радова Института за проучавање књижевности Српске академије наука, 2; Георги Боршуков, *История на българската журналистика*, София 1965.

² Само један краћи документ из ове серије пронашао је К. Милутиновић, који га је у преводу објавио, па га овде стога не саопштавамо.

Exellenz!

Die unter meinen Redaction erscheinende Zeitschrift *Srbski Dnevnik* hat auch bei den Bulgaren aus verschiedenen Gegenden einige Abnehmen gefunden. Jedem aber der Mesezahl derselben die serbische Sprache nicht vollkommen verständlich, bei ich von mehreren Seiten aufgefordert meine Zeitschrift *Dnevnik* auch in der bulgarischen Uibersetzung erscheinen zu lassen.

Ich habe mich von dem Vortheile überzeugt, welcher mir durch eine solche Uibersetzung erwachsen wurde und wünsche selbe je früher in den Gang zu setzen.

Da die Allerhöchste Pressordnung über solche Fälle keine besondern Bestimmungen entfaltet, bitte ich gehorsamst.

Euer Exellenz geruhen mir hochgeneigt die hohe Bewilligung ertheilen, dass ich meine Zeitschrift *Dnevnik* in der bulgarischen Sprache als Uibersetzung erscheinen lassen darf.

Eurer Exellenz,

Temesvar 8. April 1857.

gehorsamster Diener,
Dan. Medaković

На полеђини ове Медаковићеве молбе је написано:

Wird der k. k. Kreisbehörde in Neusatz zur gründlichen Ausserung zugestellt, ob mit Rücksicht auf die Tendenz der fraglichen Zeitschrift, ihren Leserkreis und in politische Haltung des Bittstellers ein Anstand gegen die Villfahung des vorliegenden Ansuches obwaltet.

Temeswar war 25. April 1857.

№ 1865

Gf. Kolowrat

Hochlöbliche k. k. Statthaltere!

In Befolgung des hohen Indorsat - Auftrages vom 25ten April 1. J. Z. 5450 wird unter Anschluss des Gesuches des Buchdruckers Daniel Medakovics in Neusatz um Verlegung seiner Zeitschrift *Srbski Dnevnik* in bulgarische Uibersetzung erfurchtsvoll berichtet, dass die Tendenz seiner serbischen Zeitung *Srbski Dnevnik* besonders in der Zeit des letzten Zerwürfnisses zwischen Russland und der Türkei sich vorzugsweise in der Vertretung der Interessen Russlands ausgesprochen hat.

Jede Massnahme und insbesondere jede selbst zweifelhafte Errungenschaft von Seite Russlands gegen die Türkei wurde hervorgehoben, dagegen die Türkei und die Massnahmen ihrer Regierung herabgesetzt, und der Krieg gegen diese Macht von Seite Russlands als ein heiliger Krieg geschildert.

Auch gegenwärtig ist die Zeitung von zu großer Partheilichkeit für Russland und gegen die Türkei nicht frei, obwohl seit der Zeit, als der Bruder des Redakteurs, Milorad Medakovics nach Montenegro ausgewandert, die eben erwähnte Färbung der Zeitung nicht so grell ist, indem früher eben dieser Milorad Medakovics, der in mancher Beziehung ein bedenkliches Individuum gewesen war, die Geschäfte des Redakteurs besorgte, während gegenwärtig der Daniel Medakovics gemässigt auftritt.

Im Übrigen kann in moralischer und politischer Beziehung gegen den Redakteur Daniel Medakovics kein Anstand erhoben werden.

Man kann überhaupt nicht sagen, dass sich die politischen Leitartikel des *Srbski Dnevnik* durch Feinheit oder politischen Scharfblick auszeichnen, wesshalb auch diese Zeitung den Leserkreis mehr in der Kaufmannschaft, der niedern gr. n. u. Geistlichkeit und sodann bei den Advokaten von Neusatz und im Neusatzter Kreise findet.

Sollte dem Medakovics gestattet werden, die erwähnte Zeitung in bulgarischer Übersetzung herauszugeben, so kann derselbe auf gar keinen Absatz dieser Übersetzung im Kronlande rechnen, und es muss vorausgesetzt werden, dass er aus Bulgarien selbst Aufforderungen erhalten haben musste, seine Zeitung in bulgarischer Sprache herauszugeben. Ich vermuthe, dass diese Aufforderung von der gr. n. u. Klostergeistlichkeit Bulgariens ausgegangen ist.

Ich trage demnach arfurchtsvoll an, im Wege der k. k. österreichischen Gesandtschaft in Constantinopel oder das betreffenden k. k. Konsulats Erkundigungen einholen lassen zu wollen, ob bei der Anfangs geschilderten Tendenz der Zeitung, ins Bulgarische übersetzt, welche nur ihren Leserkreis in Bulgarien selbst finden kann, nicht Beschwerden und Reklamationen von Seite der türkischen Regierung zu gewärtigen seine, wenn die Auflage dieser Übersetzung in Neusatz selbst gestattet würde.

Neusatz am löten Juni 1857.

№ 1865

Der k. k. Statthaltereirath
Trnka

Temeswar, am 25ten Juni 1857.

1.

Kreisbehörde in Nusatz.

2.

Polizeidirektion.

1.2.

Ich finde dem Buchdrucker Daniel Medakovič in Neusatz zu bevilligen, dass er die unter seiner Redaktion erscheinende Zeitschrift „*Srbski Dnevnik*“ auch in bulgarischer Uebersetzung erscheinen lasse.

1.

Die E. E. wird mit Bezug auf den Bericht vom 15. dmts Z. 294/R.P. hievon mit der Weisung in die Kenntniss gesetzt, den Medakovič von der ihm ertheilten Bevilligung zu verständigen.

2.

Die E. E. wird hievon zu ihrer Wissenschaft verständigt.
Lichtner Major
№ 2711

An das löbliche Präsidium der k. k. Statthalterei zu Temesvär

Aus den für die hiesige Amtsbibliothek einlaufenden Pflichtexemplaren hat die Oberste Polizei - Behörde ersehen, dass seit einiger Zeit in Neusatz eine Wochenschrift „*Blgarska Dnewnica*“ in bulgarischer Sprache herausgegeben werde, welche mitunter Gegenstände behandelt, deren Besprechung nur kautionspflichtigen Blättern gestattet ist.

Nachdem über die Begründung dieses Blattes dessen Tendenz und sonstige Verhältnisse hierorts nichts Näheres bekannt ist, so beehrt man sich das löbliche Präsidium hiemit zu ersuchen, diessfalls umständlich zu berichten.

Wien am 2. September 1857.

Im Namen Sr Exzellenz des Herrn Chefs.

№ 2711

Hartmann
FML

Temesvar, am 9ten September 1857.

Kreisvorstand Trnka in

Neusatz.

Ich finde E. H. W. einzuladen, mir ehnthunlichst zu berichten, in welcher Weise die presspolizeiliche Beaufsichtigung der in bulgarischer Sprache erscheinenden Uebersetzung des „*Srbski Dnevnik*“ gehandhabt wird, - ferner, ob der Buchdrucker Daniel Medakovič in der bulgarischen Uebersetzung keine Abweichungen von dem serbischen Texte oder andere Ausschreitungen sich erlaubt, und ob das bulgarische Blatt Anklang findet.

№ 2848

Lichtner Major

Hochlöbliches k. k. Statthalterei - Praesidium!

Ich habe die Ehre in Befolgung des hohen Erlasses vom 9ten September 1857 Z: 2711/Praes. ehrfurchtsvoll zu berichten, dass gemäss Äusserung des k.

k. Polizei-Commissariates in Neusatz dto 20ten September 1857 Z: 248/Praes. die presspolizeiliche Überraschung der in der Druckerei des D^{or} Medakovics erscheinenden Zeitschrift „*Bulgarska dnevnic*“ dortamts durch den k. k. Polizei-Akzessissen Dragic, der der serbischen Sprache kundig ist unter Aufsicht des k. k. Polizei-Commissärs, besorgt wird.

Diess ist trotz Abganges der Kenntniss der bulgarischen Sprache durch die so nahe Verwandtschaft dieser beiden Sprachen und die gleiche Schrift bei dem Umstande, als die *Dnevnic* nur eine Übersetzung des „*Srbski dnevnik*“ bildet, ermöglicht.

Der eigentliche Übersetzer des *Srbski dnevnik*, respect. Verfasser der „*Bulgarska dnevnic*“ ist der hierorts sub № 823 wohnhafte Handelsmann und griechische Unterthan Georg Stefan Rakovsky aus Athen, und es wurden bis jetzt in der *Dnevnic* keine Abweichungen von dem serbischen Texte, oder ändern Ausschreitungen wahrgenommen.

Betreffs des Anklanges dieses Blattes hier und im Allgemeinen erlaube ich mir anzuführen, dass dasselbe bei 300 Aboonenten zählt, deren 3 in Neusatz, 1 in Temeswar, einige in den syrmischen Klöstern, und die Übrigen in Bulgarien sich befinden.

Vom Kreisvorstande

Neusatz am 21ten September 1857.

№ 2848

k. k. Statthaltereirath.
Trnka

Temesvar, am 23ten September 1857.

Oberste Polizeibehörde.

In Erledigung der hohen Erlassen vom 2. dMts № 9352/1147 IV. beehrt man sich der hohen E. E. ergebenst zu berichten, dass die in Neusatz erscheinende „*Bulgarska Dnevnic*“ nur eine bulgarische Uibersetzung der von dem Buchdrucker Daniel Medakovics herausgegebenen „*Srbski dnevnik*“ ist.

Medakovics hat um die Bevilligung hiezu angesucht da, er von nach seiner Angabe von mehreren Seiten aufgefordert wurde, den „*Srbski dnevnik*“, unter dessen Abonnenten auch mehrere, der serbischen Sprache nicht genügend mächtige Bulgaren sich befinden, auch in einer bulgarischen Uibersetzung erscheinen zu lassen, und man hat keinen Anstand genommen diese Bevilligung zu ertheilen, da nach einem Berichte des Kreisvorstehers zu Neusatz der „*Srbski dnevnik*“ seit der Entfernung des Milorad Medakovics von der Redaktion in einem mehr gemässigten Tone gehalten wird.

Uibrigens die „*Bulgarska dnevnic*“ einen beschränkten Leserkreis, bei 300 Abonnenten, von welchen drei in Neusatz, Einer in Temeswar, Einige in den gr. n. u. Klöstern in Neusatzer Kreise, und die Uibrigen in Bulgarien sich befinden.

Die Uibersetzung des *Srbski dnevnik* in die bulgarische Sprache besorgt der Neusatzer Handelsmann und griechische Unterthan Georg Stefan Rakovsky aus Athen, und es wurde bei der presspolizeilichen Revision eine Abweichung

von dem serbischen Texte oder eine anderweitige Ausschreitung bisher nicht wahrgenommen.

№ 3008

Coronini

An das löbliche Präsidium der k. k. Statthalterei Temesvar

Aus dem Berichte vom 23. September d. J. № 2848, womit es gefällig war, die Modalitäten des Erscheinens der „*Bolgarska Dnevnic*“ bekannt zu geben, hat die Oberste Polizei-Behörde ersehen, dass das gedachte Blatt keineswegs als ein zugehöriger bestandtheil des „*Srbski dnevnik*“ im Sinne des §. 9 (:Absatz 2:) der Press-Ordnung angesehen werden könne, sondern vielmehr sich als eine selbstständige periodische Druckschrift darstelle, die ihrem bisherigen Inhalte nach als kautionspflichtig zu behandeln kommt.

Dem löblichen Präsidium wolle es daher gefällig sein, diese Angelegenheit nach den bestehenden Pressvorschriften zu regeln.

Wien am 3. Oktober 1857.

№ 3008

ПОТПИС НЕЧИТЪИВ

Temesvar, am 8ten Oktober 1857.

1.
Kreisvorstand Trnka in Neusatz.
2.
Polizeidirektor Khantz.

1.

Die k. k. oberste Polizeibehörde hat mit dem Erlasse vom 3. dMts № 10,056/1227 IV. eröffnet, dass die in Neusatz erscheinende „*Bolgarska Dnevnic*“ keineswegs als ein zugehöriger Bestandtheil des „*Srbski Dnevnik*“ im Sinne des §. 9 (:Absatz 2:) der Pressordnung angesehen werden könne, sondern vielmehr als eine selbstständige periodische Druckschrift sich darstellt, die ihrem bisherigen Inhalte nach als kautionspflichtig zu behandeln kommt.

E. H. W. werden hievon mit der Weisung in die Kenntniss gesetzt, diese Angelegenheit unverweilt nach den bestehenden Pressvorschriften zu regeln.

2.

Aus dem abschriftlich beiliegenden, an den k. k. Kreisvorstand in Neusatz gerichteten Dekrete werden E. W. ersehen, welche Verfügung bezüglich der zu Neusatz erscheinenden „*Bolgarska Dnevnic*“ getroffen wurde. Hiernach wollen Sie dem Polizeikommissariate in Neusatz die erforderliche Weisung ertheilen.

№ 3351

Lishtner Major

An das löbliche k. k. Statthalterei-Präsidium in Temesvar

Unter Hinweisung auf angebliche gegen die Landesautorität gerichtete Umtriebe in Bulgarien hat die Pforte die Aufmerksamkeit der kaiserlichen Regierung mit dem Ersuchen um eventuelle Abhilfe auf eine angeblich seit Kurzem auf österr. Gebiete erscheinende, in bulgarischer Sprache und in dem subversivsten Geiste abgefasste Zeitung gelenkt, die von einem ehemaligen Galeerensträfling veröffentlicht werden, und ungeachtet der Wachsamkeit der türkischen Grenzbehörden, in obgedachte Provinz Eingang finden soll.

Wenn gleich die vorstehenden Angaben nicht ganz bestimmt lauten, so glabut die Oberste Polizey-Behörde nicht zu irren, dass darunter die seit einiger Zeit in Neusatz erscheinende Wochenschrift „*Blgarska Dnevnica*” gemeint ist, auf welche sich die hierortigen Erlässe vom 2ten September und 3. Oktober d. J. Zahlen 9352 und 10056 beziehen.

Indem die Oberste Polizey-Behörde die Erledigung des letztbezogenen Erlasses hiemit in Erinnerung bringt, beehrt sich dieselbe zugleich das löbliche Präsidium zu ersuchen, umständlich und mit aller Beschleunigung anher zu berichten, inwieferne die Angaben der türkischen Regierung über die Haltung des Blattes und über die Persönlichkeit des Redakteurs, oder wegen einer anderen bei der Redaktion beschäftigten Persönlichkeit sich bestättigen.

Wien am 3. November 1857.

№ 3351

ПОТПИС НЕЧИТЉИВ

Temesvar, am 7ten November 1857.

Kreisvorstand Trnka in Neusatz

Laut einer Eröffnung der k. k. obersten Polizeibehörde hat die Pforte die Aufmerksamkeit der kaiserlichen Regierung mit dem Ersuchen um eventuelle Abhilfe auf eine seit Kurzem auf österreichischen Gebiete erscheinende und in dem subversivsten Geiste abgefasste Zeitung gelenkt, die von einem ehemaligen Galeerensträfling veröffentlicht werden, und ungeachtet der Wachsamkeit der türkischen Grenzbehörden in Bulgarien Eingang finden soll.

Wenn gleich die vorstehenden Angaben nicht ganz bestimmt lauten, so unterliegt es doch kaum einem Zweifel, dass darunter die von dem Buchdrucker Daniel Medakovics herausgegebene „*Blgarska Dnevnica*” gemeint ist.

Ich finde demnach E. H. W. aufzufordern, mit grösster Beschleunigung und auständig zu berichten, inwieferne diese Angaben über die Haltung des Blattes und über die Persönlichkeit des Redakteurs oder eines ändern, bei der Redaktion beschäftigten Individuums sich bestättigen.

Da übrigens E. H. W. mit dem Dekrete vom 8. Oktober d. J. № 3008/Paes. angewiesen wurden, die Angelegenheit der *Blgarska Dnevnica* nach den bestehenden Pressvorschriften zu regeln, so setze ich voraus, dass Sie den Druck und

die Herausgabe der *Blgarska Dnevnica* soglaich und für so lange eingestellt haben, bis Medakovics den in den §. §. 10 und 14 der Pressordnung enthaltenen Vorschriften genügt haben wird, daher die Reklamationen der Pforte sich nur auf die frühere Zeit beziehen können. Auch hierüber sehe ich Ihrem Berichte entgegen.

№ 3528

Coronini

An Seine des k. k. wirklichen geheimen Rathes, Gouverneurs und kommandirenden Generals [...] Johann Grafen Coronini Cronberg Excellenz in Temeswar

Euere Excellenz!

In Befolgung des hohen Erlasses vom 7ten lauf. Mon. Z. 3351/Praes., habe ich die Ehre, Euerer Excellenz ehrfurchtsvoll zu berichten, dass ich bereit sowohl beim Inslebetreten der vom Dan. Medakovics herausgegebenen Zeitung „*Bulgarska dnevnica*“ als auch aus Anlass der Ausweisung des Literaten Georg Rakowski aus den k. k. Staaten, die mit dem hohen Erlasse vom 24. vor. Mon. Z. 3177/Praes. von Euerer Excellenz genehmigt und bereits ausgeführt wurde, den hierort. k. k. Polizei-Commissär, dem zunächst die Überwachung der Presse in Neusatz obliegt, aufgefordert habe, die erwähnte Zeitschrift einer scharfen Überwachung zu unterziehen.

Obwohl um der ausgewiesene Georg Rakowski, welcher die Übersetzung des „*Srbski dnevnik*“ ins Bulgarische beim Buchdrucker Medakovics besorgte, jedenfalls ein bedenkliches Individuum war, so wurden seit dem Erscheinen der „*Bulgarska dnevnica*“ keine besondern Ausschreitungen auch bezüglich der Zustände in Bulgarien wahrgenommen, und die „*Bulgarska dnevnica*“ ergab sich als eine blosser Übersetzung des von Medakovics herausgegebenen „*Srbski dnevnik*“. Nach einer Anzeige des hierortigen Polizei-Commissärs vom 13ten lauf. Mon. Z. 306/pr. hat der Buchdrucker Medakovics, als er in Folge hohen Erlasses Euerer Excellenz vom 8ten vor. Mon. Z. 3008/Praes. angewiesen wurde, für die „*Bulgarska dnevnica*“ eine abgesonderte Kautionsleistung zu erlegen, sich erklärt, dass er glaube, es sei die letztere Zeitung als eine blosser Übersetzung nicht kautionspflichtig, und er sei gesonnen, unmittelbar bei der h. k. k. obersten Polizeibehörde um Nachsicht dieser Kautionsleistung einzuschreiten, umsomehr, als er keine grosse Anzahl Aboonnen-ten auf die „*Bulgarska dnevnica*“ habe, und daher auch ebenfalls eine Kautionsleistung diessfalls leisten zu können, nicht in der Lage sei. Es wurde demnach im Grunde des hierseit: Erlasses vom 11ten j. m. Z. 839/R.P. die Einstellung der Zeitschrift veranlasst; wenn daher zu gewärtigen steht, dass die h. k. k. oberste Polizeibehörde das Ansuchen des Medakovics wegen Kautionsbefreiung nicht gewährt, so kann jene Zeitschrift als eingegangen betrachtet werden.

Über die Haltung der „*Bulgarska dnevnica*“, wovon die erschienenen Exemplare zu Ende eines jeden Monats der hochlöblichen k. k. Statthalterei ohnediess vorgelegt worden sind, erlaube ich mir noch zu bemerken, dass wenn

auch, wie ich erwähnt habe, keine besondern Ausschreitungen bei ihrer Herausgabe zur Wahrnehmung kamen, dieselbe wie aus der Haltung des „*Srbski dnevnik*“ zu entnehmen ist, keine türkenfreundliche gewesen war und es ist immer die Möglichkeit vorhanden, dass darin Besprechungen über Thatsachen in der Türkei Vorkommen, die vom hierseitigen Standpunkte als unbedenklich erscheinen können während sie der türkischen Regierung Anstoss geben, aus Rücksichten die hier unbekannt sein können.

Ich habe mich über diesen Gegenstand in meinem Berichte vom 15ten Juni 1. Js. Z. 294/R. P. den ich an die hochlöbliche k. k. Statthalterei in folge Auftrags vom 25ten April 1. Js. Z. 5450 wegen Bewilligung zur Herausgabe der Zeitschrift zu erstatten hatte, umständlich ausgesprochen und der Vermuthung Raum gegeben, dass nach der Haltung des „*Srbski dnevnik*“ die Herausgabe einer bulgarischen Übersetzung die nur in Bulgarien selbst eine Verbreitung, finden konnte, Beschwerden und Reklamationen von Seite der türkischen Regierung veranlassen könne, obwohl wie erwähnt, hieramts keine Zeitungsbesprechungen in der „*Bulgarska dnevnicza*“ bekannt wurden, die die türkische Regierung zur Klage über specielle Fälle berechtigt hätten.

Ich bitte Euere Excellenz die Versicherung meiner tiefsten Verehrung zu genehmigen.

Vom Kreisvorstande Neusatz am 17ten Novemb. 1857.

N° 3528

K.k Statthaltereirath

Tnka

Temesvar, am 22ten November 1857.

Präsidium der obersten Polizeibehörde.

In Erledigung des hohen Erlasses vom 3. November d. J. 7659/Pr. II beehre ich mich, dem hohen E. E. ergebenst zu berichten, dass die Angaben der kais. türkischen Regierung über die Haltung der in Heusatz erschienenen Wochenschrift „*Bulgarska dnevnicza*“ und über die, an diesem Blatte beteiligten Personen nicht in ihrem ganzem Umfange sich bestätigen.

Nach den mir zugekommenen Berichten wurden seit dem Erscheinen der „*Bulgarska dnevnicza*“ keine besondern Ausschreitungen bezüglich der Zustände in den türkischen Provinzen wahrgenommen, und diese Wochenschrift ergab sich als eine blosse Uibersetzung des von dem Buchdrucker Daniel Medakovits in Neusatz herausgegebenen „*Srbski dnevnik*“. Die Haltung dieses Letztem und sonach auch seiner bulgarischen Uibersetzung war und ist jedoch keineswegs turkenfreundlich, und es ist sonach die Mäglichkeit vorhanden dass darin Besprechungen über Thatsachen in der Türkei Vorkommen, welche vom diesseitigen Standpunkte als unbedenklich, gleichwohl aber der türkischen Regierung anstässig erscheinen.

In Folge des hohen Erlasses vom 3. Oktober d. J. № 10,056 wurde der Buchdrucker Daniel Medakovits verständigt, dass die „*Bulgarska dnevnicza*“ kationspflichtig ist, und deren Herausgabe wurde in so lange eingestellt, bis er den Bestimmungen des Pressgesetzes Genüge geleistet haben wurde. Ich ersehe aus einem Berichte des Neusatzser Kreisvorstehers, dass Medakovits gesonnen ist, unmittelbar bei der hohen k. k. obersten Polizeibehörde um die Nachsicht vom Kautionserlange einzuschreiten, da die Zahl der Abonnenten auf die *Bulgarska Dnevnicza* nur gering, und er nicht in der Lage ist, diese Kaution aufzubringen. Sollte demnach das hohe E. E. sich nicht bestimmt finden diese Nachsicht zu gewähren, so kann die *Bulgarska Dnevnicza* als eingegangen betrachtet werden.

Bezüglich der Persönlichkeit der bei dem gedachten Blatte beschäftigt gewesenen Individuen beehre ich mich zu bemerken, dass ich mich über den Redakteur, Buchdrucker Daniel Medakovits, bereits bei mehreren Anlässen ausgesprochen habe, und mit dem Berichte vom 19. dMts. № 15,740 dem k. k. Ministerium des Innern seinen Rekurs gegen die ihm verweigerte Verleihung des Buchhandlungsbefugnisses vorgelegt habe. Medakovits huldigt den ultra serbischen Tendenzen, gemischt mit südslavisch-republikanischen Ideen; und wenn er auch bedacht ist keinen gesetzlich verzönten Anlass zu geben, so kann ich ihn nach meiner vollen Uiberzeugung nur als politisch durchaus unverlässlich bezeichnen. Ich habe erst in der jüngsten Zeit mich veranlasst gefunden, ihn einer noch sorgfältigeren, unauffälligen Uiberwachung zu unterstellen, und ich habe den Neusatzser Kreis vor stand wiederholt angewiesen, in dem Falle, als Medakovits in seinem Verhalten oder in den von ihm herausgegebenen Schriften nur den mindesten Anlass bietet, im gesetzlichen Wege gegen ihn einzuschreiten.

Da Medakovits der bulgarischen Sprache nicht mächtig ist, so hatte er die Uibersetzung des „*Srbski dnevnik*“ in dieselbe dem seit einiger Zeit in Neusatz wohnhaften bulgarischen Litteraten Georg Stefan Rakovsky übertragen wie es mit dem Berichte vom 23. September d. J. № 2948/Praes. ergebenst angezeigt wurde. Bei einer, im Monate Oktober d. J. bei dem k. k. Polizeikommissariate in Neusatz vorgekommenen Verhandlung erschien jedoch Rakovsky nach den übereinstimmenden Aussagen seiner Miethgeber als ein politisch bedenkliches Individuum, welches von hier aus die Leidenschaften seiner Landsleute gegen die gesetzliche Regierung aufzuregen strebt, und nur eine Volkserhebung zu erwarten scheint um in sein Vaterland zurückzukehren, welches er dermalen nicht zu betreten wagt. Uiber die diesfällige Anzeige wurde die Ausweisung des Rakovsky aus den k. k. Staaten verfügt, und am 3. d. Mts ins Werk gesetzt.

Coronini *

* Објављено у Зборнику за историју, бр. 20, Нови Сад 1979, стр. 123–130.

ДРУШТВО СРПСКОГ НАПРЕТКА (прилог историји)

О Друштву српског напретка, организацији млађих српских интелектуалаца, спремних у свему да раде на унапређивању свог народа, није писано ништа посебно, па се о њему зна веома мало. Док није организована као Друштво српског напретка, омладина је деловала под називима Друштво младежи српске и Коло омладине српске.

Друштво српског напретка основано је залагањем Данила Медаковића, који је био и његов први председник. Основано је вероватно почетком новембра 1848. године. Чланови Друштва, с Медаковићем на челу, сматрали су да су новине најподесније и најбоље средство којим се најлакше може постићи сваки већи народни циљ. Стога су 14. новембра 1848. почели да издају лист Напредак, који је био њихов орган.¹

Идеали младих и учених Срба окупљених у Друштву српског напретка били су: слобода, независност и уједињење њиховог народа у засебној и самосталној српској држави. Они су показивали готовост да се ухвате укоштац са свим препрекама које су стајале на путу остварења тих идеала, а били су спремни за њих да жртвују и своје животе. Чланови Друштва добро су знали да су српске снаге слабије од оних с којима се морају сукобити, па су се стога залагали за свесловенску узајамност и сарадњу. Запостављајући верске и друге разлике, знатну пажњу обраћали су на зближавање јужнословенских и балканских народа. Сматрали су да, ако од Јадранског до Црног мора народи не буду уједињени и не постану „једна душа, једно тело”, ни Срби, а ни остали неће имати будућност, јер ће их непријатељи и угњетачи, пре свега Турска и Аустрија, једног по једног лако прогутати.² У складу с оваквим ставом, чланови Друштва су се залагали за сарадњу са Хрватима заузимајући у вези с многим питањима српско-хрватских односа слична или иста становишта као и политичари окупљени око загребачког листа Славјански југ. Не узимајући много у обзир етничко сродство и братски однос Срба и Хрвата, припадници Друштва су се залагали за то да та два на-

¹ О листу Напредак види: В. Крестић, *Историја српске штампе у Ујарској 1791-1914*, Нови Сад 1980, 73-81.

² Напредак 1848, 1.

рода успоставе сарадњу на реалној основи, да склопе јасну погодбу о савезу, која ће задовољити и једну и другу страну.³

Осим што је Друштво себи ставило у задатак да сарађује са Хрватима оно је предвиђало и могућност повезивања са свима осталим Јужним Словенима. Стога је у свој устав унело одредбу у којој се каже: „Друштво ће имати позвати своје једноплемене парњаке и изван Војводства да с' њим у договор ступе и заједничко дјелање, с' коим ће се наш обшти задатак лакше, боље и брже свршити.” Спремно да ради пре свега за добро свога народа, а потом у корист целог Словенства и, најзад, целог човечанства, Друштво се обавезало да одмах ступи „у писмени договор са другим ил друштвима ил појединим особама славенским, особама, у којима се млађа Славенска интелигенција стиче.”⁴

Сви чланови Друштва, као и њихов орган Напредак, имали су задатак да у српској јавности током револуције распаљују и шире борбено расположење, оживљавају и јачају одушевљење за општенародни развитак, слободу и уједињење. Један од активнијих чланова Друштва, Аркадије Николић, о томе је писао: „Ова младеж [...] на све, што срећу и напредак народни пречи, пази и мотри.”⁵ У једном допису из децембра 1848. Данило Медаковић и Гаврило (Гласник) Јовановић писали су у име Друштва патријарху Рајачићу да је њихов циљ „благо рода”. „За овом претпостављеном цјели тежећи Друштво, размишљава и непрестано истражива, како би шта роду помоћи, и с родом роду на утеху напредовати могло.”⁶

Да би остварили постављене задатке, прилично многобројни чланови Друштва су се потрудили да се њихова реч чује на све стране, да колико је год могуће више утичу на догађаје и политику како патријарха Рајачића, тако и Главног народног одбора. Из тих разлога припадници Друштва били су активни по селима као агитатори, тумачи српске националне мисли, заступници прогресивних тежњи Главног народног одбора и подстрекачи борбеног противмађарског расположења. Они су се налазили у војним логорима као обични борци, и у народним и окружним одборима као писари. Неретко током 1848. године чланови Друштва употребљавани су као емисари Главног народног одбора, па су одлазили у разне пределе Војводине да народу читају и тумаче поједине важније прокламације, нарочито оне којима је Одбор позивао на оружје.⁷ Понекад као одборски емисари добијали су задатак да из појединих предела Војводине шаљу извештаје о догађајима и проблемима подручја на којем су се налазили.⁸

³ Напредак 1848, 5, 9.

⁴ *Устав Друштва српског најрејка*, Напредак 1848, 2.

⁵ Аркадије Николић Главном народном одбору, Сремски Карловци, 8. X 1848, Архив САНУ, Ср. Карловци, Српски народни покрет, бр. 1656/1848, прилог III.

⁶ Допис патријарху Рајачићу, Ср. Карловци, 30. XII 1848, исто, бр. 60/1849.

⁷ Допис Стевана Чобанића, Ср. Карловци, 8. X 1848, исто, бр. 1656/1848, акт I.

⁸ У списима српског народног покрета из 1848/49. пронашли смо више докумената из којих се види да су неки припадници Друштва српског напретка желели да што пре добију неко ухлебље, да се запосле као плаћени званичници.

Да би Друштво, које у моралном погледу уопште није зависило од других, већ постојећих органа власти на тлу Војводине, што успешније обављало разне послове, створило је своју посебну организацију, чије седиште је било у Сремским Карловцима. Извршни орган Друштва био је Одбор састављен од 12 чланова. На челу Одбора налазио се председник. Он није имао стални мандат, јер је сваки његов члан могао да се нађе на председничком положају. О свом раду Одбор је подносио рачун Скупштини, која се састајала једном недељно, а по потреби председник Одбора могао је да закаже и њено ванредно заседање. Сви чланови Друштва који су присуствовали Скупштини имали су право гласа и предлагања и у сваком погледу међусобно су били равноправни.

Са циљем да Одбор што лакше, брже и боље обави своје послове, образована су три одсека: журналистички, економични и војнички. Одсек за журналистику био је састављен од добрих зналаца страних језика, а задатак му је био да будно прати шта страна штампа пише о Србима и Јужним Словенима, али и да се труди да европску јавност, нарочито ону слободумну и демократску, колико је год више могуће обавести о стварним тежњама Срба и Хрвата и о правим разлозима њиховог сукоба и рата с Мађарима. Осим тога, у одсек за журналистику сливали су се сви чланци и прилози чланова Друштва који су били намењени Наплетку. Тај одсек бавио се и неком врстом спољнополитичке активности. Он је имао задатак да успоставља сарадњу с разним сличним словенским друштвима и да се повезује с „једноплеменим парњацима изван Војводства”.⁹

Одсек економични старао се о приходима и расходима Друштва, а онај за војне послове бринуо је о томе да сви чланови науче да рукују оружјем, да оно увек буде чисто и исправно и да Друштво „по струци војничкој буде у добром реду и за бој спремно”.¹⁰

Све до средине новембра 1848. године Друштво српског напретка сарађивало је добро и с патријархом и с Главним народним одбором. Међутим, Друштво није имало мале амбиције. Оно није желело само да испомаже и служи него и да снажно утиче на токове српске политике у време револуције. Управо стога својим Уставом предвидело је могућност да износи различите предлоге надлежним властима. Уколико се власт не би обазирала на предлоге Друштва, оно је, у жељи да их наметне, било спремно да их саопшти јавности и тако изврши притисак на надлежне органе. Због тога, а још више зато што су се у Друштву нашли млади интелектуалци задојени напредним, либералним и демократским идејама, што су били противаустријског опредељења, што су имали и довољно знања, способности, одлучности и храбрости, а поред тога и јасне представе о томе чему теже и шта хоће да постигну – морао је избити сукоб с Правитељством, којим је руководио Рајачић, носилац конзервативне, проаустријске и лојалистичке полити-

⁹ *Устав Друштва српског најрејка*, Напредак 1848, 2.

¹⁰ Исто.

ке. Истина, припадници Друштва, иако незадовољни смером Рајачићеве политике, избегавали су да критикују патријарха, али су зато бескомпромисно ударили на оне који су му служили и који су га у јавним пословима беспоговорно следили. У складу с већ цитираним ставом Аркадија Николића, да ће Друштво будно мотрити на све „што срећу и напредак народни пречи”, писао је: „На старјешине или чиновнике нашега народа, будући је народни посао њима у руци, особито ћемо пазити. Од њи ћемо јавно тражити строги рачун [...] Против њиови злоупотребења и немарности тужимо се богу и народу.”

Једна од првих озбиљнијих критика на рачун Правитељства односила се на превелики број одсека којима је у свом делукругу располагао Главни одбор. Чланови Друштва су тврдили да има више одсека него министарстава аустријске царевине. Како је разграната администрација изискивала и превелики број плаћених званичника, Друштво је тражило да се нека места укину и да се у свему послује рационалније, с више домаћинског и родољубивог осећања. Када су крајем 1848. чланови Друштва ушли у траг не само рђавом материјалном пословању неких чланова Главног одбора него су дошли и до података који су указивали на распрострањену корупцију, то су оштро жигосали у Наплетку с намером да уз помоћ јавности стану на пут свим сличним преступима и злоупотребима. Због тако отвореног и бескомпромисног а за општенародне сврхе корисног иступа, Медаковић је као уредник листа имао великих непријатности, јер су они који су били погођени желели да га ућуткају, па су му, између осталог, претили чак и потезањем пиштоља.¹¹ Једној депутацији, коју је средином новембра 1848. Одбор изаслао патријарху Рајачићу, замерено је због смелости којом Друштво у свом органу расправља о погрешкама правитељствених чиновника. С тим у вези од поменутог депутације затражено је да се Напредак пре штампања преда патријарху и његовим људима „на прегледање”. Међутим, на ванредној скупштини Друштва, држаној 17. новембра 1848, тај захтев је одбачен с образложењем да „форму цензуре има”.¹² Друштву је тада прећено да ће бити растерано,¹³ али се његово руководство није уплашило. Штавише, оно је поводом реорганизације власти у Војводини, коју је спровео патријарх у првој половини октобра 1849, Рајачићу упутило писмо објављено и у Наплетку. Тим писмом Друштво је јавно изразило сумњу да су на најодговорније положаје у Војводини дошле праве личности. Осим тога, патријарху је замерено да је сувише сконцентрисао власт и да због тога неће бити у стању да успешно управља земљом. Сутерисано му је да неке послове, попут верских, задржи за себе, а остале да препусти другима, под условом да над њима сачува право надзора. Када је, уз све то, Напредак и конкретно навео особе које, по мишљењу Друштва, у реорганизованом Правитељству нису заслуживале

¹¹ Напредак 1848, 15.

¹² Види приложени записник, бр. 146.

¹³ Напредак 1848, 5.

добијене положаје, и упутио позив „да се сваки, који за званије није, званија и дужности мане” – лист је био забрањен јер су сви они које је погодио хитали да му потпишу смртну пресуду. Сви примерци инкриминисаног броја 4 из 1848, затечени у пошти и типографији, били су заплешени и уништени. Чим се то догодило, Друштво је на ванредној скупштини, држаној 25. новембра, борећи се за слободу мисли, нарочито када је реч о развоју српског народа, и устајући против „најгоре подлости” и зависти извесних чланова Главног народног одбора, који су радили на угушивању листа, одлучило да пошаље патријарху свечану депутацију са задатком да испита узроке забране Напретка и измоли његово поновно излагање. Та депутација је на ванредној седници од 14. новембра поднела опширан извештај, на основу којег је Друштво закључило да „у патријарху правога отца” има „и да смрт Напретка никако њему већ неким завидљивим и смутљивим члановима Главног одбора приписати се има”. Критику Правитељства и његове политике признао је патријарх „као истиниту и чисту”, с напоменом да захтеви Друштва могу да буду остварени тек „по промјени данашњи околности”. Односи између Рајачића и Друштва тада су бар привремено били изглађени. Благонаклоно држање патријарха према депутацији која га је посетила протумачено је као „чиста и жарка љубав, којом је нас (тј. чланове Друштва – В. К.) заједно са срећом свога народа обгрлио”. Друштву је то дало сасвим основане наде да ће Напредак поново моћи да излази, али је са своје стране обећало да ће „с оном обзирителношћу радити, коју је патријарх препоручио”.¹⁴

Међутим, у првом броју Напретка, који је изашао после састанка патријарха с депутацијом Друштва, лист се свом жестином окупио на српску „велику господу” којој је сметала слобода штампе јер је мислила да се о њој као у Метернихова времена „ништа незгодно рећи не сме”. То је „дивно поњатије слободе”, узвикивао је Напредак, када носиоци власти мисле „да могу радити шта оће, а ми да не смијемо и не можемо казати ово што јест”. Ударајући тако отворено на Рајачићеве сараднике и званичну политику Војводине, лист није пропустио да истакне да патријарх са забраном новина нема никакве везе, јер се и јавно изјаснио за слободу штампе, вере, школе, језика и писма, па је захваљујући само њему и његовој доброј вољи Напретку дозвољено даље излагање.¹⁵ Тај оштри, непопустљиви и борбени тон опет је засметао неким члановима Главног одбора, који су се „просто јагмили” да потпишу „смртну пресуду” Напретку,¹⁶ чији је пети број „без икакве патријархове заповјести” био заплешен. И овог пута Друштво је, „извиђења и споразумљења ради”, послало нову депутацију патријарху,¹⁷ после чега је заплена укинута. Након свих непријатности Напредак је све време док је излазио држан под сталном присмотром Правитељства, а судећи по његовом пи-

¹⁴ Записник, бр. 155.

¹⁵ Напредак 1848, 5.

¹⁶ Напредак 1848, 6.

¹⁷ Записник, бр. 156.

сању, односи између Рајачића и Друштва били су поремећени. То се најбоље види из чињенице да је у време сарадње с Рајачићем, у спору патријарха са Стратимировићем, Напредак био више на страни првог него другог.¹⁸ По проглашењу тзв. Мартовског устава, када су ранији обзири Друштва према патријарху нестали, Напредак се ставио на страну Стратимировића, тако да је и у том погледу, а у складу с назорима Друштва, подржавао опозицију.¹⁹ Листу и његовим издавачима чињене су тада разне сметње и пакости а Друштву српског напретка отворено је прећено да ће бити растерано и принуђено да обустави новине.²⁰ То се догодило крајем јануара 1849, када је у Карловцима проглашено опсадно стање. Друштво је тада било распуштено а Напретку је забрањено излагање. Захваљујући Рајачићевом посредовању, генерал Теодоровић је обуставио опсаду и поништио забрану издавања новина, које су се појавиле 16. фебруара 1849, када је обновљен и рад Друштва. После тога, када се српски покрет све више утапао у контрареволуционарну политику Двора и аустријске владе, Напредак је постао прави опозициони лист, који је оштро жигосао све што је било супротно интересима српског народа. Кроз оштрину и бескомпромисност Напретка све више је долазила до изражаја немоћ Друштва, чије интересе је он заступао, да на било који начин утиче на ток догађаја који су кренули супротним смером од националних и политичких идеала, замишљених циљева и тежњи његових чланова. Под притиском и претњама „сасвим утамањено”, како је писао један његов припадник,²¹ Друштво је из дана у дан нестајало са сцене препуштајући Напредак Медаковићу, да он у име свих чланова диже глас док му то право не ускрате. С пролећа 1849. члановима Друштва понестало је ранијег самопоуздања. Снага тих младих и напредних српских интелектуалаца истрошила се у неравноправној и жаловој борби. Премоћ непријатеља сломила је њихову младалачку енергију, па су они, у безизлазној ситуацији, полако од свега почели да дижу руке и предају се злој судбини. Средином маја 1849. разочарање у Друштву српског напретка било је више него очигледно. Општи народни крах, који је био на помолу, утицао је негативно и на припаднике Друштва, који су тада писали: „Не надамо се дакле ни сад, у овом одлучном часу, моћи постићи оно што мислимо да би за спасење наше и наше славе чинити имали. И овај глас наш остао би, као и многи други, глас вапијућег у пустињи. Донде, док народ наш не стече живост и рјешителност извести у дјело оно што је у његову корист, ми му с предлозима замашним нећемо досађивати. Ми ћемо само вјерно пратити догађаје на нашим примјетбама.”²²

¹⁸ Драг. М. Павловић, *Србија и српски покрет у Јужној Угарској 1848. и 1849*, Београд 1904, 117, 118.

¹⁹ У 29. броју из 1849. године Напредак је писао: „Ко је рад Шајкашима ваљаним убити вољу војевати, тај нека чини сплетке да Стратимировићу одузме над њима команду.”

²⁰ Напредак 1848, 8.

²¹ Ђорђе Лаушевић Рајачићу, Тамишград, 28. I 1849, Архив САНУ, Ср. Карловци, Српски народни покрет, бр. 738/1849.

²² Напредак 1849, 32.

Немамо поузданих података о томе када је Друштво српског напретка престало да постоји. Претпостављамо да је оно распуштено средином јуна 1849, када је забрањено излажење Напретка.

Овим прилогом нисмо имали намеру да напишемо потпуну историју Друштва српског напретка. Њиме смо саопштили само неке податке до којих смо дошли, а убеђени смо да би нова архивска истраживања уродила и новим резултатима. Зато што је историја Друштва српског напретка у најтешњој вези с историјом листа Напредак, коју смо приказали на другом месту,²³ у раду бисмо могли избећи нека понављања.

Као подстицај за писање овог текста послужио нам је *Продужени записник Кола српске омладине, с ад Друштва српског најрејка*.²⁴ Колико нам је познато, ово је једини сачувани примерак записника ове омладинске организације, која је створена у време револуције 1848. године. Иако понегде сажет до лапидарности, он омогућује увид у начин рада и у садржаје рада Друштва српског напретка. Из њега сазнајемо како су у пракси оствариване поједине одредбе Устава Друштва и ко су били чланови његовог Одбора.²⁵ Прворазредни извор за историју Друштва, записник показује да оно није имало сталног председника, него, како ми то данас кажемо, неку врсту председавајућег. Коначно, он открива многа нова имена чланова Друштва и показује како је оно општило с патријархом Рајачићем и у каквом односу је с њим било од 8. новембра до 16. децембра 1848. године, које време и обухвата.

Одлука о оснивању Друштва српског напретка донета је на скупштини српске омладине одржаној септембра 1848. у Марковцима, селу недалеко од Вршца. Спроводећи ту одлуку, Аркадије Николић као скупштински председник, и Стеван Николић као секретар упутили су 7/19. септембра 1848. проглас свима српским омладинцима „с обе стране Саве и Дунава” да се учлане у Друштво. „Да би делокруг овог Друштва повећали и учинили га познатијим”, каже се у том прогласу, „послали су његови чланови најпре на све стране позиве познатој браћи, од које су и добили најповољније одговоре.” „Кад се видело да сакупљени чланови већ у пуној мери могу своје великом задатку одговорити и ведра чела као једно тело пред свет стати, закључили су најпре да саставе потребна правила и да их његовој светости патријарху, поред Главног одбора, на одобрење и потврду поднесу.” Из наведеног прогласа од 7/19. септембра сазнајемо да је Друштво „на своје највеће задовољство” од патријарха и Главног одбора до тог датума већ добило одобрење и потврду својих правила.²⁶

Судећи по записнику, који представља наставак рада Кола српске омладине или Друштва младежи српске, Друштво српског напретка је под тим именом почело да дејствује тек почетком новембра 1848, јер је тада, тј. 27.

²³ Види напомену бр. 1.

²⁴ За овај документ дугујем захвалност проф. др Дејану Медаковићу, дописном члану САНУ, који ми је на њега скренуо пажњу.

²⁵ О томе види Записник бр. 139 и 157.

²⁶ *Der Serbe*, 13/25. IX 1848, 8. За овај податак захвалан сам колеги Милану Петрову.

октобра/8. новембра одржана његова прва скупштина. У прилог овој тврдњи иде и чињеница да је орган Друштва Напредак покренут само неколико дана касније, тј. 2. новембра по старом, односно 14. по новом календару.

У већ поменутом прогласу од 7/19. септембра 1848. каже се да је омладина основала „*још на њочейку овоја њокреџа једно друштво, чија је најилеменијија дужности да му њо мојућности својих физичких и моралних снаја њомојне.*” На основу тога да се закључити да је Коло српске омладине, односно Друштво младежи српске, које је претхацило Друштву српског напретка, основано у првим данима револуције.

Записник објављујемо у дословном препису, без било каквих измена и допуна. Његов оригинал налази се у Архиву Србије, у фонду поклона и откупа, К. 123, бр. 4.

ПРОДУЖЕНИ ЗАПИСНИК КОЛА СРБСКЕ ОМЛАДИНЕ, САД
„ДРУШТВА СРПСКОГ НАПРЕДКА”

1. Редовна скупштина „Друштва Србској Најредка” 27 8^{бра} 1848.

139.

По гласу тачке устава друштвеног због бољег и лакшег одправљања послова установљава се Одбор у особама: Дан. Медаковић, Гавре Јовановић, Лазе Јовановић, Марка Поповић, Стевана Николић, Тоше Живковић, Радослава Манојловић, Аркадије Николић и Илије Вујић.

140.

Представљење, да се Давид Рашић за члана друштвеног прима, неуважава се из призренија на његову неспособност и карактер.

141.

На упразњено мјесто у канцеларији полицајног надзирања Милоша Јеремића, одређује се по праву закљученија протоколарног №^о 136. Паја Михајловић

Секретар Илија Вујић

Председник Дан. Медаковић

Редовна скупштина 30 8^{бра} 1848.

142.

Протокол дјеловања друштвеног Одбора прочитан је, с том примједбом председника, да боља и замашнија предузећа Одбора за сад још тако уређена нису, да се Друштву саобштити могу.

Ово се у обште прима, и Одбору јавља, да у своја одјеленија никог другог, ван чланове самог Одбора не прима.

143.

Ђорђе Стојаковић и Мила Петровић као родољубци и за круг наш способни Примају се у Друштво.

144.

Из узрока што изаслани у логоре у друга мјеста друштвени чланови о новој Друштва реорганизацији извјештени нису рјешено је да им се све што ско-рије обзнани.

Секретар Илија Вуић

Предсједник Дан. Медаковић

Изванредна скупштина 4. нов. 1848.

145.

Пројект Одбора у самостренију реорганизације народног правленија буде прочитан, и од Друштва одобрен; у сљедству чега изашаље се депутација у особи Гавре Јовановић, Аркадије Николић, Лазе Јовановић и Косте Граничарског, да патриарху, као народа управитељу, исти на расуђење и одобрење поднесе.

Секретар Илија Вуић

Предсједник Дан. Медаковић

Изванредна скупштина 5. нов. 1848.

146.

Изаслана депутација реферисала је шта је код Г. патриарха свршила. Друштву се нашем замера смјелост, којом у Напредку погрјешке чиновника правителствени решетају. Иште се да се лист пре печатње патриарху и његовим људима на прегледање поднесе. Почем ово захтевање форму цензуре има од Друштва нит примити нит уважити неможе се.

147.

На захтјевање и одобрење патриарха Ђорђе Лаушевић прима се за члена.

Секретар
Илија ВуићПредсједник
Гласник Јовановић

Редовна скупштина 6. нов. 1848.

148.

На поднешено 17^о друштвеног одбора закљученије у смотренију опредјељивања казни за неприлежне у долазењу членове рјешено је. Да се таково што из призренија на усредије и љубав чланова друштвени к обштем гласу опредјелити не може.

149.

Место Одбора друштвеног закљученије уважава се, и с тог С. Јакшић Иванић, Димитрије Радовановић, Стеван Каћански, Шандор Иванић, Ђока Николић, Ђорђе Ђорђевић, сви из Сентомаша, за членове Друштва из призрења на њово родољубије примају се.

150.

Почем одсјек журналистични а имено Славенске, још није таковим члановима попуњен, који би разни нарјечија славенска разумјели, рјешено је. Да се Мита Петровић, који је и онако вјешт у том за члана Одбора прими.

Секретар
Илија Вуић

Предсједник
Гласник Јовановић

Редовна скујишћина 13. нов. 1848.

151.

За секретарове помоћнике и друштвене писаре одређени су Стеван Савић и Лаза Захаријевић.

Секретар
Илија Вуић

Предсједник

Изванредна скујишћина 13. нов. 1848.

152.

Продрзљиво обезчешћивање и јавно нападање на наше Друштво и Г. Стевана Петровића, од Давида Рашића и страног неког трговца Хајдина, позива нас да чест своју и другог оперемо и јавно нам нанешену љагу са себе збацимо. Због чег. Умољава се представничество народње полиције, да горепоменуте клеветнике, као преступнике закона ради предупређења већег нереда и зла донде под затвор стави док Друштво писменим извјестијем надлежној струци судејској не објави.

153.

Почем слободно умствовање о политичном развиту србског народа, као и јавна из најгоре подлости проистичућа завист неки Одбора народног членова живот Напредка тирански, без доказивања и одговора угушише, Друштво рјешава да се једна свечана депутација патриарху као народа управитељу изашаље која би узроке исте забране испитала, и нов живот Напредку измолила.

154.

Због већег међусобног поверења друштвени чланова, као и због веће гаранције свачије вјерности и поштења, има се заклетва, чрез изаслату једну

комисију, сачинити којом ће ду се сви чланови свечано један пред другим заклети.

Секретар Илија Вуић

Предсједник Стеван Николић

Изванредна сједница 14. нов. 1848.

155.

Депутација, која је од Друштва патриарху због забране Напредка изаслана била, поднела је обширно о свом целом дјеловању Друштву извјестије, из ког се је лако увидило, да смо у патриарху правог отца нашли, и да смрт Напредка никако њему већ неким завидљивим и смутљивим члановима Главног одбора приписати се има. Наша захтјевања у смотренију народног правителства, и јавна наша о државној политици изјављивања као истинита и чиста призната су од њега с тим додатком, да по промјени данашњи околности теком у живот ступити могу. Отчинско његово обхођење и понашање, чиста и жарка љубав, којом је нас заједно са срећом свога народа обгрлијо, дали су нам повод о новоускрснућу Напредка мислити, и ако ли се за цело ни преварили нисмо. Друштво сва ова к срцу прима и обећава се од сад с оном обозрителношћу радити, којој је патриарх препоручио.

Секретар
Илија Вуић

Предсједник
Стеван Николић

Редовна скупштина 20. нов. 1848.

156.

Пошто је пети број Напредка, без икакве јавне патриархове заповјести узапћен, рјешено је да се на ново једна депутација извиђења и споразумљења ради изашаље.

157.

Сходно §. 8 друштвеног устава допуњава се Одбор кроз једногласно изабране чланове.

Светозара Милетића, Васе Јанковића и Мије Влашкалића.

Секретар
Илија Вуић

Предсједник

Редовна скупштина 27. нов. 1848.

158.

Прочитан је протокол Одбора од прошавша недјеље и примљена су сва дјела Одбора без сваке примјетбе.

159.

Прочитано је писмо коресподент. члана Ђорђа Срдића, коим прима позив Друштва, и рјешено је писмо да се метне у остала.

160.

Члан Друштва Каћански предложио да се за њи петорицу у Ст. Томашу пет пушака с панганетом даде, решено је: да исти Каћански поднесе то захтевање писмено.

161.

Комисија одређена Одбором да сачини правила за касину, подноси тај посао под имено „Сбор Срба”. На то је рјешено: да се тај Сбор прими.

Ове недеље Секретар
Дан. Медаковић

Предсједник
Славко Златојевић-Петровић

Изванредна седница друштвена 4. дец. њре њодне 1848.

162.

Председник престаџи Друштџу, да је Одбор изабрао посланство, које ће отићи џојводи у Панчеџо, и које ће га умолиџи да употреби све силе за банацко сретније ратовање.

Скупшџина је признала овај одборни замишљај за џаџан, и одобрила посланике Светозара Милетића и Гласника Јџванџића.

163.

За ово посланичџство џужно је писмено пуџномоћје од стране Друшџтва. И зато одређен је за тај посао Марко Попџвић. тајџник друштџвени.

Бележџник оџе недеље
Славко Златојеџић-Петровић

Предсједџник
Светозар Милетић
Шајкаш*

***Објављено у Зборџнику за историју бр. 22, Нови Сад 1980, стр. 151-164.**

РАДОВАН САМАРЦИЋ

О шездесетогодишњици живота и тридесетпетогодишњици научног рада Радована Самарцића Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, којим он руководи од средине 1978. године, одлучио је да овај број *Balkanice*, у знак захвалности и признања за успешан рад и постигнуте резултате, посвети свом директору. Ови редови настају жељом колектива Балканолошког института. Њихов циљ је да се поводом поменутих јубилеја читаоци *Balkanice* упознају с научним радом и научним ликом Радована Самарцића, који је данас несумњиво један од водећих српских и југословенских писаца историје с угледом који није омеђен државним границама.

Активност Р. Самарцића је тројака, али у том тројству влада складно јединство. У исто време он је универзитетски наставник, плодан научни прегалац и писац, добар организатор и руководиолац научних послова.

Рођен у Сарајеву 22. октобра 1922. године, Самарцић је у месту рођења похађао основну школу и гимназију. Историјску групу на Филозофском факултету у Београду завршио је 1949. године, где је дипломирао на општој историји новог века код проф. др Јорја Тадића. Као одличног студента Самарцића је запазио проф. Тадић, који га је 1947. упутио у Дубровачки архив на истраживања. Резултат тог истраживања је први Самарцићев објављени рад *Подмладак дубровачких ђрјоваца и занайлија у XV и XVI веку*, који се појавио 1948, пре равно тридесет и пет година.

Универзитетску каријеру Самарцић је започео 1950. године, када је изабран за асистента на Катедри за општу историју новог века на Филозофском факултету у Београду. На истом факултету стекао је докторат наука 1956. одбранивши дисертацију *Дубровачки ђесник и дипломатиа Јакетиа Палмојиић*. За доцента је изабран 1957. Школску 1957-1958. годину провео је на специјализацији код професора Фернана Бродела у Паризу на *Ecole pratique des hautes études*. У звање ванредног професора унапређен је 1961. а редовног 1967. године. Током школске 1967-1968. године боравио је у Мајнцу (СР Немачка) на специјализацији у *Institut für europäische Geschichte*, где је највише пажње посветио изучавању најновијих метода у светској историографији. Декан Филозофског факултета био је од 1975. до 1977. године. По одласку у пензију професора Тадића Самарцић је постао шеф Катедре за општу историју новог века а био је и управник Одељења за историју Филозофског факултета.

На факултету Самарцић предаје три предмета: општу историју новог века, историју модерне историографије и методологију. Студенти радо слушају његова предавања јер Самарцић суверено влада својом струком. Поседује лепа знања, која несебично и зналачки, методама врсног педагога, преноси на своје ученике. Самарцић заокупља пажњу многих младих и талентованих историчара, који су привучени његовом садржајном речју и лепотом којом је исказује, а надасве угледом који је стекао писањем. Захваљујући томе он спада у ред професора који имају понајвише постдипломаца и докторанада. Брижљивим радом и великим залагањем помогао је бројним историчарима широм земље да стекну највише научне квалификације. Његове заслуге за образовање нових научних кадрова нису мале и за то му се мора одати дужно признање.

Једна од основних хвале вредних особина Радована Самарцића као писца историје је та што није уски специјалиста, што своје научно интересовање није омеђио тесним временским границама, скученим географским простором и малим избором тема и историографских проблема. Напротив. Кад је реч о времену које изучава, оно се протеже од XVI до XX века. Када је реч о географском простору, његово интересовање повезано је с југословенским народима под турском влашћу, с Медитераном и Отоманском империјом. Проблеми којима се занима су бројни, а најважнији су они који се тичу историје Дубровника, Београда, хајдучије, Првог српског устанка, епског песништва и појединих значајнијих личности. Затим су ту путописи и путописци, историја историографије и историјска методологија.

Да би се један научник могао успешно бавити тако разноликим темама на тако широком географском пространству и захватати пуних пет и више векова, како чини Самарцић, мора имати изузетно широка знања, и то, разумљиво, не само из уже струке него и из разних историји сродних дисциплина. Самарцић тим знањима располаже. Та његова знања су темељна, а захваљујући томе што их је стекао на време и систематским радом, има све претпоставке за успешно бављење науком. Али, кад је реч о Самарцићу, научнику и историчару, или како би сам то рекао, писцу историје, што он истински јесте, нису у питању само широка и лепа знања. Самарцић је својим делима показао да је рођен зато да би био писац историје. Поседује изузетан смисао за анализу и синтезу. Подједнако је способан да разуме, да објасни и дубоко продре у саму срж питања било да проучава личности, друштва, државе, било са се бави догађајима. Неспорно је да поседује снажну имагинацију. Али, његова имагинација увек је утемељена на добром познавању чињеница, које сазна и упозна дугим, стрпљивим, упорним а чешће и мукотрпним радом савесног истраживача. Уз то, ваља истаћи да Самарцић спада у ред наших врских научника који су, израсли из народа и срасли с њим читавим својим бићем, пуни народне мудрости и бистрине, богато обдарени тананим осећањем како за његову садашњост, тако и за прошлост. Захваљујући том изузетном осећању, које

омогућава лако и брзо понирање у сва хтења и стремљења народа, у његов дух, његова расположења, његову природу и суштину, Самарџић је као писац историје особен. Особен је и стога што своје резултате саопштава на једноставан, нимало конвенционалан начин, стилем, језиком и речником који су привукли пажњу наше шире јавности и добили најласкавије оцене од најпозванијих књижевних критичара, који су га као писца с разлогом сврстали у ред оних чија слава није мала, нити је пролазна.

Овим истицањем битнијих одлика Самарџићевог научног рада нужно је ради потпунијег увида додати и то да он нашу националну историју увек повезује са ширим и општијим збивањима, било оним која се тичу Средоземља, Отоманске царевине, Југоисточне или читаве Европе. Иначе, њега више привлаче теме општијег значаја од појединачних питања локалне важности. Када се пажљивије прегледа Самарџићева библиографија, јасно се може уочити да он с пуно система и дубоко промишљено прилази научним пословима. Поред књига какве су *Мехмед њаша Соколовић и Сулејман и Рокселана*, које су настале после вишегодишњих разноликих предрадњи, истесане у маху од једне громаде, оплемењене не само савршеним језиком и стилем већ и богатством чињеница које су приказане изузетно снажном, за историчара готово неуобичајеном, сугестивношћу и уверљивошћу, Самарџић читавом низу питања прилази с пуно научног опреза, нигде не пренагљујући и не хитајући, већ градећи и радећи поступно, идући од мањег ка већем, од једноставнијег ка сложенијем, али целовитијем. Таквим поступком настали су: *Велики век Дубровника*, *Писци српске историје* (књ. I, II) и *Усмена народна хроника*.

Од тренутка кад је под руководством свог учитеља, професора Тадића, 1947, закорачио у Дубровачки архив, протекло је пуних десет година до настанка Самарџићеве монографије *Велики век Дубровника*. Дуго копајући по разним серијама за нашу историју богатог Дубровачког архива, Самарџић је вредно, са страшћу својственом сваком правом научнику сабирао изворе за историју Дубровника, али и за разне друге теме, које су се тичале не само његовог ужег већ и ширег залеђа. Тада су настајали радови којима је Самарџић обogaћивао историју Дубровника и прошлост наших народа под турском влашћу у XVII веку. Он је проучавао живот града у свима његовим видовима. Подједнако су га привлачили привредни, нарочито трговачки, друштвени, политички, пре свих дипломатски, и културни односи у Републици. Посебну пажњу обратио је на односе Босне и Дубровника, при чему је указао на сву сложеност веза мале Републике с моћном Отоманском империјом. Са жељом да уђе у све поре ондашњих збивања, Самарџић није запоставио ни односе Дубровника с Венецијом, својом старом и сталном противницом на Јадрану. Исто тако, он је проучио настанак, развој и живот трговачких колонија Дубровника расутих по разним пределима Балканског полуострва.

Кад је проучио сва та и бројна друга питања, кад је у свему, колико је год историчару могуће, упознао живот града, његове грађане и њихове оби-

чаје, кад је успео да схвати, разуме и објасни поступке и хтења појединаца и читавог дубровачког друштва XVII века, Самарџић се прихватио писања монографије *Велики век Дубровника*. С јасним концепцијама, којима се одликују сва његова дела, упустио се „у наративни начин излагања и, у том излагању, у слободан избор података, јер је имао жељу да представи епоху и њену јединственост карактеристичним сусретима с људима и догађајима”. Сам каже да је наратију схватио „као онај племенити начин историјског излагања, кад збивања сама откривају своју садржину и смисао. Настојао је да се резултати анализе, коју је вршио на многим местима, појаве у поступцима људи и у склопу догађаја.”

Великим веком Дубровника наука је добила једну колико корисну, толико занимљиву и узбудљиву историју, која је привукла пажњу не само стручних кругова већ и многих љубитеља прошлости и књижевности. У њој су приказани напори старих Дубровчана које су улагали после великог земљотреса 1667. године да би сачували независност и територијалну целокупност своје републике. У стручним круговима, у којима је књига добила највише оцене, запажено је да је Самарџић њоме „показао своје способности да аутентично представи, портретира и осмисли личности, да прикаже, драматично и помало патетично крупне догађаје – убиства, походе, битке”. Већ тада критичари су уочили да се појавио даровит писац који је у стању да бројне податке, архивске и друге, расуте на разне стране, савлада на најбољи начин и од њих уме да сатка и оживи прошлост коју излаже онако како то чине само најврснији литерарни ствараоци.

Колико је чврста изворна подлога свега што је Самарџић саопштио у монографији *Велики век Дубровника*, види се по његовој књизи грађе *Борба Дубровника за ојстїанак њосле великої земљотреса 1667. і*. За само четири године, од почетка 1667. до краја 1670, у тој књизи објављено је око 500 докумената, и то оних који су садржајно богатији и речитији од многих других, којима због ограниченог простора није било места у овој збирци.

Као што је *Велики век Дубровника* резултат вишегодишњег рада, тако су и *Писци српске историје* настајали постепено, из године у годину, дуже од једне деценије. Историјом српске историографије Самарџић је почео да се бави средином шездесетих година. Уочио је да је то област која је у нашој историјској науци запостављена, па се потрудио да попуни постојећу празнину. У двома досад објављеним књигама обухватио је више писаца српске историје. У првој су представљени Мавро Орбин, Јован Рајић, Нићифор Нинковић, Вук Стефановић Караџић, Стојан Новаковић, Владимир Ђоровић, Васиљ Поповић и Јорјо Тадић, а у другој Свети Сава, Прота Матеја Ненадовић, Чедомиљ Мијатовић, Михаило Гавриловић, Васа Чубриловић, Иполит Тен, Јован Скерлић и Иво Андрић. Тематски новим текстовима Самарџић се другом књигом поново вратио делима Вука Караџића и Стојана Новаковића. Заинтересован за целину развитка српске историографије, он се у свом досадашњем раду бавио, како сам каже, „само

одређеним појавама”. Због тога неки чланци његових књига чине само краће нацрте за обимније студије. Други, опет, осветљавају писца „и његово дело с једне стране или због неке његове особите занимљивости. Има историчара који су уочени готово у целини, и њихово представљање је извршено сажимањем искуства које се о њима стекло. Неки цртежи дати су ширим и садржајнијим потезима. Није из поступка искључено ни разматрање појединих дела или одвојених раздобља у једном животном стваралаштву.”

Самарџићеви радови из области историје историографије одликују се бројним изванредним особинама. Без жеље да дамо потпуну анализу и оцену тих радова, истаћи ћемо неке њихове најбитније одлике. У средишту Самарџићева изучавања увек је историјско дело и његов резултат сагледан готово у свима важнијим консеквенцијама. То је заправо црвена нит која повезује већину радова свих његових књига и чини их садржајно јединственим. Он се мање упушта у конкретну анализу историјских радова појединих писаца, а више оцењује место, време, улогу и значај појаве одређеног дела у одређено време на нашем простору. При томе, посебно кад је реч о нашим ранијим писцима историје, Самарџић је с пуно успеха указао на утицај појединих историјских дела у конституисању српске нације и развитку српске националне и политичке мисли.

Студије објављене у два књигама *Писаца српске историје* убедљиво говоре о томе да је реч о аутору који није спутан међама времена. Као што у првој књизи успешно расправља о раду Мавра Орбина и Јорја Тадића, тако у другој успешно пише о Светом Сави у модерној српској историографији и о Васи Чубриловићу. Овим књигама њихов писац је показао колико је захвално подручје историје историографије, колико је оно неистражено, колико је у стању да пружи новог, готово несагледивог, а корисног и са становишта научног и националнополитичког и културног развитака. Међутим, да би се историчари могли посветити изучавању историје историографије, морају осим своје уже струке познавати и читав низ научних дисциплина, осим подручја којим се баве, морају имати увид и у много шира европска кретања, у која се уклапају ова наша – ужа – балканска. Самарџић је својим књигама показао да располаже свим потребним предусловима. Захваљујући широком образовању, посебно знањима из историје књижевности, филозофије и филологије, а применом компаративног метода, он је на конкретним примерима успео да покаже како су разна достигнућа из различитих области духовног стваралаштва Европе прихватили писци српске историје. *Писци српске историје* плене ерудицијом, лепим запажањима, логичним решењима и стално присутном људском топлином, поштовањем и разумевањем наших историка, чак и када се Самарџић према њиховом делу односи критички. Наиме, он је подједнако пријатан за читање и кад хвали и кад куди, јер у свему је и одмерен и умерен и деликатан, али и сугестиван и убедљив. Својим радовима из историје историографије Самарџић је једну занемарену дисциплину не само извукао

из заборави него ју је подигао на истински висок ниво. Њима је на најбољи начин представио нашу науку и уврстио нас у ред културно напреднијих народа код којих је историја историографије била развијенија од наше, и с дужим традицијама, врло негована и привлачна грана. Заправо, двома књигама *Писаца српске историје* постали смо духовно богатији.

Сав посвећен изучавању српске прошлости у време османске, млетачке и аустријске власти, Самарцић је пуне три деценије стрпљиво сакупљао грађу о тој нашој историји. Као изворе за народну повесницу условно је узео и усмено песничко и прозно предање. Свестан значаја и вредности народног казивања, није унапред хтео да одбаци ту специфичну врсту извора, а није могао ни да их прихвати без посебног претходног испитивања и проверавања. Проверавања је вршио тако што је некад народну традицију поредио с исказима писаних извора, а некад је чинио обрнуто. На тај начин настало је више студија, чланака, есеја, огледа и прилога, од којих је само један део уврштен у књигу *Усмена народна хроника*.

На потпуно нов и мисаоно свежији начин но што је чињено у нашој ранијој историографији Самарцић је приступио изучавању народне хронике и постигао је запажене резултате. Усмену традицију он посматра као вид историјске свести и свести о историји. Својим радовима убедљиво је показао да је усмена традиција сачувала свест о догађајима и о епохи, али на нивоу ондашњег морала и оновремене друштвене свести. Поређењем изворних писаних података с народном традицијом, посебно оном која се тиче хајдука и ускока, Самарцић је показао колико је ту готово изненађујуће сагласности, а колико је мало одступања од суштинских збивања. Због те и такве веродостојности усмене народне хронике, кад се с ње одбаци песничко рухо, Самарцић је с правом убраја у посебну врсту историографских дела. „Као и свако друго историографско дело”, пише он, „и српска усмена хроника најверније говори о онима који су је стварали и слушали; догађаји блиски том тренутку дати су с поузданим избором чињеница, али и са политичким намерама у њиховом одређивању; старија историја није идеализована – представљена је онако како је сачувана у свести народа, боље речено од ње је запамћено оно чиме је она и даље деловала и што је у њој, због тога, било најдрагоценије; песма не говори само о завештаној идеји косовске жртве него и о богатству, снази и сјају некадашње државе, о законима на којима је она почивала, о лепоти задужбина која још увек надмашује све што се може видети на страни, о блеску који је витешко друштво за собом оставило.”

Увиђајући колико су нека питања усмене народне хронике замршене и тешко решива, Самарцић се с много научног опреза упуштао у њихову расправу. Пун логичних идеја и убедљивих закључака, он их образлаже и нуди решења, или указује на пут којим ваља ићи у решавању појединих проблема. Тамо где је имао поузданих података, ишао је на уопштавања, на синтезу, какву је дао у тексту *Културна обнова и морално образовање у XVI и*

XVII веку. Нужно је напоменути да Самарцић није једноставно прештампао своје радове о усменој народној хроници онако како их је најпре објавио у разним периодичним публикацијама. Приређујући их за штампу у посебној књизи, неки раније објављени радови послужили су му само као основа да напише нове и богатије текстове, неки су, пак, редиговани и допуњени новим подацима, тумачењима и закључцима. Очигледно је да Самарцића и даље занима ово историографско подручје, па стога ваља очекивати и нове научне резултате.

Читајући *Усмену народну хронику*, чак и најбољи познаваоци овог питања не могу остати равнодушни. Писац је толико инвентиван, логичан, убедљив и наметљив својим исказима и описима, својим размишљањем о времену, догађајима и српском друштву о којем казује предање, да читалац, сложио се с њим у целини или с појединостима, обавезно обогаћује своје сазнање и виђење о том давно прошлом добу. Кад Самарцић тумачи предање, било оно о косовском боју, о Марку Краљевићу, о хајдуцима и њиховим харамбашама, било неко друго, та је врста историографских дела садржајем богатија, слојевитија и значајнија него што се то могло закључити по досадашњим радовима наших историчара. У сваком случају, читалац *Усмене народне хронике* „кроз бројна тешка и замршена питања природе и живота наше народне епике и њеног односа према историјским личностима и збивањима пролази бистрим током надахнуте мисли једног врсног научника.”

Проучавање историје српске историографије могуће је само ако се добро познају сви токови и методи историјске науке у Европи, чији је она саставни део. Да би могао приказати, анализирати и оценити дела српских историка, Самарцић је морао добро проучити ранију и савремену историографију Европе, пре свега ону која је настала на тлу Француске, Немачке, Италије и Енглеске. Данас је он међу нашим историчарима без сумње један од најбољих зналаца тог огромног духовног блага које су нам оставили писци историје. Да је то тако, показао је својим радовима из историје методологије, у којима је расправљао о тешкоћама и преимућствима историчара свога времена, о односу историје и других научних дисциплина, о историји и природној средини, о функцији историјске свести у модерном времену и другим питањима. Осим што је тим радовима показао да је изванредно обавештен о свима важнијим токовима из области хуманистичких и природних наука од ренесансног времена до наших дана, Самарцић се представио и као историк који уме да буде оригиналан и у области теоријског начина мишљења.

Бројни радова о разним питањима српске историје због ограниченог простора неће бити обухваћен овом скицом о научном лику Радована Самарцића. Међутим, мора да буде забележено да је он и те како задужио нашу науку објављивањем историјских извора. Поред већ поменуте књиге грађе *Борба Дубровника за ојстџанак њосле великој земљотреса 1667*, његовим трудом и радом настало је волуминозно дело *Београд и Србија у сѝисима француских савременика*, које обухвата XVI и XVII век. Уз то, Самарцић је у два

тома приредио за штампу *Историјске сѝисе Вука Караџића* и учествовао је у редиговању Данице. Научни метод објављивања архивске грађе Самарџић је у тој мери усавршио да је о томе написао и посебну студију, која представља незаобилазни приручник за ову врсту посла. Начин на који приређује грађу у сваком погледу је узоран. Његови предговори су свеобухватни и учени, коментари зналачки, текстолошке обраде савршене а регистри потпуни и у свему одговарају намени. Изузетно одговорног научног посла објављивања архивске грађе Самарџић се прихвата с пуно студиозности. Да је то тако, најбоље потврђује чињеница да је за Вукове историјске списе написао коментаре у обиму од око 700 штампаних страница. Тим коментарима и посебно објављеним студијама о Вуку Караџићу показао је и доказао да је данас један од најбољих зналаца Вукова дела. Кад је реч о француским путописцима о Београду и Србији за XVI и XVII век, открио је и оне за које се раније није знало. Уз то, у нашој науци је први упозорио на посебну психолошку основу путописа истичући да је потребна велика опрезност у њиховом коришћењу приликом проучавања појединих историјских тема. Без доброг познавања друге историјске грађе, пре свега архивске и статистичке, каже Самарџић, „коришћење извештаја путописаца води стварању историјских представа које могу бити веома погрешне. Супротно томе, кад се упореде са другом грађом, извештаји путописаца добијају вредност сведочења очевидаца који су многе појаве били у прилици да уоче из непосредне близине”. Трагајући за француским путописцима о Београду и Србији, Самарџић је открио и приказао неколико путописних сведочанстава о Далмацији и Дубровнику, која раније у нас нису била позната.

У сарадњи с колегама на Катедри за општу историју новог века Филозофског факултета у Београду, Самарџић је припремио књигу докумената *Србија 1878*. У њој су објављени архивски материјали који се превасходно односе на Србију а којим је приказано политичко и дипломатско деловање великих сила од завршетка војних операција почетком 1878. године до закључења Берлинског конгреса. Њима је осветљен и рад српских државника и дипломата на стварању државне независности и територијалног проширења. Документи су домаћег и страног порекла, али су сви саопштени на нашем језику. Са готово 400 докумената прворазредног садржаја и научне вредности, који су снабдени најнужнијим објашњењима, ова књига представља прву већу збирку грађе у српској историографији која се односи на Берлински конгрес и на дипломатске и политичке договоре који су му претходили.

Посебна тематска област која привлачи Самарџића и о којој је написао више запажених радова је историја Београда. Сабрани, ти радови запремили би обим једне књиге. По времену које обухватају, они се протежу од пада Београда под турску власт до свршетка Првог светског рата. По садржају, Самарџићеви радови о Београду су разнолики. Њега занимају опште прилике у граду под турском влашћу, место, значај и улога Београда у међународној трговини, пословање и живот Дубровчана који су се ту налазили, као и

развитак науке и књижевности у XIX и XX веку. Богато документовани разноврсним изворима, Самарџићеви радови о Београду, некад аналитичког, а некад синтетичког карактера, бацају ново јарко светло на многе непознате или мало значајне догађаје и проблеме. Његовим текстовима о Београду под турском влашћу читалац добија новију и јаснију представу о историји града оног времена, о којем се мало писало и само понешто знало. Студије о науци негованој у Београду у XIX и XX веку, иако пионирског карактера, одликује свеобухватност, изванредна обавештеност и изнад свега луцидност како у анализама, тако и у закључцима.

Из овог мање-више сумарног приказа очигледно је да је Самарџић, уз све наглашене вредности, веома плодан историчар, који је за тридесет и пет година рада оставио за собом бројна дела трајног значаја. Његове књиге критика увек прихвата ласкавим оценама а читаоци их доживљавају као својеврсни литерарни догађај. Самарџић спада у ред наших ретких писаца историје који имају веома широк круг читалаца. Да је то тако, речито говори податак о његовом *Мехмеу Соколовићу*, који је у размаку од десет година доживео три издања. Чини се да је покојни професор Светозар Радојчић, одушевљен *Сулејманом* и *Рокселаном*, у једном надахнутом приказу те књиге био на најбољем путу да открије „тајну лепог писања” Радована Самарџића. Радојчић је тада забележио да је Самарџић написао обимну књигу, „која се може лако и течно читати и која би се могла, као предавање, слушати без прекидања. Неисторичари примају Самарџићеву историју о Сулејману и Рокселани као књижевно дело. Уметничка кохерентност Самарџићеве књиге толико је чврста и убедљива, да су стваралачки квалитети очевидно надмашили кабинетски рад прикупљања и студије. Мени се чини да сва тајна лепог писања Самарџићевог лежи у његовој способности речитог предочавања, у његовом дару да духовито види смисао поморског рата на Медитерану и сликовите појединости неуспеле турске опсаде Беча”. Даље Радојчић пише: „У временима електронских рачунара скоро се стидљиво спомињу духовитост и таленат. Нарочито се духовитост сумњичи као помало површни дар лаке музе. Самарџић очевидно увек лако пише, или толико углади свој израз да његова мисао увек лако тече кроз редове. Самарџић, а то је за историчаре свих историја битно, лако обједињава она знања и искуства која се стапају у синтезу која се старински звала дух времена; то је сазнање које не почива на размишљању, и комбиновању чињеница и појединости. Самарџић не ређа картоне својих знања. Његова визија свеукупности стално му је пред очима. Догађаји, стари извештаји о догађајима, карактери, психолошке анализе, све то живи у кохерентности која прелази преко граница летописа и књижевности и преко зида између историје и савременог.” Боље и лепше од овога не може се рећи а пажљив читалац Самарџићевих радова лако ће се сложити с оценама професора Радојчића.

Представа о научној делатности Радована Самарџића биће потпунија ако се помену бар неки важнији организациони послови којима ру-

ководи или у којима активно учествује. Свакако да су у тој врсти посла у овом тренутку најважнији они који се тичу Балканолошког института. Од када је директор Института, уредио је три броја *Balkanica* и једанаест књига штампаних у посебним издањима. Институт је за то време организовао у Београду два научна скупа: *Грчко-српска сарадња 1830-1908*, који је одржан јуна 1980, и *Саветовање балканолога*, одржано септембра 1982. године. Захваљујући научном угледу који је стекао својим радовима, Самарџић је изабран за председника Организационог одбора V међународног конгреса за студије Југоисточне Европе. У последњих десетак година он је, крај свих тешкоћа с којима се суочавају редакције наших часописа, као главни и одговорни уредник са запаженим успесима издавао Југословенски историјски часопис. Самарџић је и на челу Уређивачког одбора *Историје српског народа*, те за нашу науку и културу капиталне едиције Српске књижевне задруге. Уз то, спада у ред најактивнијих чланова Српске академије наука и уметности, у којој је не само члан већ и успешан руководилац неких њених одбора и пројеката. Научни углед и лепа ерудиција учинили су то да је Самарџић данас и много тражен и много ангажован и у свакој средини добро дошао било као руководилац, саветодавац или сарадник. За резултате које је постигао стекао је и друштвена признања. Међутим, знајући га као човека који је заљубљеник овога посла, који и даље с пуно научне знатижеље проучава списе XVII и XVIII века, посебно оне који се тичу Бечког рата и Велике сеобе Срба, од њега ваља очекивати и нове научне резултате. У сваком случају, научно дело Радована Самарџића је далеко од свог завршетка.*

*Објављено у *Balkanica*, књ. XIII–XIV, Београд 1982–1983, стр. 7–17.

О ПИСАЊУ ИСТОРИЈЕ НАРОДА И НАРОДНОСТИ ЈУГОСЛАВИЈЕ*

Посао на писању *Историје народа Југославије* започет је 1948. године и тада је речено да је то „прешна потреба”, јер је нужно* да се настава у средњим школама и на универзитетима ослободи „идеалистичких и шовинистичких тенденција, које су постојале у предратним уџбеницима”.

Ове године навршава се равно 25 година од појаве другог тома *Историје народа Југославије*, а да трећи и потоњи, којима је требало обухватити XIX и XX век, још нису ни на помолу. Када то имамо у виду, нимало није случајно што је једна од тема „Недеље марксистичких расправа ‘85” питање: Како писати историју народа и народности Југославије.

То питање се намеће утолико више што ми до данас, нажалост, осим у једном релативно успелом прегледу, немамо савремену научну интерпретацију наше прошлости у XIX и XX веку. То је утолико непријатније што се ради о времену када су се на нашем тлу конституисале нације. Коначне интерпретације о том деликатном питању, поготово ако се преузимају из застареле литературе, предратних уџбеника, иностраних историја Југославије и томе слично, могу изазвати вишеструко штетне последице.

С тим у вези нужно је нагласити да су у иностранству већ написане поједине историје Југославије, које у многим оценама значајних питања и догађаја нису увек у складу с научним резултатима. Није потребно ни говорити о томе од колике је штете то што ми ни нашој, а ни светској јавности нисмо до сада понудили нашу историју коју су написали наши писци на основу сопствених научних истраживања и резултата.

На тај недостатак, на то што се писање *Историје народа и народности Југославије* отегло унедоглед, злонамерници у иностранству већ указују прстом и наглашавају да је то очит доказ да у Југославији међунационални односи нису у најбољем реду, кад, ето, ни историчари у појединим републикама и покрајинама нису у стању да се споразумеју о неким битним питањима, посебно о настанку нација.

Како се другом књигом *Историје народа Југославије* стигло до краја XVIII века, чињени су у међувремену многи покушаји да се тај вишестру-

* Ово су делови реферата који сам као главни и одговорни уредник *Историје народа и народности Југославије у XIX и XX веку* прочитао на скупу „Недеља марксистичких расправа 85”, који је одржан у Неуму.

ко значајан и користан посао настави и приведе крају. Стварани су разни пројекти, ангажовали су се на том послу и стручњаци и њихове организације, у акцију се укључила, с намером да помогне остварење тог замрлог пројекта, и Савезна конференција Социјалистичког савеза Југославије, за посао су били заинтересовани и поједини партијски форуми и политички функционери, али од свега није било ништа. Заправо, од 1960. наовамо није урађено ништа, а што је време више одмицало, све се више испостављало да се ништа неће ни урадити и да се у ситуацији, у којој се налазимо, и не може ништа урадити. Прецизније речено, не може се урадити ништа на начин на који је раније рађено, тј. како су написана прва два тома *Историје народа Југославије*.

Кад расправљамо о питању како треба писати *Историју народа и народности Југославије*, ми, који смо у струци, од којих се очекује да у том научном послу који има широки друштвени значај нешто учинимо, дужни смо да кажемо, што досад нисмо чинили, или бар не знам да смо чинили, да се данас више не може радити онако како се радило у време настајања првог и другог тома *Историје народа Југославије*.

Бројни су разлози због којих се *Историја народа и народности Југославије* не може више писати онако како је писана педесетих година. Немам намеру да набрајам све те разлоге, али неке, оне који су, по мом мишљењу, важнији, потребно је навести само ради тога да не бисмо и даље тапкали у месту и безуспешно тражили решења тамо где их не можемо наћи.

Не водећи рачуна о редоследној важности разноразних разлога, поред оног који је већ поменут, не смемо сметнути с ума да су се у организацији научног посла, као и у бројним другим пословима од шездесетих година наовамо у нашој земљи догодиле бројне и значајне промене. Те промене, поред осталог, односе се на децентрализацију како организационих форми у научном послу, тако и на њихов начин финансирања.

С тим у вези морам подсетити да су прве две књиге *Историје Југославије* настале на иницијативу Савета за науку и културу при влади ФНРЈ, који је именовано посебну комисију историчара и пружио јој све материјалне могућности да посао обави. Данас нема у земљи ниједног тела које би одиграло улогу тог некадашњег савета. Покушај Савезне конференције Социјалистичког савеза Југославије да одигра такву улогу остао је без резултата.

Убеђен сам да и није реч само о некадашњем централизованом начину рада и финансирања већ о нечем другом, по мом мишљењу, проблему који је теже превазићи. Реч је о томе да је генерација историчара која је написала прву и другу књигу *Историје народа Југославије* радила у периоду нашег друштвеног, економског и политичког развитака, када је много више него данас негован смисао за опште, широке потребе наше земље, када је било више спремности на одрицања од посебних за рачун општих потреба.

Када су се у том погледу догодиле промене, када су се из године у годину општи интереси почели подређивати посебним, када се упоредо с тим

догодило затварање у републичке и покрајинске границе, застој у раду на *Историји народа и народности Југославије* био је неминован. Због тога мислим да у овом тренутку нико више није у стању да окупи из разних научних средина земље по 25, или чак 36 историчара, колико је сарадника било у другој, односно у првој књизи *Историје народа Југославије*.

Из истих разлога нико више није спреман, нити је у стању да финансира један такав заједнички југословенски пројект, али се зато ради на пројектима појединих националних историја, што је, без сумње, добро и корисно, али је зло што је запостављен посао од општедруштвеног, југословенског и државног интереса.

Отворено ћу рећи да наше друштво данас и не показује да има посебних потреба за заједничким пословима на плану историографије. Да их има, да ли би се могло догодити да се угаси Југословенски историјски часопис? Да ли би се могло збити то што се збило да се никако нису могла наћи средства за израду историјске библиографије Југославије за предстојећи светски конгрес историчара, којом смо се од рата наовамо (тим, иако веома скромним, начином) представљали свету?

Ако се у глобалу сложимо с овим што је речено, отворено треба казати да у овом тренутку, када друштво нема ни интереса, а ни моћи да нешто учини, *Историју народа и народности Југославије* не могу писати велики тимови. Не могу је писати зато што за то не постоје ни организационе форме, ни финансијска средства. Осим тога, треба признати и да је општедруштвено расположење, које је већ дуже време склоније неговању националних историја на рачун заједничке, отупело вољу, полет и осећање којим се прихватала посла генерација која је написала прва два тома *Историје народа Југославије*.

Другојачије се не може објаснити чињеница да је та генерација, нимало стручнија од данашње, а неупоредиво малобројнија од садашње, у послу о којем је реч, урадила више но што смо ми данас у стању да учинимо. Уз то, садашња генерација, од које се очекује да напише *Историју народа и народности Југославије*, у повољнијем је положају од претходне и због тога што су за последњих 25 година написани бројни радови који су попунили празнине у нашим знањима.

Историја народа и народности Југославије мора да буде написана на темељу целокупних досадашњих научних резултата југословенске и стране историографије уз примену метода дијалектичког материјализма. Сви народи и народности Југославије морали би у тој историји бити заступљени равноправно и пропорционално, тј. треба да добију онолико простора колико је потребно за један објективан, строго критички и научни приказ читаве њихове прошлости.

Премда у нашој историјској науци још увек има неких подручја која би могла бити и боље и свеобухватније проучена, *Историја народа и народности Југославије* не би смела да буде само збир појединачних историја

него у сваком погледу идејно осмишљена синтеза. Надаље, та синтеза никако не би смела да заустави даљи развој науке, него, напротив, морала би да је подстакне. Због тога, после првог синтетичког дела, које, будући да ће бити пионирско, неће моћи да буде лишено и неких пропуста, ваља очекивати друго, савршеније од претходног.

Синтезом *Историје народа и народности Југославије* треба да добијемо заокружену историјску целину на основу које ћемо на темељу научних сазнања стећи квалитетно нову слику о целокупној нашој прошлости. Имајући то у виду, *Историја* о којој је реч морала би „допринети ревизији традиционалних представа, превазиђених и некритичких судова и оцена и националистичких заблуда”. Судајући по свему овоме, *Историја народа и народности Југославије* не би смела да има само строго научни већ и много шири, друштвени значај.

Како је реч о синтези, природно је да мање важни проблеми, мање значајне чињенице и другоразредне личности, без обзира на то о којем народу или о којој народности је реч, не би могли, нити би смели да потисну процесе и збивања који су од општијег значаја. Другим речима, *Историју народа и народности Југославије* не би требало писати по принципу националних кључева, него по начелу стварних историјских вредности. То значи да се све значајније појаве морају образложити на ширем простору, мање значајне на ужем, споредније се могу само регистровати, а бројне друге треба подредити целини или их изоставити. Они који се прихвате тога посла увек морају имати у виду многе компоненте које произлазе из геополитичког положаја Југославије, из њеног изузетног етничког и верског шаренила и целокупне економске и културне повезаности, и то како унутар њених оквира, тако и на ширим подручјима Балкана, Медитерана, средње и југоисточне Европе.

Због свих набројаних тешкоћа у писању *Историје народа и народности Југославије* унапред морамо бити свесни да ће она имати пропуста, да ће јој се моћи ставити многе оправдане замерке, да ће бити доста оних који њоме неће бити задовољни. То је, међутим, ризик с којим се морамо суочити ако хоћемо да превладамо четвртвековну кризу у стварању тога дела. Ако тај ризик не прихватимо, исход је изванредан, криза ће се унедоглед отегнути.*

* Објављено у *Политици* од 16. фебруара 1985.

ПЕТАР ПОПОВИЋ (1899–1987)

„Оцена личности, не само личности у прошлости, је и врло тешка и врло деликатна. Где је права мера, где је права истина? Да ли може бити речи о неком непоколебљивом критеријуму, о некој апсолутној тачности – математичкој тачности [...] Увек правилно осетити и тон и јачину, и поузданост писца и документа, одбацити претеривања у једном или другом правцу: субјективност, лични моменат, тенденције, машту, реторику, патетичан тон, лепу компарацију, која често пута стоји зато што је књижевно лепа, лепо звучи, што је пријатна, и свести све на праву линију није лако. Можда је то привилегија само највећих мајстора, па и то не увек: хиљаду ограда, хиљаду најфинијих, најтананијих нианса које треба осетити и увек добро погодити.”

Овим речима започео је опис личности владике Петра I млади средњошколски професор Петар И. Поповић у раду првенцу који је настао 1928. године. Те речи сведоче о префињеном осећању научне озбиљности и одговорности, о истинољубљу, о страху од погрешних оцена, од огрешења. Оне и нас обавезују када говоримо о човеку који је на самом прагу научног стварања имао тако истанчана и високоморална осећања, као да је, улазећи у науку, улазио у светилиште.

Академика Петра Поповића упознао сам пре 15 година када га је Одељење историјских наука САНУ изабрало за рецензента једне од мојих књига. Први сусрет с академиком Поповићем био је више него пријатан. Он је остављао утисак човека који има пуно такта, разумевања и поштовања према саговорнику, који цени туђи рад и ненаметљиво, добронамерно и пријатељски, а с пуно знања и педагошког искуства жели да упозори на могуће пропусте, али и да прихвати образложења саговорника без трунке сујете. Тај пријатни утисак, који је на мене оставио при првом сусрету, из године у годину само је потврђиван. Академик Петар Поповић је одиста спадао у ред оних, нажалост данас све ређих људи који су значили добротом, који су освајали племенитошћу, који су достојанственим и господственим понашањем и скромношћу заслуживали уважавање. Такав човек, који је отишао из наших редова, заслужио је истинско жаљење.

Достојанствено и господствено држање, доброта, племенитост и скромност, који су красили академика Петра Поповића, нимало нису слу-

чајни. Кућа Поповића је из Његушког рода, од братства Хераковића, блиских роду некад владајућих Петровића. Кућа Поповића, из које потиче наш уважени покојник, била је, а и данас је позната као кућа добрих и честитих Његушана, али и добрих Црногораца српског националног осећања. Та и таква осећања академик Поповић никад није прикривао, али их је као историчар сматрао природним, па њима није ни парадировао.

Професор Поповић постао је дописни члан САНУ 1958, а редовни 1972. године. Читав његов научни опус повезан је с проучавањем историје Црне Горе у XIX веку, чији је био један од најбољих познавалаца. Међутим, академик Поповић је у науку ушао с темом која је у вези с историјом Србије. Пред угледном комисијом, чији чланови су били Станоје Станојевић, Владимир Ђоровић, Виктор Новак и Васиљ Поповић, он је 1932. године на Филозофском факултету у Београду одбранио докторат с темом *Француско-српски односи за време Првој устанка*. Докторат је објављен 1933. године, а како је израђен на основу доброг познавања изворне грађе, једнако српске, као и француске, савршеног увида у домаћу и страну литературу, више од пола столећа, откад је дело објављено, није било у стању да умањи његову научну вредност.

Радови академика Поповића нису бројни, јер није хитао да напише много, већ је желео да напише добро, да буде поуздан тумач времена и догађаја које је испитивао. У тој и таквој тежњи у потпуности је успео, о чему посебно сведочи његова књига *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, која је постала стандардно дело наше историографије.

Бројне су теме које су привлачиле пажњу академика Поповића. Писао је о политичкој историји Црне Горе, посебно о њеним везама са Србијом, о просвети и култури, организацији власти, неким питањима из области финансија и многим знаменитијим личностима Црне Горе и Србије.

Деценијама дуго, стрпљиво и упорно припремао је књигу о *Односима Србије и Црне Горе у XIX веку*. Књига садржи 1.295 докумената и ових дана појавила се из штампе. Академик Поповић ју је с нестрпљењем очекивао, а његове колеге и пријатељи, из превеликог поштовања према њему, уложили су напор да је колико је могуће брже приведу крају и њеном појавом га обрадују. Смрт их је у томе претекла, а једна заслужена радост није причињена. Међутим, сада, кад су се *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку* појавили, то је радостан тренутак за нашу науку. Реч је о корпусу грађе који ниједан истраживач прошлости Србије и Црне Горе неће моћи да заобиђе јер се њиме залази у све поре међусобних односа од 1804. до 1903. године. Иако су архивски материјали по својој природи разноврсни, највећи њихов део чини званична преписка најистакнутијих српских и црногорских државника, дипломата и јавних радника. Књига је утолико значајнија што се у њој налазе и документи који су током времена занавек пропали. Уложени труд, време припремања књиге и успех који је њоме постигнут су такви да се слободно

може казати да *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку* представљају животно дело академика Поповића.

Поред разних других задатака и обавеза које је академик Поповић имао у Српској академији наука и уметности, а које је увек обављао савесно и с максималном одговорношћу, он је дуго, све док га године нису снажно притисле и онемогућиле у раду, био на челу Одбора за прикупљање и објављивање грађе о спољној политици Србије од 1903. до 1914. године. Сав предан том послу, обављао га је на најбољи начин, о чему сведочи и неколико томова већ објављених књига. Тим књигама Србија се коначно захваљујући академику Поповићу, придружила бројним развијенијим земљама Европе које су у протеклим деценијама већ објавиле своју дипломатску грађу. Значај тог подухвата, којим је тако успешно руководио академик Поповић, утолико је већи што ће дипломатском грађом Краљевине Србије, која ће обухватити више од десет година, научници, а уз њих и заинтересовани политичари, моћи да стекну увид у њене државне планове и политичке тежње, чиме ће се с много више поузданости моћи одговорити и на још увек актуелно питање одговорности Србије за Први светски рат.

Имајући у виду све што је у области науке учинио академик Поповић, можемо рећи да је САНУ његовом смрћу изгубила још једног од оних својих, нажалост, већ ретких чланова који су рођени у прошлом столећу, а од којих смо ми из потоњих генерација имали шта да научимо. За све што смо од њих научили, дугујемо им захвалност. Посебну захвалност дугујемо академику Поповићу, који је, осим својих знања, научног и животног искуства, на све нас, који смо с њим сарађивали, преносио своју племенитост и доброту.

Не можемо се опростити од академика Поповића, а не рећи да је он, иако неколико деценија старији од нас, не само у научним већ и многим другим схватањима био сагласан с нама, да је имао лепо развијено осећање за сва збивања, за све теме и сва питања о којима је расправљано у Одељењу историјских наука САНУ. Управо стога што је академик Петар Поповић био неодвојиви део једне складне целине, што нам је у много чему био узор, посебно својим карактерним особинама, његову смрт истински, пријатељски и колегијално оплакујемо.*

***Објављено у Годишњаку САНУ за 1987, књ. XCIV, стр. 463–465.**

ИЗМИШЉОТИНЕ СВЕШТЕНИКА ВИНЦЕТИЋА

(„Анатемисана Католичка црква”, НИИ, бр. 1962)

У реаговању на изјаве др Булајића објављене у НИИ-у бр. 1959, Лука Винцетић, „католички свећеник, Трнава код Ђакова”, како се потписао, написао је следеће: „До сада, што год се написало добра о Католичкој цркви, било гдје, макар и најсолидније знанствено образложено – а ако није одговарало Дедијеру, Крестићу, Јевтићу, Живојиновићу и братији, и није се уклапало у њихову накарадну слику о тој цркви – није било прихваћено и – трубило се, још громкије, по старом! Стално, упорно, непрестанце, на све могуће начине, свуда, свакоме, у спреси с ким се доспјело... без преседана у данашњем времену! Опоначатељи су их слиједили – облизујући над опћим нашим јадом прсте!... Атмосфера тренутно гуши, јер ти исти, с друге стране, властиту прошлост и њезине изворе дижу у небеса.”

Да је ово написао неки лаик, човек би могао преко тога ноншалантно прећи и рећи: Опрости му, Боже, не зна шта чини. Међутим, ово је написао католички свећеник, написао и остао жив! Тај исти католички свећеник би најпре морао знати да Крестић досад никад и нигде није написао ни један једини чланчић о Католичкој цркви, нити је о њој било кад и било где давао неке изјаве. Према томе, Лука Винцетић, католички свећеник, иначе ревносни сарадник недељника Данас, служи се нечасним работама, што је тешко довести у склад с учењима Цркве чији је не само припадник већ и дефензор.

Ако Лука Винцетић покушава да ме сврста у нападаче и опадаче Католичке цркве стога што сам у више наврата писао о једном њеном у многочему изузетном и значајном часнику, о ђаковачком бискупу Јосипу Јурју Штросмајеру, опет морам посумњати у његово знање и поштене намере. Он добро зна да никад нисам писао о Штросмајеровим верским схватањима, о односу с Ватиканом, о њему као црквеном великодостојнику, већ о бискуповим националним и политичким погледима. Чак и да сам којим случајем писао о Штросмајеру као верском поглавару, нико, па ни Винцетић, да је мало добре воље, не би могао идентификовати читаву Католичку цркву с једним њеним чланом.

То што се Винцетић не слаже с мојим оценама о Штросмајеру, што о њему има романтичарско-идеалистичке погледе, а ја строго научне –

критичке, што он заобилази документе и чињенице који не одговарају његовим назорима, а ја их све узимам у обзир, не би могло и смело да му служи као повод за политикантска подметања. Ако осећа да о проблемима о којима је реч има довољно научне спреме, можемо озбиљно, на темељу проверених чињеница, без страсти, повести расправу која ће бити достојанствена и на нивоу образованих и цивилизованих људи.

Према томе, уважени свећениче Винцетићу, није од Вас лепо што ми без икаквог основа, у неприкривеним емотивним набојима, приписујете „накарадну слику” о Католичкој цркви, што ме сврставате у некакву братију, што нисте у стању да пригушите мржњу. Ако сте Ви можда члан неке братије, немојте мислити да то морају бити и други. Због мржње коју искаљујете, ја Вас као свећеника искрено жалим, јер она би, Ви то добро знате, бар Вама морала бити страна. Ви пишете о атмосфери која гуши, а Вашим писањем је загађујете. Тако, између осталог, неистинито тврдите да властиту прошлост и њезине изворе дижем у небеса. Потрудите се, драги свећениче, да то чињеницама докажете, јер свећеничка мантија образ Вам неће сачувати.

Како бисте, рецимо, на суду доказали да ја „стално, упорно, непрестанце, на све могуће начине, свуда, свакоме, у спрези с ким се доспјело... без преседана у данашњем времену!” трубећи ширим накарадну слику о Католичкој цркви? Наравно, у прилог тим и таквим Вашим тврдњама не бисте могли навести ниједан доказ, али сте, нимало безазленим измишљотинама (видите како бирам речи!) показали да сте даровит следбеник Игнација Лојоле, оснивача познатог реда (читај: братије) који није бирао средства у остваривању циљева. Молим да помињање Лојоле и Вас као свећеника не протумачите као напад на Католичку цркву.

Конечно, уважени свећениче, морам Вам рећи још и ово. Ви волите да се представљате као следбеник ђаковачког бискупа Ј. Ј. Штросмајера. То сте учинили и на неким давним трибинама у Београду. Шта мислите, како се могу и да ли се могу Штросмајерове мисли и идеје ускладити с Вашим писањем о кардиналу Алојзију Степинцу и његовим мислима и идејама? Не бојите ли се као верник да то усклађивање двају антипода може пореметити мир моштију бискупа Штросмајера?*

***Објављено у НИН-у, бр. 1966, 4. септембра 1988.**

ИЛУЗИЈЕ О СЛОБОДИ

Један поглед на Велику сеобу Срба 1690. године

Свима је добро познато да се Велика сеоба Срба десила поткрај лета и почетком јесени 1690, да је она у тзв. Великом или Бечком рату, који је вођен од 1683. до 1699. године, са становишта опште историје била само једна у низу мање или више значајнијих и тужнијих епизода. Сеоба је била епизода са становишта ондашњих сила: Аустрије, Пољске, Венеције, Ватикана, Француске и Турске, које су учествовале у великом, дугогодишњем и крвавом рату. Срби су увучени у рат и обрачун међу великим силама да би им послужили као ратници. Чезнући за слободом и обнављањем своје некад угледне и славне државе, која је дубоко била усађена у срца и њихову свест, они су се, недовољно обавештени, можда и лаковерни, какви су често били, па на несрећу и до данас такви остали, упустили у ратне игре великих сила не познајући довољно границе њиховог бездушја и безобзирности. Стали су на страну „Свете лиге”, савеза држава који је створен на подстицај ондашњег папе. Сматрали су да им је као хришћанима дужност да се придруже хришћанским владарима и хришћанској војсци и помогну им у борби против исламских завојевача, уништитеља њихове слободе и државе, њихове вере и културе, њихових цркава и манастира.

Њихове илузије о слободи, о обнови државности и хришћанској солидарности платили су скупље од било ког другог народа који је учествовао у ратној игри од почетка опсаде Беча 1683. до мира у Карловцима 1699. године. Срби су постали жртве политичких игара и материјалних интереса великих хришћанских сила, којима су ставили на располагање не само своја имања већ и своје животе.

Бранећи сопствене државне интересе, желећи да искористи заузетост аустријске војске на ратишту према Турској, на Балкану и у Србији, Француска Луја XIV објавила је рат Аустрији. Тај потез ове хришћанске силе по Србе је био кобан. Аустрија је била принуђена да повуче знатне своје снаге с фронта према Турској и да их пребаци на западне границе према Француској.

Слабљење аустријског фронта према Турској искористила је Порта на најбољи начин да реорганизује своју војску, да је попуни новим и свежим снагама и свом силином крене на проређене аустријске одреде, којима су се прикључили Срби. Под притиском Турака, Татара и Арнаута, који су сви

подједнако били осветољубиви и крволочни, па су на путу од Качаника и Скопља, Призрена и Пећи према Нишу и Београду немилосрдно пљачкали, жарили, палили и на хиљаде српских глава сасекли, повлачила се ослабљена аустријска војска а с њом и река српских избеглица, коју је предводио Арсеније III Црнојевић, у то време не само духовни већ и световни старешина српског народа.

Пре но што су Срби почели да се пребацују преко Дунава и Саве у Банат и Срем, аустријски цар Леополд I, којем су у критичном тренутку прискочили у помоћ, издао им је привилегију којом је гарантовао слободу вршења богослужења по православном српском начину, употребу старог календара, слободно бирање војвода и сва верска права која су имали под Турцима. Заузврат, Срби су признали цара Леополда за свог господара и обећали да ће и даље уз њега стајати у борби против Турака. Била је то прва у низу сличних привилегија које ће добити Срби у Аустрији од Леополда I и његових наследника и на чијим основама ће изградити у новој држави свој црквено-народни живот и своју народно-црквену или црквено-школску аутономију.

Са становишта опште историје једна мање или више занимљива епизода. Велика сеоба је за Србе од изузетног национално-политичког значаја. Иако се поуздано не зна колико Срба је напустило своје домове, а претпоставља се да је то учинило око 150 до 200 хиљада људи, што је за ондашње време, по демографским мерилима, била огромна бројка, средишња територија некадашње српске државе је опустела, а њу су населила арбанашка племена. Тада и због тога почела је наша национална драма, која до данас није престала већ, по свему судећи, достиже свој врхунац и овог пута преваходно због великих сила, али сада не Француске, већ одређених кругова Сједињених Америчких Држава.

Великом сеобом Срба доведени су у питање наш етнички и државни простор. Захваљујући мудрој и патриотској политици вођеној у краљевинама Србији и Југославији поремећена етничка равнотежа изазвана сеобом 1690. одржавана је и ни у једном часу није се поставило питање губитка те територије. Оно се наметнуло тек у последњим деценијама због тога што су послератни управљачи Југославије и Србије смишљено и издајнички радили на томе да доврше посао који су започели Турци – Агарјани под вођством моћног великог везира из времена Велике сеобе Мустафе паше Ђуприлића, који је по пореклу био Арнаутин.

Кад је реч о последицама Велике сеобе, нужно се мора поставити и питање биолошког слабљења српског народа, које је и иначе једно од значајнијих питања не само наше раније и новије прошлости већ и данашњег тренутка. То питање у науци није на одговарајући начин проучено, а у склопу оцена о сеоби оно се не може заобићи.

Осим што је српски народ физички пострадао у рату у којем се десила сеоба, њега су косиле и разне масовне болести, глад и немаштина. Оставши у смањеном броју на својим старим огњиштима, он је сада имао неупо-

редиво мање отпорну снагу а суочио се с далеко агресивнијим и бројнијим непријатељем но што га је ту било уочи сеобе. Није без значаја ни то што су Срби, који нису избегли, сада били обезглављени, без утицајнијих, угледнијих и богатијих грађана, који су се највише и селили, јер су знали да би осветничка рука првенствено њих и погађала. Због тога су се преостали Срби нашли под страховитим притиском, којем није било лако одолети, па нису били ретки случајеви проверавања, исламизовања, а самим тим и денационализовања.

Кад је реч о биолошком обнављању или слабљењу Срба, нису у много бољем положају били ни они који су се нашли на подручју аустријске царевине. Истина, они су ту наишли на бројне скупине српског живља из ранијих векова, али су прошле многе деценије док се нису уклопили у нову средину, која се у свему, и по конфигурацији земљишта, и по клими, и по флори и фауни, и по друштвеним, верским, политичким и културним односима, разликовала од старог краја. Нагли прекид са старим крајем и начином живљења и уклапање у нову средину нису могли остати без штетних последица по наталитет и биолошку репродукцију. Стога се без већих устежања може рећи да је Велика сеоба сасекла и зауставила природни раст Срба како у крају који су напустили, тако и у областима које су населили.

Осим што је заустављен природни прираштај српског живља због промене средине, због неадаптираности, он је укочен и смањен и из разних других разлога. Као поданици царски Срби су у највећем броју били размештени у различита подручја тзв. Војне границе или Војне крајине. Њихов задатак је најпре био да служе на кордону према Турској, да бране државну границу, а потом да ратују за интересе цара и царства на многим ратиштима Европе. Према томе, за повластице које су стекли, за право да се уселе на земљу Хабзбурга Срби су масовно гинули и масовно су били рађавани и онеспособљавани за привређивање и за живљење. То је, наравно, и те како имало неповољних последица по репродукцију српског становништва у монархији Хабзбурга.

Прави геноцид доживели су Срби десетак, петнаестак година по сеоби, у време мађарског устанка под вођством Ференца Ракоција. Читави предели насељени Србима тада су опустели јер су Срби били поубијани само зато што су се верно држали уговора с аустријским царевима, што нису били спремни да се прикључе побуњеницима, већ су војевали против њих.

Српско становништво у монархији Хабзбурга било је под снажним притисцима Католичке цркве због унијаћења. Премда је било и сјајних примера отпора проверавању, знатан део нашег народа је посредством вере изгубио и своју националну припадност, па се и тиме тањило и смањивао.

Не треба заборавити ни сеобе нашег народа које су се дешавале средином XVIII века, за владе Марије Терезије, када је више хиљада људи отишло у Русију да не би било претворено у јобађе, у кметове мађарских феудалаца. Све то српско становништво заувек је изгубљено јер се без додира с матицом релативно брзо утопило у огромно руско пространство.

У нашој међуратној историографији наши веома угледни историчари, попут Владимира Ђоровића, били су склони да тврде да су Срби и у највећим кризним тренуцима, какви су, неоспорно, били и они у време Велике сеобе, умели да проширују своје етничке просторе као да су имали снажне државе у највећем успону. Тако се то могло чинити посматрано из перспективе међунационалних и политичких односа какви су владали у Југославији двадесетих и тридесетих година. Посматрани с данашњег становишта, ти односи не дозвољавају нам да извучимо сличне закључке. Ако се некад могло чинити да смо Великом сеобом и другим сеобама добили нове етничке просторе, а да смо сачували старе, данас је јасно да су ти стари простори озбиљно угрожени, а да нови нису у свему и до краја освојени. Стога ова јубиларна тристогодишњица Велике сеобе не би смела да буде само свечарска. Она мора све да нас опомене да у овом часу немамо права на трошење националних снага око идеолошко-политичких разлика, око страначких прегањања, развејавања левих и десних страсти и сукоба, борбе за освајање власти ради власти и остваривања личних амбиција. Дужни смо да схватимо да су нам нација и државна територија угрожене, да их треба бранити и да пречих интереса, обавеза и дужности у овом тренутку не бисмо смели да имамо. Немамо права на индоленцију, наивност, необавештеност и на било какве унутарње деобе. Последњи је тренутак да се греси почињени у даљој или ближој прошлости исправе. Тристогодишњи јубилеј је права прилика да се на те и такве патриотске обавезе подсетимо и да их никад не заборавимо. Посебно у данашњој Војводини ми немамо права на деобе, на раздоре због тога што је неко од нас староседелац а неко дођош. Треба да знамо да смо сви дођоши, да смо сви овде дошли у некој сеоби и да природне разлике које међу нама постоје ни у ком случају не би смеле да цепају наше јединствено национално ткиво и наше политичко биће. Треба да схватимо да су те разлике условљене нашим посебним историјским развитком, а не нечијом памећу или глупошћу. Треба да знамо да тих разлика има и код много већих, економски развијенијих и културнијих народа, али их они превазилазе на цивилизован начин у корист општег добра, а не на сопствену штету и на радост непријатеља. Ако такве поуке извучемо у овом часу кад обележавамо тристоту годишњицу Велике сеобе, можемо се надати да неће бити ни нових сеоба, ни нових деоба, које су очигледно несрећни усуд српског народа.*

*** Објављено у Политици, Културни додатак, 22. септембра 1990.**

СРБИ У ХРВАТСКОЈ СА ЋИРИЛИЦОМ СУ ИДЕНТИФИКОВАЛИ ВЕРУ И НАЦИЈУ*

Није ми намера да вас оптерећујем подацима пребогате историје српског народа у Хрватској, Славонији и Далмацији. Истина је, међутим, да ту историју ми не познајемо довољно, и то не зато што се према њој не односимо с дужном пажњом и с поштовањем, већ стога што она стицајем разних околности, о којима у овом часу не желим да говорим, до данашњег дана још није написана. Упркос томе што имамо бриљантних текстова о појединим периодима историје Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији, имамо и оних којима није био циљ објашњавање и тумачење, већ замућивање, загађивање и кривотворење наше прошлости и оптуживање нашег народа.

По тим историописцима, који се нису држали историјских извора, који нису поштовали чињенице, Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији су народ служничког менталитета. Они су, како су безброј пута злонамерно истицали ти кривотворитељи наше прошлости, служили интересима Беча, Пеште или Београда, а издавали су интересе Хрватске и Хрвата. Другим речима, Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији представљани су као велеиздајници јер су, наводно, не само стајали на путу националног развоја Хрватске већ су тај развој смишљено ометали и објективно су били сметња сваком успешнијем ходу у будућност.

Оваквим тенденциозним представљањем историје Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији систематски је развијана мржња према том делу нашег народа а резултате те мржње како у блиској прошлости, тако и данас не увиђају, и не желе да увиде само они који нису за мир, спокојство и ред, већ за даље продубљивање јаза, који је, у то не треба сумњати, подједнако опасан и по хрватски и по српски народ.

Свако, чак и овлашно претрчавање протеклим вековима историје српског народа у Хрватској, Славонији и Далмацији показаше да је тај део нашег народа непрестано тежио истим циљевима којих се ни данас није одрекао и којих се никада не сме одрећи ако жели да опстане и да не нестане.

Непроменљиве вредности којих се српски народ у Хрватској, Славонији и Далмацији држао током свог заједничког живљења са Хрватима

* Уводна реч на оснивачкој скупштини Удружења Срба из Хрватске у Београду.

могле би се свести на чињенице да му је изнад свега и у свим тренуцима било стало до заштите своје српске националне посебности и до очувања своје српске православне вере. Корелација између вере и нације била је потпуна, јер чувајући веру, Срби су бранили нацију а бранећи нацију, штитили су веру и тако, стојећи на бранику вере и нације, спасавали су се бројних и силних насртаја којима је била сврха проверавање и асимиловање.

Средства којима су Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији столећима чували православну веру, цркву и нацију била су разнолика и бројна. Верски и национални идентитет бранили су, кад су на то били присиљени, оружјем, бунама и устанцима. Није познато да су било кад и било где Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији насилно покушали својим суседима да наметну своју веру и своју нацију. Свесни значаја школа у неговану верских и националних осећања, Срби су улагали огромне напоре да сачувају њихов народни и вероисповедни карактер уверени да се само тако могу спасти хрватизације, која им је непрестано као Дамоклов мач висила над главама. Из истих разлога Срби су се трудили да очувају неокрњену своју народно-црквену, тј. црквено-школску аутономију, коју су уживали у оквирима Карловачке митрополије, једине организоване установе свих Срба у оквирима Хабзбуршке монархије. Да би сачували своју националну индивидуалност и верску посебност, Срби су, колико су год могли, неговали ћирилично писмо идентификујући с њим и веру и нацију. У свему томе значајну улогу играли су и национални симболи, српска застава и српски грб, које су с пажњом и љубављу истицали у свима пригодним приликама и јавно су захтевали да им се законом обезбеди то право, које им је често и с више страна ускраћивано. Српско име, било кад је реч о народу, језику, било кад се ради о цркви, које је систематски и смишљено изостављено, брисано и мењано, налазило се у жижи свих српских захтева, петиција и националнополитичких програма. Историја, традиција, народни мелос и фолклор били су значајни чиниоци који су брижно неговани не само у српским народним школама, црквама, манастирима, о црквеним славама, посебно о Светом Сави, Ђурђевдану и Видовдану, већ и на разне друге начине и другим поводима. Чињено је то нарочито посредством многобројних установа и друштава које су имали Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији, затим помоћу политичких, културнопросветних и забавних листова, часописа, календара и алманаха, чији је број, чак и за данашње прилике, све до Првог светског рата, био готово импресиван. У два последњим деценијама XIX века до Првог светског рата Срби су имали више од осамдесет периодичних публикација које су излазиле у Загребу, Пакрацу, Бјеловару, Госпићу, Броду, Илоку, Северину, Задру, Дубровнику, Сплиту и многим другим местима.

Кад је реч о разним установама и друштвима које су образовали Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији, мислим да вас у часу оснивања **Удружења Срба из Хрватске у Београду** она могу посебно занимати. Стога ћу

бити слободан да о тим друштвима и установама саопштим више занимљивих података. У размаку од три и по деценије, од 1880. до 1914. године, Срби у Хрватској и Славонији, без Далмације, имали су, према досад расположивим подацима, равно 74 новчана завода (штедионица, деоничких друштава, задруга за међусобно помагање и штедњу и банака). Најјача, најбогатија, с најразвијенијим пословима и највећим утицајем на економске токове била је **Српска банка** у Загребу, која је у тренутку оснивања имала 4.500.000 круна основног капитала, што је за оно време била значајна концентрација новца и за економски много развијеније средине но што је била српска у Хрватској, Славонији и Далмацији. Српска кредитна банка у Броду на Сави, кад је основана 1901. године, располагала је деоничком главницом од 600.000 круна. Штедионице у Госпићу и Осијеку имале су по 200.000 круна, у Пожеги и Кореници по 150.000, у Метку, Пакрацу, Доњем Лапцу и Петрињи по 120.000, оне у Вуковару, Карловцу, Новој Градишки и Двору на Уни по 100.000 круна.

Највеће заслуге у организовању српске привреде у Хрватској и Славонији, а и у читавој Аустроугарској, имали су друштво **Привредник** и **Савез српских земљорадничких задруга**, који су основани у Загребу 1897. године. Та два друштва међусобно су се допуњавала, нарочито у послу око бесплатног смештаја и унапређивања српске привредне омладине свих занимања. Њихов задатак био је да подижу, одгајају и материјално помажу млађе и способне српске трговце и занатлије, али и сељацима, којима су код Српске банке прибављали јефтин кредит. На тај начин они су убрзали стварање, дотле малобројног, српског грађанског друштва у Хрватској и Славонији, чиме су стекли немале заслуге. Својом разгранатом делатношћу, посредством посебних подбора и повереника, којих је било готово у свим већим местима Хрватске и Славоније, **Привредник** је спровео економску организацију Срба не само у Хрватској и Славонији него и у другим крајевима Монархије, чиме је омогућио успешнију одбрану у привредној утакмици с разним етничким групацијама.

Никакве сумње нема да су **Привредник** и **Савез српских земљорадничких задруга**, а то значи Срби из Хрватске и Славоније, постигли лепе и хвале вредне успехе на друштвеном, економском, политичком и културном јачању српства у целини. Сигурно је да и међу вама, који сте овде, има пуно потомака привредникових питомаца, а и самих питомаца. Дошло је време да се тога присетите, и не само присетите већ и, колико је могуће, узвратите вашој сабраћи који су остали на огњиштима с којих је вредни, прилежни, умни, способни, добронамерни и племенити Владимир Матијевић, руководилац послова **Привредника**, регрутовао ваше претке и помогао им да безбедни кроче у живот, да стичу породице и иметке. Не сумњам да ћете сви наћи себи место у **Удружењу Срба из Хрватске у Београду** и да ћете се потрудити да у складу с могућностима и знањима помогнете онима којима је помоћ потребна, као што је вашим и вама било помогнуто.

Поново ћу се за тренутак вратити на разна друштва, организације и установе које су под аустроугарском влашћу имали Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији. Нећу то чинити зато што желим да пробудим ваше дивљење славној прошлости, већ стога што сам чврсто уверен да из прошлости, из начина рада наших предака, који су се упорно и зналачки борили за свој опстанак, не угрожавајући опстанак других, можемо извући многе поуке. Срби из Хрватске, Славоније и Далмације оснивали су по градовима и селима своја певачка друштва негујући не само црквено певање већ и српски народни мелос, који је подједнако крепио њихова верска и национална осећања. Иако још недовољно проучена, зна се да су таква друштва постојала у многим местима, на пример у Броду, Винковцима, Вуковару, Глини, Госпићу, Дарувару, Двору, Загребу, Илоку, Карловцу, Осијеку, Пакрацу, Петрињи, Ријеци и другим местима.

Да би пратили српску књижевност, српску штампу и српску политичку мисао на српском језику и ћирилском писму, Срби су у више места основали своје посебне читаонице, какве су биле у Госпићу, Дарувару, Доњем Лапцу, Загребу, Кореници, Крижевцима, Окучанима, Осијеку, Пакрацу, Новој Градишки и другим градовима и селима.

У састав значајнијих националних установа Срба у Хрватској и Славонији могу се убројати и две жупе „Српског сокола”, од којих је једна била фрушкогорска а друга крајишка, с укупно 33 соколска друштва. У крајишкој жупи „Српски соко” друштва су постојала у Бјеловару, Вргинмосту, Глини, Госпићу, Грачацу, Двору, Загребу, Јасеновцу, Кореници, Костајници, Новој Градишки, Окучанима, Пакрацу, Петрињи и Удбини. Због националног, патриотског српског и југословенског а противасутријског расположења, сва соколска друштва из Хрватске и Славоније била су изведена пред добро познати соколски велеиздајнички процес у Загребу за време Првог светског рата 1915. и 1916. године.

Поред већ поменутих друштава, установа и организација Срба из Хрватске, Славоније и Далмације, које су имали до Првог светског рата, било је и многих других стручних, посебно занатлијских, трговачких, просветних, богословских и омладинских удружења. Било је разних добротворних задруга, у чему су предњачиле добротворне задруге Српкиња, које су се налазиле у Вуковару, Даљу, Загребу, Новој Градишки, Пакрацу, Петрињи и другим градовима. Добротворне задруге Српкиња ујединиле су се у **Савез Српкиња**, чије се седиште налазило у Загребу. Значајну улогу у ширењу српских књига, новина, часописа, календара и забавника имале су српске штампарије, од којих је највећа и најуспешнија била **Српска штампарија** у Загребу, која је била у власништву српског акционарског друштва.

Овлаш помињући богатство и разноврсност организованог, добро промишљеног друштвеног, економског, националног, политичког, културног и просветног живота и рада Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији, не мислим да дајем рецепт који би и данас у новим и сасвим другачијим

условима био применљив. Међутим, не треба сумњати да би одређени облици рада наших предака, прилагођени новом времену а које би помогло духовно обједињено српство, и те како могли бити успешни. Могли би и морали би бити далеко успешнији него што су били у оквирима Аустроугарске. Те силе, која Србима није била наклоњена, више нема, а оне које су спремне да следе њену политику имају више хтења него моћи да осујете Србе у целини, а Србе у Хрватској, Славонији и Далмацији посебно на путу њиховог свестраног напредовања и уздицања.

Осим тога, ваља имати у виду и то да Србија данас има слободније руке према Србима у Хрватској, Славонији и Далмацији него што их је имала у време постојања Аустроугарске. Срби из свих крајева Хрватске увек су упирали очи у Србију, и кад је она имала разлога да буде поносна и кад је патила и крварила. Данас сви свесни Срби, а таква је, коначно и на срећу, огромна већина, без обзира на регије у којима живе, очекују од Србије да свим расположивим средствима, у границама позитивних прописа, максимално води бригу о свом народу. Однос српског руководства, овог данашњег, или било ког будућег, према српском народу у целини биће нека врста лакмусовог папира којим ће се мерити степен његове мудрости и патриотизма, биће мерило његове способности или неспособности, доследности или недоследности у решавању прворазредних националних задатака.

Искуство је показало да су српска руководства која су од рата донедавно занемаривала српске интересе ван Србије, која су се маћехински односила према том делу српског народа, од читавог српства презрена, историјски осуђена и одбачена. То би требало да буде опомена и овом данашњем и сваком будућем руководству Србије. Она би, ако имају политичког слуха и патриотског осећања, морала да буду свесна чињенице да не водећи рачуна о српском народу ван Србије и тако га слабећи, слабе Србију, а то је управо оно што српски народ у целини нити хоће, нити може дозволити.*

***Објављено у специјалном издању листа Duga, јула 1990, стр. 16, 17. и у Политици од 4. јула 1990.**

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У ХРВАТСКОЈ (1849–1860)

У изграђивању српског духовног јединства значајну улогу одиграли су историја и традиција, народна епика и, посебно, Српска православна црква. Средином XIX века Српска православна црква је на тлу Хрватске готово редовно изједначавана са српском нацијом. Све до 1873. године Срби у Хабзбуршкој монархији, без обзира на чијој државној територији су се налазили (аустријској, мађарској или хрватској), живели су у оквирима Карловачке митрополије. У њеном саставу налазиле су се две православне српске епархије из Хрватске. Једна је била Пакрачка а друга Горњокарловачка, са седиштем у Плашком. За време апсолутизма Александра Баха (1849–1860), кад је Срем био саставни део Војводства Србије и Тамишког Баната, Карловачка архидијецеза била је у саставу Војводства. Кад је оно 27. децембра 1860. године било укинута, а Срем додељен Хрватској, архидијецеза се нашла на њеној државној територији. На читавом подручју Хрватске и Славоније, како у њеном цивилном, тако и у крајишком делу, у два епархијама и у архидијецези, било је у време апсолутизма, и деценијама касније укупно око 377 православних парохија и око 446 цркава, у којима је служило око 428 свештеника и јеромонаха.

Премда је 1848. године проглашена верска равноправност, положај Српске православне цркве, у односу на Католичку, био је неупоредив, јер је прва била трпљена а друга повлашћена. Уз то, прва је, изузимајући патријаршију, била сиромашна, а друга богата. Парохије, по правилу, уживале су мали иметак, или су биле без њега, издржаване искључиво од својих верника, махом сиромашних сељака, који су често, нарочито у Горњокарловачкој епархији, били на рубу егзистенције. Њима насупрот, католичке жупе су, поред иметка којим су располагале, добијале и редовне дотације из државних фондова, којих је Српска православна црква била лишена. Осим тога, жупници су били без породице, које су православни свештеници морали издржавати.

Различити материјални положај двеју цркава условио је и различити образовни ниво свештеника. С неупоредиво повољнијом економском осном од српских православних свештеника, католичко свештенство имало је

боље услове за стицање образовања. Без добрих и доступних школа, православни свештеници често су били приучени, без нужних знања и солидног образовања. Коренички прота Прица, отац познатог српског политичара из Хрватске и једног од најврснијих правника свога доба, објаснио је то питање на следећи начин:

„Један римски цар покушао је хришћанство уништити тако, што је хришћанима забранио да иду у школе, те их је хтео присилити, да у незнању душевно закржљају. У Аустрији има за католике *бојословних* факултета на свим свеучилиштима, а у Бечу има теолошки и за протестанте, и то су све државни заводи за више образовање свештеника. Само за православно свештенство нема у Аустрији таквих државних завода, премда нас има толико, колико је протестаната. Ми смо упућени на богословије, што их издржава свако владичанство, да добије потребан број свештеника. Свуда недостаје честитих учитеља, јер нема школе, гдје би учили. Од наших клерика не можемо тражити ни гимназиско образовање и морамо бити задовољни кад знају читати, писати и рачунати, јер иначе не бисмо имали баш никаква свештенства. И зар је онда могуће с оваквим знањем одгојити добре богослове? Срце нам дира, када нам католици пребацују, да је наше свештенство сурово, да су незналице, јер – то је потпуна истина. Но, ко је крив што је тако? Влада хоће да будемо дивљи и незналице, да не будемо равни католичком свештенству иако знаде, да се наша црква не бави пропагандом. А какав је наш материјални положај? Живимо од тога, што нам дају наше општине, а и саме су сиромашне. А католици се смију и међу собом причају, како поп Јово води на пашу своју краву, а поп Лука своју козу, али нико не пита, има ли поп Јово или поп Лука средстава, да некога плати, који би то чинио мјесто њега...”

Материјални положај православних свештеника није био добар ни пре револуције 1848/49. године а после се, како су сами тврдили, још и погоршао. Њих је тешко погодило укидање работоработе стога што сељаци нису више били обавезни да их снабдевају огревним дрветом. Увођењем папирног новца и порастом цена већине производа, приходи свештеника нису повећавани, већ су остали на ранијем нивоу. Уз то, писао је један од њих, свештеници су претрпели велику штету у „бившој војни” и дуже време ће је осећати стога „што је толико народ на страни пропао, погинуо и помро, од којих би могли, кад би код куће остали били, женили се, децу имали, порожденије умножавали, овде умирали”, имати користи.

Револуцијом 1848/49. изменио се и однос верника према свештеницима. Углед свештеника је опао, а то се неповољно одразило на њихова примања. Један од угледнијих протопрезвитера из Лике о томе је писао:

„[...] Док је народ свјашченику заслугу драговољно и всегда на време обилном руком отдавао, и то не само по пропису него у свачем још више, као: палима дрва, којекаква доброхотна дајанија, тј. за поменике, сарандаре, водоосвешченија и проч. – Док је народ приљежно у цркву долазио,

прилежно децу своју у науци слао, и док је свјашченика као отца, као душевног пастира и учитеља искрено почитовао и љубио бринући се својски за његов обстанак, могли су у свакој парохији по 2 и по 3 свјашченика живити, пак онда могли су лако dospети, и децу учити и друге им надлежеће дужности испољавати; но сада свега тога неима, сада парох не може добити ни оно прописаног бира и штоле, него мора на више места путем ексекуције за то от својих парохијанов наплатити се тражећи, а от осталом што је свјашченик от народа добивао - неима сад ни споменка; и тако је дошло да где су 2-3 свјашченика лако живити могла, сад једва по један сам живорка, и то мучно и тегобно.”

Да би се спасли „очајног прошенија и петљарења”, да би могли пристојно живети и у свему се посветити свом позиву, да би и своје сиромашне вернике ослободили разних намета, свештеници Горњокарловачке епархије упутили су представку бану Јелачићу с молбом да је проследи цару и за њих издејствује плату „подобну римском свјашченству”. Јелачић је одговорио епископу Јовановићу да је „за време бављења у Военој граници многостручне имао прилике обсведочити се о жалостном и оскудном сталежу свештенства православне цркве”. Обећао је да ће приликом свог боравка у Бечу „све учинити кораке, којима би побољшање њиховог живота унапредио”. Уверавао је епископа „да ће Његово Величанство и Његова висока Влада радостно за оживотворење ове жеље руку помоћи пружити, само док им се начин к тому сходни предложи”. Међутим, рука помоћи није пружена ни тада, ни касније јер, очигледно је, у Бечу није било воље и жеље да се „начин к тому сходни” пронађе.

Поред оскудног образовања, које су стицали православни свештеници, у недостатку добрих богословских и других школа, у појединим пределима Хрватске, посебно у тзв. Горњој крајини, неке цркве су у време Бахова апсолутизма остале празне јер није било могуће наћи свештено лице способно за службу, црквеном појању обучене појце, нити чтеце богослужбених књига. Све то неминовно је остављало штетне последице на морални одгој, верска и национална осећања српског народа. Свестан тога, а немајући средства да сам нешто предузме, горњокарловачки владика Евгеније Јовановић је 1852. године подстицао патријарха Јосифа Рајачића да у више места, као што су Темишвар, Панчево, Земун и Нови Сад, оснује „школе пјенија црквнога”. Сматрао је да у свима српским православним црквама појање мора бити једнообразно, по узору на карловачко, „а не колико цркви, толико пјенија”. И то је један од несумњивих доказа духовног јединства Срба који је неговала Српска православна црква без обзира на њихову географску удаљеност или државноправну припадност.

Низак ниво образовања православног свештенства уливао је у редове српских православних кругова страх од утапања у хрватску и католичку средину, док је јадно стање православних будило наду у круговима Католичке цркве да ће се део хрватског „грчко-несједињеног” становништва, како су

називани припадници Српске православне цркве, вратити „истини” и католичком јединству, тј. „јединој и правој” Крisticoвој цркви. Да би се то што лакше и безболније постигло, загребачки надбискуп Јурај Хаулик није хтео да вређа ничија права, нити да захтева присилни повратак католицизму, али је сматрао да католичка држава мора уклањати све препреке за прелаз на католичанство.

Попут Хаулика, и загребачки Католички лист изјашњавао се за толеранцију и против прогона других верских заједница у нади да ће се оне једног дана вратити Католичкој цркви. По историчарки Мирјани Грос, „толеранција према православној цркви имала је сврху да се олакша њезин ’повратак’ у крило католичке цркве”. Добро процењујући циљеве хрватске Католичке цркве, која је тежила томе да „грчко-несједињене” расколнике „врати” „јединој и правој Крisticoвој вјери”, православни првосвештеници захтевали су да се уклони службени назив за њихову цркву као „грчко-несједињену”, јер је он сугерисао нужност „сједињења”. Српска црквена јерархија тражила је да се Православна црква званично назива „једном светом, саборном и апостолском”, или „православно-саборном источном” и да се забрани прозелитизам Католичке цркве.

Супротно горњим слојевима Католичке цркве, у напредним грађанским круговима Хрватске било је оних који су, попут Људевита Вукотиновића и Имбре Игњатијевића Ткалца, осуђивали политику Беча и Католичке цркве према српском становништву и православној вери. Вукотиновић се залагао за верску равноправност, па је у Славенском југу жестоко напао католичку јерархију због нетолеранције, опскурантизма, одбране апсолутизма и аристократије и због тога што се чврсто држала свог феудалног устројства. Он је сматрао да је католичка јерархија, која је радила на раздвајању „Југославјана”, била опаснија од реакционарног бечког министарства. Због тога што су хрватски листови Славенски југ и Сидславише цајтунг (*Süd-slavische Zeitung*) устајали против привилегија Католичке цркве, што су заступали интересе Срба и Православне цркве, крајишке општине, у којима су они живели, и њихово свештенство били су на њих претплаћени и радо су их читали.

Изузетно неповољан положај Православне цркве као трпљене био је у Хрватској војној крајини. Ту су се догађала права насиља која недвосмислено показују колико је Православна црква зависила од воље, боље рећи самовоље појединих официра, команданата одређених јединица. Једно од таквих насиља десило се 1857. године у Госпићу, кад су на православни празник Благовести, који је падао у исти дан кад и католички Велики четвртак, на православној цркви почела да звоне звона. Граничарски пуковник је забранио звоњење, најгрубљим речима је извређао пароха и запретио да ће га јавно избатинати. У истом граду догодило се то и годину дана касније. Тада је један официр с наоружаним војницима упао у цркву, окувао тројицу црквењака и отерао их у затвор. Како свештеника под одеждом нису могли да

окују, за све време литургије у цркви су стајала четири војника с исуканим бајонетима. Ти догађаји изванредно илуструју положај Православне цркве и српског народа, којима су наношене тешке увреде у земљи која је формално прогласила верску равноправност. Налазећи се у таквом, нимало лаког положају, Србима није преостало друго, већ да се надају бољем и да се теше да је некада било много горе и теже. Међутим, треба нагласити да су се убрзо после револуције 1848/49. године баш међу свештеницима појавили они који су постављали питање равноправности Срба у Хрватској јер су сматрали да ње није било, па су зато, да би се изборили за равноправност, били спремни „дух народни распиривати”. Значајну улогу одиграо је и лепе успехе у буђењу и ширењу националне свести и националног поноса постигао је др Ђорђе Натопшевић, који је 1857. постављен за надзорника српских основних школа. Натопшевић је то учинио тако што је од свештеника захтевао да чешће у црквама помињу кнеза Лазара, цара Уроша, Св. Саву и друге српске историјске личности. Од учитеља је тражио да буде код деце интересовање и љубав за српску прошлост, да им читају народне песме, показују слике и иконе народних јунака и мученика. Свештенике и учитеље упозоравао је да искорењују туђа лична имена и народ упућују на „славна имена наших праотаца”.

Добро је познато да су Срби у Хрватској од најранијих дана придавали велики значај свом писму уверени да ће неговањем ћирилице лакше очувати и своју веру и своју нацију. Због тога су посебну пажњу посвећивали школским уџбеницима страхујући да ће они бити састављени тако да ће неповољно утицати на развијање како српске националне свести, тако и православних осећања. О томе недвосмислено сведочи неповољна рецензија архимандрита Никанора Грујића из 1855. године буквара за мешовите школе обе вероисповести, који је саставио Мијат Стојановић. Поред латиничких и ћириличких текстова, у буквару је било и штива на црквенословенском језику. Међутим, Грујић је нагласио да писац „не познаје довољно дух српског језика, а још мање црквенословенски језик”. Сматрао је да нема смисла римокатоличку децу оптерећивати учењем црквенословенског језика, па је нагласио да се лако може десити, „а бојати се ваља, да ће се с латиницом форсирати и да ће се ћирилица потискивати, те би наша деца пренебрегла ћирилицу. Намера овог смешаног буквара зацело није та, да римокатоличка деца уче наш црквени језик. Пре се хоће, да се наша деца увежбају у латиници, како би могла читати све књиге штампане латиницом. Но ма како било, тај се смешани буквар никако не може одобрити, јер се никако не може сложити са сврхом, коју имају за Србе српске народне школе. Према томе не би прилично, а не би било ни упутно ни овај непотпуни, а ни ма који такви буквар пропустити, јер ће се таквим букварима у нашим народним школама врећати црквенонародни живот српски”.

Изванредну бригу за очување и неговање српског језика, а тиме и српске индивидуалности све време Бахова апсолутизма испољио је

патријарх Јосиф Рајачић. Тако, на пример, када се Хрватско-славонско намесништво 1857. позвало на један царски акт из 1815. године, којим је изречено начело „да епископима грчкоисточног вероисповеданија није дозвољено никакво прегледање школских књига, осим ако је у њима штогод, што би се тицало вере”, Рајачић је одлучно дигао глас против тог царског решења. Намесништву је скренуо пажњу на то да се због разлике у времену прилике не могу поредити, да је царска одлука раније могла бити прихватљива, али да је у новим околностима неумесна, утолико пре што је производ угарског устава који више није на снази. Даље је патријарх нагласио: „Сврха је школских књига и та, да из њих свака школска младеж схвати и упозна дух (геније) свога језика, јер је још увек срамота, да прост народ поузданије говори својим матерњим језиком, него што говоре они, који су нешто учили.”

Сасвим разложно патријарх је истакао да се писци школских књига обично држе немачких уџбеника, да у њима налазе грађу за своје књиге и да их једноставно преводе или прерађују према свом нахођењу. Такви уџбеници не могу бити добри јер, каже Рајачић, преводиоци обично мало пазе на српску синтаксу, коју и не познају, а тиме се огрешују „о дух српског језика”, који кваре и нимало му не користе. „Да је ово доиста овако, као што ја тврдим”, — пише патријарх „доказује и то што је много муке било увек, кад су нам се школске књиге на ревизију слале, док се у њима исправило оно, што се противило духу српског језика. А како да и не буде тога, када данас пишу школске књиге и звани и незвани, и кад је нека манија наишла на такве људе, само да напишу школску књигу.

Све овакве неприлике дотле ће трајати и рђаво ће утицати на школско образовање у опће, а на изучавање језика напосе, докле се одузима цркви утецање, које јој с правом према њезину позиву припада.

Све ове примедбе доказују, како је корисно да се надзор над школским образовањем повери неограничено и у будуће цркви и њезиним духовним члановима [...]

Уз велику бригу за очување ћирилице и духа српског језика, српска јерархија је осим званичне државне цензуре, која је у време Бахова апсолутизма била позната по строгасти, настојала да успостави надзор не само над уџбеницима већ и над другим издањима. Једна од таквих иницијатива потекла је из Хрватске, од епископа Е. Јовановића, који је неколико година раније био против штампања Вуковог превода *Нової завјѣти*. Овог пута епископ је дигао глас против новог издања целокупних дела Доситеја Обрадовића, које је намеравао да објави Данило Медаковић. Јовановић је полазио од сазнања да је наш народ и иначе хладан према цркви, коју ретко посећује, да мало држи до црквених обреда и верских обичаја, па да стога није препоручљиво у целини објавити дела Доситејева, који пише да „молитве свештеника људима ништа не помажу”. Све одељке из Доситејевих дела који нису у складу с учењем Српске православне цркве,

пре свега оне из *Совјетѿа здраваѿо разума, Живоѿи и ѿриклѹченија и Басни*, Јовановић је желео да подвргне цензури и из њих изостави „места опаснаја”, у која је убрајао Доситејево писање против монаха, свештенства, молитви и поста. Уверавајући патријарха да је нужна цензура Доситејевих дела, горњокарловачки епископ је нагласио да српска православна јерархија „није дужна да буде разумнија од римокатолика и Руса”. *Треба се уїледати на њих, јер они одїајају добре вернике*, писао је владика Јовановић и додао да јерархија не би смела да ћути и да се ћутећи саглашава с нечим што није добро. Доситејеве идеје могу бити опасне у народу који је, попут нашег, толико запуштен и разуздан. Ако се у случају новог издања Доситејевих дела ништа не предузме, закључио је владика Јовановић, бићемо сведоци рашћења рђавих обичаја и савршеног пада религиозности код наших људи.

Мада у много чему спремни на уступке, у питању свакодневне употребе ћирилице Срби у Хрватској били су доследни, непопустљиви и врло осетљиви на њено запостављање и потискивање. Имајући у виду такав њихов однос према ћирилици, мада нису водиле рачуна о туђим, него само о немачким националним интересима, Бахове власти су ипак излазиле у сусрет Србима у Хрватској и дозволиле су им употребу ћирилице. Дубоко незадовољни апсолутистичко-централистичким системом, Срби су га лакше подносили баш због тога што их је Бах придобио широм употребом њиховог писма, иако их држава, како је писао један савременик, иначе „ни за милионе купити не би могла”.

Најдоследнији борци за очување ћирилице били су православни свештеници, посебно горњокарловачки и пакрачки епископи, Евгеније Јовановић и Стефан Крагујевић. Дубоко свесни да је биће српске православне вере утемељено на ћирилици, свештеници су је чували и неговали, али и бранили од свих напада, нарочито у Војној крајини, где је на њу било највише насртаја. Посебним окружним налозима сви свештеници били су обавезни да се служе ћирилицом, а они који би ту обавезу прекршили, позивани су на одговорност и били су кажњавани. Штавише, да би се ћирилица сачувала и проширила, и попадије су биле дужне да је науче и њоме да се служе.

Уочавајући колико је Србима стало до ћирилице, а знајући да се у Аустрији „нитко не брине за душевно образовање наше православне браће”, предузимљиви загребачки издавач Фрањо Жупан набавио је црквена и грађанска ћирилска слова. Био је спреман да штампа све богослужбене књиге, за које је постојала потреба, и српске календаре, који су били омиљено штиво српског грађанства. Са своје стране владика Евгеније Јовановић је указивао патријарху Рајачићу на пример ердељског епископа који је набавио типографију, па га је подстицао да и српска православна јерархија нађе начин за куповину једне „книгопечатње” сматрајући да је срамота што је Срби немају а Румуни њоме располажу.

Режимом Александра Баха посебно су били незадовољни православни свештеници. Као најбројнији слој српског грађанства, који је најтешње био

повезан са ширим слојевима народа, они су на њега имали и знатан утицај. Незадовољство свештеника владајућим системом у најнепосреднијој је вези с њиховим материјалним положајем и уверењем да их је држава запоставила. Захтеви владика за државну дотацију наилазили су на глухе уши, али су зато Бахове власти доносиле одредбе које су сужавале надлежност свештенства над црквеним иметком и фондовима и делимично их преносиле на грађанство. Уз то, захтевале су да се записници конзисторијалних седница, вођени на „словено-црквеном” језику, преводе на немачки и латински. Све то изазивало је у редовима вишег и нижег свештенства незадовољство и отпоре према режиму и његовим новотаријама.*

*** Објављено у *Црква: календар Српске православне патријаршије за про-
сту 1990. годину, 1990, стр. 78-86.***

КАКО ЈЕ ТУЂМАНОВА ХРВАТСКА ИЗРАСЛА У БЕСТИЈАЛНОГ НАСТАВЉАЧА ПАВЕЛИЋЕВЕ НДХ

Прогони које ових дана доживљавају Срби у Хрватској и развијени систем репресије који се над њима спроводи свим механизмима нове хрватске власти, лишавајући их елементарних људских права, могу се објаснити само ако се схвати смисао и циљ политике коју данас репрезентују др Фрањо Туђман и његови сарадници. Политичка идеологија Хрватске демократске заједнице, странке која има власт у Хрватској, утемељена је на принципима који демократском свету нису познати. Темељи те политике почивају на хрватском државном и историјском праву, праву које је настало у феудалном друштву и апсолутно је неспојиво са савременим грађанско-демократским принципима и политичким системима.

По том праву, хрватска држава припада једино и искључиво хрватском народу. Сви становници Хрватске, без обзира на етничку и верску припадност, у политичком смислу јесу и морају бити само Хрвати. Смисао те и такве политике, које се чврсто држе следбеници председника Хрватске др Фрање Туђмана и председника Председништва СФРЈ Стјепана Месића, био је у ранијој прошлости, а и данас је тај да се Хрватска конституише у тзв. повијесним границама, тј. да се захвати што већа територија распадајуће Југославије, без обзира на њену националну припадност, како би се створила велика хрватска држава, која никада у прошлости није постојала. У тој вековима жељеној и великој хрватској држави сви становници морали би бити, милом или силом, ако не данас, оно сутра, само и искључиво Хрвати и само и искључиво католици. Да би се то постигло, над Србима у Хрватској чине се многе незаконитости које су том народу већ добро познате из претходних деценија његове историје.

Срби у Хрватској никада раније нису тражили, а ни данас не траже друго него да као народ у свему буду равноправни са Хрватима, да имају једнака права и једнаке дужности и обавезе. Суштина борбе између Хрвата и Срба није ништа друго него настојање првих да Србе у националном и политичком смислу обесправе, асимилују и превере, а других да сачувају статус равноправне нације, који су током историје много пута стицали, али под притиском великохрвата у неколико наврата и изгубили. Док Хрвати желе да створе велику и етнички чисту Хрватску, Срби се боре за свој биолошки опстанак и за опстанак на својим вековним стаништима.

Да би створили велику, етнички чисту и верски – католички јединствену хрватску државу, Хрвати су одавно израдили план који се састоји у геноцидном уништавању Срба. Као поткрепљење да то није измишљена прича којој је циљ да демонизује противника, већ историјска истина, навешћемо само неке конкретне доказе. Још почетком XX века Исидор Кршњави, познати и истакнути хрватски политичар, министар богоштовља и наставе, универзитетски професор у Загребу и идеолог најекстремније, великохрватске Чисте странке права, чији су политички наследници Анте Павелић и Фрањо Туђман, забележио је „Било је једно вријеме, када се је писало да треба све Србе сјекиром утући. Ова мисао имаде нешто за себе, и то нешто врло важно; она, наиме, изриче отворено и досљедно једини начин којим би се дала провести `хрватска мисао`”.

Према томе, српски народ и његова политичка мисао у Хрватској, по схватању национално екстремних Хрвата, који су у Хрватској и данас на власти, могу се успешно сузбити само физичким уништавањем и биолошким истребљивањем Срба.

Да је идеја о геноцидном уништавању Срба у хрватским политичким круговима жива и да има пуно заговорника и присталица, потврђено је током Другог светског рата, када је била створена Независна држава Хрватска с поглавником Антом Павелићем на челу. Павелићев министар за богоштовље и наставу др Миле Будак јасно је изразио геноцидне смернице хрватске политике према Србима када је изјавио: „Једну трећину Срба ћемо поклати, једну трећину протерати а једну проверити (покатоличити)”. Та препорука усташког министра, који је био и угледни хрватски писац, доследно је остваривана све време рата. Њене плодове могуће је изразити цифрама више стотина хиљада убијених, прогнаних и насилно покатоличених Срба. Међутим, тиме се не може описати сва бестијалност и монструозност геноцидне политике која је вођена у Независној држави Хрватској, у средишту цивилизоване Европе, средином XX века.

Починиоци тог тешког геноцида над српским народом у Хрватској, Павелићеве усташе, данас сврстане у редове Туђманове Хрватске демократске заједнице, странке која је у тој републици на власти, у овом тренутку не крију да су им циљеви исти као што су били и они њихових претходника. Садашњи министар одбране Хрватске, др Шиме Ђодан недавно је изјавио да, ако у обрачуну са Србима погине милион Хрвата, а при томе поубија милион Срба, Хрватска ће успешно обавити посао. Сличну изјаву, која открива геноцидне намере савремених хрватских политичара, дао је и садашњи министар просвете Влатко Павлетић. Он је рекао да у рату са Хрватима Срби могу и победити, али Срби у Хрватској треба да знају да ту победу неће доживети.

Да је геноцид над Србима у Хрватској неодвојиви део и раније и данашње хрватске политике, убедљиво сведочи и једна од најновијих књига др Фрање Туђмана (*Бесџућа њовијесне збиљносџи, расџрава о њовијесџи и*

филозофији злосиља, Загреб 1989). С пуно разумевања и оправдања Туђман пише о геноциду настојећи да га с чисто макијавелистичког становишта, којим су дозвољена сва средства ради постизања циља, прикаже као природну, схватљиву и прихватљиву историјску појаву, која није карактеристична само за историју Хрвата већ и многих других народа, и то од библијских времена до наших дана.

Како је циљ актуелних политичара Хрватске да створе велику, независну, етнички и верски чисту Хрватску, од тренутка кад су освојили власт, на све стране, не штедећи средства, убеђивали су свет да је у њиховој земљи завладала истинска демократија. Упоредо с таквом пропагандом, они су најпре у потаји, а затим и сасвим отворено наоружавали своје партијске присталице, који су, опет не бирајући средства, на све могуће начине хушкали против Срба називајући их терористима, бунтовницима, разбојницима, четницима и другим погрдним и увредљивим називима. Тиме су демонизовали српски народ у Хрватској, и то само зато што су Срби и православни. Наоружавањем сопствених партијско-политичких присталица, неоснованим жигосањем Срба као реметилачког фактора хрватске државности и наводне демократије и сејањем мржње почела је озбиљна припрема за нови геноцид.

Преузимањем власти др Фрањо Туђман и његови следбеници нису крили да су прави настављачи Павелићеве Независне државе Хрватске. Сам Туђман изјавио је да Павелићева Независна држава Хрватска није само плод ратних околности већ и израз вековних тежњи хрватског народа. Нова хрватска власт се према Србима уистину и понаша као власт из времена Павелићеве државе. Уставом Хрватске изгласаним децембра 1990. године Срби из Хрватске, који су и у првој и у другој Југославији имали статус нације, проглашени су за националну мањину. Тим једностраним актом хрватски политичари су заправо Србима објавили рат. Лишивши их статуса нације, Туђманова влада је Србима у Хрватској ускратила и право на употребу свог српског језика и свог ћириличног писма. Због тога што уопште нису водили рачуна о српским националним, политичким, културним, верским и другим интересима и потребама, што им нису дали чак ни ограничену културну аутономију, што су их безочно нападали, унижавали, вређали, узнемиравали, претили им, рушили им куће и убијали их, јасно им стављајући до знања да су у Хрватској непожељни и да морају бити понизни и покорни, а ако то неће, да ће бити кажњени, Срби су се, ради заштите својих живота и имања, почели организовати. Основан страх да ће поново бити стављени под усташки нож, маљ или секиру, живо сећање на све страхоте кроз које су прошли у време рата 1941–1945. године принудили су их да се припреме за одбрану, и то само за одбрану, а не за напад, како јавности желе да представе Туђман и његове присталице, који су једини и прави нападачи. Да су Срби нападачи, сигурно је да се више хиљада њихових породица у овом часу не би налазиле у збеговима. Њихова нејач не би тако масовно напуштала своје домове у Хрватској и спас од агресора тражила у Србији и Босни.

Јасно је да у основи хрватских и српски неспоразума и сукоба леже амбиције хрватских политичара који су спремни да свим средствима, укључујући ту и геноцидно уништавање Срба, од остатака разбијене Југославије, чијем разарању су највише и допринели, створе нову, досад никад постојећу велику хрватску државу, у којој ће живети само Хрвати и у којој неће бити Срба православне вере. Ваља знати да Срби немају ништа против тога што Хрвати неће да живе у Југославији. Они нису ни против стварања независне хрватске државе. Међутим, ради свог националног и биолошког опстанка, Срби неће обесправљени да живе у тој држави у којој им се не нуди ништа друго, осим сигурног нестајања.

Основно људско право и право сваке нације је да брани свој опстанак. У овом часу Срби су принуђени на такву одбрану. Према томе, они нису ни разбојници, ни бандити, ни терористи, ни четници, већ озбиљно угрожена нација која жели у миру да живи на својим вековним стаништима и да не дозволи да о њиховој судбини одлучују они који за то нису позвани. Срби ће истрајати у захтевима да о сопственој будућности одлучују самостално, онако како то чине и Хрвати. Ако им то из било којих разлога не буде дозвољено, историја је показала, на Балкану неће бити мира, јер најбројнија нација на полуострву не може и неће дозволити да знатан њен део буде под старатељством Хрвата, које је после њихових злодела почињених у рату 1941–1945. године покојни председник Сједињених Америчких Држава Франклин Рузвелт био спреман да стави под међународно туторство.*

***Објављено у Политика експрес 19. јула 1991.**

МЕМОАРИ СТЕФАНА СТЕВЧЕ МИХАИЛОВИЋА (1861-1878)

Мемоари Стефана Стевче Михаиловића, које је 1928. године за штампу припремио и објавио Живан Живановић, састоје се из два дела. Први обухвата време од 1813. до 1842, а други од 1858. до 1867. године. Раздобље од 1842. до 1858. и оно после 1867. године, када је Стевча играо значајну политичку улогу и био је чак председник Министарског савета, објављеним мемоарима није обухваћено. Сада смо у прилици да новооткривеним рукописом Стевчиних мемоара попунимо празнину у њиховом делу који се односи на време после 1867. године. Та празнина, како је нагласио Живановић, почињала је већ од 1861. године, када је Стевча као председник Државног савета отишао у пензију. Рукопис који објављујемо започиње писмом кнеза Михаила, којим Стевчу разрешава дужности председника Државног савета.

Како на раније објављеним страницама мемоара Стевча није писао о турском бомбардовању Београда 1862. године, премда је њима делимично обухватио време друге владе кнеза Михаила, своје виђење тих догађаја и улогу коју је у њима имао приказао је у рукопису трећег дела успомена. Тек после тих описа трећи део мемоара чини хронолошки наставак Стевчиних текстова које је објавио Живановић. У њима је реч о избору намесништва и Стевчином постављењу за татора малолетном кнезу Милану, о томе како је настао Устав из 1869. године и како су се М. Блазнавац и Ј. Ристић свим силама залагали за то да у Устав унесу одредбу по којој би унук кнеза Милоша, барон Федор Николић, из Рудне у Банату, био именован за наследника престола малолетном кнезу Милану. Стевча је нагласио да се енергично супротставио настојањима двојице намесника и да, захваљујући њему, одредба о наследнику престола, која се односила на барона Николића, у Устав није унета.

Посебно занимљиве су странице Стевчиних мемоара које се односе на његове оптужбе за убиство кнеза Михаила. Главне кривце он налази у министру војном М. Блазнавцу, министру унутрашњих дела Н. Христићу и управнику вароши Београда М. Барловцу, па о њима каже: „и тако нико није прави убилац но ова три горе речена лица”.

Не држећи се стриктно хронолошког реда излагања, Стевча је накнадно објаснио зашто није пристао да га Велика народна скупштина, заједно

с И. Гарашанином, изабере за намесника и како је на захтев кнежеве бабе Томаније изабран за татора. Нове и занимљиве податке, који тешко терете намеснике због самовоље и користољубља, изнео је у одељку у којем је реч о томе како се управљало оставином кнеза Михаила, шта је учињено с његовом покретном и непокретном имовином, касом, тестаментом и архивом.

У наставку мемоара, језиком хроничара, Стевча је објаснио како је најпре образована влада Ј. Ристића, Ј. Мариновића, А. Чумића и Д. Стефановића и како је потом основана његова прва влада и како је избио први рат с Турском. Затим је приказао време његове друге владе и другог рата с Турском. У свему томе, поред бројних нових појединости, занимљива су Стевчина разматрања његових односа с Јованом Ристићем, а посебну пажњу заслужује његова неповољна представа о том нашем политичару, кога тешко оптужује јер га очигледно не мари, па му налази многе пропусте и мане.

Трећи део мемоара временски се протеже до Стевчине оставке на положај председника Министарског савета, коју је дао септембра 1878. године. Међутим, завршавајући мемоаре, Стевча је у препису приложио неколико писама из своје преписке с Јевремом Грујићем, Јованом Ристићем и кнезом Миланом. Сва писма су из неколико последњих месеци његовог службовања.

Део Стевчиних мемоара које објављујемо у свему има исте особине као и одељци које је за штампу приредио Живан Живановић. Истинољубив и поштен, Стевча је поуздан у казивањима, али је у погледима и проценама скучен. Иако се често налазио у жижи збивања, много шта је видео и доживео, није умео да уочи догађаје, а још мање да их опише у целини. Од свега, као по неком правилу, износи само исечке, који су и значајни и занимљиви, па иако живо описани, ретко када су међусобно повезани. Без литерарне вредности, потекли из пера које није највичније писању, Стевчини мемоари, односно њихов трећи део, као и претходна два, чини незаобилазни извор за историју Србије од 1862. до 1878. године. У Архив САНУ они су доспели откупом. Њихов власник био је пензионисани професор универзитета др Федор Никић, који је за време окупације 1941–1945. године у једној београдској антикварници, која се налазила у Балканској улици, купио читаву заоставштину Емила Цветића, некадашњег професора Више педагошке школе у Београду и плодног писца географских, историјских и етнографских радова. У тој заоставштини, која је делимично доспела у Архив САНУ, налазе се и делови необјављених Стевчиних мемоара. Они нису писани Стевчином руком, већ се налазе у препису. Међутим, судећи по допунама и исправкама које је обавио Стевча, нема никаквих сумњи да су аутентични. То потврђује и један очувани табак мемоара који је писан Стевчином руком и који је, осим у неважним појединостима, у свему исти с преписом.

Рукопис Стевчиних мемоара који објављујемо нема посебног наслова. Стевча га је означио као *Наставак III-ће белешке*. Поштујући у свему оригинал, ту његову ознаку нисмо мењали. Сви поднаслови унутар текста налазе се и у оригиналу. Начин Стевчиног писања у свему је остао непромењен,

али су учињене нужне интервенције у ортографији и интерпункцији, где је било недоследности. Слова и речи, којих у оригиналу није било, па смо их ради лакшег разумевања текста накнадно дописали, стављени су у угласте заграде. Рукопис мемоара заведен је у Архиву САНУ под сигнатуром 14.506.

НАСТАВАК III–ће БЕЛЕШКЕ

Ја сам у ранијој мојој белешки до 1860. године означио како се почело поступати код књаза Михајила, а ево 1861-ве године његово писмо с' којим ме удаљава од дужности председника Државног савета, вели, због неке више цјели које му је провиђење одредило, па валда ја му смећам.

Ево писмо како гласи:

„Љубезни господине Стевча!

Има прилике у животу оног коме је поверена судбина народа, кад морају да се ставе у противборство са својим личним осећајима и наклоностима. То су тешке прилике које владалац за љубав интереса виши, ваља да угуши у себи осећања човека и пријатеља, и да се реши чисто по ономе што потребе државне зактевају.

У таком положењу стављају данас и мене велике дужности које спрам Србије имам. Захвалан и признателан на непроменљивој оданости ваше према моме племену, и оцењујући праведно ваше велике заслуге за данашње стање у Србији, ја се као владалац са тугом у срцу ипак морам склонити да вас од дужности председника Државног савјета разрешим и у стање покоја ставим.

Није нужно надам се, да вас уверавам, да ме само испуњење великог задатка које ми је провиђење наложило позвавши ме у садашње време на престо Србије, на овај тешки корак принуђава. Ја се надам, и ваш патриотизам и ваша оданост јемство су ми за то, да не само нећете моћи ништа друго у томе наћи, него да ће те у свако време готови бити учинити и веће жртве интересима Србије и њене службе.

Што се тиче мојих личних осећаја спрам вас она ће остати свагда непроменљива и ако престајете бити председник Државног савјета, то вам опет врата моја остају у свако доба отворена, и ја ћу се радовати кад год будем имао прилике да вам и даље дам доказа о мојим искреним осећајима. Са овим остајем са истинитим благовољењем и пријатељством.

У Београду, 7. децембра 1861. год.

М. М. Обреновић”

Ја сам сотим савршено задовољан и благодаран на стављање у покоју. Ал' се бојим да су Кнеза варакнули, јербо Стевча се свагда радовао да Об-

реновић изведе велике цели, а никад није сметао, но свагда са свом својом могућности помагао. Но то је нешто друго Господару – бојим се – но нека ти је Бог у помоћ. Тако сам ја записао на то писмо књажево.

И потом трећи дан послао свога ађутанта Книћанина на интову, те ми донесе један прстен, и ово доле сљедеће писмо.

„Љубезни Господине Стевча!

Ја вам шиљем један брилијантски прстен који је мој покојни отац на руци носио. Ја не познајем никог осим вас који би га са већим правом носити могао; и зато вас молим да га примите и носите као спомен на Књаза Милоша и као знак мог благовољења и пријатељства.

10. декембра 1861. год.

У Београду

М. М. Обреновић”

Он је добро познавао моју искреност и верност, ал околина не да таку ситуацију владатељу, јер не може да раде што оће, па све удаљавају од чега се боје.

Овде оћу да ставим и диплому од Књаза Милоша дату ми кад је дошао у Србију и своје отечество и ево:

„Милош Обреновић Књаз српски по промислу Божијем народом српским управљајући и свагда правду, која престоле владатеља земаљски садржава, и свакога по заслути достојно наградити налаже, пред очима имајући, нарочито отличну способност, ревност и верност у призрење узимајући председатеља Совјета земаљског господина Стевчу Михајиловића у чин генерал мајора овим производим, и њега као таквог именујем, дајући њему сва права и отличја, која су чину и достојанству овоме својствена, заповедајући да њега сви као таквог признаду и одликују, а њему, господину Стевчи, налажући да он својим примерним владањем, усугубљеним трудом и услугама себи достојним ове награде и одличја и с тога покаже, непрестано у поданическој верности према власти мојој на ползу и срећу рода и отачаства пребивајући.

Дано у Београду дана десетог марта хиљадуосамстотина педесет девете године.

В. Но. 1085.

Милош Обреновић.

Књаж[евски] представ [ник] Стеван Магазиновић.”

Ову диплому када покажем Књазу Михајилу онда ми он честита и рече: да Бог да г. Стевча да дочекаш да будеш први српски маршал ал он умре Бог да га прости; ја дочеко рат с Турцима и осећајући се доста моћан

и крепак управо сам и желео да идем са народом у рат, ал тако је то време било. После ја као председник Министарства будем, када смо имали друге јаче главобоље и не даде ми се да се испуни обећање или жеља Књаза Михајила а и моја.

После мој удаљења од председника Државној савешта ваљало би овде означити у 1862-тој години бомбардирање Београда од арада и убијање међу Турцима и Србима

Кад се ово бомбардирање догодило позвао ме је Књаз Михајило и питао: би ли се г. Стевча примили команданства над народном војском у овом ванредном случају, те да примам све народне војнике и са њима у договору са нашим министрима располажемо и наређујемо како треба противу Турака и у обсађивању града Београда поступати? На то ја рекнем: Господару и не питајте ме но заповедајте шта желите да ја у оваком случају радим; ја сам готов. Онда ми он захвали и одма ми ову захвалност и писмено изјавио, које се може у мојим осталим писмима видети.

И ја одма поставим моју командантску канцеларију у ону мању зграду до Министарства финансије и непрестано излазим пред народне војнике који долазе из внутрености. Једне причекујем на Цариградском путу, друге од стране Шабачког пута, а треће од Крагујевачког пута, и све их разређујем где ће која војска да заузме места.

И тако је град војском сав опкољен са барикадама и понекога турскога солдата са страже градске убију колико је која пушка могла да дотера.

Турци су са градским топовима доста порушили у Београду, доста кућа, а највише које су близу града, а и торањ велике Саборне цркве био је доста повређен.

Око барикада командовао је: Јован Ђорђевић, од Варош Капије Јоца Белимарковић, од стране Дорћола Ранко Алимпић и Марко Катанић и прочи, а код мене сва резерва.

Но као и у свакој прилици и овде је било непријатељских лица која су војску подевала и то од они неки јошт султански советници.

Ја сам пре два дана писао Јоци Ђорђевићу да сам извештен од пошталијона Мировића да су два наредника, један из смедеревске, подбадали војнике да оставе барикаде, нека сами Београђани обдржавају и нас нека одмене, с тим да г. Јоца то извиди и сачува војску од таки подевача. Но Јоца одговори ми писмено да је он питао неке од советника који познају те нареднике, па казали му да су то врло добри наредници и да на њи ништа не сумња – ваљда нашао оне исте саветнике султанске те га уверили.

Други дан часте се сви официри, послато им шампања из двора књажевског и Књаз их посјетио, и ту је било ура до неба. А интриганти буше по барикадама и после тога сутра дан уједанпут пуче глас да су солдати напустили барикаде око града и не слушају више официре, и сви се састану у

палилулској касарни, а сви се официри чућурили међу плотом и касарном, ни једном не даду напоље да изађе, нити коме да к њима уиђе.

Неки од млађи официра бијадосе пошли валда послати од министра да виде оћеду ли их пустити и ваљда од стране Министарства препоруку да изруче; но они одговоре да ји нећеду пустити унутра, и нећеду ни министре. И Миливоје Блазнавац био је међу оне официре који су се чућурили међу плотом и касарном, кад је дошао да види шта је било онамо, онда и он задржат буде.

Но војска оним млађим официрима, што ји неће унутра да пусте, рекну: идите и кажите г. Стевчи, нашем команданту, нека он дође и само ћемо њега пустити и са њим говорити, а с другима ни с ким. Те тако дођу ти официри код мене и кажу ми све по реду. И ја им велим нека иду Ђорђевићу, али они веле, како су рекли војници, бадава да идемо Јоци.

У то ја већ не чека више икака известија, но поћем касарни палилулској и Ђорђевић ићаше из Абацијске чаршије и ја га сачекам те му речем, зашто су се побунили војници. Он одма јуначки пред мене рече, чекајте Ви сад ћу ја из ове касарне да пошљем по њи неколико солдата, нека ји овамо све дотерају. Ето ти опет оне пословице: „нито момка нито памети”, каку мудру реч изрече да сламом ватру гаси.

Но кад рекоше они официри, господине, кога ће да пошљеш из касарне кад су сви онамо заједно, та то су вели неколико бунташа о... њиховог. Није господине неколико већ васколико ји има војника, сви су онде заједно са својим оружијем; та не може бити сви; баш сви, никога на барикаде нема и сви су официри под стражу а и они војници сви из мале пијаце као и сви остали до једнога тамо су у Палилули. Онда се он окрете мени, кад је тако, онда како знаш сада. Ја га позовем да пође самном и он пође. Пошљем и за полковника Радисава, те с њима и са оним младим официрима одем палилулској касарни. Била су авлијска врата и велика и мала затворена и стража чува. Кад се приближисмо оде један напред те јави да ја идем. Солдати одма отворише врата и велика и мала.

Но ето опет белаја од Јоце. Он јурну поред мене и уиђе међу солдате са једним жандаром што по њега иде. Солдати опколише га и стане нека вика у тој гомили; око њега доста неповољни случаји бијаху. Кад ја видо то и ја поћем тој гомили те навичем да ми отворе пут да видим шта раде са Јоцом. И већ отворише ми пут, наћем Јоцу доста ознојеног и једнако псује, те ја навичем на њега да иде онамо на клупу а ја ћу се разговарати са војницима. Он одлази и псује а доста добио одговора од понеког војника, те ја навичем на војнике да се умире у говору и да ми кажу зашто су ме звали. И они се умирише и кажу: звали смо те да ти се пожалимо на поступање наши официра. Овде је много говорено, тешко ми је да све описујем. Само јим кажем ја, а зашто тако на тај начин да ми се жалите, зар на бунтован начин, и то сада кад сте пред непријатељем; знате ли шта може из тога да изађе; зар нисте могли доћи код мене па ми казати шта имате, а не овако бунтовно, што таква ствар иде у интересу нашим душманима Турцима – врло сте то погрешили.

Они рекоше: ето то је нас на овако и натерало; ми смо се жалили и овоме и ономе, неће за нас да чују, а кад иштемо до Вас да дођемо, они нам изриком веле, шта ћете Ви код Стевче - који иде да се њему јавља и иде код њега њему ће куршум у чело; а кад смо позивани нама је читано и казано да ћемо бити сви под твоју команду, - и такови њихови поступци довели су нас до тога. Но сада тебе смо чекали, ти сада како наредиш ми ћемо слушати. Е добро, ја наређујем да прво сви са својим официрима идете и заузмете своја места на барикадама; и одавде да идете и да путем певате да чују Турци да се Ви нисте од њи поплашили па отишли; но кажите, нека се чује да ви не можете да овако тек око града чекате, но иштете да на јуриш узмете град, а старешине не даду - то је моје наређење, а и ваша жалба, у осталом како сам разумео.

Ја ћу одавде, како Вас испратим са официрима на барикаде, одма ићи Књазу те да се нареди да се ви замените другом нашом војском, јербо' и ја делим ваше мишљење, доста сте ви седели три месеца нека и други толико седе, па као што и сами велите, а после три месеца кад дође ред на вас ви сте опет готови. Они одговоре: ми сви ту твоју наредбу примамо и све тако оћемо чинити, но да ли ће Књаз тако послушати Вас само, то сумњамо. Ја им реко: немојте да сумњате - за десет дана, а и пре, бићете код своји кућа. Ја не сумњам да то Књаз предложено моје примити неће, јербо њему није то до знања достављено, иначе он то ни до сада не би трпио, да Вам се чине које-какве неповољности. А у случају да ми овај предлог ма с које стране смете ви ћете одма знати, јербо ћу се ја онда сам да удалим од дужности над војском.

Но после овог нашег говора са солдатима тако уговорим да онда ручају јербо је време ручку, а по ручку одма са својим официрима иду на своја места, те тако и ја одем кући, а по мене сви они официри и Блазнавац прате ме до сокака од куће г. Томанијине¹ идуће конаку књажевском.

Они по обичају путем честитају ми то - а то је честитао и говорио Блазнавац - и нуде ме да идем код Књаза. А ја им одговорим: ви коме је то дужност идите и јавите Књазу све како је било, а ја ћу после подне ићи Књазу. Сусрете нас на том путу министар Христић Никола, и кад разуме како је наређено рече: требали смо из Топчидера да овамо доведемо оне солдате и топове па да ји опколимо и научимо памети, а ја му се окренем и рекнем: зашто тако терају до крајности; а ако вас не послушају они војници и неће са топовима на ове друге куда би се онда дели сви? А у то време послат је већ био полковник Јоксић² у Топчидер за то дјело, што наведе Христић за војнике и топове, и после кад јим је дошао известио их све шта су говорили оно исто што и ови у Палилули.

Но сада да се овде јави како би са оним нашим говором и наређењем са војницима

Ево како, онако, наша старинска завист. Министри пошљу Јоцу Ђорђевића и Хаџи-Дину и неколико познати официра па и г. Јоксића, те

¹ Обреновић Томанија, жена Јеврема Обреновића.

² Милисав Јоксић.

онамо у касарни нареде ручак, те и они ручају и пића донесу па при ручку позову нареднике п поднареднике оне горње војске те ји ту почасте и кажу јим да се спреме са војском те лепо да дочекају министре. Но ови докле су се частили и то слушали и после војницима казали а онда војници јавно повичу да њима не требају министри, нећеду их слушати шта они говоре. То доставе министрима, ал они опет се поуздају да ћеду их послушати те отиду да као са њима уговоре шта треба и да се сврши по разговору министерском, а не по ону што је онај Стевча свршио.

Но војници ни 5 ни 9, што но реч, но у очи кажу јим: да они нећеду ништа са њима да преговарају; покуша и г. Гарашанин, ал бадава – нећеду да слушају. И тако министри врате се у министарство а солдати неће на барикаде, те ето наново код мене полковника Јоксића, моли ме да идем да што наредим са војском. Дошао беше с њиме и један наредник, син оне Дујке удовице.

Ја питам г. Јоксића: па нисмо ли ми са солдатима уговорили, и они су рекли после подне да одма иду на место, а сада велиш нећеду. Али кажите ви мени г. Јоксићу, то мора бити опет нека шпекулација. И он ми исповеди све што су ктели и желили министри, како горе наведено, да произведу, па то се сада тако учини.

Ја онда рекнем г. Јоксићу: кад министри нису благодарни са мојим трудом и пожертвовањем, но да то сами кваре из саме зависти, онда ми није потребно да више идем кад им је мој рад и наредба неповољна; нека сада они чине што знаду – ја више нећу да идем и да им се без икакве моје нужде замерам. Г. Јоксић оде. Ал сусрели га још два официра и казали му да ће несрећа бити ако ово до ноћи остане овако стање војске како је, те врати се г. Јоксић опет са тим официрима и представише ми каква може бити несрећа и од војске, а и од Турака, те потому склоним се те опет отидем к војски, те ту наново говора и разговора и жале се опет како министри мисле кад нас напоје, и наше нареднике, онда ћемо све како они оће, ал ми нећемо, осим што смо с тобом уговорили на ономе пристали и оно ћемо извршити. А што они сада сметају, зато смо и посумњали дал' ће се твој предлог што си нам рекао и обећао извршити, јер ми познајемо њиве сплетке и мрзње противу вас. Ја јим опет повторим све што сам им говорио и обећао: све ћу ја код Књаза извршити, о том сумње немајте. Је ли тако? Тако је! Е оћемо! Е ајде оћемо! Наредници идите позовите официре. Официри долазе. Ударите добош, те ајдете са војском на барикаде. Добош удари, војска са оружјем упаради се и пође. Мени понеки од војника вели: јавите се код нас господине. Оћу. И одоше весело.

Сутра дан освану дан рођења Књаза Михајила, били смо у цркви палилулској и сва војска Књазу дефилирала, и сво је ту чиновничество било, а Књаз сам на једно место са Књагињом, па је мене позвао да код њега дођем и ја дођем; а он ме узе за руку и рече: ја молим да будете код мене на ручак. Готов господару. И одем. Ал он опет викну: у један сат г. Стевча. Чујем. Оћу.

На ручку ме је врло чествовао. Ја не знам како пре реко дал' сам ово у пређашњи моји бележака навео, те зато и овде што је могло краће навео сам како је бивало. Како ме је почаствовао Књаз у Јагодини код моје куће, како ме је позивао да идем ш њиме у Крагујевац са генералом Тотлебенем, и како ми је после неко време израдио те добијем од цара руског орден царски и ево овде писмо царево уз орден:

„Божиею милостию Мы Александер Вторый Император и самодржаец всеросиски, цар пожски, велики Књаз Финляндски, и прочая и прочая и прочая.

Бившем предсѣдателю Државнога Совѣта Сербји Стевчи Михаиловићу во избавление особенана нашего къ Вам благоволения всемилоевтивъише пожеловали Мы Вас указом во 4 ден априлја 1865. године капитулу даном кавалѣром Императорскага ордена нашего святиа Ани второј степени са Императорскою кроною грамоту сию во еведѣтелхство над писат, орденскою печатеоу укрепит и знаки орденскиа проповодин в Вам повелъем Мы капитулу росиских императорских царских орденов.

Дано во Санкпетербург во 14 ден априлја 1865. године
Вицепрезидент Килучок, генераллеутенантъ, Белолучински Члени,...
Гр. Армбранъ Но. 2000 (М. П.)”

Насѣаге и 1868. јодина а у исѣој и смрѣи Књаза Михајила

Као и сваке године тако и ове 1868-ме наумим да идем у Маријенбад – минерално купатило преко. Одем и јавим се Књазу и кажем му да ћу да идем у Маријенбад у четвртак. Но у петак састао сам се са царско-руским генерал конзулом г. Шишкином,³ који ми рече: па кад ћете да идете у Маријенбад, Маријенбад вели близу је до Кесањечења, где ће сада и наш цар Александер да буде, па идете, вели, и ви до тамо и представите се цару, знам да би то добро учинили. Ја рекнем да би ја врло рад, био да видим цара и да му се представим, ал не знам никаки други језик осим српски, а нисам никада пред цара излазио па не знам реда те само због тога сумњам нећу умети како треба. Но он ми рече да ће ми дати писмо на г. Стремукова,⁴ и овај ће вас у свему известити, представити, он је добар човек, он ће вас братски цару представити. Те тако ја радо то примим и он ми сутра дан у суботу пошље писмо за г. Стремукова а тако и једно писмо пошље ми за истога господина и г. Медаковића.⁵

Но пре нег што ћу поћи опет одем у недељу у јутру у двор Књажев да му све ово кажем. И Књаза нађем у башчи, тек што је фруштуковао и чибу-

³ Шишкин Николај Павлович, руски конзул у Београду.

⁴ Стремоухов Пјотр Николајевич, начелник Азијског департамана Министарства иностраних послова Русије.

⁵ Милорад Медаковић, новинар и историчар; у то време био је чиновник руског посланства у Београду.

чић приулаговио да пуши. И ја дођо и пита га за здравље и реко што сте господару нешто невесели. Он ми одговори да је ноћас врло бурно спавао и чудни санови сновио и сву ноћ сам са бабом био; ал тако је тај сан управо да га човек не може исказати, јер је без сваког сајуза, па сам од јутрос ломан тако као да ме је, овако рекавши, и с руком по другој руци показујући, све човек ножем сецкао.

И потом покажем му зашто нисам отишао у четвртак и покажем речи конзулови а и писма њиова па без Вашег знања нећу; акол ми ви одобрите онда оћу. Зашто не г. Стевча, идите; истина је г. Стремуков добар човек и он ће вас лепо известити, и од моје стране поздравите цара и књаза Горчакова,⁶ и он се вели налази тамо, а тако и г. Стремукова. Овај рече г. Стремуков кад пише његова слова не можеш лако да разумеш. И рече ми срећан пут, у здрављу опет да се видимо.

Ја у понедељак одем у Земун, те ту на лаћи великој одем за Беч. Те ноћи сним књаза Михајила да га видо да нички паде у једну прашину, и ја приђо те га диго и реко му: зашто за Бога господару да у тој прашини легнете. Он само што јако јекну па се преврну, и ја се у кабини од ово ужасну и разбуди и на другу се страну преврну и опет заспим. И опет Књаза Михајила видим у једним шумарицама у висини за један фат, и ту видим једну колибу покривена као лозама и шумаром; и ту пред ту колибу видим Књаза Михајила врло мали, врло црн; и ја га пита: па шта ћете сада ту господару? Е ја овде оћу да будем учитељ. Ама како то и зашто то тако? Ето тако, оћу да сам учитељ - и у том прођем Пешту и одем у Беч у „Нацијонал Хотел”. И идући уз степенице сретне ме газда од хотела па ме немачки нешто пита, и то му само разумем: атентат, атентат. Ту се треву Ст. Рајчевић, те га позовем да ми каже шта говори тај човек. А он ми каже: то каже да је Књаз Михајило убијен, кад и како то већ он доказује; но мени се учини неверица. Тек киша ромињаше, а ја узео од поп Симе његов амрел па одо у Беч до српске кафане да се опет боље известим и пролазећи поред грчке кафане изађоше једна гомила људи из кафане, а ја се окрето њима те пита: зна ли који српски. Они рекоше да сви знаду. И ту истрча пред мене Владан Доктор⁷ те пита шта би желели господине. Пита га је ли истина што ја чу за Књаза Михајила да је погинуо. О господине без сваке сумње. Запита га где је г. Грујић?⁸ Оћетел да вас одведем? Оћу. Ја и он седосмо на кола и одвезосмо се до квартира г. Грујића и тако даље.

Телеграф добијем од Алексе Стојковића и од г. Вујовића, јављају ми да г. Томанија у овој жалости моли за мој повратак. И позову ме да се и ја вратим из Беча и то одма по убиству Књаза Михајила.

У Беч беше дошао г. Ристић⁹ из Берлина; потражио ме у мом квартиру и не нашавши ме оставио карту где ми јавља да ће одма да иде у Париз

⁶ Горчаков Александар Михаилович, кнез, руски канцелар.

⁷ Владан Ђорђевић.

⁸ Јеврем Грујић.

⁹ Јован Ристић.

за млада Књаза Милана. Те ја пођем да њега тражим и тако нађемо се пред српском кафаном; он беше на колима већ пошао те се ту састанемо и на колима заједно до вагона за у Париз испратим га и кажем му да ћу и ја сутра одма да идем у Београд. Он ми онда рече: молим те г. Стевча удружите се са г. Блазнавцем и држите и укрепите ствар докле приспем и ја са младим Књазом Миланом и немој насртати на Николу Христића, јербо знам да ти је много неповољности чинио, као што је и мени и многима; ал у оваком случају опрости и заборави, не гони га (само што ми не рече: ми се ш њиме у овој ствари разумемо); претрпи све докле се дјело постави у ред и украти. И тако он оде по Књаза млада у Париз, а ја одо сутра дан за Београд.

Кад дођу у Београд жалост велика: све црне заставе на свима здањима поред Саве и даље. И одма од пријатеља дођоше код мене, известише ме у колико су они знали, како се та несрећа са Књазом случила и кажу ми како је Блазнавац све редом звао и јавио јим да се он највише узда у све њи као моји пријатеља, и са њима једва је чекао на мој долазак.

И тако са доласком мојим и састадосмо се у министарску салу, и ту се Бог зна како изљубисмо и заверисмо да удружимо ствар Обреновића. И кад ја реко да оћу, свога ме је обалавио љубећи. - Шта не чине проклет стра и грижа савести. - И тако утврдисмо слогу и све своје пријатеље групирамо уједно. И он ме замоли за Николу Христића да га не нападам, но још да га ослободим, јербо вели он нам сада доста у овој ствари помогао и помаже и све друштво убилачко пофатао да ни један није могао утећи (само што и овај не рече: то нам је све заједничка радња и све које смо знали да су били упућени да то убиство изврше, све смо ји пратили и знали и одма смо ји поватали за наше спасење).

Те тако ја сиђем доле у канцеларију Николе Христића и ту код њега затечем г. Мариновића¹⁰ и рекнем ја: Христићу било је међу нама свакојаке неповољности, но ја у оваком случају савршено за све и у свему бацам заборавности; нити ћу икад помињати се те чињене међу нама неповољности и никакву више сумњу не полагај, но слободно ради да се династија Обреновића одржи, - у том смо и ја и моји пријатељи сложни.

Он се на те моје речи чисто окаменио. Но на то рече г. Мариновић: господине ми на вас никад нисмо друго што ни мислити могли но једино чисто ваше патриотско срце и благодаримо вам. И онда и г. Христић захвали и бисмо сада у друштву за младог Књаза. И тако све даље чинио сам све што ми је могуће било да се ствар одржи и утврди. И за ово утврђење позивао сам полковника Радисава, поч. г. Јоксића, окружног началника г. Митрићевића, г. Богдана Прокића, саветника г. Вујовића, г. Крсту Ђорђевића, и највише увери ме мој побратим Јоца Белимарковић да врдалица Блазнавац потпуно [је] за Обреновића и прочи сви су се трудили да се ствар изведе и удржи.

Дође к мени и г. Радивоје¹¹ те ми рече, како се сав овај случај изненада десио и ми у том случају склописмо се неко друштво око Блазнавца, али смо

¹⁰ Јован Мариновић.

¹¹ Радивоје Милојковић, у то време био је министар унутрашњих дела.

сви на вас рачунали да сте с нама, јер сте ту династију за сав ваш век бранили; надамо се на вас и сада и на вас [смо] чекали. Ја рекнем: кад сте за ту династију, потпуно рачунајте и на мене и сложено радимо и од ничега не стрепимо.

Но све како који дан Блазнавац све нешто стрепи, све се нешто боји. У разговору вели да није ово извршено без знања и уплива Гарашког,¹² јербо је вели и он онај дан са женом био у Топчидеру, што није никад до сад био, и то баш: у време кад је Књаз погинуо. И тако га често нешто његова савјест узнемиравала и непрестано неку плашњу имао и стра. И тако једне ноћи послао код мене два жандара са његовим писмом – које се може међу мојим писмима и сад видети.¹³ – У писму каже како се бајаги неки спремају и онда оне ноћи да убију и њега и мене и зато послао ми та два жандара да ме чувају од те погибије. Ту ноћ преноће жандари у мојој малој кући у соби, а ујутру пошљем јих натраг нека чувају Блазнавца, а мени није нужно јербо ја немам сумње, и дам по десет гроша обоицама и отпустим их да тако кажу Блазнавцу. И потом састанем се ш њиме и речем му: ама шта се толико сумњаш што ти ко рекне и јави ти какву сумњу; не плаши се човече, то људи само плаше.

Сад се отпоче спремање за народну Велику скупштину. Сад су и за то у сумњи што се поговора по народу да ће да изберу за намеснике Гарашанина и Стевчу. Н. Христић пише, поручује списак, пошиље свима окр[ужним] и среским властима да бирају Блазнавца и Ристића; наравно иду и други опуномоћени по општинама код познатих и речитих кметова, код трговаца, код познати војника иду, спроводе, сусретају, белешке дају, совјетују и на трошак дају. Г. Мојсеј не ста ни дан ни ноћ те да се изберу ова два, – како неће ни њему фалити владичество.

У то време дођоше два посланика, из рудничког округа код советника Жујевића¹⁴ који им је некад био окружни началник, те му кажу да су послати од народа да кажу да ће за намеснике да изберу Стевчу и Гарашанина. И овај јим то одобри и препоручи. Но они хтедоше доћи и код мене и Жујевић [их] к мени упутио.

¹² Мисли се на Илију Гарашанина.

¹³ Стевча је на овом месту у мемоарима приложио два оригинална писма М. П. Блазнавца.

Прво писмо у целини гласи овако: „Господине, разумео сам да ће неки издајници да покушају да вас и мене ноћас убију. Шиљем вам два поуздана жандарма који ће вас чувати и бити вам на расположењу. Предузмите мере и од ваше стране да се чувате. Ја сам дао налог жандармима, да сваког који би покушао да к’ вама уђе, зауставе, увате и вама пријаве, но ако би ко насилно пробао да к’ вама уђе, да га са оружијем савладају. Ваш истинити поштоватељ, 10. јунија 1868.

У Београду

М. П. Блазнавац”

Друго писмо гласи овако: „Господине. Желим да са вама говорим о важном предмету па зато вас молим да би имали доброту да одма, ако је могуће, к’ мени дођете.

26. јунија [1868]

Ваш истинити поштоватељ

М. П. Блазнавац”.

¹⁴ Живојин Жујевић.

Но пре овог доласка ови људи на дан два г. Недић, садашњи велики судија, ишао код Гарашанина те га питао оће ли се примити намесничества, те да изберемо вас и Стевчу, рекавши му. А овај вели да је одговорио: немојте Стевчу па немојте и мене – и тако ми то доказаше и ја тако поверова.

Те тако и ја одговорим и свима Рудничанима да не бирају ни мене ни Гарашанина: тако поздравите народ и који вас упита; но избирајте Блазнавца и Ристића. Они рекоше да не знају Ристића који је то. Но ја реко: тако ви кажите, а кад дођу они ће [га] видети и познати.

Е сад не реците да је она прича сада умесна „курјаци се даве и кољу, а лисице лов одвуку, уживају, а курјаци нек урличу”.

Сад већ скупштинари долазе: пуно калауза,¹⁵ пуно самсара;¹⁶ обрлаћују људе, пуне јим главу: како да нису ова два човека била Србија би пропала. Сад трче и они који се боје за своје столице. Сад трчи и мој један пријатељ те јим помаже и сваком јавља како г. Стевча никако неће да се бира; па и самом Тодору Туцаковићу каже г. Вујовић да неће никако да се г. Стевча бира. Тај исти мој пријатељ дође и код мене па ме пита: јесте ли истина господине Ви одговорили посланицима рудничким да вас не бирају за намесника и да се ви нећете примити? И ја му одговорим: јест, г. Вујовићу, тако сам рекао. Сада доби он јошт већу кураж да избира Блазнавца, а да се дужем пријатељу не замери.

Скупштинари долазе, ал наредба да све иду у Топчидер те тамо да Скупштину држе а никако у Београд. Блазнавац као ондашњи војени министар жалосног Књаза Михајила (а да који прочита пророчанство пок. Арсенија Туцаковића, што је писао Књазу Михајилу и што му је овај случај прорекло; ал је ово Арсино пророчество као и тестамент Књажев, уједно и протокол Стевана Трућевчанина из Ресаве што је открио у том протоколу убиство Књаза Михајила које је спроведено било министру унутрашњих дела Николи Христићу и све са осталим доказима прождерала књажевска фуруна од печења леба дворског) наредио све које је познавао за свој рачун од војника, наредника и поднаредника, те су позвани на ту скупштину да за њега и Ристића гласају, т. ј. да ји изберу за намеснике, па ма на који начин то изметнуло се. И доиста да од ови није онолико било доста би и тешко избрани они били, и доста је тегобе [и] муке било, докле су више њи округа обрлатили да се не изметне међусобни какови случај и несрећа те прећутали многи при избору. Знаду за све ово како је ишло у Топчидеру: Туцаковић Тодор, Карабиберовић¹⁷ и од интеллигентне стране гг. Недић и Станоје Илијић¹⁸ и остали такови.

После избора овог казују људма те их уверавају да се мени највећа вера поверила како ћу ја бити Књазу место оца – тутор; како ћу ја седити у

¹⁵ Калауз значи водич.

¹⁶ Самсар значи трговачки посредник.

¹⁷ Живко Карабиберовић, београдски трговац.

¹⁸ Илијић је с више страна нападан због наводног саучесништва у завери против убијеног кнеза Михаила.

конак код Књаза и како ће се у двору Књажевом сви владати по мојој наредби и како се у двору неће ни један поставити па ни само ађутанти без његовог т. ј. мог одобрења, и све ће се владати по његовом наређењу и одобрењу, и све њему, т. ј. мени рапортирати у двору, и проча.

И људи веле, е то је онда добро кад је тако наређено и кад сте у согласију, и кад се вели, да и сам он неће чега другог да се прими.

И потом књажева баба г. Томанија, истина, тражи и зактева, да ја будем главни тотор, и намесници нуде ме да се не одречем, а и други пријатељи то желе у надежди да ће се ствар реда и поредка одржати и династију осигурати. И сам мој пријатељ конзулур руски г. Шишкин, говорио ми је да се примим, те тим да се помогне да се ствар овако поремећена поправи и утврди, и ја се тоторства примим. И даље како поче да иде, и како се поче да поступа и како би са уговором и обећањем следује доле, - ја се доиста никад нисам грабио за власт и намећао за што.

Почеше постављати у двору Књазу младоме ађутанта и то намесници кога су волели, и који ћеду знати само за њи и њиову милост оне и постављају. И тако професоре Књазу кога они воле, и који ће њима бити приврженим и признатим. Главни тотор не може сам ништа јербо има још два тотора, један пашеног г. Ристића, а другога присвајају и дају му преседатељство у министарству, овога да загладе као зета Гарашкога. Те тако ови два [да] буду у договору са намесницима а трећи као отац нек само одобрава, шта они закључе заједно.

Они сви знаду француски, они оћеду да се за њи разносе добри гласови. Француском професору оном из Француске што је дошао са младим Књазом, и ако је противу био тотор као отац, дадоше му две награде - доста велика сума - дакле морао ји је хвалити.

Намештају и остале чиновнике свуда, и мени вели г. Радивоје¹⁹: дајте нам господине на списку које ви мислите и знате да су верни за династију Обреновића да са таковима на главним местима поставимо и осигурамо, - и ја се опет превари те помисли да је то истина, па побележим неколико имена и дам.

Но да видите чуда, баш од та лица баш ни једнога нигде не поставише, но јошт посташе у подозрењу код њи и до данас.

Ето ми и још један доказ како су били расположени за династију Обреновића.

И докле сам био тотором једнако сам желио да дознам како се то убиство Књаза Михајила лако произведе, и како се онако лако добра Обреновића пренеше на неке унуке у Аустрији²⁰ без сазнавања ни народа ни друге власти, нити се собе књажеве и ствари, по реду законом попечатише и пре-

¹⁹ Радивоје Милојковић.

²⁰ То су барони Николићи и Бајићи, унуци кнеза Милоша по кћеркама: Савки и Петрији.

гледаше. Све је то извршено по њиховој самовољи и за своју валда корист, јербо је тај спајилук Књаза Милоша и сина му Михајила износио приход 70.000–80.000 хиљада дуката годишње, које је народ и поред плате књажевске поклањао књазевима и на руку био да се обогате, па сад народ се и не пита, нити се тражи сведочанство ни[ти] који пита да није посињен књаз Милан.

За пренашање добра књажевска на унукe проносили се гласови онда свакојаки, но овако шта са фактима тешко је доказати, али и сама радња у тому даје сумњу на мисли свакојаке.

А што је требало судским знањем и полицијски да се све у двору попечати и у своје време прегледа то није било, но министарски печат само [је] на каси ударен, и то кад су из једне касе узели и сакупили и у другу касу [све] сасули, онда су запечатали, и кад су три сепета босанска пуно писма свакојака однели и фуруну наложили, где се леб за двор пекао, све ту побацају и погори.

Ми смо са двором управитељем Пејчиновићем²¹ те момке који су та писма у фуруну бацали да горе, испитали, и они су нам казивали, да су долазили и надгледали г. Христић Никола и Џукић²² и редом сви докле год писма, све до једно парче, [нису] изгорела и све су нас питали: зна ли који од вас читати? И настојавали да се не би које писмо задржало; и тај испит оста код двором управитеља Пејчиновића.

Па онда нађу после тога саветника Вујовића и зовну га да дође да отвори касу те да ју полицијским и судским печатом запечате, и упитају Вујовића: ево, видите ли господине да је ово запечаћено? Видим, одговори г. Вујовић. Е сада ово ћемо отпечатити, те нека полиција и суд запечати, и тако после запечате касу. Па кад све то изврше и кад су све артије погореле, после тога тражили [су], да ли има тестаментa, те траже по кући Анкиној,²³ по кући г. Томанијиној, те тако и ту тражећи све што су нашли артије однели да све верно претресу и прегледе да ли нема тестаментa. – Али то је истраживање чињено да не би, чини ми се, какови знак изостао што би обелоданио ствар. – Ал је тестаментa фуруна у пламену прождерала.

А у каси било је пара, како сам чуо од г. Ане Обреновића,²⁴ да је, вели, пре неколико дана било разговора код Књаза и покојник је рекао: да овде у каси имам 106 или 116 хиљада дуката, ово чувам ако се заратим да купим оружје. Ал ја управо нисам сигурно запазио је ли речено 106 или 116 хиљада дуката. А за театар особито је наређено у фонду, нити је што говорио о влашким облигацијама, но само о готовим новцима.

А кад су татори готовину новаца примили било је око 40 хиљада дуката, и у влашким облигацијама особито, и особито што је за театар у фонд оставио а не више.

²¹ Никола Пејчиновић, управитељ Конака.

²² Коста Џукић; за Михаилова живота био је министар финансија у Влади Николе Христића.

²³ Анка Константиновић, кћи Јеврема и Томаније Обреновић.

²⁴ Ана је била друга жена Милошевог брата Јована.

Из свега се тога може видети, како су ти верни за младог књаза Обреновића, и како су наредили за књажево имање и проча...

Тешка је ствар кад се повери медведу да чува виноград са зрелим грождем.

Доиста напред [речено] види се из оних речи Блазнавчетови да је и Гарашанин морао знати за убиство кад ми је рекао: „да се сумња да Гарашанину није познато књажево убиство”.

Ја сам доста сигурно извештен да је истина Гарашанин Илија био онај дан са женом у Топчидер[у] баш када је књаз погинуо, и може се сумњати да је знао и да су још други знали а и можно који су и данас у власти.

Ал никако се не може њима преписати, јербо једни може да су књаза Михајила мрзели и зла му желели, а неки можда и увређени били, ал све то не би они могли произвести, кад то не би допустили министри којима се књаз поверио и сву јим власт предао.

Кад је књаз говорио: да кад би ишао у Америку а да остави Николу Христића за ништа се не би бојао ни сумљао, па кад је и Блазнавац његов војени министар а Барловац управитељ вароши Београда сва полиција и тајна и јавна под њима је, а паре дате јим да се на то употребљују, - онда је сва кривица зато учињено злочинство њихова т.ј. ове троице, - они су прави убилице књаза Михајила, а побијени су само њихова орудија, јер је поњатно да су све то други радили а они се и невешти чинили. Рогич сваки дан из Београда у Топчидер и из Топчидера у Београд: састају се са осталима у Београду и после иду и са онима у апсу. Онамо управитељ апсане не брани, но им још иде и наруци (ал овај је наравно увређен и он тежи за Карађорђевића). - Ал зашто београдска полиција иде свима тима наруку? Они се купе и часте код Балкана у Илићу Шоповићеву и проча. Па и полицаји сами у друштво са ш њима иду и часте се ал веле оћеду да искушају и да све сазнаду. Радовановић²⁵ долази у варош-Београд - и повише дана седи и са ким оће састаје се, а то гледају и министри и полиција. После пак кад поче свет да прети и да испитује, г. Рајко министар правде²⁶ каже: нека народ пита ја ћу све показати, и он би точно могао све то да докаже да не полуде, но полуди и послаше га у луду кућу у Беч. И Сима, начелник среза Аранђеловачког, као бивши онда при убиству полицај, поче нешто о том убиству откривати, па и он полуде кад поче да доказује.

Сад нека сваки расуди толико спремање на очи министра и полиције, - кад на кога другог подозревају недаду му ни да преноћи у Београд[у] ма и да има исправу и јемца за себе; па јошт кад се помисли да један судија Р... и један виши официр О... иде у Топчидер те носи убилицу дувана да га разговори и окрепи и то на два три дана пред убиства књажевог; - онда овде слободно може се рећи да су за то убиство знали многи, и да су на то радили

²⁵ Односи се на Павла Радовановића, београдског адвоката, главног организатора убиства кнеза Михаила.

²⁶ Рајко Лешјанин.

и Турци са парама и преко Аустрије са овдашњим нашим неким старешинама. Ал опет да није то руковођено од Блазнавца, Н. Христића и М. Барловца, који су се тога невешти чинили докле се ствар сврши, не би ови други што су желели и тежили, не би, велим, могли извршити, - и тако нико није прави убилац но ова три горе речена лица.

Овде нема никакве сумље да су она тројица убилци, а други чинили се невешти и само изгледали свршетак тому, па кад узеше власт у руке почеше бацати љагу на овог на оног и на сваког иоле честитог. Овде ћемо навести само један пример како је Коста Црногорац у Шапцу на најверније, и на самог митрополита,²⁷ бацао ту љагу по упутству убилаца, да се приметне траг и да се то развеје на све стране тако да се, као што реко, приметне траг и изгубе из вида прави убилци.

Они су ове несрећнике варали, да ћеду их торжествено дочекати кад то изврше и зато су слободно ишли у Београд, а ови који су ји знали одмах су ји дочекали и похасили и све их слободили, да ћеду за кратко време били пуштени, да не би се изрекло што противу њих; и да се осуде опет да се не боје, и до куршума да дође, опет на само место бићеду ослобођени. А кад је већ ствар, што се испита њиховог тиче, свршена, и кад нема више говора, онда јих убијају, и јесу криви, и то заслужују. - Али руководитељи тога убиства остадоше, те уживају још и награде и неке још похвале. Ето како ти је овај наш свет.

Како узеше власт у своје руке као што мало пре рекох, чудо је како после иде све смишљено, као да је Бог зна од када смишљено. Одма зна се где да се нађе ко, и одма за младог књаза да иде, како одма да се поватају убилци и узму добри испитачи и т. д. и како су знали кога не треба комисија да зове на испит, и ако су се убилци на кога позивали, ал власт тога није дала, нити га комисија на тражење њено упућује, већ га брани и не да га комисији са изговором - „ми на њега не сумњамо”.

Ево нека се зна и то: мени је казивао г. Гаја Перишић²⁸ да је код њега говорио Блазнавац, као код кума, да ће се осветити том Обреновићу, макар и умрео и пепео неће му оставити. А кад погибе књаз Гају Перишића затворише, и неку беду на њега бацише те да не сме што проговорити, или и ако проговори да изгледа као заинат што је уапшен, ето вештине, а Гаја у апс.

Даље да се пита Антоније Никифоровић шта му је давао Блазнавац, и шта да изради и за какву награду. Он је држао меану на Тркалиште, и који су долазили код њега и како су се састајали и договарали о убиству књажевом и проча, и како су га после протерали и сада се налази жив у Влашкој.

О оваквим стварима зна од части и г. Ђелмаш и зато га никако не трпе као и Коцића. И Цека, онај бугарски емигрант, знао је о тој ствари нешто да докаже, како је изашла нека реч о том убиству књажевом и у Асан Пашиној Паланки од једног радника што је код попа паланачког радио, као да је један

²⁷ Реч је о митрополиту београдском Михаилу Јовановићу.

²⁸ Г. Перишић је синовац Томе Вучића Перишића.

од тих попових радника који је сњиме код попа радио, у Смедереву у апс умро, који је о том убиству говорио, као што је умро и пре опет од те исте ствари Зубан; а и б[ивши] председник суда окружног г. Недељковић знао би о том доста јасно да извести. Знао је о том нешто да докаже и Коста Х. Поповић из Паланке. Осим њих има и још неки и неки да покажу да се не баца на Блазнавца тек на правди Бога, но он са друговима његовим: Христићем и Барловцем да су прави убилице.

Ако је који рад да дозна још један доказ нека пита г. Николу Поповића б[ившег] члана Теразијског кварта а сада судију Суда окр. Крајинског, како је нашао код убилица Радовановића три Блазнавчеве као визит карте. Шта ће за ово да рече свет? А ја имам зато писменог доказа од Николе код мене међу мојим осталим писмима. О овим нађеним визит картама рекао је Блазнавац: баш мој потпис а ја нисам потписао, мора, неки да је тако угодни. И од тог доба омрзе на Николу, зато га из Београда и удалише. И Стојадин Филиповић, судија, показао је један испит Блазнавцу, како је Сима Ненадовић казао на испиту, да је то сазнањем Блазнавца рађено и проча.

Ето и још један доказ из села Трућевца. Неки Стеван из тог села био је у договору са Рогичем, и да се друштво њихово с њима договорило а и да су радили на то да књаза Михајила протерају, ал кад му после Рогич донео наредбу [од Блазнавца] да се књаз не може протерати но да се убије, онда овај Стеван Трућевчанин оде свом окр. началнику Коцићу у Ћуприју па му све редом покаже, и како се он покајо и да неће да иде на убиство, и молио да се то достави вишој власти и књазу. Началник га питао: па зна ли још који за то? Зна, господине, Миливоје Блазнавац. Добро, ја ћу то све јавити надлежној власти, ал ви то све морате да кажете на протоколу и да се потпишете, - знате ли писати? Зна. И тако га узме на протокол све по реду како је казивао, и подпише се на то тај Стеван, и овај протокол Коцић пошаље министру Н. Христићу, а при том јави и стрини књажевој г. Томанији да би до знања и књазу доставила. И ево га тај Стеван Трућевац и данас живи и све редом да ти исприча, ал коме? И шта ће који сада да то чини?

Но ништа ми не остаје но рећи књазу Михајилу Бог да га прости, а ја колико сам знао и схватио овде ћу да обележим нека се зна у колико се бар дознало, а тиме се и мене са овим олакшава нешто жалост за књаза Михајила.

САДА ОВДЕ ОЋУ ДА ОБЕЛЕЖИМ КАД СМО ИШЛИ НА СКУПШТИНУ У КРАГУЈЕВАЦ И ДАЉЕ

Намесници зову и мене да идем. Ја им кажем: ето иду два татора и оба су министри, није потребно да и ја идем; ал намесници никако мене не остављају но да и ја идем ш њима, јербо, веле, сада књаз иде први пут у народ, па нека [народ] види да сте и ви с нама и с младим књазом, и тако су сви редом после долазили намесници, па и министри њихови нудкајући

ме да идем, па наговоре и млада књаза те ме и он позива. Ја, наравно, знам у напред зашто толико позивање неодступно, то је за њиов кредит, и најпосле приводем се ради књаза и пођосмо. Одемо путем у Блазнаву село, те тамо народ ондашњи види све код куће Блазнавчеве са књазом, ето један кредит. Одатле одемо даље и Книћу у Гружи. Ја сам имао књажев интов за самог себе. Кад се скидосмо у ладнику, где су нас људи дочекали, ја знам где ваља да се скинем: они под ладник а ја оста међу људма. Но они ме зову под ладник, ал то је зато да ја много не стојим са народом који се око мене сакупи, те ја на позив одо међу њи, велећи ми да се одморим онде заједно ш њима.

Одатле пођемо даље. Г. Ристић дође у мој интов и рече: да је рад да се разговарамо и поче: како су наумни да на скупштину устав озаконе, и да би осигурали династију Обреновића, да и у уставу ставе престолонаследника барона Николића²⁹ да се фамилија умножи те да не мисле непријатељи да нема који да наследи. И запиткивао је за мњење моје у тој ствари, но ја сам одговорио: тешко да ја могу дати моје мњење о тому без много промишлења, - и тако оста до промишлења.

И дођосмо у Чачак. Ту вас народ лепо дочекао и кмет чачански Хацић у причеку изговори слово кнезу, па притом рече: како се радују што виде у своју средину омиљеног књаза од Обреновића, и још им се радост умножила што је и њихов стари началник Стевча са књазом. Овај кмет изговорио овако слово по мишлењу и жељи његовој; није он мислио да ће сотим нечији кредит вређати. - Е већ смо ту преданили и веселио се свет, - но кмет до године неће кметовати ако буду ови намесници.

Одатле одемо у Карановац у среску кућу. Књазу са два намесника на горњем спрату наместе, а стара Гавриловића³⁰ доле у једној соби, гди су наредили и за мене ту. Но ја, наравно, нисам још као Гавриловић, те упитам мога момка: гди сте мени собу наместили? Каже ми: овди код г. Гавриловића. Мене се то одмах не допадне па викнем момку да одма носи моје ствари у кафану, па ја одем по башти одати. Ал капетан Мутавцић јави то намесницима, а ови од њиове три собе, које су за њи двоје припремили, за мене једну нареде, а себи по једну задрже. И дође капетан мени у башту те јави како су и гди мени наредили собу. Зовнем момка те питам зашто није однео у кафану. Није ми дао, каже, г. намесник Блазнавац. Наравно и ту је остала неповољност; ал они су криви зашто позивају онога који неће да буде туђе оруђе и неда да се и његов кредит лако изиграва.

И оданде одемо у Крагујевац. Овде не могу све ситнице да наводим, но заиштем да ми даду да тај нови устав прочитам, те ми неколико табака даду да читам, што су још у већању писали, а прави извод после сам тек видио. И то рекоше г. министру Јоци Белимарковићу³¹ те овај даде те ми ставе на прочитање. И већ оће да се одпочне већање у скупштини, а код мене дођу једно

²⁹ Федор Николић из Рудне, син Милошеве кћерке Савке.

³⁰ Јован Гавриловић, трећи члан Намесништва.

³¹ Био је министар војни.

вече оба намесника: Блазнавац и Ристић после вечере, и тако седоше један с једне а други с друге стране поред мене. Одпочеше да ме убеђују како би то добро било као што ми је г. Ристић на пут[у] споменуо за престолонаследника. Овај говор трајао је може бити и два сата ноћи. Но кад им ја на све те говоре одједанпут одговорим, да ја нигда на то пристати нећу да дворим маџарског барона као српског престолонаследника, који двори Маџарима, они веле: ли ће овако то бити и онако. Они још пробаше ме, но ја им рекнем: ја гласа немам никаквога ни у скупштини нити у заседању министарства, па вама и није нужно тражити моје сагласје у томе, а ја колико сам могућан никад на то пристати нећу, и где год се може бићу противан, да младом књазу још у ове младе године поставите уз колена супарника, који је сада двапут и трипут богатији од књаза, који наследише сва добра књаза Милоша и књаза Михајила. Опет овди треба читаоци да узму у расуђивање, да је годишњи приход од имања горе речени књажева, што га барони ти уживају, здраво велики, па једногодишњи приход да жртвују – ето га за престолонаследника српског.

Г. г. намесници пошто измеђ себе рекоше оно вече: кад нас двоје немогосмо г. Стевчу да убједимо, то ајде да се спава – и одосмо на спавање. Но ови поране ујутру те позову председника Народне скупштине г. Карабиберовића и подпредседника г. Т. Туцаковића, да јим предложи оно што су самном синоћ говорили и желели да произведу. Но ови су пре један дан обојица били самном а Карабиберовић зна још из Београда, и договорили смо се да им не дамо да ту бруку произведу. И кад јих позвали и одпочели да ји наводе на сагласје да се то у Скупштини изради о том наследству, ови одговоре, да они не само што нећеду зато помагати, но ако би се о томе и реч повела, рекли су обадвојица: „ми ћемо обоје дати против тога протестацију и Скупштину одма напустити”. Ови се намесници наљуће па јим рекну: е ви сте Карабиберовићу ваљда још из Београда ту мисао понели (као и што јест) и са Туцаковићем сложили се. Овај им одговори: „да ја то чујем сада од вас, и сада вам на то по свом убеђењу и одговарам”.

Ујутру, кад је време фруштуку и кад фруштукујем, одем књазу младом, ал сусретоше ме оба намесника (рећиће ко, па били су три намесника; то се може рећи три, али само бројем три, а трећи, као да га и није све једно) и рекоше ми: ми смо се г. Стевча ноћас смислили да пред Скупштину не износимо оно што смо синоћ са вама разговарали, нити у уставу стављати за престолонаследника.

Ја јим захвалим што су тако учинили и од те намере одустали.

И у Скупштини одпоче се радити: прочитавају устав, било је и противности, а и ту се са тим уставом понизише саветници т.ј. надлежатељство Совјет. Наравно и ту је било којекакви речи, но у оно време народ је желио да се сачува мир и поредак после убиства књаза Михаила. И све се прими и узакони, а тиме се и Скупштина свршује.

Сад ја видим да нисам више у њиовим очима онај који су ме онако журно позивали да идем у Скупштину са њима. Па пошто се свршила

Скупштина ја им речем: ја ћу сада да идем кући у Београд ако се ви што још забавите. Видо да су радо сагласни на то, као и ја сам, да се одвојимо. И тако јавим се књазу, па ујутру пораним и одем у Београд, а они осташе још за неко време.

САД И ДАЉЕ ДО 1876–1877. И 1878. ГОДИНЕ РАТ, ПА И ПОСЛЕ ШТА СЛЕДУЈЕ ОБЕЛЕЖИЋЕМО

После намесничества Блазнавчево-Ристићевог наста неко време Ристићево министарство, кад наста пунољетност књажева. Ристић изабра у свој кабинет све послушне себи министре, и со тим доби све више себи противнике, те тако би удаљен од тог кабинета. Књаз предаде Мариновићу³² и овај састави министарство из сами пак њему познати људи за министре, све конзервативце и поче интрига по Скупштини, докле се и овај кабинет Мариновићев удали. Даде књаз Чумићу³³ да му састави кабинет, и овај састави себи кабинет од људи њему познати; но ето ти опет интриге, те учини се онда и убиство при изборима посланика. Вика, ука у Скупштини. Паде и то министарство. Даде књаз Данилу,³⁴ те и он састави министарство од људи опет њему познати и назваше Министарство помирења. Но оно једва се одржа неколико месеци: нешто беху почели са добровољцима, да нешто спрам Босне раде, но ти добровољци скупили се у Београду и по Београду одају. И књаз кад дође иду му у причек на Саву и вичу: живио краљ. Дакле пре се чуло по свој Европи и у Цариграду да се купе добровољци за Босну него ови да су већ ни до границе босанске. Та ето ти опет: једни зашто то тако, а други ето то тако и тако то треба. Опет ука бука, удали се и то министарство.

У време министарства Чумићевог позвао је књаз мене и г. Грујића³⁵ да поткрепимо министарство овога, те да мене постави за председника Совета државног а Грујића [за] подпредседника. Но ми то књазу одрекнемо, да то ми не можемо.

А после пада министарства Даниловог, књаз позва нас да ми саставимо кабинет. Ми видећи наред како је наступио и како може доћи и до вишег нереда и у как[в]у опасност, и ако мени није било већ више да се примам службе и још тако велике и у овакво време, и због слабости и због старости – али не могох одрећи младом књазу а и друговима који су способни да раде – г. Ристићу, г. Грујићу и г. Милојковићу³⁶ – те се тако договоримо и сложимо и министарство образујемо и одмах одемо у Крагујевац.

³² Јован Мариновић.

³³ Аћим Чумић.

³⁴ Данило Стефановић.

³⁵ Јеврем Грујић.

³⁶ Радивоје Милојковић.

Но ту одмах поче једна тегоба, што су пређашњи сазвали Скупштину у Крагујевац. Књаз оће у Београд. Али види се и ту да је са неке стране интрига, да не би било сагласија, да се изведе ствар како ваља.

Доста је ту било преговарања са књазом и Скупштином, и најпосле по вољи књаза склонимо Скупштину те и она пристаде да се оданде из Крагујевца кренемо за Београд. И дођемо у Београд.

Најпре били смо сви за рат с' Турцима, ал' после почеше једни: да запнемо ороз ал да не крешемо; а други само: или не запињати, или, ако запнемо, онда да окрешемо, па како Бог да; ми и овако затворени у ово парче земље не можемо како треба живити - но ратом можемо се мало више разширити и земљу нашу увеличати и од Турака се отети. Дакле, како реко[x], једни једно други друго; не мого смо се сложити, те ми министарство наше поднесемо књазу на оставку и књаз прими, и ми се удаљимо са друговима: Ристићем, Грујићем, Милојковићем и прочима.

Књаз се доста помучи да да ком да састави министарство; и тако позове Каљевића³⁷ да се прими и да састави. И он састави министарство од Тешу³⁸, Марковића³⁹, Бошковића⁴⁰, Здравковића⁴¹ и прочи. И они проведоше неколико месеци, па нешто и то не иде, не може даље.

Те кад књаз виде да не иде и да не може даље тако да иде, како се падне на ум опет позва мене са Грујићем и Ристићем, да саставим опет министарство; те ја се подоста изговара да ја не могу више због старости а и слабости. Но књаз једнако наваљује на мене велећи: можеш, можеш, само ако оћеш можеш. Но, истина, [у] оно време доста сам још крепак био и могао сам, али сам се бојао да по обичају не стане, као оно што има прича: „стане као јарац на пртину” - па онда ниси пристао овако нити онако, а одпочне се ствар. А кад се ова ствар одпочне то ваља најпре промислити се о свему пре, па кад прегнеш и поћеш терај, не шали се - а не тек данас овако, а сутра дан који са стране пришапне шта - онда нећемо тако, нећемо овако, па се опет застане по неко време и проведе се у дебатовану, једва докле се опет узме правац. Тако нам се беше одпочело кад се састави прво министарство, па зато, из те сумње, желео сам да се не примим.

Но баш на Ђурђевдан дам књазу реч да се примам, и из више говора опет се примим; као, рекосмо да ћемо унапред сви у слози бити и саставимо министарство опет сва она лица која смо били и пре, и већ предузесмо то акцијонарско министарство.⁴² И прво заседање држасмо у Министарству војном од свију стручни већи официра и остали стручни чиновника, те ту већасмо како да се предузме ратовати против Турске и на који крај најпре да

³⁷ Љубомир Каљевић.

³⁸ Пуковник Тихомир Теша Николић, министар војни.

³⁹ Стојан Марковић, министар правде.

⁴⁰ Стојан Бошковић, министар просвете.

⁴¹ Стеван Здравковић, министар грађевина.

⁴² Реч је о тзв. акционом министарству.

пођемо да ослобођавамо наше подјармљене Србе; и то закључисмо тако да од Ниша до Дунава тврду одбрану поставимо и војску ту утврдимо, а да се предузме управ преко Босне и Ерцеговине за у Сарајево, и да се са Црногорцима ма гди састанемо и ујединимо са војском.

Али после кратког времена тек уједанпут окрете се другојачије: Одпоче се бој на Бабиној Глави, на Тресисбаби, на Адлији, дакле све од стране Ниша, Пирота и Нахије видинске, но после је све то остављено докле дотерасмо до Ђуниса. – Ово ће, наравно, описати се пространије све како је текло, зашта ћу потражити вештије перо да ово точније опише а ја ћу сада само укратко да обележим.

После овог пораза на Ђунису замолисмо цара руског за мир или помоћ. Цар руски својим ултиматом даде нам преко султана мир. Но, овде смо били срећни, те нам султан послао свог посланика да закључимо мир; и велим да смо срећни, јербо код нашег пораза закључисмо мир за онда срећан, нити дадосмо што од нашег земљишта, нити да се ма у чему окрње наша права нити пак какви трошкови или дације – но опет онако како је и пре рата било, као и да ратовали нисмо.

САД НАСТАЈЕ ДРУГИ РАТ 1877/78. ГОД[ИНЕ]

После тога огласи Русија Турској рат. Наравно, кад смо се ми осмелили рат сами Турцима огласити, како не би сад и по други пут са Русима у сагласију сајузници били.

Те тако султану опет огласимо рат и то зато што и после уговореног мира опет поче да убија Србе, све близу бивше наше границе, који су били нама наклони, и који су били овамо пребегли; све јих бију, убијају и све јим поотимљају што год од имања свог имају, а повр свега тога њиовог тиранлука, што овуа од Срба чине око граница наши, а и даље од границе. Велики везир у Цариграду рекне нашем посланику Филипу Христићу, да они – Турци – имају средства и осим рата да Србији досаде. И тако почну подметати писма по Србији и оглашавајући да је књаз збачен од султана и т. п. Па пошиљали су пара преко посланика турског у Бечу, те подкупљују људе да по Србији иду и немире произведу, и навели на то Карађорђевића,⁴³ да то и преко њега иде и њему обећавају књажество. И од Енглеске шиљате су паре, те да се немири изводе у Србији. И тако тај турски тиранлук и бушење није се могло гледати и трпити, и ако је све било иначе при миру уговорено.

Дакле при закључењу уговора о миру првом уговорено је да султан да свима амнестију, но у томе ни најмање није одржао реч, као што је горе наведено, а ми смо зато први рат и започели да ту нашу браћу Србе спасемо од тог турског насиља, и да проширимо нашу српску земљу и да једном будемо независни од Турака.

⁴³ Односи се на Петра Карађорђевића.

Те тако одпочнемо са Русијом у сајузу и овај други рат. Наравно, о томе ће историја и све ствари и тачније обележити а ја ћу накратко побе-
лежити неке наше међусобне ствари, како су у понечему текле а карактере
друштва. Ево писмо моје писано господину министру војеном.⁴⁴

„Господине,
ја сам примио ваше писмо са којим желите састанак Министарског саветовања.

Но, видите господине како ћемо оне светске прекоре да посведочимо,
што се оно каже, да се прасе у очи Божића не гоји. А кад ја у Крагујевцу
нешто томе проговори, да се тако што не преваримо и за овај други пут од-
почињући рат, но да се вештим људма снабдјемо, који су вешти и способни,
да се боље и све благовремено приправи – ал онда се рече од неког оног – да
се не радо приговор трпи, и као да се моји ти приговори не допадоше.

Но, као обично, у тако време рекне се: није сада тому време. – Те као
и у прошлом првом рату тек у једанпут опет почесмо: нема то, нема оно,
па и оно што је најнужније – олово, а то је тако бивало што се неком допао
Јанко а неком Марко, па једни желе да се повери то првом, а други веле оном
другом, – није баш мотрило да готово није било ни за једног ни за другог, то
онда што му се поверује. Ал’ они који су способни нису онако умиљати да се
допадно, но оћеду да јим се дјела њиова допадно, и они да за њи сведоче; ал’
бадава кад није му у вољи, – може му се учинити да искуси невољу.

То ми време нашег тог разговара даде повода да вам сада ово пишем,
а наређен је састанак договору. У министарство дођите.

С. Миха[иловић]”

После тога пишем и г. Ристићу после једног заседања коме је и књаз
присуствовао.

Читаше нам из једне листе да министар војни каже: имамо толико пу-
шака, толико топова, толико милијона фишека, патрона, муниције и т. п. А
имамо толико и толико профијанта за рану војника. А особито имамо леба
(брашна) да 100.000 људи војника рану за месец дана довољно имаду. А књаз
рече: за сто хиљада војника имамо и од 40 дана више рану.

Потом књаза испратисмо као данас у логор к’ војски. – А сутрадан
предлаже војни министар и тражи да рану набавимо, јербо ране нема. Те
зато питам ја г. Ристића да ли је он тако чуо кад се то горе наведено рекло,
– или ја као глув нисам добро чуо, јер иначе каква је ова разлика у два дана:
један дан за онолику војску и онолико рана а данас већ нема.

А г. Васиљевић министар⁴⁵ пише ми доцније из Ниша, да су добили
ране после заузећа они предела тако много, да се може сва Србија и мало и
велико за целу годину изранити.

⁴⁴ Министар војни био је Т. Николић.

⁴⁵ Алимпије Васиљевић, министар просвете и црквених дела.

Шта дакле би од те силне ране, ја доиста баш ништа не знам шта се учини, јербо ми смо једнако морали се старати за рану и све давати паре да се рана набавља. И то ме је такво што јако изненадило и овака неизвесност такође ме јако кињила: шта се то ради и зашто тако? И тако много којечему отворено се не ради. – Све нешто сакривено.

У заседање закључисмо: да се из фонда неда ником да се новци износе, а интерес да повисимо. Ми данас то закључисмо а сутрадан Никола Х. Томић⁴⁶ оде и одма своји 6.000 дук. цес. узме и однесе из фонда, докле још није наредба фонду отишла.

На предлог министра иностраних дела⁴⁷ већасмо: да се пошље неки да иде око грчке границе, да подиже против Турке у Епиру и Тесалији. Дало се на то две хиљаде дук. цес. Шта би од тога и ком се то даде, рачун се не положи, ја и сада не знам.

О зајму више пута советовасмо се, да се узме под интерес те да се дугови исплате и на страни и у народу нашем што смо дужни.

Сад се изнесе ова кућа банкина, сад она; сад по ову цену интерес, сад по ону – ал се све нешто поквари. И у тому морало се сумњати да неком не иде у рачун, иначе зашто то не може да испадне уговарачу, да се закључи, кад је била и прилична цена и уговор.

На лиферацијама, при лицитацији, велика злоупотреба, као оно у Пожаревцу што ми јави трговац Ђорић за она два официра: Лазу Јовановића и Миленка Матића. Овако исто бивало је на много места. А тако и при куповању ране у Градишту: овом се да дозвола а овом неда. Па тако ти је било и по Бечу (упитајте читаоци Билбију Босанца)⁴⁸ и друга места и свуда, а најбоље може да се добије дозвола који од те такве ствари руководи – Никола Хаџи Томић све се прима, и ком има награда, ком нема, њему има; који мора да чека за паре он мора, ал Хаџићу је све одма готово.

И преко свега тога непрестано се постављају чиновници, што се оно вели, буди Бог с нама: само присталице, улизице, притворни и несвесни чиновници, и то највише у ове три забуне године па и сада готово тако, само јесу ли двојицама угодни, врше њихову вољу и њима привржени и ником више; само се таки намештају и унапређују, а други нема – били способни и верни владатељу и отечеству, то је све бадава, њима нису угодни, па су умели и да остане онај ког не би требало. (Оваковим намештањем чиновника а и кметова деморилизирао се доста народ а особито чиновничество.) Почето било тако још од намесничества Б[лазнавац] – Р[истић].

И доста се деморилизира и чиновничество са опредељавањем места, давањем класа, а и давањем сами ордена кад се не гледа ред, време, способност и заслуга.

⁴⁶ Трговац, таст Јована Ристића, Филипа Христића, Радивоја Милојковића и генерала Антонија Богићевића.

⁴⁷ Министар иностраних дела био је Јован Ристић.

⁴⁸ Односи се на Симу Билбију.

Између многи којима је таково што учињено, добио је орден б[ивши] професор Ђорђе Малетић, и питали су се многи, по чему доби орден Ђ. Малетић између толики чиновника и повећи, а и сами неки професора који су за време рата много више употребљавани на ратне потребе, а нису добили никакве ордене. Но има узрока зашто је Малетић орден добио: зато што је при доласку г. Ристића из Берлина сишао на Саву, те из лађе причекао Ристића и некако му похвално слово изговорио; и ето то је заслуга за орден и препорука да се после и за скупштинара употреби.

А тако ти је добио и неки Немац из Берлина, чини ми се да се звао Кер. Он је г. Ристића у Немачке новине „Алгемајне Цаитунг” описао за чудо, да је од неке старе славне фамилије која води своје порекло ваљда пре пропасти косовске, па због те гласовите фамилије и данас Срби уважавају и честују г. Ристића, и да је он тако срећан и та његова фамилија, да је добио за супругу тако исто од прастаре фамилије богатог Крезуса особито научену, и да имаде са њом још ученијег сина и много способна, који је сада први књажевски тјелохранитељ, а и таст му је сада тако богат, као што су му некада из те старе фамилије били „Крезус”.

Доиста који је читао те новине и он се сам чак стидио од такве лажи, и сваки би се савестан човек од тога стидио, а понајвише зато што има још живи људи што знаду Ристу, оцу г. Јовиног, који је од његове младости био торбар, који је ишао по села по восковарину, а доцније био је патролџија у вароши Крагујевцу, а најпосле чувао гробове крагујевачке, „Риста гробар”. И тај Риста живио је од доношаја мртвима подушје. А мати Јовина и сада је жива но никад не долази код сина, и неће је син а и она неће сина. Дакле од тога се времена води порекло те фамилије г. Ристића, што га онако описа тај Немац, и за те списане заслуге добио српски орден „Таковски”. Но и ту може се утешно што рећи, да много пута буде од лепог сена ђубре, а од ђубре[та] лепо сено.

Но овде да изнесемо још једну ствар што је право да се г. Ристићу у очи рече и рекло му се, - а то је, што је дао да се стави у новине „Le poar”, француском журналу интернационалу бр. 234, августа 21. 1876. године, и који је читао те новине он зна шта је; а који жели знати нека набави тај број и нека чита. И мислим да је ретко који тако пресну измишљену лаж икада читао: „да је бајаги г. Ристић у министарском нашем заседању говорио о рату и проче, како то у те новине гласи, и како се он ту разметао и за чудо јунаштво показао, и да са његовим силним говором сви министри ником поникнули; нити се који од њих поосмелио главу подићи и очи његове погледати”. Ништа лажније, мислим, човек читати није могао као ову измишљену лаж; или ју је сам г. Ристић писао, или она позната његова креатура, - свакојако срамна лаж.

Министарство је искало од г. Ристића изјаснење и одговор, и он се правдао да он то не зна и није са његовим знањем. Министри су зактевали, ако је тако, да он не зна, нека то у новине оповргне, - и он се на то обећао, ал обећање не испуни. Министри онда, имајући тог времена теже бриге и посла, бацише то презрењу. И овде опет ваља рећи, сваки би се застидио и поцрвенио

од тог стида само не г. Ристић. Не знам овај новинар какву је награду добио; но ма какова била није из његовог џепа но од чрезвичайно опредељене суме народње. О њима ником доведе рачуна ни[је] дао.

Таки су поступци били и са нашим новинама „Исток” купљени. А не само „Исток”, но и многи људи подкупљени да само хвалу по народу, и селима и вароши[ма] проносе: да није било њи, т.ј. г. Ристића и његовог паше,⁴⁹ Србија би пропала; но једини су је они спасли од пропасти. Јест то је била њиова дужност, тих поткупљеника, и кад се од њиовог таковог верног поступка увере да тако свуда поступају и озбиљно само њи и никог другог не хвале, и кад се пашанци тако уверу да се могу на њи ослонити у сваком случају, онда им повере и замашније што, како ваља и који кога ваља, и како понижавати и мане му налазити, на кога ваља људе наводити да презиру и наносити му погрешке; онда су и они још срећни кад то вешто израде, и онда ето и њима награде, било у новцу, било у служби авантирању: ако је чиновник ето му ома повишење класе, плате и ордене; ако још није чиновник, ето га поштар без указа за неко време, докле се неколико пути у заседању похвали, како је то учен човек, како је ваљан и поштен – ето постане указан чиновник. Други, пак, за време практикује се за телеграфисту и скоро постане и телеграфиста; и све тако даље, али увек треба верност и хвала само пашанцима, па да се ништа више не брине. А кад се увреди који од паша, и ако је указни чиновник, одмах га по турски: „сиктер”, као телеграфисту Солдатовића и као Димитрија Ристића из Уба бив[шег] аранђеловачког капетана и писара ... Па вешто варакну и владатеља, те тај њиов сиктер потпише, и то се често случаву у одсуству председатеља.

Поче се по народу разносити како се може то самовољство чинити и од куда таке промене на таква самовољна ванцирања и удаљавања од службе, и награде разне, са чим да јих награђени хвале. Наравно, једни веле од куд, други одовуд, али највише се проноси да се то чини из дате народом оне суме за чрезвичайност, па једни веле дали смо за ове три четири године више од 50.000 дуката на те неке чрезвичайности и то једном човеку који ником рачуна од те новце не даје, но тек на одсек рекне се у одговору: за то и оно, и тамо и онамо дато, – и то само у разговору говором а не рачуном, па још износе и неку уштеду.

Дакле људи веле ето од куда се троши на шпијуне и једнако се множе, и многи од људи вичу и на скупштину, зашто она рачуна од те суме не тражи. Па између других тражача тражаше и посланик из Ваљева А. К., ал приликом попиљања овог у Аустрију у комисију са другим комисарима правитељственим за неке чоје за мундире и проче потребе, уз пут низ пут прогута зар неку златну удицу, па га зар та удица дирну у језик те више не само да не тражи рачуне како но још сада слави и брани онај извор у ком сада и он учествује.

Но тог А. К. опази га његов један земљак из Ваљева М. Г. па им сада једнако трља нос са реном, али се они труде и средством неки вештака око

⁴⁹ Ристићев пашеног, члан владе, био је Р. Милојковић.

њега гледају да га улове ако могу у ону златну удицу, но овај се до сада није дао уловити, а за даље видићемо.

Овакви поступци и кварење људи, мислим да сваки човек није рад, а државници ваљало би а и дужни су још више да чувају људе од такога карактера и да искорењавају што је неваљало у народу, а не да сами они – државници – то производе. Ја држим, ако се таково што учини, да се то чини кад се замути ум човечији, а овде се видило, да се то доста замућује: кад је човек пакостан, осветољубив и до лудила горд, себичност његова нема краја и редкост је као што је ту у њи.

Ја сам неко време био заволео г. Ристића, кад сам слушао неке његове речи о неком поредку како он говори да треба за код нас Срба, и држао сам да је искрен и изгледа озбиљан. Но видио сам да сам се доста у њему и преварио.

Па и више пута то пробао[о] па и у друштву би са њиме, па сам опет премишљао да ми се не буде у оној прилици учинило, ал валда неће бити све тако у другој прилици.

Но, после ово неколико година друговања, савршено се увери да нема искреност[и] у њега ни најмање, и точни су мало више наведени пороци или рећи болести сви подпуно у њега, – и право је изрекао покојни кнез Михаило „да се не рађали онаки“, зашта сам ја онда противан био што му се та мана намеће, коју сам ја тек доцна увидио; онда се види да је боље књаз увидио и познао но ја.

Но преко свега тога нећу неправедан да будем, што треба и у чему да право рекнем о њему шта је добро: он има леп дар говора, уман је, досетљив, увиђаван и радан да може добро руководити дјела државна; и ја би му желео да се излечи од оне болести која га јако освојила и непрестано дави.

Велика и луда гордост, себичност прекомерна и властољубље доводи човека до лудила.

У осталом, сва наша радња за време овог трогодишњег рата, што смо као министри стојећи један с другим у сношењама између себе имали, а и укупна радња кабинета у сношењу и преписку са књазом, наоди се у наш протокол тајни министарски, а и код мене, а имам и писмена које од чега, која се могу видети у архиви међу министарства и књажева.

Само ћу овамо при послетку да наведем два три писма између мене, г. Грујића и у Берлин и из Марјенбада са г. Ристићем, и последње писмо г. Ристића при растанку нашем што следује:

І писмо:

„Господину Јеврему Грујићу,

Прочитао сам и насамо шта г. Ристић јавља разговор његов за г. Андрашијем,⁵⁰ и сада ето вам га пошиљем натраг. Из тог писма и њиовог разговора управо да вам кажем да се ја јако бојим да горе не прођемо са

⁵⁰ Ђула Андраши, гроф, министар иностраних послова Аустроугарске.

Аустро-угарском, јер ако нас ова у своје канџе стегне, које су јаче но што су биле турске. Г. видите гди вели да г. Ристића упућују Андрашију, као да нас конгрес⁵¹ удаљава од опште европске гаранције, те сумњам као да нас стављају под гаранцију аустријску, и у томе ми се чини да је зло видите да нас стављају у аустријску канџу, и ако тако буде, онда знај господине да нам ништа не вреди наша независност и проширење наше територије, и Трн и Пирот, што нам сам Андрашије даје; ја сумњајући од преваре ево овде дајем свр тога моје откривено мњење бар у овоме по највише о жељезници и трговачком уговору и ђумруку и турске капитулације као што сам вам навео у писму пре пославши вам и молио вас да га тачно изјавите књазу и друштву, свима министрима у заседању, па ако се књаз и остали министри не слажу са мојим овим разлогом мог мишљења, наравно, онда се ја удаљавам од поверене ми дужности, и онда како вас буде вишина сложите се онако и закључите на вашу одговорност.”

II писмо:

Од г. Јеврема Грујића добијем, гди ми каже да је јуче у седници у присуству књаза разложио им све што сам моје мисли и сумњу у писму разложио.

Но вели мени да се са тим говором не постиже циљ, но говорите књазу и пиштите Ристићу у Берлин, у хотел de Rome и проче.

Јеврем Грујић

Дакле ево данас како сам писао г. Ристићу у Берлин, како даље следује, а и књазу јавио.

„Господину Јовану Ристићу у Берлин.

Послато нам ваше описаније разговора, вашег са г. Андрашијем читали смо сви у министарском заседању а потом узео сам га и сам и о том прочитао.

По прочитању овога доста сам промишљао како ће испасти за нас ти ваши разговори, па потом опишем друштву моје мишљење како би ја желео, а и како ми се чини да би се сачували од преваре наше отечество и нашу слободу, да нас не преваре лепим речима и којекаки обећања граф Андрашија, и наведе да што закључите што би се после кајали. Ал кад нас закуче једном у њихове канџе тешко ће бити одкучити се, ето то је моја бојазан и о томе сам писао и осталом друштву министрима а такође известио сам и самога књаза о те моје бојазни, па тако ево и вама то исто саопштавам и нашега знања ради.

Ја се бојим, јербо се једва откучисмо од турски канџа, и то још доста од ослабљени канџа, па да не би се у чему преварили те да се закучимо за јаче и вештије канџе аустро-мађарске, бојим се нећемо се моћи лако избавити од те.

⁵¹ Реч је о Берлинском конгресу.

Види се из вашег писма говор са Андрашијем као да конгрес тај не гарантује за наше отечество, но вас упућују аустријском министру Андрашију. Ето то ми прво пада у очи и тога се бојим што нас остављају вољи аустријској, и ви велите да нам ова признаје независност и помаже нам за проширење територије и даје нам она Врању и Пирот, а велите друге силе не би нам то дале...

У томе ми је још дводупла сумња што нам то конгрес не чини но Аустрија, онда каква је то наша независност, територија Врања и Пирот, кад нам се то даје вољом Аустрије, то ли је европски суд (ареопаг) од гарантне силе конгрес.

Управо да вам кажем, господине, да ја не марим за такву независност и проширење кад је од воље аустро-мађарске. Кад се помисли слободни и независни а да морамо вршити вољу једног нашег увек непријатељског суседа.

Што наводите о дунавској пловидби и Ђердапу регулисање, чини ми се то ништа не смета, кад је са међусобним уговором, но још и да помогнемо за добар саобраћај а и за трговачки како се међу собом договоримо, и то се може, само нећемо да знамо за пређашње неке турске капитулације.

Ал што се тиче жељезнице, то треба да је ми сами градимо и то с погледом на наше земаљске интересе.

1. Ми с нашим суседима оћемо заједнички да одредимо место гди да жељезницу међусобно вежемо.

2. Можемо заједнички одређивати тарифе за људе, еспапе и проче све заједнички.

3. И да се горе наведено не измени без заједничког сагласја, и ако би требало изменити а оно договором и сагласијем нашта се сагласимо.

4. Грађење жељезнице можемо дати и каквом предузимачу, које би корисно било за нашу земљу и отечество, па макар и каквом суседу који би био за наш отечествен интерес и сигурацију, ал ником и никако особито суседу каквово искључиво право, ал свакојачо сами да градимо.

5. наша земља, ми ћемо дати потребно земљиште,

6. наша је шума, шта од тога треба грађе, даћемо из наши шума,

7. наше жељезнице,

8. наша полиција у њој,

9. наша финансија,

10. наши машинисте, кондуктери,

11. наши општи старешине и стараоци,

12. наше све зграде мале и велике,

13. наше кућице по путовима, и чувари, наша земља, наша жељезница наша српска, о њој и брига.

Ја само на овај начин пристајем, тако сам јавио како горе реко нашем осталом друштву и књазу, па тако и вама јављам а надам се да ће вам то и друштво јавити.

На случај ако овако друштво не буде сагласно на овај мој разлог, а и књаз тако исто друго одобри, онда наравно да одступам од поверене ми дужности и онда, како вишина нареди на своју одговорност.

Овим ја не пропуштам све вам ово саопштити, а ја знам да сте ви увиђаван и вешт и уметан и тако стављам вам на ваше српско срце и мудрост вашу да све што радите и урадите, нека је на корист нашег отечества и народа српског.

Јунија 1878. године

Стеф. Мих/аиловић/⁵²

На ова обадва моја писма ево одговор г. Јовин, један из Београда и опет један из Марјенбад[а], све у предмету ове ствари писатом у Берлину 14. јунија 1878. године.

„Поштовани господине,

Примио сам ваше поштовано писмо из Београда а дође ми и оно друго из Маријенбада.

Ја сам са мислима израженим у вашим писмима сагласан. Ја би најволео да нам ова беда није дошла на врат тј. та жељезница, ни трговачки уговор; но Аустрија хоће, а Русија нас ујућује да се са њом на сваки начин *погодимо*.

Шта више, докле нас Аустрија истискује из Н. Пазара, Русија не може да нас одбрани, а неда нам ни Трн ни Пирот, које нам опет Аустрија даје, – ако се погодимо. Сад видите до које је мере наш успех у рукама Аустрије.

Ако се не погодимо можемо све довести у питање, а ако се погодимо, можемо имати лепог успјеха, лепих плодних земаља, са природним границама.

Аустрија заузима јак положај на конгресу, а њена снага долази отуда, што је подржава Бизмарк, подржава је Енглеска, Француска па и сама Италија, сви желе да она буде задовољена у ономе што сматра као сферу својих интереса.

Аустријанци ми још нису изнели своје услове, али ће то учинити за који дан. Данас сам позвао и г. Цукића⁵³ да нисам сам у овако деликатној ствари коју Аустрија предлаже. Разуме се да ћу се старати да се земљи одрже одрешене руке – без одобрења књаза и пристанка владина нећу ништа подписивати.

Јавићу вам нашто будемо свели ствар; за сада могу још то додати да уз наше обвезе треба да иду и аустријске успоред, т.ј. шта да будемо дужни ми чинити а шта они.

⁵² Овај потпис није у препису, већ је Стевчином руком написан, што је доказ више да су мемоари аутентични и да су по Стевчином налогу преписани.

⁵³ Коста Цукић; у то време био дипломатски представник Србије у Бечу.

Поздрављајући вас најусрдније са свима вашима, пребивам ваш поштоватељ.

Јован Ристић.”

После овог писма је ли се г. Ристић обраћао на наш кабинет о даљем раду [око] преговора, није ми познато, а мени је писао и још једно, последње [писмо] из Берлина, које ево и њега овде стављам:

„Берлин, 30. јуна 1878. године

Поштовани господине,

Надам се да сте примили моје писмо којим сам одговорио на ваше писмо из Маријенбада, а држим да вам је дошао и мој меморандум предат конгресу, који сам вам јуче печатан послао (француски).

Конгрес сврши своје све послове а сада се бави редакцијом.

Ево шта су наши послови свршени и то најпре са Аустријом. Она је највећи део својих зактевања или напустила или ублажила тако да је остало само једно, али тешко, и то да имамо саградити жељезницу за три године. О Хиршу⁵⁴ пали су услови, а уговорено је да и на нашој линији и аустријској и турској *ујрава [буде] једнообразна*.

У овоме сам смислу подписао конвенцију, *јер њо је морало њредходити решењу њишања о њраницама*.

И ово је питање решено у последњој седници конгресној, пошто ми је целог месеца не само задавало посла но ме је држало још у трзавици и страховању. Како је текла ствар видеће те из моји писама кад се вратите у Београд. А за сада вам јављам да је у главном решено повољно за нас: добили смо. Пирот и Врању, али Пирот до Цариброд[а] и без половине Трнског среза; тако је хтела Русија да буде, а без помоћи аустријске изгубили би Пирот, па можда и Врању, коју су Енглези заједно са Грдељицом тражили за Турке. Ипак боље смо прошли но ма ко и који други од мали држава и прочитаја.

У здравље да се видимо, поздравље,

Ваш поштоватељ Јован Ристић”

И у повратку моме из Маријенбада већ сам био припреман да дам оставку на поверене ми дужности но нужно је било да се пречека да се прокламацијом огласи мир, а при том и да се нареди избор за скупштину и потом дам оставку. Једно због старости – а старост вуче и слабост – па не може да сноси непрестано гледајући грабеж власти, као што се види и у

⁵⁴ Јозеф Хирш (*Hirsch*), барон, аустријски финансијер, заинтересован за градњу српских железница.

свачему па и у самој прокламацији. И тако одступим и не видевши Ристићева писма на која се позива у свом писму да кад се вратим у Београд видећу их.

После мог одступања од дужности види се из новина књажевски о том решење.

А после неки дан добијем од г. Ристића ово доле изложено последње писмо:

„Поштовани господине,

Част ми је послати вам указ о новом кабинету да би сте га могли предати вашем одменику кад му будете предавали дужност.

У исто време имам по налогу његовог височанства да вам изјавим, да би књаз желео, да се писмо које је вам јуче писао, печата у званичним новинама и то у исто време кад и овај указ. Но, пошто књаз нема концепта, ја би вас молио да ми пошљете или копију, или, ако немате никога при руци да копира, оригинала, па бих ја дао га копирати, тако да може сутра изаћи заједно са указом, а оригинал би вам вратио.

Дозволите ми најпосле да вам изразим моју усрдну захвалност на доскорашњим пријатељским осећајима, којим сте ме предусретали за све време нашег тешког заједничког рада, и да вас молим да смем и у напредак рачунати на ваше пријатељство, а са своје стране ја могу само поновити уверења свог дубоког и искреног поштовања са којим имам част остати ваш друг и пријатељ.

Јован Ристић.”

Сад који буде ово писмо читао би ли могао рећи да није ово искрено пријатељство? Али, дјела му нису така, но како кад; од прилике до прилике и од време[на] на време, и зато ми је било увек жао, зашто није и у сваку прилику заиста искрен. А ја никад нисам умео мењати се, но ако што и не углађено у очи рекнем и то је подпуно од искренности као што је познато и г. Ристићу и свим друговима па и самоме књазу. Кад је било у два ма неке неповољности књазу учињене од стране г. Ристићеве, и једино моје настојавање и заузимање код књаза, те сам уклонио непријатна сљедства од г. Ристића која би га онда снашла.

Ја сам на горње писмо г. Ристићу одговорио у толико да му копију од књажевског писма пошљем и честитам ново добивено поверење књажеско.

С поздравом.

Ст. Михаиловић.

И овде о овој ствари закључујем.

Само још додаћу одавде једно писмо које сам писао књазу око Ниша, кад је са војском био, – кад ме узела сумња од оне страшне зиме и бојао сам се за војнике тј. за људе у војску да ји мраз не нагони на какови неред, те сам му ово писмо написао што сљедује:

„Његовој Светлости Књазу Српском Милану, у Нишу около

ГОСПОДАРУ,

Ја се надам да ми Ваша Светлост замерити неће ако Вам ставим овде моје мишљење о тамошњим неким стварима.

И ако сам уверен да Ваша Светлост о томе брине сваку ствар и доста има око себе вешти људи, - а једног руског вештака, па како реко да ми замерите мојој овди опомени, а то је та, како је сада врло велика зима и ако је без сумње наша војска Вам верна и одана - но у овако тешкој зими бојим се да ако гди нема ноћу склоништа, а и рђави су путеви, те страх ме неће се моћи у свако време донети рана а и муниција кад треба, - те то може да поколеба највернијег и оданијег, те ме та појава нагони да вам ово неколико речи напишем и ово примечаније ставим.

Би ли могуће било, како чујем, да нема Турака много у Нишу, да се атагира и истерају из Ниша - што оно наша пословица вели: да се кује гвожђе докле је вруће, - да се не обикне тако тек ћутећи и чекати - нудите им почесто нека се предају а често мира им не дајте. Јербо, кад би Ниш освојили, онда би војска имала добро склониште од зиме, а и добра је точка осигурације за даље ићи. Ако се још не може узети Ниш, нека се узме Лесковац, Власотинце, где се може сигурно да се смести и с коњима наша војска, па да им се пресече пут од Пирота и Ниша на плочи, и кад се Ниш осами, онда је готов. И гди се ишло напред да се чува да се не пресече сајуз са Србијом не верујте сваком гласу без сигурности да се наведе војска у какви склоп. Ово је једно примечаније једног старца који се свагда боји преваре. Вам верно одани,

Ст.
Михаиловић.^{55*}

* Објављено у Споменику, књ. СХХХIV, Одељење историјских наука, књ. 8, Београд 1991, стр. 23-40.

⁵⁵ Читаво ово писмо преписао је сам Стевча, а не његов преписивач.

НОВИ ПОВРАТАК НА СТАРО

Поводом проглашења Устава Хрватске

У историји међунационалних односа тешко је наћи толико вероломности колико је у последњих сто педесет година испољила Хрватска према својим српским становницима. Кад год су јој Срби били потребни, кад год је Хрватска била угрожена, Срби нису изневеравали ни хрватски народ, ни хрватску државу. Напротив, баш тада, у кризним тренуцима, они су прискакали Хрватима и Хрватској у помоћ и помагали им у савладавању опаких и јаких противника, с којима сами нису били у стању да изађу на крај. Да би их придобили за борбу против непријатеља, да би успешно савладали и спољне и унутрашње тешкоће, хрватски политичари, који су се налазили на челу земље, излазили су у сусрет српским захтевима, који су се увек сводили само на то да у свему буду равноправни, да имају са Хрватима једнаке дужности, али и једнака права.

Као по неком правилу, када су тешкоће биле савладаване, када су непријатељи били поражени, Србима су ускраћивана права која су стицали у часу када их је требало придобијати за борбу и одбрану хрватских државних, политичких и националних интереса. Тако је било у прошлости а тако је и данас, под влашћу нове хрватске политичке гарнитуре, која се утолико више декларише и рекламира као демократска уколико је у Хрватској из дана у дан мање демократије, мање права и мање слобода.

Историјским пресеком српско-хрватских односа, с посебним обзиром на признавање или непризнавање српске политичке посебности у Хрватској, признавање или непризнавање статуса конститутивног, или, како се раније говорило, политичког народа, показатељемо сву вероломност, врлудаваст, недоследност, неискреност, користољубивост и незрелост хрватске политике, која је подједнаке штете наносила а и данас наноси и Хрватима и Србима, али и Хрватској и Југославији. Чинимо то да бисмо објаснили како је и зашто у Уставу Републике Хрватске, који је проглашен 22. децембра 1990. године, српски народ у Хрватској од конститутивног народа проглашен за националну мањину. Чињенице које ћемо изнети показате да су Срби у Хрватској у последњих сто педесет година више пута стицали и уживали статус конститутивног народа и да су га губили. Кад год су тог статуса хрватском мајоризацијом били лишавани, одлучно су се залагали и борили

да би га повратили. У таквим тренуцима у Хрватској је владала нека врста грађанског рата, па се, без претеривања, може уопштити да се суштина спорова, сукоба и раздора између Хрвата и Срба у даљој и ближој прошлости може свести на питање признавања или непризнавања Срба за конститутивни народ у Хрватској.

У време револуције 1848/49. године, када су Хрватска и Хрвати, али и Срби, не само у Хрватској и Славонији већ и у Војводини, били угрожени од Мађарске и Мађара, никоме у Хрватској није пало на памет да постави питање равноправности Хрвата и Срба. Нико се није усуђивао да Србе у Хрватској и Славонији, а поготово у Војној крајини, прогласе за националну мањину. С око 50 одсто српског живља, Крајина је имала задатак да ратује с Мађарима, да крварећи брани интегритет хрватских земаља. Због тога, да не би вређали српска национална и политичка осећања, да би их ангажовали у рату с Мађарима, Хрвати су им признавали потпуно равноправни статус.

Нимало случајно није се хрватски бан Јосип Јелачић у својим прогласима обраћао „народу хрватском и србском у Троједној краљевини Далмације, Хрватске и Славоније”. Нимало случајно није бан у својој окружности од 7. септембра 1848. године нагласио: „Разлика вере и цркве не чини више међу браћом и членовима једног народа бедеме у друштвеном и државном животу: једнакост је изречена! Заштита дакле и једнака благодат у државном и друштвеном животу нека буде сваком поштеном житељу наше троједне домовине без разлике вере и стања.”

Тако је било у време револуције, у тренуцима ратне опасности, када су били угрожени и територијална целокупност и државна самосталност, када их је и српском крвљу требало штитити и бранити. Чим је опасност минула, челници хрватске политике не само да нису хтели да признају Србима равноправни статус са Хрватима већ су се неки међу њима одлучно супротстављали и самој чињеници да у Војној крајини и у осталим деловима Хрватске и Славоније уз Хрвате постоје и Срби. Они су сматрали да у Хрватској постоји само једно „словенско племе”, и то хрватско, које има две вере, један језик и исте обичаје и законе. Тиме је заправо почео онај смер у хрватској политици којем је био циљ да асимилује Србе, да их хрватизује и претвори у „православне Хрвате”, и од вишенационалне Хрватске створи етнички чисту и јединствену државу. Како се тај и такав циљ није могао остварити мирним и цивилизованим средствима, јер су Срби већ увелико били конституисани као свесна и духовно јединствена национална целина на свима географским просторима које су насељавали, према њима ће током потоњих деценија бити примењивана различита, често и брутална средства, укључујући ту чак и геноцидно уништавање.

Кад су у Хабзбуршкој монархији, после слома апсолутистичког система 1860. године, започеле расправе о државном преуређењу Аустрије на основама централизма, федерализма или дуализма, највећи део хрватских политичара, предвођених ђаковачким бискупом Јосипом Јурјем Штросмаје-

ром и Фрањом Рачким, очекивао је да ће Хрватска себи обезбедити повољно место у оквирима федеративне државе, да ће и сама, проширена на Босну и Херцеговину, постати једна од федералних јединица. Догод су постојале такве наде о повољном решењу хрватског питања унутар федералистички уређене Аустрије, Сабор Хрватске није био спреман да призна Србима потпуну националну и политичку индивидуалност. Већина хрватских политичара хтела је да призна потпуну грађанску равноправност, али им је порицала статус „политичког” или „дипломатичког”, тј. конститутивног народа. Чланови Сабора сматрали су да би таквим признањем хрватска државна мисао изгубила национално обележје, да би се њиме „помутио правни извор”, чиме би ослабила „снага народног права”, да би тиме Хрвати поделили државу са Србима, на шта „никаквој слози за љубав с никим на свијету” нису хтели да пристану.

Међутим, кад су после аустријско-пруског рата 1866. године пропале све наде да ће се догодити преуређење Аустрије на основама федерализма, кад је било јасно да је надвладао дуализам и да уместо велике Хрватске, у чији састав би биле укључене Босна и Херцеговина, хрватској државној самосталности и њеном територијалном интегритету поново прети опасност од Мађара и Мађарске, који су се споразумели с Аустријом и почетком 1867. године с њом склопили нагодбу, Сабор Хрватске је осетио потребу да се приближи Србима и да у невољи која је запретила затражи њихову помоћ.

Занемарајући све разлоге због којих, такорећи до јуче, није био спреман да призна Србима у Хрватској потпуну равноправност, Сабор је 11. маја 1867, да би стекао њихову наклоност и придобио их за предстојећу борбу против неравоправне Хрватско-угарске нагодбе и дуализма, свечано изјавио „да троједна краљевина признаје народ српски који у њој станује као народ са хрватским народом истовјетан и равноправан”.

Поводом овако наглог заокрета према Србима, истакнути српски политичар и државник Јован Ристић новембра 1868. је написао: „Хрвати не хтедоше пређе признати ни да има у Хрватској Срба, и кад их Маџари до двара притискоше, онда се они и према Србима разњежише. И они хтедоше да нас у своју борбу с Маџарима увуку, па кад се нашом помоћу спасу, да и даље продуже одрицати биће Срба...”

Православни владика Никанор Грујић, који је био вирилни члан Сабора Хрватске, написао је фебруара 1868. да се Сабор изјаснио за равноправност Хрвата и Срба „кад је осетио, да му се пење ропац у грло”. Готово истим речима приказао је политички заокрет Сабора Хрватске и Штросмајерове Народне странке истакнути хрватски политичар, књижевник и историчар Иван Кукуљевић Сакцински. Он је писао руском проти Рајевском: „[...] Сад кад им је вода до устијух дошла почимљу пристајати уз нас и сјећају се солидарности југословенске али ја сам увјерен да је сад већ прекасно и некористно мислити на југославенство камо ли партикуларизам хрватски који је многим и нашем Штросмајеру из гледишта вјерозаконског промјешао био

главе, те да нам попут Германах и Романах треба на ширје ступити поље, и великом оружати се народном идејом, јер само у солидарности свега Славенства лежи нам спасење [...]"

Званичним и јавним признањем и свестраним изједначавањем са Хрватима, Срби су остварили основни циљ своје националне политике у Хрватској. Кад је био преброђен тај крупан камен спотицања, више није било никаквих препрека за српско-хрватско зближење, слогу и заједничку националнополитичку акцију, у којој су Срби у многочему били испред Хрвата. Испуњавањем њихових захтева о равноправности, Срби су, како је писала новосадска Застава, коју је уређивао и издавао Светозар Милетић, политички првак Срба из Угарске, могли, „пуним срцем земљу за своју отаџбину сматрати, и устав и самосталност њену противу сваки нападаја” бранити. Некадашњи истакнути илирац, познати публициста и научник Богослав Шулек, тврдио је „да од дана закључка саборскога о равноправности српско-хрватској све размирице и разпре међу нами као да сте одпухнули, нестало их је без трага и Бог дао за увиек”. Међутим, Бог није дао да размирице нестану. Међу Хрватима било је доста оних који су чак и у том часу, када им је српска помоћ била неопходна, оштро осуђивали саборску одлуку о признавању равноправности Срба и Хрвата. Један од таквих, који је спадао у редове најискључивијих, а у круговима хрватске омладине имао је много следбеника и симпатизера, био је Еуген Кватерник. Уз Анту Старчевића творац и идеолог Странке права и правашког покрета, Кватерник је септембра 1868. писао: „[...] како да се Хрвати још чему од другдје надају, када опет ти исти `први синови домовине` погазише право, крв и народност, те ум, т. ј. знаност, признавши године 1867-ме, на свом сабору, да имаде на светом хрватском земљишту, осим народности и језика хрватскога, неки још други, српски народ и језик, равно с Хрватима на свету нашу баштану хрватску? Починив ту погрду над народом нашим, не каже ли вам племенито ваше срдце, да се маскирани патриотизам тиера са светињама будућности нашега народа? – Зар ти патриота не увиђају још, да србеж кроз руштину заступа барбарство бизантинско, германство невјеру протестантску? [...]"

Према томе, по мишљењу Кватерника, Сабор Хрватске учинио је погрду тиме што је признао да у Хрватској поред хрватског народа и хрватског језика постоје и српски народ и српски језик. Кад имамо у виду да је такво уверење једног од оснивача Странке права ушло у све њене страначко-политичке програме и да су га прихватиле од многобројне присталице, Србима, иако су они то најмање желели, предстојала је жестока борба за очување свог националног бића и за извојевање равноправности.

Међутим, пре но што се та борба поново и још жешће разбуктала но што је пламсала до саборске одлуке из 1867. године, Срби, и то не само они из Хрватске и Славоније већ и из Србије и Угарске, упрегли су све своје снаге да помогну хрватској Народној странци да сруши бана Левина Рауха и његове унионисте, који су 1868. године склопили нагодбу с Угарском о

измени њене одредбе које су за Хрватску биле понижавајуће. Борбу против униониста и неравноправне нагодбе Срби су схватили као саставни део борбе хрватског народа, који се у пресудном тренутку није смео изневерити, схватили су као тренутак судбоносног историјског значаја за опстанак хрватске државе. Због тога је српски песник у једној песми објављеној уочи избора посланика за Сабор Хрватске, који су одржани крајем 1867. године, проклињао: „Ко се браће сад одрече, не имао никад среће; а ко стане уз туђина, пожелио, Бог д'о, сина!”

Срби се нису одрекли браће ни тада, ни у следећим изборним биткама, док год Раух и његови унионисти нису били поражени, док год Народна странка уз њихову помоћ није стекла већину у Сабору, и док год није освојила власт. Упркос томе, Срби нису имали среће јер су се браћа одрекла њих оног часа кад су им обавили посао, кад им више није била потребна њихова помоћ. Таквим понашањем Хрвата Срби нису били изненађени. Још током борбе против Рауха и униониста, кад је Васа Пелагић поручивао:

*Камен на њеј који браћа
Срба дјели од Хрваћа,*

лист Панчевац, који је уређивао и издавао познати новинар Јован Павловић, писао је: „Ми знамо да има много Хрвата, којима смо ми `браћа Срби` само у невољи, кад на пример треба обарати каквог Рауха и подизати опалу краљевину. Савлада ли се једном невоља, и дође ли се до власти и до снаге, тад ће се онда опет питати: `А где су ти Срби`? Ми их не видимо у троједној краљевини!”

Прогнозе Јована Павловића и његовог Панчевца у свему су се оствариле. Штавише, десило се много горе но што је предвиђао Панчевац. Хрвати, дојучерашњи пријатељи, сарадници и савезници Срба, којима су ови помагали да се ревизијом Хрватско-угарске нагодбе 1873. године домогну власти, не само да као властодршци нису поштовали саборску одлуку из 1867. године о равноправности Срба и не само да нису поштовали своје саборце и њихову помоћ већ су се у свему окомили на српско становништво у Хрватској и Славонији као да је реч о највећем и најопаснијем противнику, којег је требало или претопити у Хрвате, или уништити као „накот вере”, како је 1869. године о Србима православне вере писао Еуген Кватерник свом политичком пријатељу из Далмације Миховилу Павлиновићу.

Када се међусобна борба око признавања и непризнавања Срба у Хрватској разгорела до усијања, када јој се нису могли сагледати ни крај, ни исход, у Хрватској се 1883. године јавио противмађарски покрет. Србима тада није пало на памет да искористе и злоупотребе борбу Хрвата за више независности од Угарске, да се окрену против Хрвата и стану на страну Мађара. Уважени српски песник Јован Јовановић Змај, који не само да је изражавао већ је и обликовао и усмеравао јавно мишљење Срба, тада је певао:

*Ојачајте снају њајника Хрвајиа,
Нека зна да има у невољи брајиа:
Нек се једном види каква ј` слоја блајо,
А они ће њосле... како њод им драјо.*

Иако је Змајева песма у Загребу изазвала неописиво одушевљење, па су је објавили и тамошњи листови Позор и Виенац, иако је њеним топлим братским речима подстакнут Аугустин Харамбашић испевао стихове којима је признао Србима да су се у невољи, у којој су се нашли Хрвати, понашали поштено, чиме су „разблажили њихово срце растужено”, Хрвати су по успостављању мира на све то заборавили. Нити су ценили то што су Срби у невољи били браћа, нити су схватили, како је писао песник Змај, „каква ј` слога благо”. У свему су наставили по старом и не само да нису били спремни да признају Србима у свему равноправни статус са Хрватима већ су им систематски порицали име, језик, писмо, читаву прошлост и све националне симболе, превасходно заставу и грб.

Због свега тога Хрвати и Срби водили су међусобно прави грађански рат. Од 1895. па надаље у више наврата, првенствено у Загребу, али и у другим градовима Хрватске, разуздана и нахушкана руља Хрвата, регрутована из свих друштвених слојева, а међу њима су се могли видети и католички свештеници, задојена неописивом шовинистичком и верском мржњом, нападала је Србе и показивала се спремношћу и физички да их уништи.

Известан заокрет у односима према Србима догодио се у једном делу хрватског друштва крајем XIX и почетком XX века. Десило се то, између осталог, под притиском опасности од немачког продора на Исток (*Drang nach Osten*). Да би се одупрли тој опасности, млађи нараштаји у Далмацији и Хрватској, којима је дојадила сулуда борба против Срба, која је наносила штету и Хрватима и Србима а користила њиховим противницима у Бечу и Будимпешти, све више су показивали спремност да се мире са Србима. Ови, опет, готови на споразум и слогу ако им се претходно призна равноправност, и сами су тржили начине и путеве помирења. Кад је реч о Хрватима тога времена, Стјепан Радић је писао: „Има их још и међу нама Хрватима, које још кад када знаде спопасти бјесомучна мржња на све, што је србско, али то су већ, хвала Богу, риедке изнимке, које и жалимо и одсуђујемо. Излечили смо се дакле посвема од старе неслоге у опозицији, а већ смо на најбољем путу, да барем себе излечимо и од најмање мржње против Срба...”

Нажалост Хрвата и Срба, Хрвати се до данашњег дана нису у целини излечили од „бјесомучне мржње на све, што је србско”. Међутим, као што је било оних који су бесомучно мрзели све Србе и све што је српско, било је, а треба веровати да и данас има, и оних који су ослобођени мржње и који су били и остали спремни на помирење, сарадњу и слогу. Такви, помирљиви, били су Хрвати који су 1905. године са Србима склопили Коалицију. Да би се она могла склопити, у *Загарској одлуци*, коју су донели Срби из Хрватске,

Славоније и Далмације 17. октобра 1905, постављен је услов „да се са стране Хрвата обавезно призна равноправност српског народа с народом хрватским”. Ту равноправност хрватски део Коалиције признао је тиме што је народ Хрвата и Срба, или Срба и Хрвата означен као један народ с два потпуно равноправна имена. Том новом формулом, с којом су се и Срби сагласили, хрватске политичке странке, чланице Хрватско-српске коалиције, одустале су од идеје хрватског политичког народа, идеје која своје корене вуче из феудалног друштва и која је утемељена на хрватском државном праву.

Тиме што су хрватске политичке странке, чланице Коалиције, признале равноправност Срба и Хрвата, питање положаја Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији било је далеко од коначног решења. Против признања равноправности били су франковци, чланови Чисте странке права, и клерикалци. Када је почетном 1907. године у нацрту саборске адресе намењене краљу Коалиција поменула хрватски и српски народ, франковци и клерикалци, тзв. франкофуртимашки, побунили су се тражећи да се српско име изостави. Франковачки посланик Иван Елеговић позвао је Србе да „пригрле” хрватско име, што је значило да је требало да се одрекну сопственог. Др Јерко Павелић, такође франковац, био је још резолутнији од Елеговића. Тврдио је, како се често и данас тврди, да је српска мисао у Хрватској и Славонији увезена из Србије, али да још није попримила такве размере да се не би могла повратити у наручје хрватске мисли. Кад би франковци били на власти, нагласио је Павелић, „такозвани” Срби за 48 сати постали би „православни Хрвати”. Како је у пракси изгледало тих франковачких 48 сати, показали су догађаји повезани са загребачким противсрпским велеиздајничким процесом из 1908/1909. године, а још више програми против Срба у време Првог и геноцид у време Другог светског рата.

Од 1905. године, од времена кад је Хрватско-српска коалиција прихватила идеју да су Хрвати и Срби један народ с два потпуно равноправна имена, Србима у Хрватској, Славонији и Далмацији било је знатно лакше него у претходним деценијама. Против ексклузивних франкофуртимашких великохрватских шовиниста они су се сада борили у савезу са својим хрватским пријатељима. Било је само питање да ли ће победити једни или други. Од тога је зависило да ли ће Србима бити признат статус равноправног народа, или ће бити проглашени за део хрватског политичког народа и подвргнути свим могућим притисцима, па и физичком насиљу и геноциду да би постали „православни Хрвати”.

Питање победника решено је исходом Првог светског рата. Пошто се Србија налазила на страни сила победница, а франкофуртимашки кругови на страни поражених, у новој држави, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, и потоњој Југославији надвладала је идеја једног народа с три племена (Срба, Хрвата и Словенаца). Питање положаја Срба у Хрватској тиме је било решено на начин који је задовољавао и њих и Хрвате интегралног југословенског опредељења. Међутим, такав начин решења српског питања у

Хрватској тешко су доживели великохрватски шовинисти из франкофуртимашких кругова. Стога су они у оквиру новог усташког покрета, који је у свему следио традиције франкофуртимашке политике, свима силама и свима расположивим средствима, па и разбојничко-терористичким акцијама радили на рушењу Југославије и стварању Независне Државе Хрватске, у којој ће, кад је буду стекли уз помоћ сила Осовине 1941–1945. године, Србе не само лишити свих националних, верских и грађанских права већ ће их изложити и геноциду стравичних размера.

Ставивши се на страну нацифашистичких сила које су 1945. године доживеле слом, усташе и они који су их следили, или симпатисали, а и таквих је било, нарочито у редовима Мачекове Хрватске сељачке странке, нису имали баш никаквих могућности да по свршетку рата утичу на одређивање статуса српског народа у Хрватској. Захваљујући томе, али и ранијим историјским тековинама, као и чињеници да су Срби из Хрватске, Славоније и Далмације у знатно већем броју учествовали у борбама против окупатора него Хрвати, да су представљали чинилац који је морао бити респектован, њима је по свршетку рата морао бити признат статус конститутивног народа.

Међутим, од тада до данас сведоци смо постепеног поништавања многих националних, политичких, друштвених, културних и просветних тековина које су Срби извојевали у рату или их имали још пре његовог избијања. Све те њихове тековине нестајале су темпом којим су потискиване југословенски опредељене хрватске и српске снаге и ритмом којим су најпре у прикривеном, а затим у све отворенијем виду нарастале, множиле се, јачале и из дана у дан бивале агресивније снаге које се, кад је реч о полазним основама и циљевима хрватске државне политике, посебно о ставовима према Србима, југословенском опредељењу и заједничкој југословенској држави мало разликују а у многочему личе на франкофуртимаше и на творце Независне Државе Хрватске. Како су те снаге на последњим изборима у Хрватској однеле победу, никог ко мало боље познаје историју хрватско-српских односа не би смело да изненади што су новим уставом Хрватске, који је проглашен 22. децембра, Срби лишени статуса конститутивног народа и што су претворени у националну мањину. Тиме се поновило оно што се, како смо показали, већ дешавало у ранијој историји Срба у Хрватској.

Свесно или не, али историјске чињенице то недвосмислено показују, Сабор Хрватске је, претворивши Србе у националну мањину, српском народу у целини објавио грађански рат. Он сноси и сву одговорност за тај рат.

Као што се Срби у Хрватској у прошлости нису мирили кад нису били равноправни са Хрватима, више је него извесно да се неће помирити ни са садашњим статусом који им се покушава наметнути простом мајоризацијом у телу у којем Хрвати имају већину. Начином како је Сабор Хрватске решио српско питање ударено је у темеље на којима су почивале и прва и друга Југославија. Ако је ова друга до сада била нестабилна, од 22. децембра до дана када је проглашен Устав Хрватске, Југославија се у темељима тресе

и питање је када ће и како ће бити срушена. Сабор Хрватске упустио се у лакоумну хазардерску игру не би ли остварио тежње за које су се залагали у прошлости Јосип Франк и Анте Павелић. Међутим, невоља је у томе што више нема Аустроугарске а нема ни Хитлерове Немачке, ни Мусолинијеве Италије. Српски народ, међутим, данас је јединственији и јачи него што је био у време Франка и Павелића.

Све ово треба рећи стога што постоји озбиљна бојазан да одлука Сабора Хрватске може имати далекосежних последица и по хрватски и по српски народ. Не буде ли разума, а чини се да га нема, може се очекивати да одлука Сабора Хрватске доведе до онога чему нико ко је паметан не би могао да тежи.*

*** Објављено у НИН-у 4. јануара 1991, стр. 16-19.**

IN MEMORIAM ДР ФЕДОР НИКИЋ

У Београду је 9. јула 1989. године умро пензионисани професор Правног факултета др Федор Никић. Рођен у Гргетегу 20. јануара 1894. године, Никић је основну школу завршио у родном селу, ниже и више разреде гимназије у Сремским Карловцима (1906-1914), у којима је у време рата (1914-1918) завршио и богословију.

Као гимназијалац, почев од шестог разреда, Никић је повремено писао дописе за Србобран, лист Српске народне самосталне странке, који је до избијања рата излазио у Загребу. Идејно везан за југословенски национално-револуционарни омладински покрет, дубоко прожет патриотским осећањима, када је избио Први балкански рат, тајно је прешао у Београд с намером да се пријави као добровољац. Од тога га је одвратио Стојан Протић, тадашњи министар унутрашњих дела Србије. У пролеће 1913. Никић је други пут посетио Београд, овог пута са жељом да се састане с Јованом Скерлићем, који је био идеал тадашњих ђака и њихов духовни вођа. Никић је забележио да му је тај сусрет са Скерлићем остао у трајној успомени и да је „учврстио и цементирао” његову „духовну путању”.

Почетком јесени 1918. Свети архијерејски синод Српске православне цркве разматрао је питање богословских стипендија за похађање универзитета и за спремање подмлатка за професоре Богословије. Професорски савет и ректор Богословије су за једну од укупно две стипендије предложили Никића истичући да је он „један од најстудиознијих младића из новијега времена Богословије”, да је, уз то, „велике ерудиције” и да „познаје језике највећих литература европских”. Та препорука била је пресудна за Синод да додели стипендију младоме Никићу за Правни факултет у Бечу ради студија црквеног права, да би се оспособио за професора за тај предмет на Карловачкој богословији. Међутим, због распада Аустроугарске, Никић није користио ту стипендију, нити је отпутовао у Беч ради студија. Крајем децембра 1918. обавестио га је ректор Карловачке богословије др Викентије Вујић да му је додељена стипендија енглеске владе за Оксфордски универзитет ради студија на тамошњем правном факултету. По савету професора Живојина Перића и Слободана Јовановића, Никић је одлучио да студира у Београду и ту се поред студија посвети и разним активностима на обнови и изградњи нове државе.

Као свршени теолог у време студија (1919-1922) Никић се укључио у акцију православног свештенства којој је био циљ да се у цркви, свештенству и монаштву изврше неопходне реформе у духу новог времена и њима се створе услови за бољи рад и напредак Српске православне цркве. Кад је о тим реформама поведена и јавна расправа у новосадској Застави, београдској Епохи и сарајевском часопису Српска црква, Никић је о овом последњем написао два чланка: *Пред црквеним реформама* и *Пред реформама нашеј монашћива*.

У исто време као студент права Никић је испољио велику активност у Друштву „Женски покрет”, које је имало и свој истоимени часопис и социјалне течајеве. Друштву је био циљ да жену социјално уздигне и да правно реши многа питања која су за њу била везана. Поред тога што је у Београду и Новом Саду одржао више успешних предавања на социјалном течају о положају жене, у Српском књижевном гласнику написао је осврт на рад Друштва. Њиме је поздравио појаву „Покрета”, али се и критички осврнуо на његово лутање трудећи се да му јасније одреди начин рада и циљеве којима је тежио.

Запажену улогу играо је Никић током 1919. и 1920. године у културно-књижевној и научној активности ондашње интелектуалне омладине која се окупила око часописа Препород. Циљ групе око Препорода био је да што више ангажује омладину да се организованије укључи у друштвене реформе. Никић је истицао да је велика друштвена и народна потреба да се изгради једна генерација високе моралности, истинских демократских уверења и јаких социјално-економских осећања, која ће немилосрдном критиком отворити нове видике, рашчишћавати појмове и градити здравије односе. Те и такве погледе Никић је образлагао у чланцима објављеним у Препороду током 1920. године. На пољу те друштвене и научне активности, заједно с Мирком Косићем, покренуо је часопис Друштвени живот. Косић је био уредник а Никић секретар редакције. Задатак часописа био је да окупи најбоље и најугледније културне и социјалне раднике који би научно осветљавали друштвене односе, указивали на њихове мане и врлине и тако утирали пут здравијој социјалној и културној политици. Око часописа су се окупила угледна пера српске науке, као што су С. Јовановић, Ж. Перић, Р. Врховац, Н. Радојчић, Т. Живановић, Ђ. Тасић и други. Премда је Друштвени живот у нашој научној периодици представљао једну новину, јер је имао задатак да попуни велику празнину у нашој социјалној литератури, није био дугог века. После четврте свеске часопис се угасио. Поред једног чланка (*Рационализам и социјализам*), Никић је у свима бројевима објавио по више приказа и белжека о разним домаћим и иностраним публикацијама. Уверен да су социографска истраживања неопходна и да никако не смеју бити запостављена, Никић се и у Летопису Матице српске за 1921. годину огласио једним чланком желећи да Матица српска плански организује рад таквог изучавања на подручју Војводине.

Као активни учесник у многим послератним догађајима Никић је својим писањем желео на њих и да утиче. Широко образован, добро обавештен, лепих знања из разних научних дисциплина, посебно из области права, теологије и историје, Никић се оглашавао само кад је имао да саопшти нешто што је од општијег националног, друштвеног или државног интереса. Тако се у време расправа о Уставу и уређењу државе огласио у Српском књижевном гласнику чланком *Немачке мисли о парламентаризму*. Кад се у нашој штампи повела дискусија о народном јединству, Никић је нашао за потребно да то питање размотри са социолошког становишта најпре у листу Демократија, а потом у часопису Југославенска њива. У време учесталијег писања о Друштву народа и његовој улози, Никић је узео у претрес ту установу на страницама Српског књижевног гласника, истакавши да би она могла да постане средство за обуздавање националистичког и империјалистичког беса и за обезбеђење међународне правде у интересу светског мира. Није без значаја чињеница да се о већини својих јавних иступа овог времена, када је био студент, Никић саветовао с Тихомиром Остојићем, тадашњим професором и деканом Филозофског факултета у Скопљу, с којим је одржавао живу кореспонденцију.

Током студија, заједно с асистентима Правног факултета у Београду Ђорђем Тасићем и Живком Јовановићем, Никић се 1919. и 1920. године најпре укључио у раднички покрет, а затим је, скупа с Тасићем и др Мирком Косићем, пришао Савезу земљорадника. Учинио је то у чврстом уверењу да не може бити ни здравог уставног, ни парламентарног живота, нити праве демократије догод се српски сељак културно и социјално не уздигне, а политички не образује. Другим речима, Никић је сматрао да је култура полуга за здрави политички и уставни развитак земље и народа. Те своје мисли и идеје образлагао је у чланцима објављеним у органу Савеза земљорадника, у Селу, и у истоименом календару за 1921, 1922. и 1923. годину. У земљорадничком покрету Никић је убрзо стекао важне положаје. Године 1921. постао је члан Главног одбора Земљорадничке странке, 1922. изабран је за уредника Села, а потом и за вршиоца дужности главног секретара странке. Заједно с Михаилом Аврамовићем припадао је левом крилу Земљорадничке странке.

Упоредо с јавним активностима, Никић је вредно радио на стручном усавршавању. Резултат тог његовог посла је докторска дисертација коју је одбранио на Правном факултету у Београду 22. новембра 1922. под насловом *Теорија локалне управе*. Само два дана по одбрани доктората Никић је изабран за доцента Правног факултета у Београду на Катедри јавног права. На Правном факултету у Београду остао је кратко, до пролећа 1923. године, кад је прешао у Суботицу као доцент на Катедри јавног права на тамошњем новооснованом Правном факултету. Од тог тренутка, осим научној и наставној активности, Никић се посветио и разним другим пословима, као што су: реформа Матице српске, мањинско питање, покретање и издавање дневног информативног листа за Војводину, одржавање Правног факултета

у Суботици, проширење и коначна ликвидација аграрне реформе, подизање студентског дома у Суботици и друго.

У пословима око реформе Матице српске Никић је најтешње сарађивао с тадашњим Матичним секретаром Марком Малетином. Увиђајући да је Матица умртвљена, да се свела на неку врсту књижевног друштва, којем је био задатак да издаје Летопис, да одржи свечане седнице о Светом Сави, објави понеку књигу и додели понеку стипендију, Никић и Малетин желели су да прошире њену делатност на много шире друштвено-економске, националне, културно-просветне и књижевно-уметничке основе, и то како за прошлост, тако и за садашњост. Хтели су да Матица, више него дотад, служи интересима нације и државе, чува и негује државно и народно јединство и свима силама сузбија регионализме и „остатке 'пречанских' фронтова". Залагали су се и за то да Матица распространи своју делатност на Шокце, Буњевце и Словаке Војводине и да иде и преко граница те покрајине. Конкретне предлоге за ту нову и проширену Матичину активност израдили су Никић и Милан Кашанин. Кад је њихове предлоге усвојила Скупштина Матице српске из 1928. године, Никићу је поверен задатак да изради правилнике о раду Књижевног савета, Књижевног и Управног одбора, затим правилнике за уређивање Летописа и за суд части. Тај посао брзо је био окончан и већ крајем 1928. и почетком 1929. могле су започети реформе. Међутим, и даље је све ишло по старом, јер је остала стара управа, која није желела никакве промене. Због тога је у Матици и око почела борба између оних који су били за промене и оних који су били против промена. Око Никића и секретара Малетина окупила се група млађих интелектуалаца попут Мирка Косића, Вељка Петровића, Светислава Марића, Милана Кашанина, Стевана Ђирића и других, а у кругу старијих и конзервативнијих матичара били су: Александар Моч, Жарко Јакшић, Валеријан Прибићевић и други, нарочито они који су у партијско-политичком погледу припадали самосталцима Светозара Прибијевића. Борба између старих и младих, који нису успели да смене стару управу, нити да спроведу замишљене реформе, трајала је више година, од 1928. до 1932, а завршена је поразом младих. Збивања у Матици и око ње заокупљала су пажњу и шире јавности, која је о томе обавештена посредством штампе. Сам Никић нашао је за потребно да о томе изнесе своје виђење проблема у Летопису Матице српске за 1929. годину, у којем се огласио с два чланка (*Пред редовну скупуштинину Матице српске и Матица и српски народ*).

Упоредо с акцијом у Матици српској, Никић се веома бавио пословима око решавања мањинског питања. У најтешњој вези с ревизионистичком политиком Мађарске, која је била све запаженија после 1925. године, Мађари и Немци Војводине истакли су захтеве којима су тражили мањинске државне основне и средње школе и право на употребу њиховог језика у општинским и обласним представништвима. Кад је у јавности настала расправа о томе да ли мањинама припадају права која захтевају, Никић је

у више чланака објављених у Летопису за 1929. годину размотрио то питање са становишта међународног јавног права и с гледишта међународног Уговора о заштити мањина. Сматрајући да је мањинско питање крупно друштвено и међународно политичко питање и да оно мора да буде решено у складу с начелом народности, јер од њега зависи и међународни и светски мир, Никић је тврдио да, по одредбама међународног уговора, код нас мањине имају право само на мањинска одељења у основним државним, а не и у средњим школама. Даље је писао да државна управа по свом нахођењу може то право да прошири и на средње школе, али да је то ствар њене процене, а не и међународна правна обавеза.

Поменути чланцима Никић се представио као врстан познавалац мањинског питања, како је прихваћен и у домаћој и у иностраној јавности. Међутим, својим јавним иступима о мањинском питању он је изазвао полемичку немачке и мађарске штампе, и то како у земљи, тако и у иностранству. Та штампа безуспешно је покушавала да оспори Никићеве анализе и закључке. Сагласна с његовим ставовима, државна управа Краљевине СХС, посебно Министарство спољних послова и Министарство просвете, често га је позивала као експерта у разне комисије и одборе у којима се расправљало о мањинским питањима. Његов утицај у изради појединих законских аката о основним и средњим школама био је знатан. Да је то тачно, налазимо потврду у једној петицији коју су 15. маја 1930. Друштву народа упутили Мађари жалећи се на Закон о учитељским школама у Југославији. У петицији се каже:

Дух који је инспирисао израду овог закона је био дефинисан без околишења и прећуткивања од стране др Ф. Никића, проф. Правног факултета у Суботици у једном чланку објављеном у Летопису од 1929. Матице српске у Н. Саду. Овај чланак служећи као увод закона брани тезу да мањински отсеци државних гимназија нису у складу са уговором о заштити мањина нити са Законом о средњој настави и да се заснивају једино на административним актима прописаним политичким узроцима а противни су државним интересима и интересима српског народа и према томе их треба укинути.

Када су Мађари, уз пуну подршку фашистичке Италије, почели да шаљу Друштву народа петицију за петицијом, којима су се жалили на своју обесправљеност и на то да су закони о школама у Краљевини СХС у супротности с духом и словом Сен-жерменског уговора о заштити мањина, пред Друштвом народа требало је оспорити тачност њихових жалби и на одговарајући начин, чињеницама, супротставити се њиховим намерама. Да би се то с успехом могло извести, указом од 11. фебруара 1931. Никић је постављен за помоћника министра просвете. Основни задатак му је био да у сарадњи с Министарством спољних послова пружи пуну помоћ нашој сталној делегацији при Друштву народа поводом мађарских петиција.

Важан одељак биографије проф. Никића чини његова улога у покретању и издавању ванстраначког дневног листа, који се одлучно супрот-

стављао мађарској ревизинистичкој и иредентистичкој политици. Наиме, Никић је уочио да су војвођански српски листови сувише обузети партијским сучељавањима, а да београдска штампа није много заинтересована за тзв. пречанска питања. У таквој ситуацији мађарски дневни листови су великим тиражом и добром обавештеношћу давали тон јавном мишљењу Војводине, а често су били и основни извор информисања иностране јавности о појавама и збивањима у Војводини. Никић је желео да ради на неговању и јачању југословенске националне и државне мисли, да припомаже тешњем повезивању Војводине и Шумадије и да афирмише Југославију као уједињену и моћну државу. У договору с краљем Александром, а вероватно и његовом финансијском помоћи, први број листа под именом Дневник појавио се у Суботици 25. новембра 1929. Следеће године, средином јула, лист је добио ново име: Југословенски дневник, који је излазио до марта 1935, с тим што се априла 1934. преселио у Нови Сад.

У два наврата Никић је био постављен за помоћника министра просвете, први пут 1931, а други 1939/40. године. Оба пута бавио се искључиво законодавним пословима. Задатак му је био да изврши унификацију прописа на свим нивоима образовања с циљем да се што лакше и брже развија југословенска мисао. У својству помоћника министра просвете Никић је на Правном факултету у Суботици основао Мањински институт, чији задатак је био да изучава мањинска питања с гледишта међународног и унутрашњег права, са становишта историјског, социолошког, статистичког, економског и културно-просветног развоја на тлу Југославије, али и југословенских мањина у иностранству. На изборима за Народну скупштину Никић је новембра 1931. године изабран за народног посланика у апатинском срезу. Посланик је био до распуштања Скупштине 1935. а прихватио се тог посла са задатком да у Скупштини наступа као стручњак за мањинска питања.

Одан југословенској мисли, Никић је 1932. године покренуо часопис за политичка, културна, социјална и привредна питања којем је дао име Југословен. Циљ часописа био је да све народе Југославије зближава и духовно повезује, да шири међусобну љубав и трпељивост, да утире пут истинском јединству и да оснажује државу. Часопис је изашао у само шест бројева, после чега се угасио јер је Никић остао усамљен и без средстава којим би Југословену продужио век.

Неуморни прегалац, већ следеће, 1933. године Никић се заложио за то да у Новом Саду, у тадашњем седишту бановине, оснује институт за проучавање Дунавске бановине. Институт би интердисциплинарно изучавао и прошлост и садашњост бановине, издавао би часопис и разне друге публикације у којима би саопштавао резултате свог рада. Политички веома ангажован а кроз прожет националним осећањима, Никић је сматрао да би институт својим радом и резултатима могао допринети што тешњем духовном повезивању и културном уједначавању Војводине и Шумадије. Израдио

је сва правила и извршио све припреме за оснивање института, али, упркос томе, он није основан.

Извесну улогу, иако не много видљиву, одиграо је проф. Никић 1937. у конкордатској борби. У њој је учествовао стога што је сматрао „да треба спречити да католичка црква добије у Југославији привилегисан положај”. Држао је да би њен привилегован положај имао тешких последица и по државну унутрашњу консолидацију и по спољашњу безбедност и државну независност. У време конкордатске борбе два пута се састао с владиком Николајем Велимировићем а много пута с владиком Иринејем Ђорђевићем. По жељи Ђорђевића, израдио је казнено-црквене прописе којима је предвиђено искључење посланика који буду у Народној скупштини гласали за конкордат.

Чак и у време најживље друштвене и политичке активности Никић није желео да се одвоји од истраживања и науке. Због тога је више пута боравио у Бечу, где је вршио архивска истраживања. Посебно су га занимали Светозар Милетић, револуција 1848/49. године, Благовештенски сабор 1861, патријарх Герман Анђелић, Никола Пашић и Јаша Томић. О свему томе написао је више студија, расправа и чланака који га сврставају у ред најбољих познавалаца наше историје XIX века. У сваком случају, био је оригиналан и луцидан историчар. Ту оригиналност и луцидност читалац понајбоље може да уочи у студији *Светозар Милетић и Герман Анђелић*, која, упркос томе што је објављена још 1929. године, има свежине, плени лепим запажањима и занимљивим и уверљивим закључцима. Пуни увид у научни учинак проф. Никића може се стећи из његове четири књиге *Радова*, које је сам сабрао и објавио у раздобљу од 1981. до 1983. године. Високо ценећи рад проф. Никића на пољу политике и друге јавне делатности, мислимо да је права штета што није стигао више и дуже да се бави науком.

Од године 1939. Никић је у пензији. Међутим, и као пензионер будно је пратио сву научну продукцију на пољу историографије. Као пензионер више се није бавио писањем. За време окупације за то није имао могућности, а после рата, као бивши „грађански” политичар, сматрао је да је паметније да живи по страни, да сачека „боље дане” и „подесније време”. У том и таквом ишчекивању и надању изгубио је вољу и смисао за писање а сачувао љубав према књизи и читању. Заљубљеник у књигу и њен добар познавалац, Никић је створио једну од најбољих и најбогатијих приватних библиотека историјског садржаја. Део те библиотеке продао је Универзитету Санта Барбара у САД. Неколико година пре смрти један део његове библиотеке откупила је Библиотека семинара за историју народа Југославије у новом веку на Филозофском факултету у Београду а други Библиотека САНУ.

Материјално добро ситуиран, проф. Никић је у неколико последњих година сву пажњу посветио томе како да распореди своју уштеђевину за добро српске историјске науке и српског народа. Штедро је даривао многе манастире, посебно њему омиљени Гргетег, у којем је основао Музеј фрушкогорских манастира и на чијој табли је и сахрањен. Његово тело окрену-

то је, по његовој жељи, Београду, који је, с брежуљка на којем је сахрањен, чежњиво посматрао још као дечак у доба Аустроугарске. Поверење је указао и Српској академији наука и уметности и Матици српској, којима је оставио наменска средства за издавање историјских студија из српске историје. Одмерен, рационалан и mudar, од младости велики Југословен, који је у изградњу земље уложио знатне своје интелектуалне снаге, проф. Никић је умро у тренуцима када се Југославија почела распадати. У дубокој старости, порушених идеала, нове дезинтеграционе процесе није био у стању да разуме, па је отишао дубоко брижан за судбину народа којем се сав посветио и који је истински волео.

СПИСАК РАДОВА ФЕДОРА НИКИЋА

1919.

1. *Пред црквеним реформама*, Српска црква, I, бр. 3, 67-71.
2. *Пред реформама нашеј монашћива*, Српска црква, I, бр. 7-8, 182-188.
3. *Наше народно јединство у свейлосћи социологије*, Демократија, 13. јуна, бр. 38.
4. *Др Иринеј Ђирић, њоводом избора за ейискоја*, Демократија, 14. јуна, бр. 39.
5. *Једна болесна њојава нашеј друшћива*, Демократија, 23. јуна, бр. 48.
6. *Покрећ нове муслиманске ѡенерације*, Демократија, 25. јула, бр. 72.
7. *Једна савремена њоћреба*, Демократија, 11. августа, бр. 88.
8. *Социологија и наше народно јединство*, Југословенска њива, III, бр. 27, 422-425.
9. *О енїлеском селу и сељацима* (приказ књиге E. N. Bennett, *Problems of village life*, London), Југословенска њива, IV, бр. 35, 705-706.
10. *Сћ. Сћанојевїћ: Улоја Срба из Уїарске у живојћу срїској народа*, Париз 1919, Дан, часопис за литературу и културне проблеме, Нови Сад, I, бр. 3, 53-54.

1920.

11. *Једна савремена њоћреба*, Препород, културно-социјални часопис, I, бр. 1,1-5.
12. *О њоћреби ейїчкој елеменћа у нашем њолийїчком живојћу*, Препород, I, бр. 2, 33-36.
13. *О њоћреби изучавања друшћивених наука и друшћивеној живојћа*, Препород, I, бр. 3, 67-73.
14. *Рационализам и социјолоїзам у ѡраву*, Друштвени живот, социјално-научни часопис, год. I, књ. II, 169-183.
15. *Женски њокрећ, орїан друшћива за ѡросвећивање и зашћїћу њених ѡрава*, год. I, Београд, Српски књижевни гласник, Ново коло, књ. I, 395-398.
16. *Др М. Веснић, О друшћиву народа*, Српски књижевни гласник, књ. II, 74-76.

17. *Dr Hans Kelsen, Sozialismus und Staat, Eine Untersuchung der politischen Theorie des Marxismus*, Leipzig 1920, Архив за правне и друштвене науке, Ново коло, књ. I, св. 4, 302-307.
18. *Charles A. Elwood, Sociology and Modern Social Problems*, New York 1920, р. 416, Друштвени живот, год. I, књ. II, 214-215.
19. *René Favereille, Réforme administrative par l'autonomie et la responsabilité des fonetions. (Self-administration)*, р. 250, Paris 1919, Друштвени живот, год. I, књ. II, 228-231.
20. *Прејлед ревија*, Друштвени живот, год. I, књ. II, 231-235.

1921.

21. *О употреби социографској проучавања Војводине*, Летопис Матице српске за 1917-1921, књ. 300, 115-121.
22. *Немачке мисли о парламентаризму*, Српски књижевни гласник, књ. III, 538-543.
23. *Dr. Erwin Jakobi, Der Rechtsbestand der Deutschen Bundesstaaten*, Leipzig 1917, р. 112, Архив за правне и друштвене науке, књ. II, 236-239.
24. *F. Müller-Lyer, Die Zählung der Nornen. Erster Teil: Soziologie der Zuchtwahl und des Bevölkerungswesens*, München 1920, р. 396. Друштвени живот, год. II, књ. IV, 310-313.
25. *Dr. Lukas, Die organisatorischen Grundgedanken der neuen Reishsverfassung*, Tübingen 1920, р. 46, Друштвени живот, год. II, књ. IV, 325-331.
26. *John Mabry Mathews, Principles of American State Administration*, New York and London 1920, р. 534, Друштвени живот, год. II, књ. IV, 331-333.
27. *Никола Радојчић, Досијејево писмо о уређењу и просвећењу Србије*, Засебан отисак из 300. књ. Летописа Матице српске, 25; Ср. Карловци 1921, Друштвени живот, год. II, књ. IV, 333-336.
28. *Прејлед ревија*, Друштвени живот, год. II књ. IV, 336-343.
29. *Земљораднички покрет и демократија*, Село, 8. јуна, бр. 96.
30. *Посијанак држави*, Календар „Село”
31. *Општина*, Календар „Село”
32. *Problems of Law, Its past, present and future* By John Henry Wigmore, Dean of the Law School of Northwestern University, New York 1920, р. I +136, Архив за правне и друштвене науке, књ. VI, 71-77.

1925.

33. *Децентрализација*, Летопис Матице српске, књ. 305, св. 1-2, 8-21 и књ. 306, св. 2-3, 48-62.
34. *Самоуправа - јравни основи*, Полиција, год. XII, св. 17-18, 665-676; св. 19 и 20, 730-742; св. 21 и 22, 810-823.
35. *Реферат на „Главна начела законској предлоја о градовима”*, Прва годишњица Првог конгреса војвођанских градова, др Вл. Марган, Панчево 1925, 106-107.

36. *Јуџословенски идеолози, крајњи и ордјурејни*: I. А. Старчевић, Књижевни север, Суботица, књ. I, св. 8, 259-264; II. *Јурај Шјросмајер*, Књижевни север, књ. I, св. 8, 302-309; св. 9, 341-346; св. 10, 381-387.
37. *Le Monde Slave, Revue mensuelle*, (mars, 1925), Paris, Летопис Матице српске, књ. 305, св. 1-2, 128, 129.

1926.

38. *Самоујрава, њолийички основи*, Летопис Матице српске, књ. 307, св. 1-2, 65-83.
39. *Свејозар Милејић*, Летопис Матице српске, књ. 308, св. 3, 40-65.
40. *Метод рада у њравној науци*, Летопис Матице српске, књ. 309, св. 1-2, 77-83.
41. *Законодавни рад Народне скујишћине*, Летопис Матице српске, књ. 310, св. 2-3, 229-233.
42. *Свејозар Милејић и њојава радикализма у Војводини*, Српски књижевни гласник, књ. XVIII (1. мај), 49-55.
43. *Четјири књије о Свејозару Милејићу*, Српски књижевни гласник, књ. XIX (16. децембар), 633-637.
44. *Свејозар Милејић (1826-1901), један њоїлед*, Књижевни север, књ. II, св. 4, 146-147.
45. *Ојшћина*, Савремена опшћина, I, бр. 2, 16-26.
46. *Ојшћина за време њурске ујраве и Караћорћа*, Савремена опшћина, год. I, бр. 718, 53-67.
47. *Гија Гершић*, Политика, 28. децембра
48. *Албанија и ми*, Политика, 8. децембра

1927.

49. *Локална ујрава Србије у XIX веку. Обласћи - округи - срез*, Београд, стр. VIII + 396.
50. *Наши савремени њолийичар*, Летопис Матице српске, књ. 311, св. 1-2, стр. 1-8.
51. *Усћавни њровизориј и ревизија Горњеї дома у Маћарској*, Летопис матице српске, књ. 311, св. 3, 281-304.
52. *Значај обласних самоујрава*, Летопис Матице српске, књ. 311, св. 3, 412-418.
53. *Сасћав њетће и шестће владе ї. Н. Узуновића са їледиишћиа њарламентїаризма*, Летопис Матице српске, књ. 312, св. 1, 121-138.
54. *Никола Пашић*, Летопис Матице српске, књ. 312, св. 2-3, 371-377.
55. *Румуни и Буњевци њрема Србима у буни 1848*, Летопис Матице српске, књ. 313, св. 1-3, 406-415.
56. *За национализацију Војводине*, Летопис Матице српске, књ. 314, св. 3, 321-328.

57. *Крива њарламентаризма*, Српски књижевни гласник, књ. XX, 282-286.
58. *Уставобранитељи и оиштина*, Савремена општина, II, бр. 1-2, 751-765.
59. *Буњевци и српска Војводина ѡрема документима Бечке државне архиве*, Књижевни север, књ. III, св. 3-4, 131-135.
60. *Цар Јован Ненад, један ѡоилед*, Књижевни север, књ. III, св. 12, 484-486.

1928.

61. *Цар Јован Ненад*, Летопис Матице српске, књ. 315, св. 1, 42-54. (заједно с др Миодрагом Аћимовићем)
62. *Правни факултет у Суботици*, Летопис Матице српске, књ. 315, св. 2, 161-169.
63. *Друштво народа и систем Локарна - Идеологија и теза Лорда Ројтермира*, Летопис Матице српске, књ. 315, св. 3, 434-444.
64. *Маћари и ми*, Летопис Матице српске, књ. 317, св. 1, 45-63.
65. *Маћарско-румунски сјор у иштинању маћарских оштанаша из Ергеља. Правни и политички основи сјора*, Нови Сад, Штампарија Јовановић и Богдановић, стр. 19, прештампано из Летописа Матице српске, књ. 317, св. 1.
66. *Садашња криза и Народна скупштина*, Летопис Матице српске, књ. 318, св. 2, 161-162.
67. *Питање наше штампе у Војводини*, Летопис Матице српске, књ. 318, св. 3, 321-327.
68. *Да ли смо имали и да ли данас имамо ѡрламентаризам ?*, Мисао, књ. XXVI, бр. 5-6, св. 197-198, стр. 257-263.

1929.

69. *Приватне основне школе и националне мањине*, Летопис матице српске, књ. 319, св. 1, 1-10.
70. *Евакуација Рајнске области и репарације*, Летопис Матице српске, књ. 319, св. 2, 252-268.
71. *Ревизија наше политике у Војводини*, Летопис Матице српске, књ. 319, св. 2, 252-268.
72. *Унушаршња организација Маћарске за ревизију ѡријанонској уовора*, Летопис Матице српске, књ. 319, св. 2, 285-291.
73. *Сјољна политика Маћарске - најновије ѡјаве и акције*, Летопис Матице српске, књ. 319, св. 3, 416-435.
74. *Престанак нашеј уовора о ѡријашелству са Италијом*, Летопис Матице српске, књ. 319, св. 3, 448-452.
75. *Наш ѡрловински уовор са Француском - њеов значај*, Летопис Матице српске, књ. 320, св. 1, 122-126.
76. *Политика, ѡраво и социологија у Лейоису Матице српске од 1826. до 1926*, Летопис Матице српске, књ. 320, св. 2, 235-254.

77. *Мањине и њивајне школе и наша њросвејна њолијика*, Летопис Матице српске, књ. 320, св. 3, 398-422.
78. *Предсјавка мађарске владе Савеју Друшћва народа о мањинском њијњању*, Летопис Матице српске, књ. 320, св. 3, 463-466.
79. *Мађарски имјеријализам*, Летопис Матице српске, књ. 321, св. 1, 1-16.
80. *Савеј Друшћва народа (54. седница) и мањине*, Летопис Матице српске, књ. 321, св. 1, 138-151.
81. *Неколико њијњања из наше њросвејне и школске њолијике у Војводини*, Летопис Матице српске, књ. 321, св. 2, 256-267.
82. *Пред редовну скујшћину Мајице срјске*, Летопис Матице српске, књ. 321, св. 3, 462-475.
83. *Мајица и срјски народ*, Летопис Матице српске, књ. 322, св. 1, 1-13.
84. *Свејозар Милејић и Герман Анђелић*, Летопис Матице српске, књ. 322, св. 1, 52-64.
85. *Ново сћање. Ојрошћај са Војводином*, Летопис Матице српске, књ. 322, св. 2, 161-168.
86. *Свејозар Милејић и Герман Анђелић*, Летопис Матице српске, књ. 322, св. 2, 267-284.
87. *Адам Бојосављевић*, Календар „Село”
88. Од 1929. до 1935. био власник, уредник и сарадник листа Југословенски дневник, који је излазио у Суботици (1929-1934) и Новом Саду (1934-1935).

1932.

89. Био власник часописа за политичка, културна, привредна и друштвена питања, који је уређивао и у њему писао, а излазио је под именом Југословен. Изашло је укупно 6 бројева.

1981.

90. *Рагови (1919-1929)*, књ. I, Београд, стр. 246.

1982.

91. *Рагови (1919-1929)*, књ. II, Београд, стр. 254.
92. *Рагови (1919-1929)*, књ. III, Београд, стр. 206.

1983.

93. *Рагови (1919-1929)*, књ. IV, Београд, стр. 242.*

***Објављено у Зборнику Матице српске за историју, бр. 42, 1992, стр. 203-213.**

ЧИЈА ЈЕ БОКА КОТОРСКА

(Повјесничару др Фрањи Туђману – историјско подсећање)

Кад се др Фрањо Туђман, председник Републике Хрватске, у својим јавним иступима, ту и тамо, појави са захтевима да ова или она територија, на основу „повијесног права”, припадне самосталној хрватској држави, која је „послије пуних девет стољећа” његовим трудом и залагањем „ускришена”, то више никога не изненађује, а и не узбуђује. Јасно је свима да др Туђман следи давно зацртане путеве великохрватске политике које су означили његови узори: Еуген Кватерник и Анте Старчевић. Као повијесничар он добро зна да је Кватерник још 1869. године писао да ће се „не од Драве до мора, него од салцбургтиролских Алпах до Косова и Албаније” вити „застава чисте, неоскверњене Хрватске” ако се буде следила политика Хрватске странке права.

Повијесничар др Туђман без премишљања, не водећи рачуна о животима људи, следи ту политику уверен да се сомнамбулна привиђења Еугена Кватерника данас могу остварити. У том уверењу, нимало случајно, и не први пут, он је ових дана поново потегао питање припадности Боке Которске и изразио тугу што се ту још увек виђу „туђински барјаци”.

Поводом иступа др Туђмана и све учесталијих изјава и писања других његових следбеника и истомисљеника, који желе да докажу да је Бока одувек била и да треба да буде Хрватска, саопштавамо одговор Бокеља упућен Хрватско-славонском сабору 1, односно 13. јуна 1848. године. Одговор Бокеља је јасан кад је реч о њиховој националној припадности и о томе чија је Бока. Било би добро да се повијесничар др Туђман потруди да тај Одговор схвати, па да и председник Републике Хрватске др Туђман из тога извуче неке поуке. Но, без обзира на то како ће на овај докуменат реаговати повијесничар, а како председник Републике Хрватске, уверени смо да је добро да и хрватска и српска јавност буду упознате с важним документом који је неоправдано заборављен, а пружа одговоре на многа питања која заокупљају нашу пажњу. Одговор Бокеља гласи овако:

„Славному сабору хрватско-славонскому

Наша су обшчества имали чест примити многа писма од стране хрватског народа у којима јављена је ваша жеља да се данашња краљевина Далматинска вашој држави соједини. Најперва и најсветија наша дужност та је

јавити пред свијетом, да ми Далматинци нијесмо но Бокези. (Подвучено у оригиналу – В. К.) Што до данас на та почитаема писма ваша одговорили нисмо узрок је тај, **да ми што кроз различне догађаје нисмо могли народни дух и народно мнијење о тому послу упитати.**

Али данас у добар час скупили се како прави народни бококоторски посланици једнокупно вама наше одговоре као таки шиљемо. Без сумње, толико краљевина далматинска, **колико њој скопчано за сад окружив Бококоторско припада по положају и по историји, по језику и по племену већег броја Славеносербској народности.** Без сумње кад би настојећи догађај кратили, да се државе славеносербске у једно соједине под штитом царскијем без уплива никакве туђе народности, као на примјер Талианске, Мађарске, Њемачке и тако даље, без сумње Бококоторска противна бити неће, да се жељи не испуни што се соједињениа нашега тиче. Али данашња обстојатељства и на властито она што сте ви унгарској круни подложни недопуштавају, да ми за то соједињеније жртвујемо независимост наше народности која је нама припозната у новоме уставу царства Аустрискога. Кад свака југославенска држава правилним путем постане самосталним без туђега уплива, кад се збуде оно што све желимо то јест основа славенскога царства под цесарским штитом, кад најпослије једнака права буду слободно међу реченима државама уговорена и постављена, окружије Бококоторско од своје стране радосно ће себе у тому сојузу приписати. Напротив тога ако држава хервацка и славонска желе и могу с нама у содружество доћи, под уставом 25. априла ове године, да с нама заједно у новому конституционалному животу уђу, окружије ово ничта радосније зактевати не може. Толико за сад на позиве хервацкога народа имамо чест вама представити, остајући братинским приврженијем с којим јесмо на вјеки ваши, а излишно би за нас било одговарати што ми Далматинци нијесмо никада били, али на ту увреду за сад радо опраштамо, чекамо от вас скори отвјет с тијем додатком, да бисмо од вас ради знати под којијем условијем ви бисте нас у ваше содружество примили.

Из Обшчег Бококоторског састанка
 Бококоторско окружије
 Из Прчана 1/13 јуна 1848
 Стијепа Перазића
 Керста Станишића
 Ника Ивова
 Зеум Шиндика
 Nettovich Podesta di Cattaro
 Ivanič, Budua
 Giuseppe Dabinovich Podeseta
 di Dobrota
 Ђуро Вучковић из Грбља

Ballovich Podesta di Perasto
Nicollo Stanich
Podesta di Castelnuovo*

***Објављено у Политици 2. фебруара 1992. (Министарство за информисање Србије објавило је овај текст на немачком, енглеском и италијанском језику.)**

НИЈЕ ВРЕМЕ ЗА ЋУТАЊЕ

(Поводом текста г. Станимира Лазића *Сачувајмо мир у Војводини*,
објављеног у Дневнику 27. јануара)

Полазна основа г. Лазића је деоба српског народа на староседелачко и колонизовано становништво. По њему, све предности имају староседеоци, а све недостатке колонисти. Први су миротворни, а други ратоборни. Први носе маслинову гранчицу, а други сеју верску и националну страст и мржњу.

Немам намеру да расправљам с г. Лазићем о томе да ли је то тако, ког су порекла и куда воде његове црно-беле, нимало оригиналне деобе. Поводом таквих и сличних сејања раздора још 22. фебруара 1940. године један угледни београдски српски лист је писао: „Допуштамо дискусију да ли су Војвођани исти Срби као Срби у Србији, да ли су Босанци, Херцеговци, Црногорци Срби! Ако овако потраје, ускоро ћемо пристати и на дискусију да ли Срби уопште постоје, па ћемо се најзад себе и потпуно одрећи!” Нека из оваквог писања г. Лазића извуче поуке, ако може.

Г. Лазић је и мене сврстао у ред колониста, динароида и виолентних типова. Штавише, усудио се да каже да сам „у време писања својих доктората и стицања академских титула и угледа” писао једну историју, а сада, накнадно, откривам неку другу. Наводи још и то да долазим у Војводину да организујем „колониране Србе, све у заштити српства и правосавља”, и успутно, „правим нове поделе, уносим неповерење и немир”. Г. Лазић ме је, онако успут, да би читаоцима указао на сву безвредност моје маленкости, нимало углађено, што би приличило једном војвођанском староседелачком господину, означио с „разни Крестићи”.

Не знам ни ко је, ни шта је г. Лазић, али по ономе како се представио јасно је да је реч о неозбиљном и недоговорном човеку. Ако се већ упустио у писање о једном веома озбиљном и осетљивом питању, морао би располагати елементарним чињеницама. Он, међутим, пише о мени као о једном од типичних примера како се у Војводини понашају колонисти, а не зна да је моја укореењеност на војвођанском тлу толико дубока да сеже више стотина година у прошлост. Но, то је чак и мање важно. Битно је то што се њему не допадају моја јавна иступања, а лепо му се уклапам у шаблон који је изградио готово расистичким методом о староседеоцима и колонистима, о „војвођанским Србима” и оним „виолентним” дођошима.

Г. Лазић указује на мој тобожњи двојаки начин писања у различита времена. По томе што не зна да сам рођен у селу Ђали, да сам по старини Лала из Баната, доказ је да он није прочитао ни клапне на корицама мојих књига, на којима се налазе кратки биографски подаци, а камоли моје књиге и друге радове. Ако он не покаже и не докаже где сам, у чему, када и како писао на двојак начин, на шта га јавно позивам, биће то доказ да је г. Лазић човек којем није стало до части и морала, до чиста образа, него до ситних политикантских промоција и поена.

Г. Лазић не говори истину ни када каже да долазим у Војводину да организујем „колонизоване Србе, све у заштиту српства и православља”. Нисам долазио и нисам никада и никога подстицао у Војводини да се с овим или оним циљем организује. Само једном био сам позван као гост на један скуп на којем је образовано на закону засновано удружење Срба ван Србије, али то није долажење и није организовано, како злонамерно жели да представи г. Лазић. Уосталом, ако је нешто на закону засновано, зашто то смета г. Лазићу? Зар само зато што је реч о Србима колонистима? Зар сви други на то имају право, само „виолентним” Србима то опште право треба ускратити, и то зато што нису имали то „задовољство” и ту „срећу”, које има г. Лазић, да по старини буду Војвођани, да буду његовог менталног и политичког склопа, да буду оно што је он и какав је он? Кад је реч о мом „долажењу” у Војводину, не могу а да се не присетим једне изјаве г. Т. Марчинка. Све ми се чини да би се г. Лазић с њим сагласио у томе кога треба пустити, а коме забранити приступ у Војводину.

Без иједног доказа г. Лазић ме је стрпао у ред некаквих шићарција. Тим поводом захтевам од њега да изнесе све податке о томе шта сам и где ушићарио! У противном, ако то не чини, ако има образа, мораће поцрвенети од стида због неистина које је изнео и које више говоре о њему него о мени.

Уосталом, читаво писање г. Лазића више одсликава њега него прилике у којима се налази Војводина. Нема паметна човека који се неће заложити за мир и спокојство. Међутим, г. Лазић се привидно залаже за мир међу Војвођанима без обзира на веру и нацију, што је добро и похвално, али наговештава рат Срба против Срба. То је управо оно што непријатељи Срба и прижељкују. Напад на мене и моју личност, ма колико био нечастан, споредан је. Он је у функцији подјаривања страсти двају менталитета. То је црвена нит која је провучена кроз читав текст г. Лазића на прозиран начин, али с јасним деструктивним политичким циљем.

О његовом писању у целини могло би се рећи и много више и на другачији начин. Оно асоцира и на жал за некадашњим „спокојством” у Војводини које су, опет, нарушили ти реметилачки виолентни Срби. Г. Лазић, по свему судећи, присећа се и ондашњих мојих писања о војвођанској аутономији и о томе коме је стало до тога да она буде конститутиван елеменат државности. Отуда, управо из те бусије, он сада малициозно упире отровне

стреле и на „виолентне” Србе и на мене, Лалу, који сам био и остао у начелу против оне и онакве „мирне и спокојне” Војводине, каква је постојала до „јогурт револуције”. То, разуме се, не значи да сам ја задовољан садашњим приликама у Војводини, да немам сијасет примедба на понашање одређеног слоја међу колонизованим Србима. Напротив, моје замерке су бројне и озбиљне, али начин који је понудио г. Лазић да се о њима расправља штетан је, опасан и погубан. Пера сам се зато и прихватио да покажем читаоцима Дневника куд броди г. Лазић и докле сежу његови политички, национални и државни видици. Очигледно је да су тарабе иза којих се он налази високе, да он није у стању да их прескочи, а да су му књишка и друга знања оскудна да би своју провинцијалну и партикуларну националну и политичку свест могао да дигне на виши ниво од оног који је испољен у чланку који је предмет ове расправе.*

* Објављено у Дневнику 2. фебруара 1992.

РАЗАРАЊЕ СРПСКОГ НАРОДА

На просторе Балканског полуострва Срби су се населили током VI и почетком VII века. Настанили су се својом главнином на широком подручју моравско-вардарске долине, на путу који повезује Европу с Блиским истоком и Азијом. На геополитичком положају, који им је одредила историја, Срби су били изложени честим и опасним ратним вихоровима. У борби за опстанак и очување голе егзистенције, у одбрани животног простора масовно су страдали и тањили се до границе која је претила нестанком.

По насељењу Балкана и више векова касније Срби су ратовали с Аварима, Византијом, Бугарском и Мађарском. Преко територија које су Срби настањивали пролазили су 1203. г. и крсташи у њиховим походима ка Христовом гробу. Кад се 1054. г. у хришћанској цркви догодио велики раскол, подвајање на источну – православну цркву, са седиштем у Цариграду, и на западну – римокатоличку, са седиштем у Риму, линија раздвајања ишла је преко територија које су настањивали Срби. Они су потпали под сферу утицаја источне – православне цркве, али, налазећи се на размеђу двеју цркава, двеју културних сфера и супротстављених тежњи, и у својој потоњој историји, све до данашњег времена, трпеће силне недаће.

Посебну и истрајну нетрпељивост према Србима испољаваће Ватикан. Сматрајући цео Балкан својом *terra missionis* а православне Србе за верске отпаднике, за шизматике, Ватикан ће се служити свим расположивим средствима, па и онима која нису примерена миротворним учењима Исуса Христа, све са циљем да их милом или силом учини својим римокатоличким поданицима. Примери мученичког страдања православних Срба, само зато што су православни, једнако су бројни колико су дирљиви и болни.

При томе време прошло, преживљено не разликује се од времена садашњег, јер страдања трају, само што су средства притисака и уништавања душа и тела савременија и примеренија технолошком развоју краја 20. века.

Дуга и горка историја патњи, насилног исељавања са својих огњишта и масовног физичког нестајања због погибија у одбрамбеним ратовима, глади или опасних епидемија разних болести, којима није било лека, задесила је Србе оног часа кад су свом силином, огромном снагом, која је вишеструко надмашивала њихове моћи, српске државе (Србију, Црну Гору и Босну) разбили и покорили Турци.

С губитком својих држава и слободе Срби су од средине 15. века под турском влашћу трпели све недаће обесправљене раје. Вишестолетним rop-ством целокупни развитак српског народа не само да је заустављен већ је и уназађен. Системом власти који су увели Турци поремећено је функционисање српског националног организма. Србима је преостало да буду послушна раја на коју је свако могао насртати и злостављати је, да побегну с турске на аустријску или млетачку територију или да се одмећу у шуме и планине и воде хајдучке ратове.

Под турским господарством нестало је много српског народа. Осим оних који су изгинули у борбама, много је недужно сасечено у насилничкој обести, а још више који су, да би избегли мукотрпни положај раје, прешли у ислам и за сва времена се отуђили и отпали од своје православне вере и народа из ког су потекли. Знатан део српске деце отргнут је од својих родитеља и претворен у јаничаре, у најелитније борце за ширење ислама и власти турских султана.

Сви они који су избегли на територију под аустријском влашћу били су принуђени да крвљу плаћају право на живот у њиховој држави. Они су постали чувари државне границе, зид којим се хришћански свет бранио од продора Турака и ислама према средњој и западној Европи.

Трагедија српског народа је у томе што су старе своје просторе на Балкану, посебно на Косову, Метохији и Македонији, које су били принуђени да напусте, населили Шиптари. Нове просторе, које су настанили и стотинама година крвљу и знојем натапали, да би их одбранили и култивисали, данас поново морају да бране и за њих да крваре јер им се пориче право на живот у тој земљи. Чим је престала опасност од Турака, кад су Срби одиграли своју историјску улогу у одбрани Европе, према њима је из основа измењен однос. Док су били од користи, они су трпљени. Кад је потреба за њима престала, проглашени су за незване госте и предузимане су све мере да с тог простора нестану.

Најстравичније нестајање Срба дешавало се у време Другог светског рата у усташкој Независној Држави Хрватској, која се налазила под патронатом Немачке. Тада је на подручју те државе на снази била девиза коју је прокламовао усташки министар др Миле Будак. Она је гласила:

– Један део Срба ћемо њобити, други раселити а остатак њреветити на католичку веру.

Држећи се те девизе, само у усташком логору Јасеновцу убијено је од 1941. до 1945. г. око 800.000 Срба. Насилно је преведено на католичку веру 265.000 православних. На стотине хиљада било је присиљено да напусти своје домове и да се у њих више никада не врати...

Средином прошлог века Срба је у Хрватској било 27,85 одсто у односу на све остало становништво. Према најновијем попису, објављеном 1990. г., њих је у Хрватској било 12 одсто. Упоредо с уништавањем људи уништани су и културни споменици – цркве, манастири, иконе, књиге, гробља.

Једноставно се ишло за тим да се униште сви трагови о постојању Срба на тлу Хрватске, и то само зато да би се створила етнички чиста и верски – католички јединствена велика хрватска држава.

У темеље прве, као и друге Југославије, које су створене 1918. и 1945, највише жртава положили су Срби. У Првом светском рату (1914–1918) укупно је погинуло 1.247.435 Срба, што је износило 27,85 одсто целокупне популације. Тада је настрадало више од 50 одсто за рат способних становника Србије. Толико жртава није имала ниједна земља која је учествовала у Првом светском рату.

Њихови сународници Хрвати, који су у оба светска рата били на страни поражених, а слободу су стекли захваљући великим жртвама српског народа, прихватили су се свих средстава да како прву, тако и другу Југославију дестабилизују и разоре. У свему томе Хрвати су стекли снажну подршку Хрватске римокатоличке цркве, Ватикана и папе, који и данас, као и више векова раније, у православним Србима виде шизматике а у Балканском полуострву своју *terra missionis*.

Хрватски сепаратисти и сецесионисти, који желе да остваре вековне снове о независној хрватској држави, против чега Срби немају ништа, стекли су велике симпатије у државама које су у Првом светском рату биле у склопу Тројног савеза (Немачке, Аустроугарске и Италије), а у другом у савезу сила осовине. Те силе Србима нису заборавиле да су у оба рата били на противничкој страни.

Огромне и вишеструке штете Србији и српском народу нанео је тоталитаристички комунистички систем Јосипа Броза Тита. Премда су Срби процентуално поднели највеће жртве у изградњи друге Југославије током рата 1941–1945. г., после рата не само да су најмање добили него су највише изгубили. Тито и његови комунистички доглавници полазили су од претпоставке да све југословенске народе, чак и оне вештачки компоноване, који раније нису постојали (на пример Црногорце, Муслимане и Македонце), треба задовољити на рачун најбројније српске нације. Тако се десило да су Срби поцепани живели у пет република, од укупно шест, и да је сама Србија, како би била што слабија, подељена на Србију у ужем смислу и на две аутономне покрајине. Циљ комуниста с Титом као Хрватом на челу био је да разбију српски народ, да га економски ослабе и држе под туторством Хрватске и Словеније, које су исто онолико у свему форсиране колико су Срби и Србија заустављени у свом економском, политичком, научном и културно-просветном развоју.*

* Објављено у Банатском веснику, бр. 53, 1–2, 1993.

ЗАБЕЛЕШКА О „ВЕЛИКОЈ СРБИЈИ” И „ВЕЛИКОСРПСТВУ”

Потребна су посебна истраживања да би се утврдило време кад се први пут појављују термини „великосрпски”, „великосрпска политика” и „велика Србија” да би се сазнало шта све у одређеним тренуцима садрже ти изрази, ко их, зашто и с каквим циљевима употребљава и обзнањује. Сам се тиме нисам бавио, а није ми познато да је неко други о томе писао.

Сазнања до којих сам дошао о „великосрпској политици” стекао сам на темељу истраживања о бројним питања историје српског и других јужнословенских народа. Запазио сам да је сваки национални програм српског грађанског друштва у 19. веку, који је на било који начин узимао у обзир српски народ ван граница Србије, често, и као по неком правилу оцењиван као великосрпски. То је нарочито уочљиво у архивским материјалима аустријског и аустроугарског порекла, и то на свим нивоима, почев од оних конфидензних и агентских обавештења, преко конзулских извештаја, до званичних списа највиших државних и политичких институција Аустрије и Аустроугарске.

Прегледајући архивске списе који су настајали првенствено у Бечу, али и у Пешти, као и оне који су се с разних страна сливали у та политичка средишта, неодољиво ми се наметнуо закључак да је Аустрија, тј. Аустроугарска прави творац термина „великосрпски”, „великосрпска политика” и „велика Србија”. Све што је било у супротности с политиком Хабзбуршке монархије, што је угрожавало, или у перспективи могло да угрози њене државне интересе, било да су они били територијалне, економске или друге природе, а тицало се Срба или Србије, проглашавано је за великосрпско. Што су претензије Монархије на Балкану, посебно према Босни и Херцеговини, њеним поразом у рату с Пруском 1866. године више расле, више је ширен баук великосрпске политике. Све док нису сазрели услови за аустроугарску окупацију, а потом и за анексију Босне и Херцеговине, Бечу и Будимпешти више је одговарало да балкански народи остану под турском влашћу него да се ње ослободе и створе самосталне и независне државе.

Опасност од „великосрпске политике” аустријска дипломатија уочавала је још од времена Гараганиновог *Начерџанија*. Она је постала још свеснија те „опасности” после револуције 1848/49. године, али све док је

била обузета идејом да се под њеним вођством може извршити уједињење немачких држава, она је више пажње посвећивала западним странама своје земље него Југоистоку и Балкану. После пораза који је претрпела од Пруске код Краљевог Градца 1866. године, Аустрија се сва усредсредила на Балкан јер је ту желела да надокнади оно што је изгубила у Италији и немачким земљама.

Међутим, баш тада, за владе кнеза Михаила Обреновића, ојачао је српски либерални покрет у Кнежевини, али и међу Србима у Угарској. Тада се јавио покрет Уједињене омладине српске, стварани су национални програми, који су у првом плану имали ослобођење и уједињење читавог Српства. Како се у средишту тих планова српског либералног грађанства налазила и Босна, на коју је Аустрија већ бацила око, она је на сва звона ударала по српском националном покрету као великосрпском. Колико је Аустрији било стало до Босне и Херцеговине, толико су водећи људи бечке политике желели да осујете територијално проширивање и јачање Србије да она не би којим случајем за своје саплеменике из Босне и Херцеговине, Хрватске, Војне крајине, Далмације и других крајева постала још привлачнија, а тиме и опаснија по интегритет земаља Хабзбуршке монархије и њене освајачке амбиције.

Према томе, напади на великосрпску политику и на великосрпство део су добро смишљене аустријске и аустроугарске дипломатије, које је циљ био да делују паралишуће кад је реч о остварењу српских и јужнословенских националних планова, а да истовремено припремају простор за освајање области којима је тежило и српско либерално грађанство.

Намерно сам рекао српских и јужнословенских националних планова стога што су се они, кад је реч о Босни и Херцеговини, у извесним временским периодима у много чему подударали. Управо стога ти планови током шездесетих и почетком седамдесетих година XIX века оцењивани су као великосрпски само у Бечу и Пешти, а не и у Загребу и на Цетињу, или у неком другом јужнословенском средишту.

У каснијим деценијама, нарочито после Берлинског конгреса и окупације Босне и Херцеговине (1878), Аустроугарска није престала да шири фаму о великосрпским аспирацијама, нарочито у годинама кад су радикали у Србији имали власт и кад су покушавали да воде активнију и самосталнију политику од напредњака.

Како је аустроугарска окупација Босне и Херцеговине у неким политичким круговима Хрватске пробудила наду о присаједињењу тих области Троједној краљевини, то су ти политички кругови у Хрватској, који су будућност Хрватске везивали за Монархију, прихватили и њене оцене о великосрпству и великосрпској политици. На тој основи, поред многих других, избијали су спорови између једног дела Хрвата и једног дела Срба. Према томе, и ту је, као и у случају с Аустријом, спор избио из чисто супарничких разлога, због питања припадности Босне и Херцеговине. Другим речима,

великохрватство, иза којег су стајали моћни политички кругови Беча, сучелило се тада с великосрпством. Међутим, мала Србија и Српство у целини нису били у стању да се успешно супротставе далеко надмоћнијој пропаганди Аустроугарске и поменутих кругова Хрватске о великосрпству и опасностима које од њега прете.

Документи недвосмислено потврђују да је ретко која акција Србије и Срба, била она политичке природе, било културног садржаја, могла да буде покренута, а да од својих супарника, нарочито оних из Беча, а и његових разноразних следбеника и приврженика, унапред није добијала жиг великосрпства, да није изазивала отпор против сваког успеха и напретка Срба, да није усађивала страх и мржњу против тог „заосталог”, „примитивног” и „агресивног” народа, који је „безразложно” увек спреман да наруши мир, да обара оно што је на законима засновано. Таква противсрпска пропаганда, која је у жижу напада увек стављала великосрпство, јачала је утолико више уколико је Србија постизала веће успехе на политичком, економском, војном и културном плану, уколико је не само међу Србима већ и међу Јужним Словенима, посебно оним у оквирима Монархије, стицала све веће симпатије и углед, уколико су Јужни Словени постајали свеснији да с Монархијом треба кидати све везе, а да уз помоћ Србије и с њом на челу треба изграђивати нову, од Аустроугарске потпуно независну и самосталну државу. У том погледу посебно је карактеристична деценија уочи избијања Првог светског рата. Аустроугарској је тада запретила опасност од дезинтеграције њених јужних покрајина. Да би стала на пут дезинтеграцији, она је систематски стварала фаму о „великој Србији” и великосрпским амбицијама Београда. У сваком потезу Београда она је видела намеру стварања „велике Србије”, која је подразумевала нарушавање територијалне целокупности Аустроугарске. У свему томе у Хрватској су слепи следбеници Аустроугарске били милитантни, антисрпски опредељени чланови Чисте странке права, тзв. франкофуртимаша (франковци и католички клерикалци). Њих је предводио др Јосип Франк, који је био тесно повезан с водећим војним и политичким круговима у Бечу.

Створена и однегована у Аустроугарској, фама о „великој Србији” је и после пропасти Монархије 1918. године, у првој и другој Југославији (1918–1941; 1945–1991) служила, као што и данас служи, за компромитовање и паралисање свих српских планова и акција. Исто онако како су до 1918. Беч и Будимпешта, а уз њих и Загреб, бауком о „великој Србији” желели да остваре своје политичке и државне циљеве и онемогуће српске – тако су у оквирима прве и друге Југославије чинили Хрвати и Словенци, које су подстицале и помагале Коминтерна и Комунистичка партија – односно Савез комуниста Југославије. Српску нацију они су прогласили за „угњетачку” и „хегемонистичку”, а све остале за „угњетене”. У часу кад су почели да разбијају Југославију, спремни да изврше сецесију, кад су Хрвати били уверени да је наступио тренутак у којем могу остварити вековне снове о великој

Хрватској до Дрине, Загреб и Љубљана громогласно су оптуживали Београд да ради на стварању „велике Србије”. Такве оптужбе изрицане су кад се Београд свим силама залагао за очување Југославије, која би била уређена на федералистичким основама и демократским принципима.

У сваком случају, оптужбе о томе да се Срби боре за „велику Србију” биле су и остале опробано пропагандно средство свих противника српског народа. Њима је циљ да Србима онемогуће стицање елементарних националних права, а да на њихову штету противници Срба остваре своје националне и државне амбиције. Ширењем баука о „великој Србији” демонизована је српска национална мисао, али је демонизован и српски народ, који је стајао иза те мисли.

Питање које је покренуто овим текстом ни приближно није исцрпено. Оно нема само научну већ и врло важну и актуалну национално-политичку димензију. Степен његове истражености у обрнутој је сразмери с његовим значајем. Стога би било добро да се у ову расправу, која има само иницијалан карактер, укључе сви који могу допринети да се проблеми који се тичу „велике Србије” и „великосрпства” што подробније и свестраније размотре. Дужност историчара је да укажу на то где је реч о политичком тактизирању, тенденциозном нападању ради постизања одређених циљева, а где о основаним оптужбама; да разјасне ко су тужиоци и шта се све крије иза оптужби које су неосноване. У том погледу наука није далеко одмакла а задатак који је пред њом колико је озбиљан, толико је и одговоран.*

*** Објављено у Интервјуу 4. фебруара 1994, стр. 11–13. и у Експресу 16. фебруара 1994, стр. 10.**

ДЕЛО ИСПОД НАУЧНОГ НИВОА

Милан Ст. Протић: *Усион и њаг српске идеје*; издавач:
Балканолошки институт САНУ, Београд 1994, стр. 354.

Појава ове књиге побудила је пажњу самим насловом. Он је изазован и наговештава могућност обogaћивања знања и проширивања национално-политичких и историјских видика. С тим уверењем и предубеђењем пришли смо овој књизи. Желели смо да сазнамо шта аутор подразумева под успоном, а шта под падом српске идеје и како их објашњава. Очекивали смо да ће нас на самом почетку писац упутити у предмет своје расправе. Уместо тога, он је у одељку који је насловљен с „Реч унапред” написао: „Намера пишчева била је бар у томе да отвори кључна питања српске историје последња два столећа. У овој књизи, управо због тога, недостаје строге хронологије и поступка.” Не знамо на шта је аутор мислио кад је поменуо „поступак” (који, какав и чији, није јасно), али такве недоречености у његовом раду нису ретке.

Читајући књигу, очекивали смо да г. Протић, како је и обећао, „отвори кључна питања српске историје последња два столећа”. Међутим, обећање дато у „Речи унапред” он је изневерио. Никаква питања он није отварао. Једноставно је збрда здола препричавао добро нам знане догађаје из наше политичке историје новијег времена, и то на основу стандардне литературе и само понеког архивског извора, који није увек знао коректно ни да рашчита. Тако, на пример, реченица на стр. 197, где Петар А. Куновчић пише да је Стојан Протић, иначе прадеда г. М. Ст. Протића, казао да се са Стјепаном Радићем уопште не може разговарати, јер је он „зрео за *Стиољевац*”, не значи баш ништа. Неакрибичан и површан, а и недовољно обавештен, М. Ст. Протић није знао да је реч о *Стијењевицу*, некадашњем селу, а данас ширем подручју Загреба, где се налази болница за умоболне, коју је подигао бан Иван Мажуранић.

Кад се књига г. М. Ст. Протића до краја прочита, неодољиво се намеће закључак да је читалац узалуд утрошио време, да је аутор све до 310. стране, до поглавља насловљеног са „Стубови Српства” препричавао догађаје не оплемењујући их новијим истраживањима, не обogaћујући их новијим чињеницама, нити оригиналнијим и свежијим идејама. Читалац ће уочити да је основна мисао аутора да је српска идеја у успону била само донде док су српски политичари следили путеве мукотрпног изграђивања српске националне, демократске и парламентарне државе. Пад српске идеје догодио

се када се српско политичко руководство определило за југословенску идеју и југословенску, а не српску државу.

Не спорећи ову тврдњу, питамо се да ли је било потребно на 310 страна препричавати познате догађаје, који и нису доведени у узрочно-последичну везу с изреченим ставом, да би се он јасно могао исказати. Уверени смо да је поменута мисао много боље могла бити образложена на далеко мањем простору од оног који је употребио г. М. Ст. Протић. Међутим, очигледно је, њему је стало до књиге, а не до њеног садржаја и нивоа.

Осим поменуте тезе о узроцима успона и пада Српства, коју је г. Протић повезао с идејом југословенства, он се трудио да анализом политичких програма и националних схватања најистакнутијих српских политичара из Србије покаже да су они били успешни првенствено зато што су заступали ускосрпске (србијанске) а не општесрпске интересе. Управо стога што то није лако, а ни могуће доказати, јер докази су супротни, г. Протић је проширио обим књиге мучећи се да пронађе доказе којих нема. Баш зато он је објавио један опширнији докуменат сумњиве вредности, у којем је нашао оно што му је требало. То је већ поменути текст Петра Л. Куновчића о његовом разговору са Стојаном Протићем, који је вођен 16. марта 1921. године. Не проверавајући аутентичност тог текста, до чијег оригинала није дошао, већ само до преписа, не знајући да је препис колао по ондашњој београдској чаршији, не без одређене политичке тенденциозности, не водећи рачуна ни о томе када је и зашто тај текст написан, г. Протић га је узео као крунски доказ за своју тезу да српска идеја може бити успешна док се, и ако се своди само на Србију у најужем смислу те речи. Ако историја треба да нам буде учитељица живота, јасна је „научна” порука г. Протића, која би, по његовом мишљењу, данас морала бити аксиом српске политике. То је: Србија од Београда до Ристовца!

У поменутом одељку књиге „Стубови Српства” (310–334) г. М. Ст. Протић се отргаво од литературе и препричавања историје, па је изнео своје виђење суштинског питања опстанка и будућности српског народа. Он сматра да су стубови Српства: православље, државност, Круна и отпор комунизму. Поштујемо право аутора да верује да су то стубови Српства. Међутим, не желећи у овом часу о овоме да отварамо расправу, мислимо да су стубови Српства, како их види г. М. Ст. Протић, крхки и лако ломљиви. Да ли је могуће да он, историчар, тако мало важности придаје националној прошлости? Зар историја народа није стожер народа? Зар он, који тако милитантно, а не демократски војује против комуниста, жели да нас лиши прошлости онако како су то учинили комунисти? Зар је могуће заборавити блиставу културу српског народа и не уградити је у грађевину Српства? Зар традиција народа није морална вредност на коју се може и мора ослонити народ зрео и способан за опстанак? То су само нека питања која се намећу и која г. Протићу нису смела измаћи из вида да је боље промислио а и дорастао да расправља о теми у коју се упустио.

Приказујући ову књигу, морамо рећи да је г. Протић показао велику умишљеност. На стр. 310. он је написао: „Појединци себи дају то свето право да одређују не само правац Српства, него и његову унутрашњу суштину. Као да Српство пре њих није постојало, или је у најбољем случају било збуњено и несигурно.” Поричући другима „свето право” да одређују не само правац Српства већ и „његову унутрашњу суштину”, г. Протић узима то право себи као да је само он богомдан и предодређен да о њему расправља.

Заборавивши да је на 310. страни устврдио да Српство није било „збуњено и несигурно”, аутор је на стр. 316. и 317. написао: „Тако су се Срби, донекле непознати пред собом (!!! – В. К.), збуњени и постиђени сопственим држањем, нашли на моралном и националном беспућу”. После овога не знамо да ли су Срби били или нису били збуњени, али смо сигурни да нас својим писањем збуњује г. Протић. Зар није збуњујуће кад аутор напише: „И сами Срби, бар једним својим делом, дозволили су да их последњих пола века одвоји од православља”? Док ово нисмо прочитали, веровали смо да су Србе одвојили, или, боље, одвајали од православља комунисти. Сада сазнајемо од г. Протића да кривицу за то сноси „последњих пола века”.

Има још занимљивих „научних” открића у књизи г. Протића. Тако, на пример, досад се знало да су краља Александра Обреновића и краљицу Драгу убили незадовољни официри. Сада, на стр. 328. можемо прочитати: „Убили су га његови увређени официри заједно са краљицом Драгом”. Од жртве, несрећна српска краљица постаде код г. Протића убица. Оваквих и сличних бисера у књизи г. Протића, понајвише у завршном поглављу, у којем се отргао од литературе, где је хтео да буде самосталан и оригиналан, има напретек. Има и оних који недвосмислено показују да он кубури са семантиком, да не зна смисао речи, и да треба још много да учи да би се могао бавити науком. Волели бисмо када би све ово наше писање схватио као добронамерно упозорење и жељу да засуче рукаве, да се позабави истинским научним истраживањима, да стекне солидније знање и шире образовање. Храброст му не недостаје. Ње има напретек.

У целини гледано, књига г. М. Ст. Протића представља компилацију, и то компилацију ниског образовног, стручног, стилско-језичког и мисаоног нивоа. Она је пуна баналних констатација, па и контрадикторности, које иоле упућенијем читаоцу морају запарати уши. Уз то, начин писања г. Протића увелико одудара од научног изражавања. Пун себе, погрешно уверен да све зна и да може више но што му способности дозвољавају, он је до одбојности аподиктичан. Да је по вокацији историчар – научник, сигурно је да би своју књигу лишио идеолошке и политичке ригидности. Због тога што у томе није успео, јер се очигледно није ни трудио, на многим странама књига има особине идеолошког и политичког памфлета.

Са жаљењем морамо констатовати да књига г. Протића не доноси ништа ново, ни чињенички, ни мисаоно. Објављена у издању Балканолошког института Српске академије наука и уметности (посебна издања

54), мислимо да она не чини част ни Институту ни Академији. Напротив, она је испод нивоа свих досадашњих Академијиних издања. Чак и ако претпоставимо да је Балканолошки институт желео да објави један политички памфлет, што иначе није у складу с програмом те установе, и онда је то пропуст, утолико већи што многе добре књиге понуђене Академији не налазе добротворе који би их финансирали.

Поводом појаве књиге г. М. Ст. Протића с разлогом се може поставити питање да ли издавачку делатност Академијиних института треба да одређују донатори или одговорна тела Академије и њених института. Коначно, ако је наша оцена да је књига г. Протића испод нивоа установе која ју је издала тачна, није наодмет поставити питање ко и шта стоји иза помпезних медијских промоција овога дела. Сигурно је да није у питању наука, већ политика. Сувишно је и питати: да ли Академија и њен Балканолошки институт треба да служе науци или било којој и било чијој дневној политици. Међутим, сигурно је и то да је неко, негде изгубио компасе. Ваљало би што пре да их пронађе, јер, у супротном, биће зло и по науку и по политику, а и по установе чији задатак је не превасходно научни, већ искључиво научни.*

*** Објављено у Политици 21. маја 1994.**

НЕПОЗНАТО ЂОПИЋЕВО ПИСМО О „ЈЕРЕТИЧКОЈ ПРИЧИ“

У Архиву САНУ у Београду још од пре неколико година налази се рукописна заоставштина Бранка Ђопића. Она је архивистички обрађена и на располагању је свим заинтересованим изучаваоцима књижевног дела Б. Ђопића. Убрзо после Бранкове смрти његове хартије предала је Архиву САНУ његова жена др Богданака Илић Ђопић. Приликом те предаје она је нагласила да има још хартија, нарочито преписке, коју жели најпре да прегледа, па да је потом достави Архиву. После њене смрти комисија, која је у стану Ђопићевих вршила попис целокупне заоставштине, нашла је један повећи коверат на којем је писало: „Молим свакога, ко нађе ову коверту после моје смрти, да је преда Архиву српске академије наука.“ Тако је недавно тај коверат доспео у Академијин архив.

Новоприспели архивски материјали још нису архивистички обрађени и још су недоступни истраживачима. Углавном је реч о Бранковим писмима, дописницама и разгледницама упућеним жени Богданки из разних крајева земље и иностранства. У богатој кореспонденцији, која ће без сумње омогућити да се Бранкова личност боље и свестраније осмотри и осветли, налази се и једно писмо насловљено с „Драги друже Вељко“. Претпостављамо да је реч о Вељку Влаховићу, а како се садржај писма односи на „Јеретичку причу“, која је објављена у Књижевним новинама 22. августа 1950, није тешко одредити време када је оно настало. То су дани и недеље који су следили после објављивања „Јеретичке приче“, када су се на Бранка окомљавале и хале и вране доказујући своју партијску, политичку и идеолошку правоверност.

Како се Бранко осећао тада под притиском те лавине која се безобзирно и нељудски обрушавала на њега с намером да га унизи, увреди, обезвреди и уништи, поуздане податке налазимо у писму намењеном Вељку Влаховићу. Писмо представља исповест једног часног, високоморалног и племенитог човека, дубоко свесног и савесног писца, који зна које су му обавезе, и који неће, ради личног комфора, да прави компромис с у много чему девијантним и од народа отуђеним владајућим системом и његовим носиоцима.

Држање Бранка Ђопића у данима када је био најпрокаженија личност међу нашим интелектуалцима може да послужи као узор на који се ваља

угледати. Његово писмо је антологијске вредности. Оно се не односи само на време прошло већ и оно садашње и будуће. Не треба сумњати да ће историчарима књижевности добро послужити да поред већ изречених ласкавих судова о Бранку Ђопићу изрекну нове, још похвалније.

Обавезни смо да скренемо пажњу на један проблем који у овом часу нисмо у стању да разрешимо. Писмо је писано на плавој хартији уобичајеног формата за поштанска писма. Могуће је да је реч о концепту, премда је текст читљив и без исправки. Ипак, не треба искључити могућност да је Бранко написао писмо, али да га, из одређених разлога, није доставио адресату. Питање да ли је реч о концепту (можда дупликату) или непослатом писму засад мора остати отворено.

Ђопићево писмо доносимо у целини, без било каквих измена и допуна.

Драги друже Вељко

Видим да је ова моја „Јеретичка прича” изазвала безброј разних коментара, судова, осуда, сумњи и веома чудних закључака, па не могу да издржим, а да ти не напишем ријеч-две прије него се могнемо видјети, јер ја сјутра морам послом у Босну и враћам се тек за десетак дана.

Узроке за ову причу не треба тражити ни у мом „сељачко-кулачком анархизму” ни у „непартијности” итд., него у једноставној добронамерној жељи да извргнем руглу низ појава које ми боду очи. Имао сам храбрости да дирнем у ову осетљиву тему из простог разлога што знам да ћу за критику ове врсте имати подршку и од Партије и од свих поштених и разумних људи у овој земљи.

Друго је питање колико сам ја успео да реализујем правилно ову своју намјеру, јесам ли погодио у бит саме ствари и да ли сам негдје претјерао. Ту радо примам дискусију и добро ми је дошла свака умјесна примједба. Једно само чврсто знам и вјерујем: пут којим сам пошао частан је и достојан правог народног књижевника, не стидим се и не кајем што сам ударио линијом сатире, иако ми је било познато да ћу против себе изазвати гњев оних који су погођени сатиром, сумње добронамјерних другова који ме добро не познају, протесте примитиваца и људи ненавиклих на критику и слободну демократску ријеч и најзад - злурадост полтрона и панику међу кукавицама.

Ово ми је само веома жао: ствар сам написао на брзину и у афекту, па нисам добро усмјерио ударац, закачио сам и праве и криве, а требало је ударити по ономе кругу свастика, директора и разних пришипетљи, који се вјечито врзмају око наших руководиоца и лове у мутном попут штука. Због тих ствари, како рекох, примам критику и волео бих да се нађе неко ко може рећи да ја веома радо не примам и не усвајам примједбе. То може повјеровати само онај ко ме не познаје и ствари прима по линији „рекла-казала”.

Пало је на мој рачун и таквих примједби да сам дволичан, неискрен итд. Е, то је да човјек сједне на тур од смеха. Да сам дволичан и неискрен, ја бих се врло мудро чувао свих могућих изјава и вицева, место исувише

слободних, настојао бих да се прикажем пред одговорним друговима веома партијан, принципијелан и дисциплинован, а ја, могло би се рећи, радим управо обратно. Не да ми ђаво мира, па ето ти. Чист сам пред својом властитом савјешћу у односу на народ, домовину и Партију, па ме није страх ни од чијих замјерки и зато место „ходам на глави” рачунајући да ми то нико неће за зло узети.

А ево једне ствари, друже Вељко, која ми нарочито једе душицу и која ме гони на заједљиве вицеве и на бјежање од руководиоца. То је силан број полтрона, љигаваца и бескичмењака који се врзмају око Партије и руководства и свуда се нађу и намеђу као коњске муве. То ми нарочито запада за очи међу јавним и културним радницима, међу онима који би требало да буду савјест народа и инжењери душа.

Сјећам се, било је пред овај рат и критичара и књижевника, који су се мушки супротстављали читавом ондашњем режиму и упорно и храбро бранили своја увјерења. Много су ми импоновали ти људи. Данас, међутим, велики број тих истих људи толико шпекулантски и вјерноподанички удешавају своје држање, стилизују своје мисли и мишљења и не дјелују по линији својих личних увјерења, него по линији удворичкој и „режимској”, иако то од њих наша Партија ни у ком случају не тражи. Ти људи често критикују руске писце, а сами нису баш много утекли од њих. Да ли Ви одозго то видите у оволикој мјери као ја, то не знам, али мени те појаве страшно сметају и нагоне ме да бјежим од руководиоца сто корака, само да се не бих сврстао, или да ко не би помислио да се сврставам, у секту идолопоклоника. О овој бих Вам појави једном и усмено испричао доста ствари, јер ме то заиста једе. Понекад имам утисак да је наша Партија, и ненамјерно, ових првих посљератних година испред Резолуције ИБ, погодовала одгајању таквих љигавих типова.

Овакви ме, наравно, због моје отворености, сматрају дјетињастим и лудим, и да није увиђавности и широког разумијевања од стране Партије, ја бих с њима, чини ми се, давно обрао бостан. Како ли се само једу између себе, сваки је себи центар свијета, а литература и овај народ – изгледа ми да ријетко од срца мисле на то.

Кад све ово видим око себе, можда понекад и превише песимистички гледајући, онда заиста гледам у Партији једини спас и поуздање у борби против ове џунгле, иначе да није тога, побјегао бих Иви Андрићу да ме он учи како да спасим душу и у себи сачувам човјека колико – толико неокрњена.

Чујем од Скендера¹ да ми је друг Моша², поводом оне приче, био написао једно писмо, па ето – није га послао. Можда је држао и закључио да самом не вриједи разговарати? Као да и Ђидо³ од мене диже руке? Их, брате, а

¹ Скендер Куленовић.

² Моша Пијаде.

³ Милован Ђилас.

мене је чак и Радован Зоговић могао да придобије са пар лијепих ријечи, а Ви због једне приче вадите сабљу као да пред собом непријатеља имате.

Знам да нећу погинути због смјеле ријечи, казане у доброј намјери, али ми је криво кад се на то гледа мрким оком. Није ме мајка Личанка родила да пузам и превијам се и више волим да ме чак и анархистом назову, и дрским и безобразним човјеком, него ли књижевником без кичме, без достојанства и савјести. Није мене без разлога овај народ примио и привио на срце. Ја говорим из његове душе и није баш било ни потребно ни нарочито срећно да Скендер на мени вјежба своју оштроумност. То ће му донијети веома жалосну славу, иако је био, колико видим, добронамјеран и принципијелан.

Сад засад само оволико, док се не видимо, тек да знаш шта ме боли и да видиш да се не кајем због пута којим сам данас кренуо.

Другарски те поздравља. Бранко ЂОПИЋ*

*** Објављено у Политици 29. октобра 1994.**

ЛАЗАР РАКИЋ (ПИСАЦ ИСТОРИЈЕ)

Стицајем разних, не баш срећних, околности Лазар Ракић је релативно касно почео да се бави науком. Као одличног студента, по окончању студија, професор Васа Чубриловић хтео је да га узме за асистента на Филозофском факултету у Београду. Међутим, испоставило се да за ту врсту посла није био „политички подобан”. У гимназијским данима, у време тзв. присилног откупа, када се власт бруталном силом окомила на сељаке цедећи их до голе коже, затварајући их и физички мучећи, Ракић, и сам син надаљског сељака, читавим својим бићем везан за село, земљораднике и земљорадњу, није могао да поднесе неправду, увреде и понижења која су наносила огромном броју недужних људи широм земље. Проговорио је отворено, побунио се јавно, дигао је глас онда када су сви били престрављени и када су сви ћутали. Своје поштење, своје људско саосећање, своју храброст млади гимназиста платио је вишемесечним затвором и батинама. Када је изишао из затвора, политички је био жигосан. Тај жиг носио је достојанствено, али његова преосетљива душа за сва времена била је рањена. Рана није могла да зацели баш зато што га је стално пратила „политичка неподобност”, подозрење и сумњичење. Неподобан за посао на факултету, Ракић је као дипломирани историчар радио оно што је могао и где је могао. Од струке се није удаљавао, али посао који је обављао није му дозвољавао да се бави истраживањем и науком. Једно време радио је у Београду, у Народном универзитету „Ђуро Салај”, затим по школама у Панчеву, Вршцу, Зрењанину и Новом Саду. Пре но што је почео да ради на Филозофском факултету у Новом Саду, био је саветник за историју у Просветно-педагошком заводу тога града.

Све време док је радио као професор средње школе, при чему је постигао сјајне успехе и ђаке пленио знањем, лепотом речи, духовитошћу, људском ширином и топлином, Ракић је желео да се бави науком, да испитује и истражује недовољно истражене теме и токове историје, пре свега оне које се тичу прошлости Срба на подручју некадашње Јужне Угарске, на пределима потоње Војводине. Као средњошколски професор живео је интензивним интелектуалним животом. Вредан читалац, широких интересовања, будно је пратио научну продукцију с подручја историографије, али и

белетристике, и то како домаће, тако и стране, посебно руске, коју је истински и заљубљенички волео и ценио.

Лепих знања и широког образовања, увек скроман, никад наметљив, Ракић је као потпуно зрео и у сваком погледу формираних ставова и погледа поступно улазио у науку мањим архивско-истраживачким прилозима и аналитичким расправама. Такве прилоге и расправе почео је да пише уз текуће послове средњошколског професора и саветничке обавезе у Просветно-педагошком заводу. У тим прилозима увек је саопштавао понешто ново и занимљиво, свагда је обогаћивао и проширивао претходна знања. Кад је стекао довољно искуства, кад је савладао научни метод и технику рада, Ракић је започео посао на докторској дисертацији. Наслов његове дисертације је *Радикална странка у Војводини*. Докторат је одбранио 27. децембра 1971. године на Филозофском факултету у Новом Саду. Тако је тек у битно измењеним друштвено-политичким приликама, када је престао да буде „политички неподобан”, по навршеној четрдесетој години живота, захваљујући упорности, снажној вољи и научноистраживачкој ватри којом је пламтео, као и способностима којима га је природа обдарила, Ракић започео универзитетску каријеру.

Докторска дисертација Л. Ракића објављена је у два књигама. Прва је штампана 1975. године и захвата време од оснивања Радикалне странке до почетка двадесетог века. Друга се појавила 1983. и обухвата период од 1902. до 1919. године. Ракићева дисертација представља прву монографију о историји једне српске политичке странке с подручја Угарске. У тој области је пионирског карактера. Написана је на темељу прворазредне изворне подлоге, па спада у ред наших бољих истраживачких радова послератне историографије. За њу је коришћена грађа из домаћих и иностраних архива. У њу су уграђени подаци архивских фондова који се налазе у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду и Сремским Карловцима, Архиву Војводине, Архиву Српске православне црквене општине у Бечеју, Вршцу, Новом Саду, Панчеву и Сомбору, Историјском архиву Зрењанина, Рукописном одељењу Матице српске, Војвођанском музеју, Архиву спољне политике Русије у Москви и Земаљском архиву у Будимпешти. Поред досад непознатих извора, Ракић је користио и све публиковане изворне податке, сву оновремену периодику и релевантну литературу.

Многа су питања о којима је Ракић у својим књигама о Радикалној странци расправљао, о којима је дао своје оцене, до краја их решио, или их отворио и наговестио решење. Најпре је приказао друштвене, економске и политичке прилике на тлу Јужне Угарске, посебно међу Србима у време настанка радикалног покрета. Указао је на идеолошке корене радикализма. До појединости је обавестио читаоца о организационој структури странке, о садржају њеног програма, социјалном саставу, финансијским средствима којима је располагала, публицистичко-пропагандној делатности и односима којима су се српски радикали односили према постојећем државном

и друштвеном поретку, проблему еманципације жена, земљорадничком и радничком покрету, спољној политици Аустроугарске, решењу националног питања, антисемитизму, цркви и клеру, народно-црквеној аутономији, разним политичким странкама на тлу Угарске, Хрватске и Србије, стварању југословенске државе и многим питањима која су се тичала њене стратегије и тактике.

Својим садржајем, изабраним темама и начином како су проучене и приказане, Ракићева књига може да послужи као методолошки узор у даљем изучавању историја наших политичких странака. Код њега нема ничег сувишног, а све што је написано, поткрепљено је уверљивим и научно провереним доказима.

Књигама о Радикалној странци Л. Ракић је дубоко зашао у друштвену, политичку и културну историју српског народа у Угарској у другој половини XIX и првим деценијама XX века. Њима се представио као један од бољих познавалаца тог времена, па се после њихове појаве поставило питање која ће бити следећа научноистраживачка тема Л. Ракића. Изазова је било много а познато нам је да је Ракића веома привлачила тема о српској народно-црквеној аутономији, с којом се сусретао током рада на историји Радикалне странке, којој је она посвећивала велику пажњу. О српској народно-црквеној аутономији проф. Ракић је увелико почео да сабира грађу, али га његови радикали, о којима је дао једну строгу, али научно објективну оцену, нису напуштали. Радикалски првак Јаша Томић мамио га је и као политичар и као плодни писац и контроверзна личност. Стога је прионуо на посао да допуни податке о Томићу, јер многе је већ имао у својим читко писаним забелешкама о Радикалној странци.

Монографија Јаша Томић (1856-1922) појавила се 1986. године у издању Матице српске. Њу је Ракић писао у изузетно тешким психофизичким условима, убрзо после погибије сина јединца. Смртно рањен том тешком трагедијом, професор Ракић је сатирућим радом лечио своју незалечиву рану и научним стварањем одлагао је сопствени нестанак. Тих месеци и година после несреће која га је задесила он је од раних јутарњих сати урањао у време и окружење Јаше Томића, у архивске и друге материјале који су осветљавали и разјашњавали тог политичара и трибуна, кога су неки без резерве славили, хвалили и обожавали, а други до неукуса обезвређивали, нападали, ружили и вређали. Кроз шуму тих контрадикторних материјала пробијао се Томићев биограф одвајајући истине од неистина, чињенице од измишљотина, стварност од легенди. Без посебних симпатија, али и без трунке мржње, којима су досадашњи Томићеви биографи били оптерећени, Ракић је дао животопис те контроверзне личности обухватајући читаво његово време, дело и учинак. Пратећи догађаје хронолошки и тематски, Ракић је најпре осветлио Томићево детињство и младост, његово школовање у Темишвару и Кечкемету и студирање у Бечу и Прагу. Потом је објаснио како је Томић прешао са социјализма на радикализам. Описао је његово учешће у босан-

скохерцеговачком устанку и у Тимочкој буни. Посебну пажњу посветио је тзв. Туцинданској трагедији, убиству Мише Димитријевића, судском процесу због тог убиства, робијању у Вацу и последицама те трагедије. Томић је представљен као вођа странке, уредник Заставе, историчар и литерата. Један одељак књиге Ракић је посветио питању односа између Томића и Јована Јовановића Змаја. Не без разлога Ракић је сматрао да Томићева биографија неће бити потпуна ако не подвргне анализи његове идејне погледе на нацију и национално питање, антисемитизам, религиозне назоре и схватања, ако не оцени његово деловање у народно-црквеној аутономији, његове ставове према социјалистичком и радничком покрету, борби за еманципацију жена, пропагирању и организовању задругарства и проблему исељавања из Војводине. Завршни одељци књиге тичу се балканских ратова и Томићевог писања о њима, интернацији током Првог светског рата и улози коју је имао у време стварања југословенске државе.

Ко пажљиво прочита Ракићеву монографију о Јаши Томићу, ма колико имао претходних знања, постаће богатији јер она доноси многе непознате чињенице, али и многе нове погледе и оцене не само о главном јунаку већ и о читавом његовом окружењу. Добра страна Ракићеве књиге и јесте у томе што је Томића ситуирао у време и друштво у којима је живео и делао, што га није посматрао изоловано, већ упоредо с том средином из које је изникао и чији је био неодвојиви део. Ракићеви судови о Томићу увек су поуздани, јер су засновани на провереним подацима. Можда они понекад зазвуче реско, али читалац мора да их прихвати, јер Ракић их изриче уверљивом сигурношћу сувереног познаваоца извора, литературе, појединачних чињеница и општих историјских токова. Ракићева књига о Томићу је прегледна и лако читљива. Писана је језиком и стилем човека којем није стало само до тога да саопшти податак већ и до израза којим тај податак саопштава. У сваком случају, књигом о Томићу Ракић се уврстио у ред наших савремених водећих историчара. Њом је показао да су му знање, образовање и способности такви да ће ускоро и новим делима обогатити нашу науку.

То ново дело је монографија *Надаљ* (до 1945. године). Оно се појавило у издању Матице српске. Надаљ је иначе родно место Лазара Ракића, за које је до краја живота био веома везан, рекао бих чак заљубљенички, као што је био везан и за своје сељане, за тамошњу земљу, за њене мирисе, плодове, зној и муку вредних земљорадника. Овом књигом Ракић се одужио свом родном месту и подигао му трајан споменик. Препоручујући књигу за штампу, професор Славко Гавриловић је написао: „Реч је о обимном рукопису од више тематских целина међусобно сразмерних добро компонованих, писаних лепим стилем, великим познавањем историјске тематике како Надаља тако и његове широке околине – Шајкаша Бачке и Војводине. То је рукопис пун не само историјских знања и података, него и духа и осећања, личног и колективног искуства и доживљавања, непосредног опажања и исказа савременика, односно њихових бележака, а све у најужој вези са архивском грађом

и другим литерарним подацима [...] Сви видови живота насеља уочени су, вешто укомпоновани, повезани; даља и ближа прошлост се стално прожимају, економика, духовни живот, просвета и етика, песма, доскочица и нека искрица ироније смењују се, преплићу и доприносе рељефности слике о Надаљу и Надаљчанима. Управо импресионирају количина и разноврсност иако је реч о релативно мањем насељу, као и она ненаметљива присност писца према свом завичају са понеком скоро шеретском опаском преко које се изражава његово благо критички став, нека помало болна иронија и сета кад говори о гробљу, својим сељанима, пејсажу, риту, пашњаку, стоци па и ратарском инвентару који одлази у неповрат, као што су убедљива и његова казивања о исхрани, обичајима, забави, спорту, верским заједницама, црквеним и школским свечаностима [...] Ако бих све сажео у једну реченицу, она би гласила; 'Мала тема' - велики научни, историографски и етнографски резултат."

Веома повољно мишљење о овој књизи изрекао је и професор Никола Гаћеша написавши следеће речи: „Међу чиниоцима који су, према нашем мишљењу, омогућили настанак овако вредног дела, а може се рећи несвакидашњег монографског текста о једном сеоском насељу усред равне Војводине, требало би свакако, пре свега, истаћи личност самог аутора који се својим досадашњим опусом већ афирмисао као изузетан стваралац, вичан и спреман да било коју релевантну историографску тематику наше новије повеснице уобличи у монографском виду [...] Читалац ће понекад бити изненађен вештином Ракићевог пера да олако прелази са сувопарне анализе на гротеску па и сатиричан осврт којима су успешно дочарана минута времена његовог Надаља и Надаљчана у којима је било, сасвим природно, радости и туге, успеха и промашаја, узлета и падова. Ова особина краси текст од почетка до краја [...] Има, према томе, пуно разлога да монографију Надаља, дело Л. Ракића, оценимо као прототип изузетно успешног рада и подухвата."

Овим освртом нисмо имали намеру да обухватимо целокупно научно дело Лазара Ракића. Задржали смо се само на његовим монографијама, а свесно смо заобишли више десетина студија, расправа, чланака, прилога и есеја који би могли да буду предмет једног опширнијег и обухватнијег текста. Из овога што је речено о књигама јасно је да је Лазар Ракић себи обезбедио високо место међу писцима српске историје. Његове монографије постале су незаобилазно штиво за све који се баве њима обухваћеним темама и временским периодом.

Сви који су знали професора Ракића, који су осетили његову присност, топлину и ширину, веселост и шармантност, префињену духовитост, дружељубивост и лако рањиву сензибилност, који су знали колико је постојан и достојанствен у својој претешкој муци и невољи, искрено су га ожалили када се одлучио на пут без повратка. Његовим одласком наука је изгубила једног од наших највреднијих посленика, и то када је био на врхун-

цу стваралачких моћи. Стога за њим не тугујемо само као другови, колеге и пријатељи већ и као присни сарадници који су свесни да је његовим прера-ним одласком у неповрат отишло још неколико вредних књига, које је носио у себи и које би сигурно написао да га живот није тако немилосрдно шибао док га није и дотукао.*

***Објављено у Настава историје, бр. 2. Нови Сад, 1995. стр. 9–14.**

ДРЖАВНО И ИСТОРИЈСКО ПРАВО ХРВАТСКЕ – ОСНОВ СУКОБА СА СРБИМА

Државно и историјско право Хрватске је једно од значајнијих питања и у ранијој прошлости и у савременим збивањима, које је моћно утицало и још увек снажно утиче на међусобне односе Срба и Хрвата. Због недовољно проучених хрватско-српских односа, због погрешног и тенденциозног приказивања тих односа, који су и после Првог и након Другог светског рата улепшавани и дотеривани према дневнополитичким потребама, питање државног и историјског права Хрватске, које је у основи свих хрватских и српских неспоразума, сукоба, геноцидног страдања Срба, па и рата који је избио између њих 1991. године, није приказано на научно веродостојан начин. Стога што се без бољег познавања овог питања, бар у границама у којима је оно везано за битисање Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији, не може научно објективно проценити и разумети ни прошлост, ни садашњост српско-хрватских односа, покушаћемо у што краћим потезима да га осветлимо.

Читава историја Хрвата у државним оквирима Угарске (од 1102. г.) и Аустрије (од 1527. г.) прожета је непрестаним расправама о државноправном статусу Хрватске. Циљ тих расправа био је да се истакне и докаже да је Хрватска и у државним оквирима Угарске и Аустрије сачувала своју самосталност, да се утапањем у нове државе није изгубила њена државна посебност. Што је у пракси, у животу хрватска државност била мања и ужа, то је у расправама које су водили Хрвати она све више истицана и доказивана. Столећима водећи папиролошку државноправну борбу против Мађара, Хрвати су постали истински експерти у тој области. Чак и када је њихова државност била сведена на танке нити, па и када су те нити биле покидане, када је Хрватска постала обична покрајина Угарске, хрватски политичари су задивљујућом упорношћу истицали да треба разликовати стварно стање од правног стања. Свим силама трудили су се да докажу, што је било тешко и немогуће доказати, да у правном погледу никада није било дисконтинуитета у хрватској државности.

Захваљујући тим и таквим вековима вођеним расправама с Мађарима, хрватска историја и политика дубоко су прожете државним правом и историцизмом. То оптерећење није нестало ни када се Хрватска издвојила из

Аустроугарске и када се нашла у саставу прве и друге Југославије. Уочљиво је да њени политички челници и данас, као да време стоји, да се код нас и у свету ништа није променило, оперишу подацима којима су оперисали њихови претходници из давно прохујалог сталешког - феудалног друштва.

Хрватска политика у доба феудализма, оптерећена и до сржи прожета државним правом и историцизмом, имала је у односу на Угарску и Аустрију до Револуције 1848/49. године одбрамбени карактер. После Револуције 1848/49. она није изгубила тај карактер, али је из године у годину све више добијала агресивне и завојевачке особине. У том погледу хрватска политика се у вековној државноправној борби против Угарске, па и Аустрије, поистоветила с мађарском агресивном и завојевачком политиком. Исто онако како су Мађари вековима атаковали на Хрвате, тако су Хрвати, али много безобзирније и суровије, атаковали на Србе. У одбрани „хисторијског права хрватског народа”, са циљем да „оживотвори хрватско државно право”, тј. да образује велику и самосталну хрватску државу, у другој половини XIX века у Хрватској је створена идеологија бескомпромисног, ексклузивног хрватског национализма, који је оштрицу своје нетрпељивости, најчешће и најжешће, од најранијих дана до данас усмеравао против Срба. Уз то, по узору на мађарску сталешку политику започету крајем XVIII века, хрватски политичари су сматрали, као што и данас сматрају, да на територији Хрватске постоји само један „дипломатички”, односно „политички”, или, како би се данас рекло, „конститутивни” народ, а то је хрватски.

Питање „политичког” тј. „дипломатичког” народа Хрватске заслужује додатна објашњења стога што су многе несугласице између Хрвата и Срба, не само у ранијим деценијама већ и савременим збивањима, плод хрватске национално-политичке идеологије која је утемељена на идеји о постојању јединственог хрватског „политичког” народа. Објашњења су потребна стога што су баш у борби за и против политике утемељене на идеји о хрватском „политичком” или „дипломатичком” народу створене разлике у погледима између Срба и Хрвата које су биле и које су до данас остале тешко премостиве. Због њих су се непрестано жестоко међусобно сучељавали и рађала се нетрпељивост, која је у одређеним хрватским грађанским и малограђанским круговима добила противсрпске геноцидне карактеристике. Бројни су и поздани подаци који недвосмислено потврђују да је криза у односима између Хрвата и Срба у Хрватској, уочи слома друге Југославије, избила због тога што су у тој републици завладале политичке странке и личности којима је на срцу лежала национално-политичка идеологија утемељена на идеји да на хрватској државној територији може да постоји само један, и то хрватски конститутивни народ.

Идеја о „политичком” народу заснована је на феудалном државном праву. Она је настала у сталешком друштву, када су „политички” народ чинили само феудалци, а не и грађани и сељаци. У часу када је та идеја у Хрватској, почетком шездесетих година XIX века, стекла знатан број пристали-

ца, Имбро Игњатијевић Ткалац, искрени и доследни Југословен, одлучно је устао против ње. Он је увиђао сву њену штетност и деструктивност, па је стога писао: „[...] Мисао политичког и народног сједињења свих јужних Славена сасвим је лепа и добра, но основати на застарелим и заплесњивилим хартијама и тобож историчким измишљотинама претензију народа хрватског и римске цркве на хегемонију над свим народима јужнословенским – то може бити жеља горућег патриотизма но доказ је толике сујетности и толиког незнања ћуди народа да не само није могла имати жељеног успеха него је баш раздор међу два најнапреднија и најкрепча југославнска народа, међу Хрватима и Србима, повећала и готово у мржњу народну претворила.” Даље је Ткалац поручивао: „*Не оснивље се будућности и не утје-мељују се државе на старим хартијама и на виртуалним историјалним трајбинама, ма биле ове што може бити боље доказане и недвојбене, него се оснивају на крејкој вољи, на снази и делатељности живеће народа који хоће и уме створити си државу да у њој о својој вољи и о својем праву живи и народни задатак свој изјуди. Када би се Срби у данашњој кнежевини уставши на Турке били позивали на Душаново и Лазарево царство и на старе своје хартије и на не знам каква јоште историчка права, јамачно би били остали једна раја јурска као што су Бошњаци и Ерцејовци и дан данас...!*”¹ (Све подвукао В. К.)

Попут Ткалца, и Андрија Торкват Брлић сматрао је да је не само бесмислено већ и опасно Хрвате проглашавати „политичким” народом, а Србе и остале народе у Хрватској лишавати тог статуса. Брлић, супротно онима који су следили политику Фрање Рачког, бискупа Јосипа Јурја Штромајера, Антуна Јакића, Анте Старчевића и Еугена Кватерника, тврдио је да „Хрвати немају никаквих државних права”, већ да та права, али само на папиру, има Троједна краљевина. „Хрвати (*Croatia, natio croatica*)” – писао је Брлић – „нема нигдје државног права, као што ни Мађари у Угарској. Хрвати се поведоше за Мађарима и Мађарорсагом, па немајући никаква темеља – на једанпут као *Deus ex machina* присвојише себи право папира троједне краљевине, конда та права иста немају Срби римске и грчке цркве у троједној краљевини, и конда би био несмисао рећи: државна права Срба у троједној краљевини! Становници троједне краљевине нису само Хрвати, а ипак сви – исти Ниемци, Мађари, Русини, Клементе – имају државна права троједне краљевине”. Увиђајући колико је чак и за оно време била реакционерна и по односе два народа опасна политичка мисао Хрвата ослоњена на државно право Хрватске, Брлић је онима који су је заговарали поручивао: „[...] Еле ви тјерајући лисицу изтјерасте вука, јер на наравно право народности и слободе сасвим заборависте, из саме ревности за историју не Хрватах него троједне вишеплемене краљевине. Срби троједне краљевине не нападају темељ или ти државно право троједне краљевине, него не даду, да та права Хрвати монополизирају. Или зар Славонија, и у њој Срби, немају

¹ I. Ignjatijević Tkalac, *Pitanje Austrijsko, kome, kako i kada valja rešiti ga?*, Paris 1866, 77, 78.

право - имаду него Хрватска и у њој Срби? А тко ради измеђ Србах о том да троједна изгуби аутономију? Усијани мозак Јакићев, Рачкога и компаније то ради, а не Срби!...”²

Осуда А. Т. Брлића није се свела само на поједине политичке личности и на постојеће странке већ и на лист Позор, утицајни гласоговорник Штросмајерове Народне странке, који је, по његовој оцени, постао „богумр-зак” јер о свему томе је „хрватомански почео писати”.³

Уз Ткалца и Брлића сврстао се и млади Аугуст Шеноа. Иако сарадник Позора, он није писао „хрватомански”. На постављено питање да ли је народ српски „политички” народ, Шеноа је одговорио да јесте, „јер је тако склопио уговоре с круњеними угарским краљевима”.⁴

Ватрени заговорници политике засноване на хрватском државном праву били су свесни да је то право један од главнијих реметилачких чинилаца у односима између Срба и Хрвата. Упркос томе и баш због тога, они су се чврсто држали тог права сматрајући да је оно важније од споразума и слоге са Србима. Најуверљивије доказе о томе налазимо у нацрту споразума о заједничким политичким наступима Хрватске пучке сељачке странке и Странке права, тзв. милиноваца. Нацрт је саставио Стјепан Радић и почетком августа 1909. године доставио га Мили Старчевићу. У тачки два нацрта пише: „Обје су странке продахнуте хрватским државним правом и хрватском државноправном идејом, те од ње нимало не попуштају нити за вољу иначе потребне и пожељне народне слоге с оним диелом нашега народа, који се и на хрватском државном подручју с разних разлога називље србским именом.”⁵

Већ из овога што је речено види се да међу Хрватима није било јединственог става према државном праву Хрватске и из њега произашле политичке идеологије, која се тицала институције „политичког” народа и територијалних претензија. У часу кад су, почетком шездесетих година, образоване политичке странке, могло се уочити да је већина хрватских јавних радника своју политику заснивала на државном праву, а да је само мали број био спреман да у политику угради савременија начела природног и националног права. Сукоб између тих двеју групација, једне конзервативне и реакционарне, друге напредне и савремене, трајао је дуго и водио се до наших дана, до распада друге Југославије. Од снаге једних - односно других - зависио је и положај Срба у Хрватској. Конзервативнији и реакционарнији део хрватског друштва никад није хтео добровољно да призна Србе у Хрватској за „политички” народ. Чинио је то само када је био присиљен стицајем политичких и других околности. Напреднији део хрватског друштва, који је

² Национална и Свеучилишна библиотека у Загребу, Кореспонденција Ивана Филиповића, А. Т. Брлић И. Филиповићу, Брод, 15. III 1863, Р. 3.399.

³ Исто.

⁴ А. Шеноа, *Srbi i Hrvati IV*, Pozor 1861, 234.

⁵ Bogdan Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića 1885-1918*, књ. 1, Zagreb 1972, 471.

успео да се еманципује од сталешке политике и феудалног државног права, прихватио је Србе као равноправне националне и политичке партнере. Према томе, од победе једних - односно других друштвених снага зависио је и положај Срба у Хрватској и однос који је владао између Срба и Хрвата.

Није случајно то што је конзервативно и реакционарно друштво у Хрватској дуго имало и што је очувало превагу над њеним напредним грађанским круговима. После Револуције 1848/49. године, када је срушен феудални систем, Хрватска је током читаве друге половине XIX и почетком XX века у друштвеном и политичком погледу сачувала полуфеудални карактер. Бивши феудалци, посебно богате великашке велепоседничке породице, добрим делом страног порекла, и даље су својим капиталом, моћним везама и угледом играле значајну улогу. Захваљујући томе, многи принципи, који су важили у сталешком друштву, били су на снази и у новом грађанском периоду. Само тиме може се објаснити то што је државно и историјско право Хрватске било полазна основа у програмима свих хрватских грађанских политичких партија све до почетка XX века. Вековима живећи по регулативима тог права, у хрватском друштву однеговано је осећање које се дубоко усекло у свест већине мислећих Хрвата. То осећање, које их је скроз прожело, и данас преовлађује у њиховој свести, па стога код већине Хрвата који се баве политиком државно и историјско право чине полазну основу сваке њихове јавне активности.

Ако су хрватску политичку мисао утемељену на државном и историјском праву још у XIX веку напреднији и далековидији савременици оцењивали као реакционарну и по односе Срба и Хрвата штетну и разорну, разумљиво је да та мисао данас не може добити повољније оцене. Напротив, реч је о једном рецидиву феудалног друштва, који је по својој природи супротан свима грађанско-демократским схватањима. Зато што се и савремена хрватска политика битно не разликује од оне из друге половине XIX и почетка XX века, јер је сва ослоњена на државно и историјско право Хрватске и на установу „политичког” народа, она није могла бити другачија него што јесте: недемократска, ексклузивна хрватска и ригидна антисрпска. Суштина хрватско-српских односа, како у прошлости, тако и данас, не може се схватити ако се не уочи чињеница да је хрватска политика била и да је и данас проткана рецидивима феудалног (сталешког) друштва и његовим назорима о држави, нацији, међунационалним односима, грађанским правима и слободама.

Један од важнијих рецидива, који је изузетно неповољно и штетно деловао на односе Хрвата и Срба, који је служио као квасац за подстицање све новијих и све жешћих сукобљавања и који је нарастао до неприкривених геноцидних противсрпских иступа, јесте установа „политичког” или „дипломатичког” народа.

Када је Револуцијом 1848/49. године срушен феудализам, чиме су феудалци изгубили многе прерогативе које су дотле имали, догодиле су

се садржајне промене које су се тичале „политичког” народа. Раније, у сталешком друштву, „политички” народ чинили су, што је већ речено, само феудалци. Тада, у грађанском систему, сви Хрвати и сви становници Хрватске, без обзира на националну припадност, чинили су хрватски „политички” народ. По том принципу, Срби у Хрватској били су део хрватског „политичког” народа. Њима су признавана сва грађанска права, али им није призната националнополитичка индивидуалност, односно конститутивност. Она је, напротив, свуда чак и грубо порицана.

С неколико примера показаћемо како су врло истакнути хрватски политичари и научници третирали Србе у Хрватској, Славонији и Далмацији, како су сматрали да су сви становници тзв. троједне краљевине Хрвати, без обзира на њихову етничку припадност већ самим тим и због тога што су рођени на територији Хрватске, Славоније и Далмације. Дон Миховил Павлиновић, познати политички првак правашког опредељења из Далмације, записао је: „У Хрватској, био тко вјере које хтио, звао се именом којим волио, свако се рађа Хрват.”⁶ Вјекослав Клаић, угледни хрватски историчар и професор Свеучилишта у Загребу, у листу Виенац, 1893. године, при тобожњем научном објашњењу шта значи име Хрват а шта Србин, написао је „да је право национално име за народ од Истре до Балкана име Хрват, а племенско Срби, т. ј. Срби су *species* хрватског *genusa*. Сваки Србин је Хрват, али Хрват није Србин”.⁷ Франо Супило, знаменити хрватски политичар, у свом правашком листу Црвена Хрватска, који је излазио у Дубровнику, године 1895. истакао је: „Сваки честити Хрват има бити давно начисту с тзв. српским питањем. Има Срба, признајемо, али у нас и у нашим земљама (тј. у Хрватској, Славонији и Далмацији - В. К.) Срба нема. Они који се у Бановини (тј. у Хрватској и Славонији - В. К.) и Далмацији Србима називају нијесу Срби него православни Хрвати [...]”.⁸ Могла би се сачинити антологија сличних становишта и изјава, али ово је довољно као илустрација порицања српске националне и политичке индивидуалности у Хрватској, Славонији и Далмацији.

Хрватско грађанско друштво прихватањем мађарске државно-феудалне идеологије и из ње проистеклог права, држало се у оквирима своје државе истих принципа којих су се држале мађарске владе у оквирима Угарске у послеапсолутистичком (након 1860. г.) а нарочито у дуалистичком периоду (после 1867. г.). По тим принципима, сви становници Угарске рођени на њеном државном подручју, без обзира на националну припадност, чинили су део мађарског „политичког” народа. Сходно томе, сви грађани Хрватске рођени на њеном државном тлу чинили су део хрватског „политичког” народа, без обзира на националну, па и верску припадност. Ако се у овом тренутку присетимо начела које је владало у феудалном друштву: чија земља, онога и вера, онда, имајући у виду принципе који су у грађанском друштву

⁶ Mihovil Pavlinović, *Hrvatski razgovori*, Zadar 1877, 231.

⁷ Vjekoslav Klaić, *Hrvati i Srbi*, Vienac 1893, св. 2, 25.

⁸ Frano Supilo, *Glasovi o slozi, Politički spisi*, Zagreb 1970, 190, 191.

важили за нацију у Угарској и Хрватској, можемо закључити да је стари феудално-религиозни принцип само преобличен, па је гласио: чија земља, онога и нација. У складу с оваквим геслом, када је склопљена Угарско-хрватска нагодба 1868. године, у чланку 59. речено је „да су краљевине Хрватска и Славонија политички народ”.⁹ Тиме је заправо извршена идентификација земље с народом, јер ако је земља хрватска, и народ је морао бити хрватски.

Према овом принципу, који је уграђен и у Закон о нагодби, у Хрватској и није било Срба, јер су они чинили део хрватског „политичког народа” и у политичком погледу били су Хрвати. Да би се ова политичка фикција – да у Хрватској нема Срба – и у пракси остварила, предузимане су многе административно-политичке и културно-просветне мере. С тим задатком и с таквим намерама у појединим статистичким приказима Срби нису исказивани по националној припадности, што је, рецимо, био случај с неупоредиво малобројнијим Циганима и Јеврејима. Срби су исказивани по религиозној припадности као Хрвати грчко-источне вере.¹⁰ Како се тежило стварању хомогеног хрватског „политичког” народа, што је значило етнички чисте Хрватске, српско име је систематски изостављано где год се могло и кад год се могло изоставити.¹¹ Тако је, на пример, Српска православна црква редовно називана „грчко-источном” и „грчко-несједињеном”. У одређеним круговима, посебно у правашкој и франкофуртимашкој штампи, Срби никада нису називани својим националним именом, већ разним погрдним именима, као што су: Власи, Цигани, грчко-источњаци, Скипетари (тј. Шиптари), Бизантинци, дотепенци, накот, накот влашки, накот вјере православне и накот за сјекиру зрео, такозвани Срби, они који себе крсте Србима, они који се сију гдје им мјесто није и слично. Језик је ретко, само изузетно имао придев српски: хрватско-српски, хрватски или српски. По правилу, он је избегаван, па је називан: хрватски, народни, наш језик, хрватско-славонски-далматински и југославенски.¹² Из истих разлога, ради стварања јединственог хрватског „политичког” народа и етнички чисте Хрватске, читав школски

⁹ Ivan Bojničić, *Zakoni o ugarsko-hrvatskoj nagodi*, Zagreb 1907, 30.

¹⁰ У каталогу Прве изложбе далматинско-хрватско-славонске се каже да становници читаве Троједнице „јесу по народности готово сами Хрвати који обсежу 95 постока од укупнога пучанства”, а да једна четвртина отпада на „грчко-несједињено вјероизповедање” (Ј. Šidak - М. Gross - I. Karaman - D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*, Zagreb 1968, 34). У *Statističkom pregledu Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, који је издат у спомен Прве хрватске учитељске скупштине, о Србима није било ни помена. У *Pregledu* је речено да у Троједници има 2,5 милиона Хрвата, од којих 500.000 православних Хрвата (*Извештај са прве хрвајске учитељске скупштине*, Панчевац 1871, 67, 69, 75).

¹¹ На основу полемике коју је А. Т. Брлић водио с Pozorом и Narodnim novinama Људевита Гаја, види се да је Штросмајеров лист још 1860. године у Брлићевим чланцима, које је писао за Pozor, свугде и систематски брисао име Србин и преиначаво га у Хрват. Брлић је стога тврдио да је Pozor себи ставио у задатак да докаже „да је хрватска народност једино могућа у троједној краљевини” (А.Т. Брлић, *Српски дневник*, 1863, 95).

¹² В. Крестић, *О називу језика у историји Хрвајске*, Зборник о Србима у Хрватској, 2, Београд 1991, 225-258.

систем је од 1874. године био у служби хрватизације. Ћирилица као српско писмо на разне начине, често и брутално била је потискивана и избацивана из употребе.¹³ Српска застава и српски грб као национални симболи били су забрањивани. Срби су, уз сва та потискивања, брисања и непризнавања, као грађани уживали пуну равноправност. Али, зато што нису били призна-ти као „дипломатички” народ, што су сматрани саставним делом хрватског „политичког” народа, били су незадовољни, па су не само оштро осуђивали хрватску политику, већ су јој се, где год су налазили да је то потребно, отво-рено и супротстављали.

Политика непризнавања Срба у Хрватској испољавана је у разним ви-довима, а из ње су се, према казивању Светозара Милетића, српског поли-тичког првака из Угарске, изродиле немиле појаве, „јер је семе раздора пало на увређено осећање народа србског”. Срби, да би обезбедили свој опстанак у Хрватској, да би се очували као нација, већ средином шездесетих година XIX века тражили су да се донесе закон о политичкој равноправности Срба са Хрватима; да народна равноправност стекне важност у законодавству и управи; да у жупанијама, срезовима и општинама, у којима су Срби има-ли већину, у званичној употреби буде ћирилица; да Срби у свим органима власти буду заступљени у сразмерном броју; да свој надзор над српском цр-квом и вероисповедним школама држава повери Србима и да Срби имају право на сразмерну државну помоћ „за сва заведења” која имају и Хрвати.¹⁴

Држећи се принципа Јохана Каспара Блунчлија (*Bluntschli*), швај-царског теоретичара државног права, „да је народ велик колико и држава”, што је значило да сви становници Хрватске чине јединствен народ Хрвата, Штросмајеров лист *Розог*, орган најјаче хрватске Народне странке, одбацио је све захтеве Срба у Хрватској. Дописник *Pozora*, који је лансирао Блунч-лијеву идеју „да је народ велик колико и држава”, чак је злослутно запретио Србима, ако буду инсистирали на истицању своје националне посебности, да ће их Хрвати „из запада гонити идејом народног јединства проти њи-ховој истој вољи, рушити ћемо силом освједочења све границе, које буду дизали, ништити ћемо моћју свеобће цивилизације све запреке, које буду постављали јединству народа, кога је Бог једним створио. Кад настане др-жавна потреба, промиенити ћемо и име, државни битак, замиенити стару повиестницу новом, промиенити установе, попримити другу политику, све у духу западне цивилизације; али до тада бити ћемо један народ...”, разуме се, хрватски.¹⁵

Да би створиле тај - један - хрватски народ, да би стале на пут ши-рењу српске националне свести у Хрватској, две најјаче опозиционе хрват-ске странке, Странка права и Неодвисна народна странка, или Странка Об-

¹³ О томе видети поглавље *Просвешћена политика за време бана Мажуранића* у књизи В. Крестића, *Историја Срба у Хрватској и Славонији*, Београд 1991, 197-264.

¹⁴ *Srbski zahtjevi u trojedinj kraljevini*, Pozor 1866, 106.

¹⁵ *Slavenska plemena - posebni narodi?*, Pozor 1866, 161.

зога, које су читаву политику градиле на темељима хрватског државног и историјског права, отворено су спречавале оснивање било каквих посебних српских установа, друштава и организација. Свима расположивим средствима, и на све могуће начине, међутим, оне су развијале, шириле и јачале хрватска национална осећања.

За време владе бана Ивана Мажуранића одиграо се прави брутални обрачун са Србима из Пакраца и других места који нису крили своја национална осећања, који су симпатисали покрет Уједињене омладине српске, сарађивали у Застави, новосадском листу, образовали друштво за сакупљање прилога том листу, у Пакрацу основали Задругу Срба занатлија, пригодним приликама користили српски грб и српску заставу, а у Српској учитељској школи као наставни предмет имали српски језик.¹⁶ Бан Иван Мажуранић оценио је да су свима тим активностима ширене идеје српства, чиме су унети мржња и раздор „између католичкога и грчко-источнога житељства”. Мажуранић је уз то дошао до закључка да су Срби поменути делима ишли на то „да се србском елементу прибави нека, с државноправнога гледишта неоправдана премоћ и политичка превага у Хрватској и Славонији”. Да се све то не би десило, осумњичени из Пакраца, Карловца, Осијека и Дарувара су похапшени, а они који су били запослени, отпуштени су из службе без права запослења на државној територији Хрватске и Славоније.¹⁷

Мажуранићева противсрпска акција јасно је наговестила правце којима ће се кретати хрватска политика ослоњена на хрватско државно и историјско право и на установу „политичког” народа. Врло брзо испоставило се да је и само српско име у Хрватској представљало „политички преступ”, да је све што је српско требало искорењавати да би се створила етнички чиста, верски јединствена – католичка велика хрватска држава. Какво расположење је владало према Србима код Хрвата који су следили политику хрватског државног и историјског права, савршено показује *Politička povijest hrvatskog naroda* др Пере Гавранића. У њој он бележи: „[...] данас за циело нема нигдје у Европи међу разнојезичним народима веће мржње, него што овдје у нас обстоји међу истојезичним Хрватима и Србима. Та је мржња додуше незгодна, али је врло разумљива. Тежња хрватска и тежња српска не бори се додуше оружјем у руци, јер такве нам борбе не би дозволили наши садашњи господари, али за то борба итекако обстоји, и то подмукла, потајна, гадна борба једне екзистенције против друге, једног појединца против другог, без починка, без краја и конца. Да би ми Хрвати имали своју независну државицу као Срби, и да се не би требали ни од кога бојати, букнуо би за циело рат између Хрвата и Срба, и тај би свакако био најпопуларнији.”¹⁸ Слично сведочанство о нетрпељивости према Србима налазимо и у писму Драгути-

¹⁶ В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији*, одељак: *Акције убиштив Срба и зајиварање Српске учитељске школе у Пакрацу*, 229–250.

¹⁷ Исто.

¹⁸ P. Gavranic, *Politička povijest hrvatskog naroda*, Zagreb 1895, 325, 326.

на Јагића из 1901, у којем он поводом сахране краља Милана Обреновића у манастиру Крушедолу пише: „Да је на наше било, ми би били Милана дали мртва 'пер шуб' експедирати још даље од Биограда, јер и мртви Срби још нам чине у Хрватској сметњу и свађу.”¹⁹ Због таквог нерасположења према Србима, нимало случајно није почетком XX века Исидор Кршњави, познати хрватски политичар и професор Свеучилишта у Загребу, забележио: „Било је једно вријеме, када се је писало да треба све Србе сјекиром утући. Ова мисао изриче отворено и досљедно једини начин, којим би се дала провести 'хрватска мисао'[...]”.²⁰

Баш зато што се сматрало и што се још увек сматра да се „хрватска мисао” може остварити само уништавањем Срба, они су се нашли на удару екстремних и ексклузивних Хрвата, који су регрутовани из различитих друштвених слојева. Ти удари, с мањим или већим прекидима, у зависности од околности, трају више од стотину година, све до наших дана, а изводе се увек с истим циљем: на темељу државног и историјског права Хрватске створити етнички чисту и велику, верски - католички - јединствену хрватску државу. Само тиме могу се објаснити противсрпске демонстрације у Загребу 1895, 1899. и 1902. године, загребачки противсрпски велеиздајнички процес 1908/1909, погроми над Србима 1914/1915. и геноцид почињен над њима 1941-1945. године. Само тиме може се објаснити сецесија Хрватске и разарање Југославије 1991. године, као и намера да се Хрватска брани на Дрини. Претварање Срба у Хрватској, према Хрватском Уставу из децембра 1990. године, од конститутивног народа у националну мањину, наставак је политике која почива на идеји о само једном - хрватском политичком народу. Резултат такве политике је и апсолутни изгон ћирилице и промена назива службеног језика у Хрватској, који је од хрватског или српског постао хрватски. Из истих разлога и Југославенска академија знаности и умјетности постала је Хрватска академија знаности и умјетности. Минирање и спаљивање српских кућа, издавање или ускраћивање домовница, потписивање исказница о лојалности, избацивање из станова, отпуштање с посла, убијање и присиљавање на исељавање у служби је „хрватске мисли” чије извориште је у државном и историјском праву Хрватске.

Премда је још 1866. године И. И. Ткалац упозорио на то да се државе не могу оснивати „на старим хартијама и на 'виртуалним' територијалним тражбинама”, политика заснована на државном и историјском праву није могла бити другачија него великохрватска. До којих амбиција, готово параноидних, се ишло у територијалним захтевима за остварење хрватског државног и историјског права, показује пример правашког листа *Hervatska*. У чланку *Koja je prava hervatska politika i tko ju zastupa*, у бр. 6 из 1871. године, пише: „Земље, што их обухваћа државно право Херватах, по хисторији и

¹⁹ Ватрослав Јагић, *Сјомену мојеја живоїа II*, Београд 1934, 251.

²⁰ Iso Kršnjavi, *Zapisi, iza kulisa hrvatske politike II*, Zagreb 1986, 212, за штампу приредио др Иван Крталић.

по народности. простиру се: од Немачке до Македоније, од Дунаја до мора, а по данашњих посебитих провинцијалних имених, следеће су: Јужна Штајерска, Корушка, Крањска, Горица, Истра, Херватска, Славонија, Крајина, Далмација, горња Албанија, Церна гора, Херцеговина, Босна, Рашка, Србија, - тер ове укупно јесу једним правим именом: Држава Херватска. Ове земље простране су преко 4.000 четворних миља, а становници им броје до 8 милионах душах”.

Становиште Нерватске није било усамљено, није било плод неког неогворног новинара или политичара, није био став тренутног расположења. Био је то природни исход дубоко усађеног и широко распрострањеног уверења. Еуген Кватерник је још 1869. године писао дон Миховилу Павлиновићу да, ако се буде следила политика Странке права, ако се буде поштовали хрватско државно и историјско право, „не од Драве до мора, него од салцбургтирол[ских] алпах до Косова и Албаније вијати ће се доскора застава чисте неоскверњене Херватске!...”²¹

Задојена таквим великохрватским освајачким амбицијама, а „наоружана” државним и историјским правом, „хрватска академичка младеж”, иза које је стајао отац домовине Анте Старчевић, сматрао је да нису само Босна и Херцеговина „него и сва Арбанашка, и сва Рашија, и сва горња Мизија или данашња Србија, хрватске земље”.²² Један од следбеника тог „специфичног Хрватства” написао је „да је хрватски краљ позван поставити крст на цркву св. Софије у Цариграду”.²³

Ово су само неки илустративнији примери великохрватских територијалних претензија постављени на темељу хрватског државног и историјског права. Међутим, сви настављачи политике Еугена Кватерника и Анте Старчевића, а у Хрватској су они данас на власти, који су своје програме заснивали, како је написао И. И. Ткалац, „на старим хартијама и на `виртуалним` територијалним тражбинама”, показивали су превелике територијалне апетите. Само таквим апетитима може се објаснити налог Стјепана Радића, председника Хрватске републиканске сељачке странке, издат 23. септембра 1923. године, да се „нарише” *Земљовид Хрвајиска и Хрвајши* на којем би поред читаве Босне и Херцеговине и већи делови Бачке и читав Срем били уклопљени у састав Хрватске.²⁴ Циљ аутономашког покрета у Војводини, подстицан из Загреба између два рата и после 1945. године, све до наших дана, јесте да одвоји Војводину од Србије, и да је, ако

²¹ Е. Кватерник М. Павлиновићу 22. VI 1869, А Palavršić, В. Zelić, *Korespodencija Mihovila Pavlinovića*, Split 1962, 108-124.

²² *Otvoreno pismo na preučena gospodina Majkova učitelja na sveučilištu u Moskvi*, Zagreb, 25.1 1877, Архив Србије, Поклони и откупи, к. LX, бр. 39; Ј. Šidak, *Prilozi povijesti ranog pravaštva*, Historiski zbornik XXV-XXVI, Zagreb 1972-73, 281-303.

²³ Писмо Фрање Рачког В. Јагићу, 22. IX 1876, В. Јагић, *Сјомени мојеја живојша I*, 324.

²⁴ Радићево писмо је у поседу др Александра Влашкалића, чијом љубазношћу га и користим.

не одмах, оно у перспективи, прикључи Хрватској.²⁵ С тим циљем Влатко Мачек је тридесетих година и предлагао плебисцит за Војводину.²⁶ Не треба ни трошити речи да би се доказало да су и усташе Анте Павелића читаву своју политику заснивали на хрватском државном и историјском праву. Лице и наличје те политике, засниване на државном и историјском праву, исказало се у ратним годинама 1941-1945. пред читавом светском јавношћу на најкрволочнији начин. Иако је читав свет тим крвоштвом био изненађен, пренеражен и згрожен, оно је уследило као логичан исход вековне накарадне и у својој основи болесне политике, која и није могла да учини друго него да створи патолошку мржњу према Србима и да доведе до једног од најстрашнијих геноцида који је свет упамтио.

Ако све што је речено знамо, имамо ли право да се питамо зашто се догодио распад Југославије и зашто је избио рат између Хрвата и Срба на тлу бивше Републике Хрватске? Није ли лицемерно постављати питање ко је крив за тај рат? Сва та питања су излишна кад се зна да су још у оквирима Социјалистичке Републике Хрватске из дана у дан, из недеље у недељу, и из године у годину у самом Савезу комуниста Хрватске и под његовим окриљем расле друштвене и политичке снаге које су налазиле упориште у хрватском државном и историјском праву. Како су те снаге расле и јачале – тако су слабиле, па су се постепено и кидале све везе између Хрвата и Срба. Било је само питање дана када ће се догодити потпуни раскид. У иступима хрватских политичара, који су дошли на сцену после пораза комуниста, било је много појава и чињеница по којима су Срби из Хрватске, па и читаве Југославије схватили да се приближава зло, да ће се догађаји из раније и новије историје поновити. Пошто је историја Срба у Хрватској била слабо проучена, или погрешно научена, што опет није случајно, мало је међу њима било оних који су могли да објасне узроке зла које се приближавало. Све је пукло онога часа када је Србе у Хрватској Хрватски сабор 22. децембра 1990. године од конститутивног народа претворио у националну мањину. Тада је свима било јасно да је нова власт у Хрватској кренула путем којим је ишао Анте Павелић и сви његови претходници, који су водили политику на темељу хрватског државног и историјског права, који су установом „политичког” народа намеравали да створе етнички чисту и на разним кривотвореним папирима вековима сањану велику, верски – католички – јединствену хрватску државу.

Сви Срби, не само они с подручја бивше Социјалистичке Републике Хрватске, морају једном за свагда да схвате и упамте где се крију узроци зла који су се десили у „суживоту” са Хрватима. Ако то не схвате и не упамте, објективна је опасност да ће поново, несмотрено и неодговорно улетети у неку нову државну заједницу са Хрватима. Догод се Хрвати не ослободе

²⁵ Ч. Попов, Ј. Попов, *Аутономија Војводине – српско питање*, Сремски Карловци 1993.

²⁶ *План др Мачека за минирање Југославије*, 20. X 1936, Архив САНУ у Београду, Заоставштина В. Новака 14.474.

рецидива феудалног друштва, догод се једном за свагда не ослободе политике засноване на хрватском државном и историјском праву, догод не прихвате савремена грађанско-политичка начела, они неће бити подесан партнер за „суживот” с било којим народом. То су на својој кожи већ осетили Мађари, Италијани и Срби. То ће засигурно ускоро осетити и Муслимани, без обзира на то што их је још у прошлом веку отац домовине прогласио за „цвијеће хрватског народа”. Хрватима треба омогућити да на свом етничком простору, не наносећи штете никоме, иживе сва своја хтења и све своје амбиције. Кад се то деси, ако се деси, што ће просудити генерације које долазе, моћи ће се размишљати о могућем новом „суживоту” с тим народом.*

***Објављено у Зборнику Матице српске за историју, бр. 51, 1995, стр. 7-20 и у Барања – српска земља, Бели Манастир 1995, стр. 95-102.**

ЂУРО ДАНИЧИЋ (Између милости и поштења)

Недавно је Архив Српске академије наука и уметности у Београду откупио једно досад необјављено писмо Ђуре Даничића, које је упутио нама непознатом господину. Писмо је настало у Бечу. Датирано је, по новом календару, 9. јула 1851. године. Из садржаја се види да је Даничић запао у врло мучну ситуацију, да се нашао у улози сведока. Његов проблем је био утолико већи што је једна од заинтересованих страна, против које је имао да сведочи, био кнез Милош Обреновић. Друга страна, којој је у прилог требало да сведочи, јесте извесни рођа, што би, по садржају писма, а и по Вуковом *Рјечнику*, могло да се односи на неког не сасвим нормалног човека, у сваком случају на особу недостојну пажње и поштовања. У муци на којој се нашао, Даничић је као високоморална и постојана личност одлучио да, без обзира на последице које га могу снаћи ако се замери кнезу Милошу, пре свега и изнад свега сачува образ и поштење. Како је реч о сјајном сведочанству, које може да служи као узор поколењима, писмо младог Даничића, који је у то време имао само 26 година, објављујемо у целини, без измена и допуна.

У Бечу, 9. јул. [нов.]1851.

Господине!

Врло ми је жао што оно учинио не могу. Молим Вас, немојте ми за зло примити. Ја Вам кажем: колико ми је тешко свједочити против кн. Милоша, још ми је теже свједочити за ону рођу. Али кад су ме овако ухватили сад немам куд: волим изјубити и милост кн. Милоша него своје поштење. Јесам и оштрајем Ваш
слуга

Ђ. Даничић^{1*}

* Објављено у Даници, књ. 4, 1997, стр. 296, 297.

¹ Архив САНУ у Београду, сигн. бр. 7.308-А.

СРПСКА НАРОДНО-ЦРКВЕНА АУТОНОМИЈА И МАЂАРСКЕ ВЛАДЕ

О српској народно-црквеној аутономији има много радова, премда су они готово у целини настали у периоду до Првог светског рата а у мањој мери између два рата. У том мноштву литературе ниједан од аутора није посебно проучавао став мађарских влада према аутономији, али су многи то питање више или мање дотицали, јер је оно по свом значају такво да га није могуће заобићи.

Заснована на привилегијама добијеним од Хабзбурга, српска народно-црквена аутономија зајамчена је Законским чланком IX од 1868. за Угарску и Законом од 14. маја 1887. који је донео Сабор Хрватске за православно становништво Хрватске. Оба та закона гарантовала су српском православном становништву право да свим црквеним и школским пословима и питањима која се тичу њихових бројних и богатих фондова управљају самостално и независно. Међутим, оно што су дали ти закони поништено је тзв. Саборским устројством које је проглашено 1875. године. По завршној одредби Устројства против свих решења саборског одбора придржано је право жалбе на угарско министарство, као и право овога на поништење свих одлука. Захваљујући тој одредби, рад народно-црквеног сабора, највишег представничког тела аутономије, у последњој инстанци решавала је државна власт. Она је обилато не само користила већ и злоупотребљавала право које јој је дато поменутом одредбом Саборског устројства. Кршила је каноне, није се обазирала на постојеће прописе, служила се октројима и свемоћно се мешала у најважније послове народно-црквене аутономије, чиме је довођено у питање и само њено функционисање на подручјима законом дозвољене надлежности. Тако су мађарске владе самовољно именовале и смењивале администраторе патријаршије, па и саме патријархе. Нису потврђивале на сабору легално изабране патријархе а од неких су изнуђивале оставку. Постављале су комесаре над управом српских црквених добара; вршиле су снажан морални и политички притисак на епископат и на патријаршијске кандидате; по свом нахођењу сазивале су и распуштале саборе за које су мењале и изборни ред прилагођавајући га својим потребама и циљевима. Десило се чак и то да су мађарске владе покушале да оснују посебну српску странку која би у српском народно-црквеном сабору, а и иначе, радила у интересу

мађарске државне политике. Бројним саборским закључцима мађарске владе ускраћивале су санкцију а мимо воље сабора оне су спровеле комуналисање српских вероисповедних школа и у Хрватској и у Угарској, чиме су утирале пут лакшој хрватизацији и мађаризацији Срба.

Све те мере, и многе друге, које су предузимале мађарске владе према српској народно-црквеној аутономији да би је што више сузиле и пригушиле, утолико лакше су могле да буду остварене уколико су између српске јерархије и народа владали већи неспоразум и раздор. Поверење народа у јерархију први пут пољуљано је после слома револуције 1848/49, када је створено Војводство Србије, којим Срби нису били задовољни. Народ је тада увидео да аустријска влада и дворски кругови у Бечу мало цене српске услуге учињене Монархији за њен спас. Многима је већ тада било јасно да је политика патријарха Јосифа Рајачића вођена у време покрета 1848/49. доживела пораз, да јерархија, од најранијих дана везана за двор и монарха, није више у стању успешно да води српску националну политику. То уверење још више се проширило и учврстило када је 27. децембра 1860. била укинута и Бахова Војводина. Због тога је већи део народа почетком шездесетих година прошлог века кренуо за Светозаром Милетићем против Беча, а јерархија је и даље следила старе путеве сарадње с Бечом против Пеште, у ком правцу је Милетић усмеравао српску политику. Разлаз између јерархије и знатног дела српског народа већ тада је био очевидан, а до непремостивости се пробудио после Аустроугарске нагодбе 1867, када је јерархија, оставши без подршке народа, ослабљена, да би очувала своје позиције у српском друштву, потражила и нашла ослонац у мађарским владама, приклонивши се преко ноћи и дуалистичком систему, против којег је све до његовог успостављања дизала свој глас. Неуспешна у својој политици, а због недоследности и компромитована у народу, јерархија је после 1867. године ишла у једном правцу, а српски национални покрет ишао је у другом. Тај расцеп између српске јерархије, између епископата и народа мађарске владе су спретно користиле, па су најчешће подржавале епископат и синод против сабора, тј. против српских опозиционих партија, а ређе опозиционе партије против епископата. Како су српске опозиционе партије водиле и државноправну борбу против нагодбе и дуалистичког система, мађарске владе су смишљеном подршком пружаном епископату против сабора трошиле снагу опозиције, тј. оне су опозицију усмериле на унутрашњи међусрпски сукоб, чиме су слабиле њен отпор према званичној државној политици.

Да је све ово тачно, сведочи извештај грофа Ђуле Андрашија, који је 20. јуна 1870. послао владару о Саборском устројству. Између осталог, Андраши је тада написао: „[...] Уколико разилажење у мишљењу о црквеним питањима бива јаче, утолико се сва државноправна питања морају више повући у позадину, али само дотле док једно од тих мишљења не победи, да би се поново успоставила сагласност у погледу свих државноправних питања, као што је то раније постојало међу световњацима и епископатом српског

народа. Став што га угарска влада треба да заузме према српском сабору јасно је одређен IX законским чланком из 1868, који даје Србима аутономију у свима црквеним стварима и која треба да се одржи поред свег тога што она даје повода сукобима између епископата и једног дела слободоумних световњака. [...] Но, пошто је православна црква епископална црква, то државна власт, којој је дужност да штити сваку вероисповест у њеним правима, не може саветовати да се санкционишу такви закључци којима би епископска власт, дакле за православну цркву законита власт, била ограничена. Поред свег тога што ће ускраћивање одобрења саборским закључцима, који сужавају ауторитет епископата, изазвати велико незадовољство код оних који су се залагали за те закључке, њима се не може изаћи у сусрет, док влада у кругу српског народа са сигурношћу може рачунати на помоћ епископата и свих оних који се с њиме слажу.”

Осим овог вида односа и борбе мађарских влада и српске опозиције око народно-црквене аутономије, она је имала и других карактеристика. Пошто Срби нису успели у револуцији 1848/49. да остваре своје идеје о посебној аутономној територији, о Војводини, у уставном периоду настојали су да колико је год могуће више прошире надлежности народно-црквене аутономије. Због тога су у појединим тренуцима покушавали свој народно-црквени сабор да претворе у политички парламент. Пошто је то било по мађарску државу и њено јединство опасна тежња, мађарске владе примењивале су сва расположива средства да јој стану на пут. Оне су, тако, у покушају сабора да се назове „Српски народни сабор” откривале тежњу за његовим претварањем у политички парламент. Стога су инсистирале на томе да он задржи назив „Српски народно-црквени сабор”, како је одређивао и IX чланак закона угарског сабора. Мађарске владе су сузбијале и сваку везу саборских аката и уредаба са српским привилегијама, и то стога што се у њима помињао војвода, који је претпостављао постојање Војводине. Пошто никаква посебна српска територија није долазила у обзир, то мађарске владе нису дозвољавале карловачком сабору да у том смислу чини било какве алузije, па ни да се спомиње магистрат.

У деценијама дугој борби српских опозиционих партија с мађарским владама и епископатом српско друштво, пре свега оно с подручја Јужне Угарске, исцрпљивало се, морално и материјално трошило, а није постигало готово никакве резултате. Истина, почетком осамдесетих година био је један покушај у српској средини чији је циљ био да се заустави узалудно трошење српских снага у државноправној борби. Међутим, тај покушај да се призна нагодба и дуализам, па да се онда сва пажња усредреди на уређивање, проширивање и учвршћивање аутономије у корену је сасечен, јер није био прихваћен ни у српској средини у Угарској, нити је стекао подршку званичних кругова у Мађарској.

Суштински другачије стање владало је међу Србима у Хрватској. Грађанска струја која је покушала да обустави државноправну опозицио-

ну борбу против дуализма у Хрватској, за разлику од оне у Угарској, над-владала је. Стога се Срби у Хрватској ни приближно нису трошили у тој борби онолико колико су то чинили Срби у Угарској. Осим тога, Срби у Хрватској неупоредиво мање од Срба из Угарске били су ангажовани у борби око аутономије. За разлику од Срба у Угарској, који су против себе имали мађарске владе, Срби у Хрватској су у последњим два деценијама XIX века били у споразуму са хрватским владама. Против себе они су имали само хрватске опозиционе странке. Захваљујући таквом односу снага и таквим политичким смеровима, Срби у Хрватској су поткрај XIX и почетком XX века у многим подручјима почели да преузимају водећу улогу, коју су дотле имали Срби из Угарске. Исцрпљени у противдуалистичкој опозиционој борби и у борби око аутономије, Срби из Угарске су у свим подручјима живота показивали малаксалост. Захваљујући тој чињеници, средиште економског, финансијског, политичког и културног живота Срба из Монархије постепено се пресељавало из Јужне Угарске, из Новог Сада, у Хрватску, односно у Загреб. То су конкретне, веома значајне последице борбе Срба из Угарске с мађарским владама око аутономије, које ће у потоњим деценијама имати посебног утицаја на даљи ток не само општесрпског већ и југословенског националног покрета. Пошто у науци на ове чињенице досад нико није упозорио, циљ овога рада је да бар донекле укаже на ту разнину.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Авџономни ѣроџрам Срѣске народне слободоумне стѣранке и њен ѣроџлас на бираче, Нови Сад, 1902. Илија Вучетић, *Збирка уредаба у стѣварима срѣске ѣравославне народно-црквене авџономије*, Нови Сад, 1897. Жарко Миладиновић, *Тумач ѣовласѣица, закона, уредаба и груѣих наређења срѣске народне црквене авџономије у Уѣарској, Хрватѣској и Славонији*, Нови Сад, 1897. Жарко Миладиновић, *Jus inspectionis - врховни државни надзор - или држава и самоуѣрава /авџономија/*, Сремски Карловци, 1909. Emilian von Radić, *Die Verfassung der orthox-serbischen particular - Kirche von Karlovitz*, Prag, 1880. Мита Клицин, *Уредаба о уређењу црквених, школских и фондационалних дела ѣрчко-источне срѣске миѣројолије одобрене ѣревишњим краљевским рескрипѣиом од 10. авѣусѣа 1868*, Сремски Карловци, 1909. Јаков Игњатовић, *Мисли о авџономији*, Нови Сад, 1886. Милан Димитријевић, *Каква је наша авџономија?*, Нови Сад, 1897. Јован Јеремић, *Три савремена ѣиѣања у народно-црквеној авџономији*, Нови Сад, 1908. Stojacskovics Sandor, *A Magyarorszagi gör. Kel. szerb egyház önkormányzatarol*, Budapest, 1886. Димитрије Руварац, *Постѣанак и развиѣак срѣске црквено-народне авџономије*, Сремски Карловци, 1899. Лазар Ракић, *Јаша Томић /1856-1922/*, Нови Сад, 1986. Василије Крестић, *Срби у Уѣарској од*

*слома револуције до наодбе /1849–1867/, Историја српског народа, књ. V-2, Београд, 1981. Василије Крестић, Историјске основе војвођанске аутономије, у књизи: Из историје Срба и српско-хрватских односа, Београд, 1984. Василије Крестић, Ношабилићейи и њихова политика у Угарској и Хрватској, у књизи: Из историје Срба...**

***Објављено у Братству, књ. I, Београд 1997, стр. 59–63.**

ТРИ ПЛЕМЕНА ЈЕДАН НАРОД

Поводом осамдесете годишњице настанка Југославије желим да дам објашњење једног значајног, а мало познатог питања. Добро је знано да је Краљевина СХС и каснија Југославија била изграђена на принципу три племена један народ и да је на том принципу између два светска рата вођена политика интегралног југословенства. Међутим, мало ко зна како је, када и зашто настала синтагма најпре два, а потом три племена један народ. Пошто је то питање изузетно важно за разумевање суштине југословенске политике вођене од 1918. до 1941. и за узроке њеног неуспеха, заслужује пажњу и објашњење.

Синтагма два племена један народ у најтешњој је вези са Хрватско-српском коалицијом и коалиционашким југословенством. То југословенство настало је на темељима хрватског илиризма и Штросмајеровог југославизма почетком двадесетог века на тлу Хрватске, Славоније и Далмације. Коалиционашко југословенство је заправо својеврсна синтеза дотадашњих непомирљивих односа између Хрвата и Срба. Стога што је југословенство Рачког и Штросмајера грађено на темељу хрватског државног и историјског права, што као такво није признавало националну и политичку индивидуалност Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији, што му је циљ био да асимилује и хрватизује Србе, њему су се Срби огромном већином одлучно супротставили.

Генерација хрватских и српских политичара која је ступила на сцену после Рачког и Штросмајера муке је мучила док није пронашла начин како да се превазиђе криза у међусобним односима. Главна препрека у свему томе било је хрватско државно и историјско право. Међутим, то право било је уграђено у све поре јавног живота Хрвата. Све националне идеологије, сви покрети, сви програми хрватских политичких странака имали су у полазној основи хрватско државно и историјско право. Одрећи се тог права значило је одрећи се свог националног бића, своје прошлости и свих дотадашњих визија државног и националнополитичког развоја.

По изјави познатог и веома угледног хрватског политичара Драгојла барона Кушлана, сви који траже од Хрвата да се одрекну свог државног и историјског права траже смрт Хрватске и Хрвата. Због тога, истакао је Кушлан на Сабору Хрватске 1866. године, Хрвати „никакој слози за љубав” са Србима на тако нешто неће пристати. Четрдесет и више година касније

и Стјепан Радић је написао да Хрвати неће одустати од хрватског државног права и државноправне идеје чак „нити за вољу иначе потребне и пожељне слоге” са Србима.

Међутим, почетком XX века, када је запретила опасност од немачког *Dranga*, када су Хрвати морали да саберу све снаге да би се одупрли Мађарима и Италијанима због њихових претензија на Хрватску и Далмацију, Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији постали су значајан политички чинилац. Од политичких супарника, којима Хрвати дотад нису признавали националну и политичку индивидуалност, које су намеравали да асимилију и хрватизују, Србе је требало придобити за савезнике у борби против моћних противника. То се могло учинити само одустајањем од хрватског државног и историјског права и признавањем националне и политичке индивидуалности српском народу.

У часу настанка Хрватско-српске коалиције 1905. године то је и учињено. После дужег лутања и тражења што безболнијег начина за удовољавање давнашњим захтевима Срба за стицање потпуне равноправности, пронађена је спасоносна формула. Да не би било повређено хрватско државно право, које је на хрватској државној територији подразумевало само један – и то хрватски политички, ми бисмо данас рекли конститутивни, народ, Коалиција је прогласила да на тлу Хрватске, Славоније и Далмације живе *два њлемена једној истој народа*. Када је створена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, ова синтагма је проширена, па су на територији нове државе живела *три њлемена једној народа*. На основу те и такве формуле грађена је национална политика интегралног југословенског типа.

Корени те политике, како је речено, поникли су у Хрватској. Један, невелики део Хрвата – коалиционаша – истински се везао за њу још пре 1914. и 1918. године и у том погледу остао је доследан и у новој држави. Други део Хрвата – коалиционаша – напустио ју је одмах после балканских ратова. Тај део, с Иваном Лорковићем на челу, пристао је на формулу два племена један народ са чврстим уверењем да ће Хрвати као тобоже културнији и напреднији од Срба бити предводници ослободилачке и ујединитељске акције. Они су сматрали да ће Загреб, а не Београд, постати средиште око којег ће се окупити Јужни Словени. После сјајних победа српске војске у балканским ратовима постало им је јасно да су се Срби и Београд наметнули као пијемонт. Не слажући се с тим, не пристајући на то да их предводе Срби и да се окупљају око Београда као новог политичког средишта, коалиционаша типа Ивана Лорковића вратили су се хрватском државном праву утолико лакше што су га невољно и под принудом морали напустити.

Знатан део Хрвата, који се одлучно борио против Коалиције још у време њеног настанка и који је чврсто био везан за државно право, никад није прихватио формулу два племена један народ. Тај милитантни, мржњом према Србима задојени део Хрвата предвођен је национално екстремним и верски – католички искључивим франкофуртимашима и усташама. За

Хрвате из тих кругова били су неприхватљиви било каква југословенска идеја и било каква Југославија. Од првог дана настанка нове државе они су били против ње и упорно, стрпљиво и не без умећа радили су на њеном слабењу и разарању.

Кад се боље осмотри на којим идејним основама је грађена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, кад се уђе у суштину типова југословенства на којима је она почивала, мора се доћи до непобитног закључка да је нова држава од самог почетка била на стакленим ногама, да је саграђена на песку, а на песку се, како рече један наш песник и дипломата, не граде ни пиваре, а камоли државе.

Југословенство илиризма и потоњег Штросмајеровог југославизма било је апокрифно. На таквом југословенству, које је имало хрватску и великохрватску суштину, јер је изграђено на хрватском државном праву, Југославија није могла да прође другачије но што је прошла. Од првог дана била је то грађевина која се љуљала и коју је са свих страна требало подупирати.

Слично је, како смо видели, и са југословенством коалиционашког типа. Настало из тренутне нужде Хрвата, а не из добре братске и племените намере, оно није захватило шире слојеве хрватског друштва, што је био случај с политичким идеологијама заснованим на хрватском државном и историјском праву.

Срби који су се определили за југословенску политику изграђену на традицијама илиризма, југославизма и коалиционаштва нису ни могли а ни хтели да их следе у њиховом изворном хрватском облику. Кад су под притиском Хрвата несмотрено одустали од својих интегративних програма, идеје илиризма, југославизма и коалиционаштва покушали су да преобличе и прилагоде потребама нове заједничке државе. У настојањима да наметну идеологију интегралног југословенства, која је од сва „три племена” захтевала знатна национална одрицања, све је пуцало у односима са Хрватима. Хрвати нису били спремни на било какво одрицање за љубав југословенства и за добро заједничке државе. Из дана у дан бивало је све очигледније да идеје југословенства, с којима су они деценијама парадирани, о којима су непрестано говорили и њима се хвалили, нису нашле места ни у њиховим главама, нити у срцима.

У њима је била дубоко укореењена мисао велике, независне и етнички чисте хрватске државе, изграђене на темељима хрватског државног и историјског права. Како су Хрвати били главни партнери Србима у стварању заједничке државе, та држава, с таквим партнером, није могла опстати. Напротив, морала је пропасти.*

Објављено у Политици 16. јануара 1999.

ИЛИЈА ГУТЕША

Обиман национално-политички и широко разгранати рад у добротворне сврхе увршћује Илију Гутешу у ред најзаслужнијих личности нашег народа из друге половине XIX века. Рођен је 1. августа 1825. у Брувну, сиромашном селу личке Војне границе. Основно образовање стекао је у Грачацу, после којег је две године бесплатно радио као писар у општинској канцеларији Брувна. Трговину је учио у Карловцу код свог земљака Томице Алексића. За Гутешу је била срећна околност што је у кући у којој се налазила Алексићева трговина становала позната хрватска књижевница Драгојла Јарневић. Код младог Гутеше она је развила већ постојећу љубав према књигама. Давала му је на читање различите радове поучног карактера и помогла му у стицању широког и темељнијег образовања. Захваљујући том познанству, Гутеша је научио италијански и француски, а касније и немачки језик. Када је у Карловцу изучио трговину, запослио се као књиговођа у великој трговачкој кући Николе Николића у Загребу. Од 1852. године почео је да ради самостално тргујући највише житом и брашном. Већ тада Гутеша је испољио племените особине према свом завичају и читавом свом народу које ће га посебно красити у каснијим годинама. Имајући у виду сиромаштво својих крајишника, да би им олакшао тегобе, он се код власти за њих својски заузимао, писао им је молбе, жалбе и представке, и на сваки могући начин се трудио да им помогне. Захваљујући тој добротворној делатности, стекао је у народу леп углед, па када је Војна граница 1861. требало да пошаље заступнике у Сабор Хрватске, да узме учешће у расправама о државно-правном односу Хрватске с Аустријом и Угарском, крајишници су Гутеши поклонили поверење и изабрали га за свог посланика. Он се тада сврстао у групу српских политичара као што су прота Никола Беговић и Јован барон Живковић, који су заступали унионистичку политику, чије основне смернице је одредио Светозар Милетић. Као угледан грађанин био је биран 1874. и 1881. године и за посланика на Српском народно-црквеном сабору у Сремским Карловцима.

Пре но што је као народни заступник 1861. и званично почео да се бави политиком, Гутеша је био веома активан још у време Кримског рата 1853-1856. Тада је агитовао против одласка војника - граничара на источне границе Аустрије и због тога је извесно време морао да одлежи у затвору. Током рата Француске и Италије против Аустрије 1859. поново је

агитовао против одласка крајишника на италијанско ратиште. Због тога је против њега поведена истрага, па је чак криво оптужен да се у личној граничарској пуковнији бавио извесним преварама и другим неделима. Други пут је на кратко време тада доспео у затвор, да би се одмах по изласку, 1860, укључио у загребачке демонстрације, које су имале противнемачки и антиапсолутистички карактер, а предводили су их он и млади Милан Маканец, будуће вође хрватске опозиције.

Одважан, непоколебив, већ довољно афирмисан и као национални радник и као добротвор, Гутеша се радо укључивао у све национално-политичке акције чији је циљ било национално ослобођење и уједињење свих Јужних Словена. Знајући за његову политичку опредељеност и имајући у њега поверење, граничарски официр Антоније Орешковић, који се јуна 1862. ставио на располагање српској влади и по њеној жељи израђивао је планове за дизање устанка у Босни, у којем је требало да учествује и људство из Војне границе, уврстио је у списак својих сарадника и Илију Гутешу. Укључен у национално-ослободилачку акцију, коју је организовала српска влада, с кнезом Михаилом и Илијом Гарашанином на челу, Гутешу су врло брзо откриле аустријске власти. Њега је заправо проказао аустријски агент Петар Узелац, пропасти трговац, који је постао аустријски шпијун. Заједно с Гутешом пострадали су и Симо Приљева, граничарски официр, и прота Јован Шорак Ђедо. Када је Матија Мажуранић, писац познатог прозног текста *Поилег у Босну* и брат тадашњег канцелара Хрватске дворске канцеларије, сазнао да су власти ушле у траг Гутешиној тајној активности, упозорио је овога да му прети опасност. Упркос томе, Гутеша је фебруара 1863. ухапшен, при чему је код њега нађено 56 дуката, једно Орешковићево писмо и кључ за тајну преписку. Постојала је опасност да ће Гутешиним хапшењем открити многе људе који су сарађивали са српском владом, а међу њима и Матију Мразовића, Андрију Торквата Брлића и друге. Међутим, Гутеша никога није одао, али га је због те субверзивне национално-ослободилачке акције Војни суд у Осеку осудио на четири године тамновања, које је издржао у градовима Чешке, у Оломуцу, Јозефштату и Терезијенштату. Из затвора је 1865. године поднео молбу за помиловање хрватском канцелару Ивану Мажуранићу, али она није усвојена. О свом затворском животу Гутеша је написао успомене, које нису објављене, а наслов им је: *Опис Гутешина тамновања и страдања*.

Убрзо пошто је изашао из затвора бечка полиција је, 1867, посумњала да је Гутеша био члан загребачког одбора који је врбовао добровољце и слао их у Србију, која се тада припремала за рат против Турске. У службу српске владе као њен повереник с платом од 20 дуката месечно Гутеша је ступио 25. маја 1868. године. Основни задатак био му је да становништво Лике придобије за национално-ослободилачку акцију Србије и да у Војној граници ради на томе „да се Крајишници Турци с хришћанима сложе и заједнички противу Османлија да раде”. Као и сви повереници Србије, тако се и Гутеша,

да га аустријске и турске власти не би откриле, у тајној кореспонденцији потписивао као Е(дуардо) Албини. Српска влада је полагала у њега велике наде. То се види из речи Атанасија Николића, једног од најважнијих чланова „Српског одбора за националну пропаганду”, који је писао: „Овакве људе имати у Граници свуда, као што сад имамо у Лици Гутешу, значило би имати Границу у својим рукама”. Има поузданих података из којих се види да је Гутеша као повереник српске владе успешно радио и после убиства кнеза Михаила, у време Ристићевог и Блазнавчевог намесниковања.

Веома активан био је Гутеша у време устанка у Босни 1875-1878. Најпре је био потпредседник, а касније председник загребачког одбора за помагање босанских избеглица, за које је вредно и на све стране и у земљи и у иностранству сакупио прилоге. Своју кућу у Загребу претворио је у свратиште бегунаца. На стотине дечака из Босне послао је на занат и школовање у Швајцарску, Аустрију, Немачку, као тотор бринуо се за њих и обезбеђивао им егзистенцију. У почетку устанка у својству потпредседника загребачког одбора бринуо се нарочито за брезовачку чету. Као имућан трговац и сам је материјално помагао устанике, али је и активно суделовао у важнијим збивањима и неким борбама. Под његовим председништвом је 16. и 17. децембра 1875. у Јамници одржана позната скупштина представника многих чета и чланова разних одбора за помоћ. На скупштини су донете одлуке од историјског значаја: да се устанак продужи и преко зиме, да се страним силама упути представка са захтевом да устанике признају за зараћену страну, да се оснује одбор за руковођење устанком и да се Петар Карађорђевић са својим присталицама удаљи од босанских граница. Гутеша је 1877. био члан привремене босанске владе, а све време док је устанак трајао доследно се залагао за сарадњу Срба и Хрвата. Желео је да се Босна по сваку цену ослободи турске власти, па ако не може одмах да се припоји Србији, да се за извесно време задовољи аутономијом или аустријском влашћу. Све би то, по његовом мишљењу, биле етапе ка коначном уједињењу свих Јужних Словена.

Политичку и националну основу читаве своје активности Гутеша је изнео у брошури *Ујознајмо се!*, која је ћирилицом и латиницом штампана у Загребу 1880. године. У њој се залагао за слогу Срба са Хрватима, Словенцима и муслиманима и указивао је на то да се несугласицама и узајамним зајевницама користе само непријатељи Јужних Словена. У складу с оновременим идеолозима југословенског покрета, Гутеша је писао: „Знамо да смо сви синови једне мајке славе, лист једне горе, од једног теста, у једној пећи испечени.” По његовом мишљењу, међу Јужним Словенима није било никаквих других, осим верских разлика, па да би и те разлике, из којих су извирале главне несугласице, нестале, Гутеша је, у складу са Штросмајеровим идејама, био присталица успостављања јединствене цркве на народносној основи. За њега је било споредно да ли се неко звао овим или оним именом. „Нека се зове, како је којег воља” - писао је он - „само

нека буде вазда на бранику оне земље, гдје се је родио.” Иначе, њему је било најмилије име Југословен, које би радо прихватио с уверењем да се њиме могу превазићи многе разлике које су проистицале од посебних националних имена. У Гутешиним историјским излагањима било је доста романтичарске наивности, али из сваког ретка његове брошуре извирала је жеља и молба да сви Јужни Словени, а нарочито Срби и Хрвати, из сопствених националних интереса свугде иступају заједнички и јединствено.

У време бановања Куена Хедерварија Гутеша је остао доследан идејама слоге и сарадње Срба и Хрвата, па је све оне, и Србе и Хрвате, који су подржавали бана Куена, оштро осуђивао и чврсто је стајао уз опозицију. Припадао је српским политичарима из Хрватске и Славоније које су провадини кругови означавали као милетићевце и заставаше. У ту групу спадали су прота Никола Беговић, Петар Слиепчевић, Никола Чудић и други. Остајући доследан идејама слоге и сарадње Срба и Хрвата, Гутеша се нашао и међу српским политичарима и угледним личностима какви су били Јован Јовановић Змај, Михаило Полит Десанчић, Богдан Медаковић, Илија Вучетић, Јован барон Живковић, Манојло Грбић и други, који су под одређеним условима 1890. године били спремни на споразум с Хрватима из редова Неодвисне народне странке, који су познати под именом обзораши. Умро је у Загребу 11. септембра 1894. искрено оплакан од многих поштовалаца као велики родољуб и несребичан добротвор, који није тежио ни слави, ни одликовањима, него је стално желео да помогне сиромашнима и да свој народ види ослобођен и уједињен.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архив породице Брлић у Славонском Броду, Опис Гутешина тамновања и страдања; Архив Хрватске, Загреб, Председнички списи Хрватске дворске канцеларије из године 1865, кутија ССLXXVII, бр. 131, из године 1867, кутија ССLXXVII, бр. 389; Председнички списи Намесничког већа из 1865, кутија 73, св. 34, бр. 692; Списи Намесничког већа из 1868, кутија 151, св. 17, бр. 482, 10.110, 10.574, 13.881, 16.022; Архив града Загреба, Председничка акта градског поглаварства из године 1868, бр. 43; Илија Гутеша, *Ујознајмо се!*, Загреб 1880; Војислав Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859-1874*, Београд 1965; Владимир Красић, *Ујоанак у Босни од 1875. до 1878. год.*, Нови Сад 1884; Никола Симић, *Петар Петровић Узелац, штијун аустро-ујарске и босанско-херцеговачке владе*, Београд 1890; Димитрије Кириловић, *Српски народни сабори, Сјиси бечке Државне архиве*, књ. друга: 1875-1894, Нови Сад 1938; Љубомир Дурковић, *Бранислав*, Београд 1968; Васо Војводић, *Рад Србије на политичкој пројекцији у Босни и Херцеговини (1868-1873)*, Историјски гласник, бр. 1-2, 3-4, Београд 1960; Đuro Szabo, *Ilija Guteša*, Morgenblatt, Zagreb, 24. XII 1928, Beilage I;

В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914*, Београд 1991; Политика од 17. II 1960; Enciklopedija Jugoslavije 3; V. Krestić, *Zagrebačke demonstracije i bekstvo Milana Makansa u Beograd 1862*, Historijski zbornik, god. XV, br. 1-4, Zagreb 1962.*

* Објављено у **Зборник о Србима у Хрватској, књ. 4, Београ 1999. стр. 57-61.**

МАКСИМИЛИЈАН ПРИЦА

Максимилијан - Максо Прица, Србин из Војне крајине, спада у ред најистакнутијих правника и политичара Хрватске и Славоније. Рођен је 1823. године у Кореници, у Оточкој крајишкој пуковнији. По жељи оца, православног проте из Коренице, и наговарању карловачког владике Евгенија Јовановића, Максо је требало да се определи за свештенички позив. Међутим, он није имао интересовања за религиозна и црквена питања. После гимназије у Карловцу, где је највише друговао с познатим хрватским политичарем и публицистом југословенског опредељења Имбром Игњатијевићем Ткалцем, завршио је право у Загребу. Осим темељног правног образовања, стекао је и широко филозофско знање. Био је ватрени хегелијанац и тешко се одвајао од Хегелове *Енциклопедије гер филозофисхен висеншафтлех им грундрисе* (*Enzyklopedie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*) и зборника Халише јарбихер (*Hallische Jahrbücher*).

По завршетку студија Прица је постао бележник града Карловца, у којем је тада деловала група истакнутих припадника илирског покрета, с Иваном Мажуранићем на челу. Налазећи се у најужем кругу карловачких илираца, окупљених око тамошње читаонице, Прица је, заједно с другим Мажуранићевим пријатељима, подстицао песника да напише еп о *Смрти Смаил-аге Ченгића*. У време издавања илирског Бранислава у Београду, 1844/45. године, група илираца, међу којима: Максо и његов брат Симо Прица, Амброз Враницани, Драгојло Кушлан, Имбро Игњатијевић Ткалац, Огњеслав Утјешеновић Острожински, помагала је у преношењу и растурању илегалног листа. Када се уочи 1848. у Гајевим новинама повела дискусија о акцији Људевита Штура за стварање посебног књижевног језика Словака, Прица се с пуно разумевања за њу заложии схватајући је као значајну меру на путу стварања словачке нације.

У време револуције 1848/49. Прица је био прилично активан. Бан Јелачић га је именовао за свог секретара, а од 31. маја до 12. јуна 1848. као званични представник Хрватске учествовао је у раду Словенског конгреса у Прагу, на којем је изабран за бележника и за члана неколико одбора. Својим дискусијама уврстио се у ред радикалних припадника конгреса, на којем се није залагао за целокупност Аустрије, него за јединство словенских народа у Монархији. По повратку из Прага као заступник Оточке регименте од краја јуна до средине јула учествовао је у раду Сабора Хрватске. Иако се није

много истицао у саборским расправама, припадао је тзв. саборској левици, која се искрено и одлучно залагала за укидање Војне границе.

Још пре револуције 1848/49. Прица је сарађивао у већем броју часописа и новина. Између осталих, био је сарадник Зоре далматинске, Аграмер цајтунга, Сидславише цајтунга, београдских Новина србских и часописа Јарбихер фир славише литератур, кунст унд висеншафт (*Jahrbücher für slawische Literatur Kunst und Wissenschaft*), који је од 1843. до 1846. издавао лужичкосрпски слависта Јордан Петар. Својим вешто састављеним дописима, а и личним познанством, Прица је на себе скренуо пажњу Мојсија Георгијевића, који је био импресиониран знањем и интелигенцијом младог правника. У писму од 20. октобра 1847. Георгијевић је писао Вуку Караџићу: „На Прицу вас још једном опомињем, да га боље запамтите; јер ја се од њега надам да ће од најчеститији наши људи бити, као што је сада од најчеститији младића, које ја познајем.” Иначе, у поменутом часопису лужичкосрпског слависте Прица је написао чланак о Вуку Караџићу и о нашој литератури. Касније је у Загребу сакупљао претплатнике за Вуков *Рјечник*.

Као афирмисани дописник више листова и часописа августа 1848, када је Драгојло Кушлан покренуо Славенски југ, који је значао „синтезу најбољег и најпозитивнијег у епоси наше четрдесетосме”, постао је у њему помоћник уредника. У том, као и у другим загребачким листовима из 1848/49. године активно је сарађивао, а чланке је потписивао псеудонимом *Плешевички*. Када је у Загребу 1848. основано *Дружтво славенске лије на славенском јују*, Прица се налазио међу његовим оснивачима и међу члановима управног одбора. У складу с аустророславистичким схватањима тога друштва, Прица је, на подстицај Словенске липе из Прага, захтевао да и Хрватска пошаље своје представнике у аустријски парламент.

Победом контрареволуције, у време апсолутистичког система Александра Баха, када није било могућности за слободно бављење политиком, Прица се посветио адвокатским пословима. Адвокатску канцеларију отворио је у Загребу и стекао је глас једног од најбољих адвоката у Хрватској. После слома апсолутизма, када је обновљен политички живот у Аустрији, Прица се од првог дана активно укључио у политику. Пошто се видно истицао својим дотадашњим јавним радом, грађанским положајем и не само правничким већ и политичким талентом, новоименовани бан Јосип барон Шокчевић је, поред многих других најистакнутијих политичара Хрватске, на банску конференцију из 1860/61. године позвао и Прицу. На конференцији је изабран у одбор који је имао задатак да изради основу изборног закона за следећи Сабор Хрватске. У време заседања банске конференције Прица је, заједно с Иваном Мажуранићем, Мирком Боговићем, грофом Јулијем Јанковићем, Иваном Кукуљевићем и Људевитом Вукотиновићем, учествовао у изради програма о савезу Хрватске с Угарском. Изради тог програма приступило се крајем 1860. године. Када је програм био написан, Мажуранић се већ налазио у Бечу као председник Хрватско-славонског дворског

дикастерија. Прица је био човек изузетног Мажуранићевог поверења и док је овај био канцелар, у многим деликатним пословима политичке природе тражио је његову помоћ. И овог пута Прица је био тај који је 21. јануара 1861, заједно с грофом Ј. Јанковићем, однео програм у Пешту мађарском политичком прваку Ференцу Деаку. Међутим, Деак је избегао да о програму заузме одређен став изговарајући се да је о том проблему само Сабор Угарске надлежан да донесе свој суд. Прица и другови који су радили на састављању програма изразили су уверење да се једино у савезу с Угарском може остварити уставно уређење у Хрватској и одбранити се од поновног увођења апсолутизма. Заложили су се за територијалну целокупност Хрватске, осудили су агресивну језичку политику Угарске из времена пре 1848. и поднели предлог о уређењу међусобних државноправних послова.

У Сабору Хрватске 1861. Прица је заступао срез Јастребарски. Није се истицао као велики говорник, али је, како је забележио Мартин Полић, у Сабору и земљи био „познат као један од најумнијих чланова народа, као ванредно оштроуман правник и као муж широког државноправног погледа, као темељит познавалац устава и као створен за умно решавање великих државноправних питања”. На почетку заседања Сабора изабран је за саборског бележника, а био је и члан више одбора (за правосудне послове, за израду саборског пословника, за израду основе и правила за Југославенску академију и свеучилиште, за израду законске основе о укидању Војне границе и за израду банске заклетве). Као члан „осредњег одбора” Сабора Прица је у име одборске мањине поднео предлог да Хрватска не шаље своје представнике у централни парламент у Бечу (у *Reichsrat*), али да призна заједничке послове с Аустријом, који и иначе одраније већ постоје. Конкретно, према тзв. *Прициној изјави*, државноправном акту који је он израдио и у историји је познат под тим називом, осим личности владара, признање заједничких интереса с Аустријом односило би се на економске и финансијске послове и на ствари заједничке одбране. Тим својим предлогом Прица је желело Хрватској да остави отворен пут и одрешене руке за државноправно споразумевање и с Угарском и с Аустријом. Касније, када је основана Самостална народна странка, Прицина изјава је послужила као идеолошка база њене политике, а Сабор Хрватске ју је одбацио већином гласова, иако су за њу гласали многи најистакнутији народњаци: Јосип Ј. Штросмајер, Иван Мажуранић, Фрањо Рачки, Иван Кукуљевић, Иван Вончина, Славољуб Врбанчић, Људевит Вукотиновић и други. Већ поменути историописац Мартин Полић забележио је да ће Прицина изјава „у летописима хрватског парламентаризма остати до виека спомена вриедан и славити његова зачетника као риедку умну силу, којом се народ може поносити”. Један од најпознатијих хрватских политичара и новинара тог времена Иван Перковац је о Прициној изјави у Сабору рекао: „[...] премда морам очито казати, да се, ако и нисам вичан клањати се до црнога праха, драге воље клањам господину састављачу, јер морам признати, да је та изјава у обће таковим племенитим смјером и толи-

ком вјештином састављена, да би се поносио, да сам ју ја саставио; о њој се не може друго рећи, него: *ars non habet osorem nisi ignorantem.*”

Када је 1862. у Загребу основан Сто седморице, врховни суд за Хрватску и Славонију, као прворазредни правник Прица је наименован за судију тога суда. Читав терет и цела одговорност за послове Стола седморице пала је тада на њега и на његовог колегу Јована Суботића, познатог српског књижевника, правника и политичара. Врсни стручњаци, чије судске одлуке су служиле за узор, они су посао обављали и савесно и правично, па је суд због тога из године у годину добијао највиша признања.

Цепањем Народне странке на Народно-либералну и Самосталну народну Прица је постао један од најистакнутијих чланова Самосталне странке. Штавише, заједно с Николом Крестићем, он је, 18. јануара 1864. објавио брошуру *Увјетно или безувјетно? Мњење о риешењу наших државнойравних йишћанах*, у којој је објављен програм Самосталне странке.

На изборима за Сабор Хрватске 1865. године, на захтев Ивана Мажуранића, градоначелник Карловца истакао је Прицу на листи посланичких кандидата. Међутим, његова кандидатура наишла је на велики отпор грађана. Као државног чиновника, припадника Самосталне провладине странке Прицу су називали „странским”, а за такве, писао је градоначелник Карловца, осим „малог броја нити разборитија класа људих неће да гласује, јер говоре, сваки краљевски чиновник *ipso facto* је рајхсратиста, а ми не желимо у Рајхсрат већ ако будемо морали”. После пораза на изборима у Карловцу Прица се кандидовао у Срему, у Буђановачком срезу, где је био и изабран.

Када је 1865. Шмерлингова централистичка политика запала у кризу, дубоко су били уздрмани и редови самосталских присталица. У самом вођству странке јавило се тада политичко колебање јер оно није желело да буде превазиђено догађајима. На састанку Главног одбора Самосталне странке одлучено је да Прица ступи у непосредну везу с мађарским либералним прваком Ф. Деаком и од њега дозна стваран став и намере Мађара према Хрватској. Прица је стога отпутова у Будимпешту, а када се вратио, залагао се за споразум с Мађарима. Међутим, чланови Главног одбора странке, с надбискупом Јурјем Хауликом на челу, изјаснили су се против било каквих даљих преговора с Мађарима, за које се залагао Прица на основу обећања добијених од Деака. Разочаран резултатима дотадашње политике, које је објашњавао „слепоћом” и „занесеношћу”, Прица је сматрао да се у насталим околностима ништа не може постићи и да по страни треба чекати погодније прилике. Те погодније прилике настале су измирењем и уједињењем Народно-либералне и Самосталне странке. Прица је тада, на Сабору 1866, изабран у регниколарну депутацију Хрватске за преговоре с Угарском, али су ти преговори остали без резултата јер су Мађари у многим кључним питањима били непопустљиви.

Од 1871. до 1873. године Прица је био на челу правосудног одељења Банске владе. У том периоду био је уз унионисте, па је 1872. постао и

народни посланик на Сабору Хрватске. Наиме, руководство хрватске Народне странке је крајем 1871. и почетком 1872. године направило заокрет у политици. Оно је напустило дотадашњу државноправну противнагодбену опозициону борбу, па је тражило путеве за помирење и постизање споразума с Мађарима. Уз нови смер Народне странке пристало је и неколико истакнутијих српских политичара. Међу њима налазили су се септемвир Прица и угледни загребачки адвокат Никола Крестић. Њих двојица не само да су се сагласили с новим правцем деловања Народне странке већ су у њој играли значајну улогу. Прица и Крестић постали су родоначелници касније добро познате нотабилитетске политике. Настала у вези с борбом око ревизије нагодбе у српској средини у Хрватској, где ће временом јачати и дуго играти значајну улогу, она ће баш у то доба, крајем 1872. и почетком 1873, стећи присталице у истим грађанским слојевима српског друштва у Угарској. Нотабилитетској политици у Хрватској приклониће се у време настајања и после ревизије Хрватско-угарске нагодбе и малобројни Срби који су, махом из каријеристичких побуда, прихватили унионистичку политику. Тако су нотабилитети настали усаглашавањем ставова око ревизије између бивших Мажуранићевих самосталаца, који су више година раније под одређеним условима пристајали на Шмерлингов Рајхсрат, и униониста који су прихватили такозвану поштену унију с Угарском. У тим новим политичким околностима Прица је у Сабору Хрватске био изабран за члана регниколарне депутације која је имала задатак да води преговоре са сличном депутацијом Угарског сабора о ревизији Хрватско-угарске нагодбе из 1868. Као члан хрватске депутације Прица је пристајао на највећа попуштања према Мађарима. Коначан споразум о ревизији нагодбе није дочекао. Од младих дана нежног здравља, често болестан и принуђен да по више месеци тражи лека у бањама и разним лечилиштима, Прица је умро током преговора 15. марта 1873. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Dragojlo Kušlan, Mirko Šuhaj, *Spisi saborski sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861*, Zagreb 1862, knj. I, II; *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije god. 1861*, Zagreb 1862; Крешимир Георгијевић, *Из необјављене Вукове њрејиске*, Зборник Филозофског факултета III, Београд 1953; Ferdo Šišić, *Korespondencija Rački-Štrossmayer*, knj. I, Zagreb 1928; Имбро Ткалац, *Успомене*, Београд 1926; *Животи гра. Јована Суботића (автобиографија)*, Нови Сад 1901, 1902; Nikola Urica, *Kako je postala „unija” između Hrvatske i Ugarske*, Zagreb 1905; I. Perkovac, *Pripoviesti. Iz bojnog odsjeka. Sa životopisom I. Perkovca od dra. Ivana Zahara*, Zagreb 1905; Љубомир Дурковић, *Бранислав*, Београд 1968; Тоде Чолак, „Зора далматинска” (1844-1849), *Прилози проучавању књижевности Илирске околине у Далма-*

цији, Зборник Филозофског факултета IV-2, Београд 1959; Vaso Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj od prvih stranačkih grupacija do 1918*, Zagreb 1958; исти, *Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848/49*, Zagreb 1949; В. Крестић, *Хрватско-ујарска нагодба 1868. године*, Београд 1969; исти, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini XIX veka*, Beograd 1988; Милан Прелог, *Прица Максим*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. III; Jaroslav Šidak, *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. 6; Martin Polić, *Parlamentarna povjest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, dio prvi od godine 1860. do godine 1867, Zagreb 1899.*

* Објављено у Зборнику о Србима у Хрватској, књ. 4, 1999, стр. 51–56.

СВЕТОЗАР КУШЕВИЋ

Скица за једну политичку биографију

Пуних педесет година Светозар Кушевић налазио се на јавној сцени Хрватске, Славоније и Срема заузимајући различите али врло истакнуте положаје. Породица Кушевић пореклом је из Херцеговине. Отац Светозаров био је трговац у славонском граду Пожеги, у којем се Светозар родио 1823. године. По завршетку гимназије Кушевић је завршио богословију. После тога стекао је диплому правно-политичких наука, које је студирао у Ђуру, Пожуну и Бечу. Када је 1845. године у Пешти положио адвокатски испит, постао је конзисторијални подбележник Пакрачке епархије. Две године касније као један од најугледнијих грађана изабран је за посланика краљевског слободног града Пожеге на Пожунском сабору.¹ Као млади јуноша од 25 година у Сабору је бранио припадност Славоније Хрватској, коју су Мађари оспоравали, и дизао је глас у одбрану хрватског језика, који су Мађари смишљено потискивали.² Настојао је да све догађаје у Сабору региструје и о њима обавести магистрат у Пожеги. Из извештаја, које је био обавезан да шаље из Пожуна магистрату, сазнајемо каква је становишта заузимао о појединим важним питањима оног времена. Средином марта 1848. наслућивао је опасност од насилног наметања мађарског језика. Изразио је бојазан да ће „мађарски дух” свуда продирати, „да ће јавно газити народност нашу и да ће се трудити нас уништити”. Веровао је да ће мађарска навала у Славонији и Хрватској наићи на јединствен отпор. Пошто се није надао помоћи од Аустрије, очекивао је „да се што ближе један другоме приближимо и народност нашу од нападања сачувамо”. Када су у Сабору покретана питања неких друштвених промена, којима би били задовољени интереси грађанства, Кушевић их је прихватио. Међутим, био је против социјалне револуције. Ње се чак плашио стога што није могао да сагледа исходе промена које су захва-

¹ На тим изборима, на тајном гласању, Кушевић је добио највише гласова. За њега је гласало 64,81% бирача. Други изабрани заступник добио је 58,51% гласова (Filip Potrebica, *Požeška županija za revolucije 1848-1849*, Zagreb 1984, 160. Аутор овог рада користио је рукописну заоставштину С. Кушевића која се налази у Музеју Пожешке котлине. Логично је претпоставити да се у Кушевићевим хартијама може наћи још много вредних података за његову биографију).

² Julije Kempf, *Požega. Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i Požeške županije*, Požega 1910, 262.

тите Угарску. У страху од ширења револуције, редовно је упозоравао управу града Пожеге да буде спремна јер револуција није далеко. Противник револуције, Кушевић је био забринут за судбину Монархије јер је увиђао да је наступило време „у коме чине сатови што нису биле кадре године”.³

У једном тренутку приликом боравка у Пожуну Кушевића је савладала малодушност. Осетио је немоћ да било шта учини у Сабору, па је одлучио да се ослободи посланичке дужности. Као формалан разлог за повлачење навео је заузетост подбележничким пословима у Конзисторији Пакрачке епархије. Стога је 29. фебруара 1848. поднео оставку на заступничко место. Међутим, без поближег образложења 24. марта повукао је оставку, после чега му је магистрат одао признање „за постојано држање на Сабору” и изабрао га за почасног грађанина Пожеге.⁴

Пре но што је избила револуција 1848. године Кушевић је именован за конципиисту у угарском Министарству правде. Међутим, због револуције која је у међувремену избила, на тај посао није ни ступио, али је зато као представник Пожеге учествовао на банској конференцији у Загребу, коју је убрзо по именовану сазвао нови бан Јосип Јелачић. Као посланик Сабора Хрватске био је члан Верификационог одбора, Одбора за израду основе будуће владе и за уређење Сабора. Изабран је у српску депутацију која је под вођством Јелачића јуна 1848. године у Инсбруку била у аудијенцији код цара Фердинанда.⁵

На Сабору Хрватске и Славоније Кушевић се залагао за заједничко иступање Срба и Хрвата према Мађарима. Сматрао је да Српско-хрватски савез, проглашен на Мајској скупштини у Сремским Карловцима а који је прихватио и потврдио Сабор Хрватске, обавезује обе стране, па да стога с Мађарима не могу склапати сепаратне споразуме ни Хрвати, ни Срби. У расправама о тзв. урбаријалном питању, о томе како треба решити односе између бивших феудалаца и њихових дојучерашњих сељака-кметова, Кушевић се прикључио групи посланика који су бранили конзервативне ставове и залагали се за давање одштете спахијама и за то да и надаље користе мала краљевска права од којих су имали велике приходе.⁶ Тражећи накнаду за обештећење спахија, Кушевић није потезао питање времена када ће спахије реализовати одштету. Желео је да добију у времену и консолидују се пред налетом побуњених сељака.⁷ Чинио је то и стога што је и сам био земљишни поседник. Располагао је имањем од 990,45 хектара, које се налазило у близини Пожеге, у равничарском делу, где је била добра песковита земља. Од тих 990 хектара имао је 358,50 хектара оранице, 28,15 ливаде, 23,00 винограда и 580,50 шума. Бавио се производњом пшенице, ражи, зоби, репице, кукуру-

³ F. Potrebica, п. д., 118, 119.

⁴ Исто, 118.

⁵ Превод повеће о додељивању племства С. Кушевићу, Архив САНУ, Ср. Карловци, Фонд митрополијско-патријаршијски Б, бр. 136/1863. J. Kempf, 273, 286.

⁶ Славко Гавриловић, *Срби у револуцији 1848/1849, Историја српског народа*, књ. V, том други, Београд 1981, 103, 104.

⁷ F. Potrebica, п. д., 173.

за, јечма и семенске детелине. У делу Славоније у којем се налазило његово имање, спадао је у ред поседника који су се посебно истицали производњом квалитетног вина.»⁸

Као припадник богатијег дела грађанства Кушевић је у Сабору исказао бојазан да би радикалнији начин решења урбаријалног питања нанео штету грађанима као зајмодавцима бивших феудалаца, „док би смањење камате погодило сиротињу и лица под старатељством”. Он је изјавио да би укидањем урбаријалних односа без накнаде била оштећена „она класа људи, која жилу животну једне државе сачињава тј. грађани, јер ови новце имаду код бољара”.⁹

По завршетку рада Сабора као члан „банског изасланства у Славонији” и секретар Управног одбора Пожешке жупаније био је Кушевић веома активан у организовању одбране Пожешке жупаније од очекиваних мађарских напада. Тада је бринуо о народној стражи, снабдевању оружјем и муницијом, регрутацији војника, утврђивању и одбрани појединих места, набавци хране, сакупљању прилога, сузбијању промађарске пропаганде, угушивању сељачких немира, стишавању и ублажавању верских, католичко-православних размирица.¹⁰ У то време су га Срби из Војводине изаслали у главни стан бана Јелачића „да нужно споразумљење одржи међу оперирајућим војскама у Угарској, Бачкој и Тамишком Банату”. У том својству веома се истакао у једном догађају када су мађарске јединице у пределима Међумурја нападе и заплениле товари муниције, оружја и хране. Кушевић је, „не гледајућ на погиб у ком се тело и живот налазаше”, битно допринео спасавању једне батерије и знатне количине хране.¹¹ Убрзо после тога обавио је неколико дипломатско-политичких мисија. Најпре је као посланик хрватске владе путовао у Варадин и Беч. Затим га је Јелачић послао у Оломуц и Кромериж. Младом цару Фрањи Јосифу послужио је као курир за везу с патријархом Рајачићем и војводом Стеваном Шупљикцом. Извесно време током револуције 1848. радио је у главном стану у Бечу и у председничкој писарници бана Јелачића. Био је један од вреднијих сарадника Гајевих Новина далматинско-хорватско-славонских, у којима је својим дописима будио народни дух, подизао морал, жигосао и унутрашње и спољне непријатеље и припремао народ за одбрану од навале која је очекивана са севера.¹²

Занимљиве оцене о Кушевићу и његовим способностима, али и условима у којима је стицао каријеру изрекао је познати хрватски поклицар на Угарском сабору и угледни политичар Метел барон Ожеговић. У писму упућеном 15. октобра 1848. банском поверенику за доњу Славонију Јосипу пл. Буњику, Ожеговић је, између осталог, написао: „[...] ако хоћемо бити

⁸ Josip Krška, *Statistika i šematizam veleposjednika u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1902, 88.

⁹ Jaroslav Šidak, *Historijska čitanka za hrvatsku povijest*, Zagreb 1962, 225.

¹⁰ F. Potrebica, п. д., 252-257, 260, 261.

¹¹ Превод повеље о додељивању племства.

¹² J. Kempf, 266.

проти душману јаки, морамо најприје дома бити *сложни* и зато Ти ја препоручам, да глeдаш са свими странкама у миру и слоги живити, јербо ћемо иначе из освете више издаицах имати, него ако буду видели, да и полага нас живити могу. Из тога узрока препоручам Ти, Твојим привержеником међусобно узтерпљење и наклоност на сердце ставити, особито са Сербљи се побратити, који пуним правом тужити се могу, да акопрем 1/3 дио жупание састављају, ипак ни мало у размерју код магистрата заступљени нису. Сада се дакле прилика вам пружа, да на место Стручића,¹³ кој ће како чујем на место старога Краљевића¹⁴ пренешен бити, Светозара Кушевића, кој си је толико заслуга код сабора угарскога стекао, где је забадава служио затим службу са плаћом од 800 фор. сребра себи по Деаку [Ференцу - В. К.] понуђену из домољубља одбацио и у сваком обзиру паметног умереног и поштеног човека се је показао, у Пакрац за котарског судца поставите. Кроз то ћете сердца привержениках истом више придобити, слогу са Сербљи утемељити и помоћ оружану из сербске кнежевине кроз симпатију међусобну ускорити, речју за домовину и народ велику заслугу си прибавити. Метните сада, заклињем Вас, на стран сваки непотизам и материјализам или каквога гoдер имена егоизам, тер имајте пред очима будућност домовине, коју само тако унапредити и осигурати будете, ако се - одбацујућ свако прогонство - источни и римокатолички брати огерле и никакoву разлику међу собом не чинећи тако своме значају и кершћанском начелу поштење приправе [...].¹⁵

Пошто је показао и лојалност и вештину у обављању свих поверених му послова, 1850. постао је члан „хрватско-славонског устројавајућег поверенства”. Следеће године постављен је за жупанијског саветника I разреда код загребачке жупанијске власти са задатком да ради на предметима који се тичу урбаријалних односа и послова трговачке коморе. Године 1854. именован је за секретара Намесништва у Загребу.¹⁶

После слома апсолутизма, априла 1861, Кушевић је наименован за саветника Намесничког већа, којим је руководио нови бан барон Јосип Шокчевић. Убрзо после тога постао је поджупан Сремске жупаније. Када је као истакнути униониста гроф Петар Пејачевић смењен с положаја великог жупана Сремске жупаније, то место је октобра 1861. заузео Светозар Кушевић. Још пре но што је постао велики жупан, у даруварском изборном срезу изабран је за посланика Сабора Хрватске, у чијем раду је сада могао да учествује и као вирилни члан.¹⁷

¹³ Реч је о жупанијском судији Ђури пл. Стручићу.

¹⁴ Односи се на Тому пл. Краљевића, великог судију Пожешке жупаније.

¹⁵ J. Kempf, 290.

¹⁶ Исто; *Светозар Кушевић ѿлем. од Блацкоћа*, Орао, велики илустровани календар за годину 1895, Осек 1894, 121, 122; I. Perkovac, *Pripoviesti. - Iz bojnoga odsjeka. Sa životopisom I. Perkovca od Dra. Ivana Zahara*, Zagreb 1905, 226, 227.

¹⁷ *Светозар Кушевић*, Орао; *Живој гра Јована Суботића (автoбиографија)*, трећи део, Нови Сад 1905, 130, 161, 162.

Јован Суботић, који је у ово време био један од поджупана Сремске жупаније, забележио је да је свечана инсталација С. Кушевића у чин великог жупана испала сјајно. Суботић је записао да се нови жупан знао „врло лепо представити”, да је био „парадер првог реда”, да „као чиновник није баш на великом гласу стајао”, али да „је знао приредити и за своју инсталацију све како најбоље ваља. Из старе Баховске униформе бејаше дао приреди[ти] гала – одору богато златом ишарану; а на глави је имао форму барета са великим орловим пером. Наш народ је то врло радо гледао, и нови, млад, леп и богато обучен жупан освоји сва срца једним замахом”. По сведочењу Суботића, Кушевић је био „врло љубазан у понашању са сваким; накратко прави кавалир”, био је „човек врло добра срца и сношљив”, „за нашим црквеним православијем [је] увек јако гинуо”, и зато, кад год је некуд ишао, „није никад пропустио” да посети цркве.¹⁸

У то време, почетком шездесетих година XIX века, веома актуелно је било питање запошљавања, и то како за хрватску, тако и за српску чиновничку интелигенцију. Да би удовољио очекивањима и захтевима чиновничке интелигенције из области којом је управљао, Кушевић се обратио вишим земаљским установама, којима је написао да су одраније познате жалбе да су „Славонци од Хрватах занемарени, од куда се неповерење и антипатија рађа”, па је истакао: „сад је баш можда сходан час, да се и тој незгоди доскочи, па и стога гледишта духови умире, а циљ сједињења и љубави чим успешније получи, а да би и на српски живаљ истом љриликом ваљало внимати, не треба йосебно да наводим, јер то је сигурно најбољи начин полага кога се једне с другима тежње спојити могу и који и у дубљину појединих народних грана засеца!”¹⁹ Таквим заузимањем Кушевић је желео да допринесе превазилажењу партикуларних разлика између Славонаца и Хрвата, које су биле велике, и националних супротности између Срба и Хрвата, које су у то време биле на помолу. Уз то, добро знајући колико је чиновничко питање озбиљно политичко питање, као искусан политичар желео је да убере поене, да стекне симпатије и учврсти свој положај челног човека Сремске жупаније.

Као високи политички часник Кушевић је у то време припадао званичној политици, коју су у Хрватској и Славонији представљали бан Јосип Шокчевић и канцелар Иван Мажуранић. У ширим државним размерама, званичну политику Аустрије оличавао је Антон ритер Шмерлинг, државни министар, који се Фебруарским патентом определио за преуређење Аустрије на централистичким основама. Централистичку политику у Хрватској и Славонији заговарала је хрватска Самостална народна странка, коју је малтене декретом основао канцелар Мажуранић. У редовима те странке, по положају који је заузимао, нашао се и Светозар Кушевић. Поред њега,

¹⁸ *Животи гра Јована Суботића*, 167–170.

¹⁹ М. Prelog, *Dr M. Polit traži nameštenje u Hrvatskoj dvorskoj kancelariji u Веџи*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књ. IV, св. 2, 331.

угледнији Срби, који су прихватили политику Самосталне странке, били су: Јован Суботић, Максимилијан Прица, Никола Крстић, Огњеслав Утјешеновић Острожински и други.

По природи вредан, динамичан и амбициозан, Кушевић је био ангажован у многим пословима. Био је члан Одбора Закладе бана Јелачића за немоћне војнике, председник Друштва за човештво, један од оснивача, а потом члан Управног одбора Друштва за југославенску повестницу и члан Управног одбора Господарског друштва.²⁰

Због свих тих активности и многоструких заслуга, посебно због „доказане верности и привржености” цару и царској породици, Фрања Јосиф је посебним царским ручним писмом, од 12. децембра 1862, „Светозара Кушевића, скупа с’његовим брачним потомством обојега пола за сва будућа времена у племство [...] австријске царевине с’називом од Блацко” подигао. Цар му је дозволио да се, заједно с потомцима, служи племићким грбом који се састојао од штапа „ког раздељују плаве и црвене боје на четворо и којим се провлачи бео крст. У горњем десном пољу израшћујући Темне у белој сабраној одећи опасана с’ усуканим рукавима и с’ белим повезом на очима, напред окренута у пруженој од себе десници као мач за златан балчак, а у савијеној леваки златне теразије у равновјесју држећи. У горњем левом пољу, које попреко три беле реке таласасто просецају лежи природни јелен на попреко измеђ средње и дољне рјеке пруженој ледини поред које с’ лева зелено дрво стоји. У дољнем десном пољу постављен је окомо сребрни крил. Дољне лево поље провлачи над природном водом тристубан с’ наслоном провиђен мост, на коме је намештен жутоковни с’ кола скинут топ, ког је усад од мрке боје. На штиту лежи окруњен млем за обдуљу с’ ког висе десно плаве а лево црвене све скупа сребром поковане челенке. На млему се вију још склопљена напред плава и сребрна а одстраг од сребра на црвено попреко раздељена орловска крила. Под штитом разпростире се плава трака с’ надписом ‘Concordia et vigilantia’ у сребрним лапидарним словима.” Опис овога грба налазимо у преводу повеље којом је Фрања Јосиф уврстио Кушевића и његову породицу у ред австријског племства. Повеља је издата у Бечу 8. јануара 1863. године.²¹

Сасвим је сигурно да почаст коју је доживео од владара није остала без последица. Стицањем племства, Кушевић је за сва времена био везан за двор и обавезан на лојалност и верност цару и династији. Само тиме могу се објаснити неки његови поступци из касније јавне делатности.

Као велики жупан Сремске жупаније Кушевић је с позиција династији и австријској влади лојалног часника, иначе конзервативних назора, знао да брани интересе српског народа не само у жупанији којом је управљао већ и у читавој тадашњој бановини. О томе речито говори његово писмо од 11. фебруара 1863, упућено великом жупану Загребачке жупаније Ивану Ку-

²⁰ Превод повеље о додељивању племства.

²¹ Исто.

куљевићу Сакцинском, као врсном познаваоцу прошлости, да Хрвати силно греше што, позивајући се на хрватско државно и историјско право, поричу Србима политичку индивидуалност и на тлу тзв. Троједнице признају само хрватски „политички народ”, а Србе сматрају православним Хрватима и третирају их као део хрватског „политичког народа”.²²

Пружајући отпор хрватској политици непризнавања Срба и имајући у виду спор који је избио између Хрвата и Срба око припадности Срема, Кушевић је стао иза одлуке скупштине Сремске жупаније која није желела да се Срем укључи у састав Хрватско-славонског господарског друштва. У таквом ставу Сремске жупаније управа Хрватско-славонског господарског друштва налазила је сецесионистичке намере,²³ а службене Народне новине писале су да је тим чином у Троједној краљевини нарушена љубав за јединство Срба и Хрвата.²⁴

Још један доказ отпора Сремске жупаније, под руководством Кушевића, хрватској политици непризнавања Срба налазимо у одлуци те жупаније да се Намесничком већу Хрватске пошаље предлог о оснивању Србских новина у Троједној краљевини. Те новине би за подручје Срема све званичне огласе штампале ћирилицом. У исто време Сремци су тражили од Намесничког већа да одузме новчану помоћ коју је *давало* Аграмер цајтунгу и Народним новинама, а позвали су Крижевачку жупанију да те њихове захтеве на „највишем месту подупре”.²⁵

Као велики жупан Сремске жупаније, због начина како је њоме управљао и због ставова које је заузимао у појединим случајевима према административним лицима, римокатоличким жупницима и православним свештеницима, Кушевић се завадио с ђаковачким бискупом Јосипом Јурјем Штросмајером. Сачувана преписка о том спору говори о жестини сукоба, а начин изражавања, упркос привидној углађености, разоткрива обострану међусобну анимозност. То најбоље потврђује Штросмајерова опаска забележена на Кушевићевом писму од 12. септембра 1865, која гласи: „Удари луду по глави, да не мисли, да је мудар. Овоме баш није ни то доста.”²⁶

Велики заокрет у политичком држању Кушевића догодио се после пораза централистичких настојања Двора и аустријске владе у Бечу и краткотрајних покушаја да се Аустрија преуреди на основама федерализма. Када се испоставило да се Монархија ни централизмом, ни федерализмом не може стабилизovati и спасти готово извесне пропасти, Фрања Јосиф се определио за дуализам, за споразум с најјачом нацијом, с Мађарима, и на поделу државе

²² В. Крестић, *Грађа о Србима у Хрвајској и Славонији* (1848–1914), Београд 1995, књ. 1, 110–114.

²³ Архив Хрватске, Загреб, Списи намесничког већа 1866, К. 166, бр. 13.543, прилог бр. 155; В. Крестић, *Историја Срба у Хрвајској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991, 61.

²⁴ Србске новине, 16. II 1863, бр. 21.

²⁵ Србске новине, 18. VII 1863, бр. 84.

²⁶ Dr Andrija Spiletak, *Strossmayerovo dopisivanje sa srijemskim velikim županom g. 1865*. На temelju originalnih spisa iz arhiva biskupske kancelarije u Đakovu, Đakovo 1935, 1–47.

на два дела. Да би се остварио дуализам, извршена је промена на кормилу државне политике, на чијем челу се нашао као државни министар председник гроф Фридрих Бајст. У најнепосреднијој вези с тим променама морале су бити изведене и промене у административно-политичком апарату Хрватске и Славоније. Нови државни министар председник је сматрао да су велики жупани као извршни органи власти највећи противници дуализма и државноправног споразума Хрватске с Угарском. Стога је тражио од новог канцелара Хрватске дворске канцеларије Милана Кушевића, који је на то место дошао после демисије Ивана Мажуранића, да у тој ствари предузме „прикладне мере”, да изда наређење свим подређеним јавним органима којим ће „ови отворено бити поучени о назорима владе”, а краљевским чиновницима стављено је до знања „да удесе према тим назорима своју службену делатност”. На крају тог дописа гроф Бајст је написао: „Против ренитентних чиновника не остаје друго средство него да се уклоне.”²⁷

Постављени задатак канцелар Кушевић, који није био у родбинским везама с великим жупаном Кушевићем, извршио је невероватном брзином. У кратком временском периоду сви велики жупани били су смењени и замењени новим. То се није догодило само са Светозаром Кушевићем, који је од ранијег централисте преко ноћи постао униониста и дуалиста. Спреман да изврши све наредбе виших власти, он је привремено, приликом промене политичког система био именован за краљевског повереника Сремске жупаније. Када се унионистичка политика усталила, поново је постао велики жупан.²⁸

Нашавши се у колу униониста и дуалиста, Кушевић је свугде морао да се исказује и доказује. Као новопечени дуалиста, у чију искреност су многи сумњали, тражио је и налазио начине да се потврди, да свима покаже да су сумње у његову политичку правоверност неосноване. Нашао је да је права прилика за такву врсту исказивања крунисање Фрање Јосифа за краља Угарске, које је обављено у Будиму 8. јуна 1867. године. Међу малобројним јавним личностима из Хрватске и Славоније, које су без одлуке Сабора решиле да присуствују крунидбеним свечаностима, био је и Светозар Кушевић.²⁹ Он се није обазирао на то што Сабор Хрватске и Славоније, већина достојанственика, великаша, прелата и муниципија нису хтели да се одазову позиву на крунисање због тога што је тај чин, са становишта Сабора, био неуставан. Одласком на крунидбене свечаности Кушевић је јавно исказао своју верност владару и сагласност с његовом дуалистичком политиком.

Унионисти Срема, које је предводио гроф Антун Куен, нису били задовољни тиме што је Кушевић остао на челу жупаније. У њега нису имали поверење зато што је био Србин и што је био православне вере, јер су својој

²⁷ М. Prelog, *Nekoliko priloga za istoriju postanja hrvatsko-ugarske nagodbe*, Riječ 1928, бр. 79.

²⁸ В. Крестић, *Хрватско-угарска нагодба 1868. године*, Београд 1969, 252–253.

²⁹ Martin Polić, *Parlamentarna povijest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, dio drugi: od godine 1867. do godine 1880, Zagreb 1900, 1.

странци они дали искључиви верски - католички карактер. Кад је реч о политици, прилично савитљив и непостојан, Кушевић је покушавао да се приближи унионистима, али у томе није успео. Штавише, они су тражили од барона Левина Рауха, који је после демисије бана Јосипа Шокчевића постао намесник банске части, да у Сремској жупанији постави новог великог жупана.³⁰ У то време Кушевићу заиста није било лако да управља жупанијом. Странка на власти није хтела да га прихвати, а народњаци, с којима је ишао до промене политичког система, с презрењем су га одбацили као политичког превртљивца. У жупанији је све врло од незадовољства, па су из дана у дан избијали експеси на националној и верској основи претећи да прерасту у неред масовнијих размера. Кушевић је улагао велике напоре и само захваљујући подршци и помоћи коју му је пружао барон Раух успео је да очува мир, некада и уз присуство већих војних одреда. Он је тада гонио непокорне чиновнике, посебно сеоске бележнике, који су, њему насупрот, остали верни Народној странци, којој су заједно с њим и у претходном систему припадали. Непослушне чиновнике, оне који нису, попут њега, хтели да обрну ћурак и да приступе унионистима, одстрањивао је из службе, а примао је оне који су једва дочекали прилику „да дођу до звања и плате”³¹

У сталном страху да ће у његовој жупанији избити побуна, која може захватити и Војну крајину и шира подручја Славоније, Кушевић је посебну пажњу обратио на збивања у Србији. Знао је да утицај Србије на становнике Срема није мали, па није искључивао могућност да неки подстрек за немире може доћи баш из Кнежевине. Стога је у време преговора о Хрватско-угарској нагодби 1868. године, све до састанка Сабора Хрватске, будно пратио политичка кретања у Београду и трудио се да га догађаји не изненаде. Приликом свих иоле значајнијих политичких збивања у Србији, која би на било који начин могла да имају одјека у Срему, Кушевић је настојао да у границама могућности увек држи у приправности војне одреде. Један од критичних тренутака, који је, по његовом мишљењу, и у Срему могао да има неугодних последица, био је избор новог кнеза, који је 20. јуна 1868. имала да обави Народна скупштина Србије. Због тога је он замолио Хрватско намесничко веће да нареди војним јединицама из Срема да, у случају потребе, на његов захтев, у циљу одржавања мира и реда, буду спремне за интервенцију.³²

На великим искушењима био је Кушевић у време предизборне агитације која је у Срему вођена током новембра и прве половине децембра 1867. године. Опозицију је предводио познати и угледни књижевник и правник Јован Суботић. Опозициону борбу он је добро организовао, па је већина сремског становништва стала уз њега и окренула се против униониста и

³⁰ Антун Куен Намесничком већу 15. X 1867, Архив Хрватске, Загреб, Председнички списи Намесничког већа, К. 25, св. 8, бр. 1.810; V. Krestić, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini XIX veka*, Beograd 1988, 88.

³¹ V. Krestić, *Srpsko-hrvatski odnosi*, 87, 88; *Живот гпа Јована Суботића*, књ. V, 154.

³² V. Krestić, *Srpsko-hrvatski odnosi*, 105, 106.

Кушевића. Великом жупану окренуо је леђа и тадашњи патријарх Самуило Маширевић.³³ Кушевићу и унионистима није много значила ни помоћ од око 20.000 форинти, коју му је дао барон Раух за изборне припреме. Нигде, ни у једној жупанији Хрватске и Славоније унионисти нису тада претрпели пораз. У Срему су били до ногу потучени. Једино ту народњаци су победили. Они су добили пет а унионисти само два саборска заступника.³⁴

У јеку изборне борбе, када су примењивана сва дозвољена, али и законом забрањена средства, понесен страначко-политичким супротностима и жељом за победом, народ, који је следио Јована Суботића, испевао је више десетерачких песама. Једна, у којој је реч о Кушевићу, у целини гласи овако:

*„Суботини се с Кушевићем кара,
иа овако њему проговара:
Кушевићу, не квари ми Срема,
кад нам Срему ниједи њара нема,
не шерај ја, да у Зајреб бира,
ко ће итраи, како Раух свира,
већ нек бира соколове саме,
да њодаве сове и њавране.”*³⁵

После избора посланика за Хрватски сабор, обављених новембра и децембра 1867. године, Кушевић је остао без угледа. Огромна већина Срба и знатан део Хрвата из редова Народне странке били су против униониста и против дуализма. Стога што је Кушевић не само прихватио већ што се свим силама трудио да сломи антидуалистички отпор у Сремској жупанији, посебно се замерио Србима који су у великом броју следили политику у то време веома популарног Светозара Милетића. Између њега и Милетића, и свих који су прихватили Бечкеречки програм, или се сврстали у редове Уједињене омладине српске, избио је отворен сукоб. Свој презир и нетрпељивост према Милетићу Кушевић је отворено исказивао у преписци с Германом Анђелићем, с којим је био у врло блиским и интимним пријатељским односима.³⁶ Имајући у виду поменуте односе између Кушевића с једне и Милетићевих присталица, као и чланова Уједињене омладине српске, с друге стране, сасвим је разумљиво што се велики жупан Сремске жупаније у време изборне кампање, организоване почетком пролећа 1871, нашао на удару српске јавности. Кушевић је тада био предводник сремских униониста. Око себе је окупио групу зависних чиновника, чију приврженост влади је у време избора плаћао

³³ Види писмо С. Кушевића патријарху Маширевићу од 16/28. XII 1867. и од 23.1/4. II 1868, у В. Крестић, *Грађа*, књ. I, 133, 134, 137, 138.

³⁴ V. Krestić, *Srpsko-hrvatski odnosi*, 103.

³⁵ Исто, 102.

³⁶ Један део рукописне заоставштине патријарха Германа Анђелића налази се у Народној библиотеци Србије а други у Архиву САНУ у Београду.

новцем државне и жупанијске благајне. Он се тада, заједно с архимандритом манастира Гргетега, будућим патријархом Германом Анђелићем, повезао с плаћеником мађарске владе др Јованом Грујићем Јотом, који се у свом новосадском листу Српски народ без виднијих резултата залагао за учвршћивање дуалистичког система и за ревизију Хрватско-угарске нагодбе.³⁷

Јован Суботић, начелни политички противник Светозара Кушевића, одао је признање великом жупану за то што је при изборима посланика за Сабор Хрватске и Славоније 1871. године мајсторски употребио државни апарат да би омогућио победу униониста над народњацима. Иако је учинио све што је било у његовој моћи, народњаци су победили унионисте. Од осам посланичких места, они су добили седам.

Поводом тих избора, изборне борбе, изборних махинација власти и пораза униониста, Суботић је оставио занимљиво сведочење о Светозару Кушевићу. Он је, по Суботићу, „био човек врло добра срца, који ваљда ником без тешка повода није зла пожелео ни учинио”. Био је mudar и обзиран, у деловању одважан и неуморан. „Он је био све и сва у политичком пословању у својој жупанији, свуда се нашао, све је уређивао сам, и изводио сам: успех наравно није од њега зависио. Пао је у успеху али без своје кривице и сваке немарности.” Суботић даље казује: „Ја сам Кушевића добро познавао, а познавао сам и друге жупане у Хрватској и Славонији, но могу казати да је он у оно време био најспособнији и најделатнији жупан у тим земљама.

О Кушевићу морам казати, да је био привржен у души и народу српском, и српској цркви:³⁸ али је врло радо усвајао мисли велике господе и на једном и на другом пољу. Стално пак није ни у једној ни у другој сфери.

Разлог овог његовог расположења ја сам увек у том назирао, што је у индивидуалном знању слабије био напредовао, па тако сам није у себи осећао способности да самостално ствари просуди и пресуди; а целим својим животом упућен је био на помоћ великих људи, те је навикао њих својим ауторитетом признавати, и њима у своје индивидуалне одлуке меродавни уплив допуштати. Кушевић је увек и политичној и црквеној потреби народа из свију сила радо помагао кад је само уз онакове велике људе стајао, који против тому ништа нису приговорили.”³⁹

После пада бана Левина Рауха 1871. године нови бан постао је Коломан Бедековић. Дотле је Бедековић био хрватски министар у Будимпешти. Његово место у главном граду Угарске заузео је тада гроф Петар Пејачевић, некадашњи велики жупан Сремске жупаније, којег је 1861. године, после отпуста с тог положаја, наследио Светозар Кушевић. Када се Пејачевић нашао

³⁷ В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији*, 184.

³⁸ Велики жупан Сремске жупаније из времена уочи Првог светског рата, Иван барон Адамовић Чепински забележио је да је за великожупанијске власти С. Кушевића од 1868. године започела пракса истицања српске заставе „и од стране представничтва жупаније сријемске”. Таква пракса у Сремској жупанији била је до 1886. године, када је укинута (В. Крестић, *Грађа*, књ. II, 748-750).

³⁹ *Животи гра Јована Суботића*, књ. V, 183, 184.

на тако високом положају, у Срему је завладало уверење да је дошао крај Кушевићевом великом жупанству, јер је он као Србин био трн у оку новом министру, који је био познат по својој верској и националној искључивости. Тим поводом Јован Суботић је записао: „Ми бисмо рекли да је именовањем грофа Петра Пејачевића за министра положај жупана Кушевића поткопан, и можемо за кратко време дочекати, да Кушевића измени на жупанској сремској столици [Феликс] Парчетић, као што је онај заменио на истој грофа Петра Пејачевића.”⁴⁰ Међутим, и Суботић и остали који су предвиђали крај Кушевићевог великог жупанства преварили су се у прогнозама. Он је на том положају дочекао пад и Бедековића и Пејачевића а испратио је и Антуна Вакановића, који је као намесник банске части наследио Бедековића. Морао се повући у пензију тек 1874. године, када је бан постао Иван Мажуранић.

Упоредо с политичком активношћу у Сремској жупанији и на ондашњем државноправном подручју Хрватске и Славоније, Кушевић је предано радио и на пољу српске народно-црквене аутономије. У више наврата, 1864, 1865, 1869. и 1881. године, био је посланик Српског народно-црквеног сабора у Сремским Карловцима. У Сабор је биран у срезу пакрачком, где је на изборима 1875. године био поражен.⁴¹ У раду свих сабора увек је пристајао уз конзервативну и клерикалну групацију посланика. Свагда је бранио интересе епископата, у чему је често и предњачио, а супротстављао се настојањима српског либералног грађанства, које су на саборима предводили Светозар Милетић и Јован Суботић.⁴²

У вези с радом на пољу народно-црквене аутономије, чини се да није без значаја то што је баш Кушевић дао предлог патријарху Герману Анђелићу да се објави расправа Јакова Игњатовића о аутономији. То се догодило после једне полемике о проблемима аутономије која је вођена између историчара Александра Стојачковића и Ј. Игњатовића на страницама новосадског листа Наше доба. Кушевићу су се допали Игњатовићев текстови, па је, тим поводом 21. септембра 1886. написао Анђелићу: „[...] Стојач[ковић] заукао се пак мисли мора терати мак на конач, – ако му Јашина лекција није доста, онда он није при себи. ‘Аргорос’ ја мислим да би врло добро било Јашине ‘Јади’ дати сепаратно печатити, јер садрже најновију хисторију аутономног развитка, разлажу начела која су здрава, оповргавају тврдње неосноване, и садржају многу горку истину, а то би требало сачувати за будућност, јер о тому ће се јошт повести једном рачун, – да ли ће бити прекасно и јалово, – то ће вриеме показати.”⁴³ Анђелић је послушао Кушевића. Пристао је да финансира Игњатовићево делце, које је настало од претходно објављених тексто-

⁴⁰ Исто, 192, 193.

⁴¹ В. Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији*, 232.

⁴² О томе види: Павле Николић, *Народни сабор 1864*, Нови Сад 1864; др Стеван Павловић, *Српски народни сабор у Сремским Карловцима године 1869*, Нови Сад 1970; Др Димитрије Кириловић, *Српски народни сабори, Сјиси бечке Државне архиве*, књ. I: 1861-1875, књ. II: 1875-1894, Нови Сад 1937. и 1938.

⁴³ Писмо С. Кушевића Г. Анђелићу од 9/21. IX 1886, Народна библиотека Србије.

ва у Нашем добу. Игњатовићева књижица се, тако, на подстицај Кушевића, појавила у Новом Саду 1886. године под насловом *Мисли о авиономији*.

Лојалан владару, који је према њему исказао особену милост, Кушевић се с презрењем односио према Светозару Милетићу и његовој опозиционој, антидуалистичкој политици заснованој на Великочечкеречком програму. Стога је сасвим разумљиво што се у време Будимпештанске и Великокикинске конференције, 1884. године, прикључио групи најистакнутијих нотабилитета. Још када је 1878. године донет тзв. Черевитки програм, који је признао и Аустро-угарску и Хрватско-угарску нагодбу, Кушевић се с њим сагласио, као што се сагласио и с касније донетим нотабилитетским Великокикинским програмом.

На подручју Јужне Угарске противник Милетића и његовог Бечкеречког програма, Кушевић је на тлу Хрватске и Славоније устајао против политике др Милана Ђорђевића и његовог Српског Гласа, а касније против Павла Јовановића и његовог Србобрана. Као што је на тлу Јужне Угарске радио против Српске народне слободоумне странке, тако је на тлу Хрватске и Славоније после пада бана Мажуранића, 1880. године, за време владе бана Ладислава Пејачевића и Куена Хедерварија, чинио све да се осујете намере Српске народне самосталне странке и њених присталица, а да Срби успоставе што тешњу сарадњу с владом у Загребу. Сматрао је да Срби у Монархији у целини, а у Хрватској и Славонији посебно, могу стећи неке националне, политичке и економске добити ако се окану државноправне опозиционе противдуалистичке политике и ако се определе за опортунистичку политику, тј. ако обе нагодбе, и Аустро-угарску из 1867. и Хрватско-угарску из 1868, односно из 1873. године, признају као свршен чин. С таквим побудама подстицао је патријарха Германа Анђелића, с којим је био у сталној преписци, да у Загребу покрене српске новине, које би „у државној и земаљској влади од користи биле” и које би оне новчано помагале. Тражио је од Анђелића да с покретањем новина не одуговлачи, јер, писао је, „[...] ствар је озбиљна, ваља за њом ићи док не буде прекасно [...]”. Имајући у виду то да су Милетићеви следбеници располагали Заставом, Кушевић је наглашавао: „Да противници немају акредитираног листа давно би већ и малаксали и обрали бостан били, ово је на искуству основано, пак што за њи ваља требало би и нама”⁴⁴

Стога што је схватао од коликог значаја могу да буду добре новине у сузбијању неприхватљивих уверења, а пропагирању оних за која се залагао, и сам се често прихватао пера. Најчешће је писао за Српски народ Јована Грујића Јоте, а када је 15. јануара 1885. др Стеван Павловић покренуо Наше доба, и за тај лист повремено је слао текстове, али је избегавао да их ауторизује, па је његове чланке данас тешко препознати.

После одласка у пензију Кушевић је у више наврата био биран за посланика на Сабору Хрватске. Његови избори нису увек протицали без

⁴⁴ Писмо С. Кушевића Г. Анђелићу од 7/19. XII 1882, у В. Крестић, *Грађа*, књ. I, 390.

тешкоћа и, по свему судећи, не би по њега испадали успешно да га нису подржавали сви службени органи земље. О томе је оставио аутентично сведочанство. У опису изборне борбе у Кутјеву, из 1887. године, када му је противкандидат био извесни Турковић, Кушевић је јавио Анђелићу: „Турковић развио бијаше страшну агитацију, просу силне новце, обећа пашу и дрварину, у пространом властелинству Кутиеву, његови људи бунише проти мени као Србину, јер је огромна већина Шокаца [...]”. Међутим, писао је Кушевић, „ја сам на то сав официозни апарат употребио, а и сам сам трошити морао [...]”. Частећи бираче уочи избора, забележио је Кушевић, „код столова има[о] је 106 гости[ју], а на пољу изпекоше 15 овнова, попише преко 6 ак[ова] вина, 200 лебова, 1.000 цигара [...]”.⁴⁵

Као заступник Земаљског сабора Кушевић је био биран и за члана Угарске великашке куће [горњег дома], за члана Угарске делегације и Хрватског краљевинског одбора. У Сабору Хрватске као један од најпознатијих српских нотабилитета био је председник Срба заступника и председник клуба Народне странке. Имајући у виду различите функције које је обављао, један од његових биографа је забележио: „У опште нема за ових минулих 50 година ни једног знаменитијег јавног рада у српскоме и хрватскоме народу, у којем не би Светозар плем. Кушевић био делотворно учествовао; његова је воља за рад у јавним пословима истрајна, снага неуморна и свежина ваистину ретка.”⁴⁶

За овај рад, а без сумње и лојалност, Кушевић је стекао више одликовања и признања. За време Баховог апсолутизма, „из уважања његовог одличног службовања”, 1852. године, млади цар одликовао га је витешким крстом Франц-Јосифова реда. Пре но што му је подарио аустријско племство, 1861, одликовао га је витешким крстом Леополдова реда. Године 1880. постао је угарски племић, а 1890. одликован је Таковским крстом трећег степена. Умро је на свом спахилуку у Блацком 1911. године.^{47*}

***Објављено у Зборнику о Србима у Хрватској, књ. 4, 1999, стр. 37–50.**

⁴⁵ Кушевић Анђелићу, 3/15. VI 1887 исто, књ. II, 96.

⁴⁶ *Светозар Кушевић*, Орао, 1894, 122.

⁴⁷ Исто.

АДАМ ПРИБИЋЕВИЋ: ХРВАТСКО-СРПСКА КОАЛИЦИЈА

(За штампу приредио Василије Ђ. Крестић)

Предговор

Поједини учесници у јавним збивањима из времена када су на подручју Хрватске, Славоније и Далмације настале политика „новог курса“, Ријечка и Задарска резолуција и Хрватско-српска коалиција, оставили су о својој делатности, о догађајима у којима су учествовали, били њихови сведоци и непосредни посматрачи, различите забелешке мемоарског карактера. Неки од тих списа су објављени и незаобилазни су извори о политици која је вођена у Хрватској, Славонији и Далмацији крајем XIX и почетком XX века. Већина тих списа потиче из пера хрватских политичара,¹ док су се њихови српски партнери јављали ређе и текстовима мањег обима.²

Сада је пред нама досад необјављен спис Адама Прибићевића, рођеног брата једног од кључних људи Хрватско-српске коалиције, који је и сам био веома активан, изузетно добро упућен и обавештен о свему што се догађало међу Србима, између Срба и Хрвата, и на релацијама Загреб-Будимпешта-Беч-Београд. Рукопис Адама Прибићевића *Хрватско-српска коалиција* покљонио је Архиву Југославије Стојан Прибићевић, Адамов синовац³ а Светозарев син. Он се налази на микрофилму, у фонду породице Прибићевић, под ознаком АЈ-М-88, ролна бр. 1. Оригинал рукописа има укупно 87 страна, релативно је лако читљив, осим на неколико места, на којима је филм оштећен.

Рођен 1880. године, Адам Прибићевић се као студент права у Загребу укључио у политику на самом почетку XX века. У политику је ушао као сарадник листова Србобран и Нови Србобран, који су били органи Српске са-

¹ Примера ради навешћемо неке од тих мемоара: Vinko Milić, *Postanak riečke rezolucije i njezine posljedice*, Zadar 1907; Ante Trumbić, *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija*, Zagreb 1936; Stjepan Zagorac, *Istina o riečkoj rezoluciji ili tko vara narod*, Zagreb 1905; Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj*, Zagreb 1953; Stjepan Radić, *Hrvati i Mađari ili „Riečka rezolucija“ od 3. X 1905. s gledišta evropske, pučke i realne politike*, Sabrana djela VII, Zagreb 1936; dr Ivan Ribar, *Iz moje političke suradnje*, Zagreb 1965.

² Види, на пример: Jovan Banjanin, *Supilo i Riječka rezolucija*, Nova Evropa XIV; Svetozar Pribičević, у књизи *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd 1953, 5-30.

³ О томе види: Stojan Pribičević, *Braća Pribičevići*, Dvor na Uni 1991, 642.

мосталне странке. Од 1903. па надаље уређивао је Српско коло, новине које су биле намењене сељацима и мање образованом српском становништву, слоју народа који није био у стању да чита и разуме оно што је и како је писао Србобран. Када се 1908/9. године одиграла антисрпска велеиздајничка парница у Загребу, заједно с братом Валеријаном нашао се на челу листе оптужених. Осуђен је на 12 година робије, али је пуштен из затвора после аболиције 1910. године. У Првом балканском рату био је на српском фронту као дописник Србобрана. После атентата у Сарајеву најпре је ухапшен, а затим мобилисан и послат на руски фронт. Дуже време између два светска рата провео је на Косову бавећи се земљорадњом, али је и тада или уређивао Сељачко коло, које је настало од Српског кола, или је у њему сарађивао. Везан за село и сељаке, 1936. објавио је књигу *Сељак*, у којој је заљубљенички писао о том слоју становништва дајући о њему идеализовану представу. С намером да се бори против неписмености, да ради на образовању народа, оснивању књижница, читаоница, домова културе, дилетантских позоришта, да јавним предавањима и дискусијама шири знања о земљорадњи и здрављу, основао је 1936. године организацију „Сељачко коло”. Већи део живота и рада Адам је посветио културно-просветном раду, без посебних политичких амбиција. После смрти брата Светозара, 1936. године, накратко је стао на чело Самосталне демократске странке поставши њен председник. Рат и окупацију провео је у Београду а 1944. године приступио је покрету Драже Михаиловића. Учествовао је на конгресу тога покрета одржаном у селу Ба и написао је национално-политички програм за Михаиловићев покрет. Током лета 1944. с Равне горе одлетео је у Италију да би се састао са Черчилем и заложиио се за ствар Драже Михаиловића. Та његова мисија је пропала јер се баш тада Черчил састао с Титом. С тог пута Прибићевић се није вратио, већ се после краћег боравка у Риму и Паризу пребацио у Канаду, где је живео до 1957, када је окончао живот револверским хицем.⁴

Текст о *Хрватско-српској коалицији* Адам Прибићевић написао је у емиграцији, у Канади. Такав, сасвим поуздан закључак намеће се унутрашњом анализом садржаја његовог рукописа. Примера ради, на једом месту Прибићевић каже да против југословенског унитаристичког покрета „данас бесни” скоро читава хрватска емигрантска штампа.⁵ На другом он помиње ХОС, организацију хрватске емиграције основану по завршетку Другог светског рата.⁶

Да је рукопис настао у иностранству, далеко од библиотека које би аутору могле послужити приликом писања рада, потврђује и то што у тексту има фактографских погрешака, којих сигурно не би било да је писац имао могућности да оно о чему пише провери у понекој књизи. Такве, сасвим баналне погрешке, које не утичу на вредност Прибићевићевих оцена и

⁴ Исто, 635-644; Адам Прибићевић, *Мој животи*, Канада, без места и без датума, 677.

⁵ Реч је о усташкој и проушашкој штампи.

⁶ Види напомену бр. 30. у рукопису.

запажања, примера ради, јесу година склапања Хрватско-угарске нагодбе,⁷ време прославе седамдесете годишњице рођења Светозара Милетића,⁸ време појаве листа Народна мисао,⁹ година покретања Србобрана¹⁰ итд.

У сваком случају, треба знати да је мемоарски спис Адама Прибићевића написан од четрдесет до педесет година после времена догађања. Савсим је природно да после толико деценија појединости бледе, бришу се из свести, често се помућују и чине се другачијим но што су биле у часу дешавања. У време када је писао текст о Хрватско-српској коалицији, Прибићевић није имао мање од 65, а могао је имати и више од 70 година. У сваком случају, његово резонување је на нивоу који заслужује поштовање. Његов текст је савршено сведочанство о томе како су Срби коалиционаши гледали на питање односа и сарадње с Хрватима, шта их је мотивисало да остваре ту сарадњу, који чиниоци унутрашњополитичке а који спољнополитичке природе су допринели хрватско-српском помирењу и стварању Коалиције, и коначно, шта је постигнуто тим хрватско-српским споразумом. Као и већина мемоарских текстова, и текст Адама Прибићевића није без субјективности. Напротив, кад је реч о Светозару Прибићевићу, он је не само апологетски већ и глорификаторски. Светозар је, по оцени Адама, политичар необичне вредности, „оличење логичног мишљења”; он је проницљив, видовит и „чудно далековид”, „као да је гледао на телескоп”; он је „политички градитељ великог формата”, и „државник светског формата”. Не би се могло рећи да је Адам написао текст о Хрватско-српској коалицији да би славио и хвалио брата. Он је, једноставно, тако мислио и тако у себи и за себе вредновао Светозара, којим је као млађи брат био опсењен и очаран. Доживљавао га је као култну личност и тај култ је својим писањем из уверења и убеђења пажљиво неговао. Безмало све што је чинио Светозар било је добро, мудро, промишљено и безгрешно. Сви који су му се политички супротстављали, грешили су, и то не зато што су били злонамерни, већ зато што нису имали политички и државнички таленат којим је био обдарен Светозар.

Указивањем на ову врсту субјективности Адама Прибићевића, немамо намеру да обезвређујемо улогу, значај, вредност и политичку способност његовог брата Светозара. Желимо само да читаоца и корисника овог рукописа, поготово оног који је можда мање обавештен, учинимо опрезним приликом преузимања или прихватања неких Адамових оцена.

Сматрамо да је Адам веома добро, боље од свих досадашњих мемоариста који су описивали настанак и рад Хрватско-српске коалиције, дочарао ондашње духовно стање код Срба и Хрвата, оновремене тежње и осећања, онодобну свест и начин политичког размишљања. Дао је уверљиву слику о разликама између старе и младе генерације српских политичара из

⁷ Види напомену бр. 8. у рукопису.

⁸ Види напомену бр. 17. у рукопису.

⁹ Види напомену бр. 20. у рукопису.

¹⁰ Види напомену бр. 38. у рукопису.

Хрватске, Славоније и Далмације, о томе како су, с којим циљевима, каквом стратегијом и тактиком и с колико успеха или неуспеха наступали једни – односно други.

У свему дајући предност младима, којима је и сам припадао, Адам је пропустио да каже оно што мемоариста може да превиди, али историчар мора да уочи, а то је да су унутрашњополитичке услове и погодан терен за рад и акције младих, које су урађале плодовима, створили људи старе генерације. Уместо да им је одао дужно признање, Адам их је потценио и обезвредио. То није учинио из неких зловних намера, због тога што их је мрзео или што је желео да им се освети. Једноставно је подлегао суду ондашње јавности. Његова генерација, како са хрватске, тако и са српске стране, оштро, али не увек разложно и основано, осуђивала је тзв. Куенове Србе, српске нотабилитете због њихове опортунистичке политике, због сарадње с омраженим баном, који је у очима опозиционе јавности био симбол зала која су сналазила Хрватску и Славонију од 1883. до 1903. године. Међутим, чињеница је да су „Куенови Срби”, у процепу између хрватских опозиционих странака (обзораша и праваша), који Србе нису признавали, и владајуће Народне странке, која је Србе признавала, политиком реалистичног прилагођавања створили Србима могућности, ма колико оне биле ограничене, да се развијају и јачају и политички и економски и културно. Да су Срби водили доследну опозициону политику, против њих би били, без сумње, не само праваша и обзораша, ригидни антисрби, већ и Народна странка и владе у Будимпешти и Бечу.

„Куенови Срби” били су омражени од праваша и обзораша. Та омраза између огорчених политичких противника да се и разумети. Међутим, она је ирационална кад је реч о младима из српске средине, јер на политичким, економским, финансијским и културним тековинама старих, тзв. Куенових Срба, они су утемељили нови смер српске политике. Да није било те драгоцене баштине, млади би били празноруки, безвредни и за Хрвате непотребни политички партнери. Тада, по свему судећи, не би ни настала Хрватско-српска коалиција.

Тешко је поверовати да млади, које је предводио Светозар Прибићевић, нису били свесни свега шта су учинили стари и колико су допринели оснажењу свих позиција Срба у Хрватској и Славонији на измаку XIX и освиту XX века. Склони смо да верујемо да је одбојност млађе генерације Срба према старима, према српским нотабилитетима, иако у неким случајевима оправдана, настала из чистог политичког опортунизма. У осудама „Куенових Срба” Прибићевићеви следбеници једноставно су се солидарисали са широко распрострањеним хрватским уверењем. Тиме су они, уместо сигурних расправа и неслагања о једном живом и осетљивом питању, утрли пут којим су могли стићи у хрватско-српски коалициони загрљај.

Ако је писац Хрватско-српске коалиције, намерно или случајно, пропустио да нешто више каже о наслеђу млађе генерације Срба од старијих,

потрудио се да да што уверљивију слику о обзорашима, правашима и следбеницима Стјепана Радића. Нигде у досадашњим приказима обзораша нисмо наишли на тако језгровиту и упечатљиву оцену као што је налазимо код Прибићевића. Он је уочио да су они „прилично натруњени старчевићанским „здухом” да Срби због тога у њих нису имали поверења, да је реч „обзораша” имала „несимпатичан призвук лукавости и лисичавости”, да је „обзораш” доживљаван „као неки углађени старчевићанац, који те неће жвакати но, као змија прогутати”.

Старчевићанство је, по виђењу Адама Прибићевића, настало из страха „да ће се хрватство устолити у Југословенству”. Због тога су старчевићанци стекли обележје преплашених људи. Они су били нервозни, хистерични, панични, неурачунљиви, неспособни да логично расуђују, а гоњени страхом – били су потенцијални криминалци. Радић је, по оцени Прибићевића, својим поступцима, дао доказе о малој бистрини и политичкој видovitости. Тврдио је да је Радић пренео спор између Хрвата и Срба „у хрватске сељачке масе” и да за то сноси главну кривицу.

Немамо намеру да препричавамо Адамове оцене о појединим личностима, странкама и покретима, већ желимо само да читаоцу скренемо пажњу на неке занимљивије и за науку значајније делове тог рада. Дужни смо, у исто време, да нагласимо да је аутор *Хрватско-српске коалиције* показао бољивост и некритичност према илиризму и југославизму, као и њиховим предводницима, на чијим традицијама и идејама је и настала Коалиција. Ако је заиста реч о некритичности, она се може разумети. Коалиционаши нису могли сећи грану на којој су седели, а ту грану чинили су илиризам и Штросмајеров југославизам. Међутим, на појединим местима рукописа Адам Прибићевић је саопштио нетачне податке, који су ишли у прилог јачању југословенске идеје. Тако је, на пример, написао да је Штросмајерова Народна странка од почетка, тј. од 1860. године, када је основана, била србофилска и да су Срби ступили у њене редове.¹¹ Те оцене не одговарају историјским чињеницама, па се с разлогом може поставити питање да ли је реч о намерном искривљавању чињеница или о незнању. Склони смо да поверујемо да су се такви пропусти јавили због незнања, слабе изучености српско-хрватских односа и њиховог тенденциозног искривљавања. До таквог закључка дошли смо стога што наведени пример нетачног тумачења догађаја у рукопису Адама Прибићевића није усамљен.¹²

Упркос силним залагањима браће Прибићевић за Коалицију, југословенску идеју и Југославију, Адам тврди да је његов брат Светозар после рата 1918. године био разочаран у понашање Хрвата. Он се кајао што после 1914. није побегао из Аустроугарске и што није помогао да се после Првог светског рата реши само српско питање. Наиме, Светозар је дошао до закључка да је Југославија створена преурађено стога што код Хрвата није победила

¹¹ Види напомену бр. 9 у рукопису.

¹² О томе види напомене бр. 7, 28, 33 и 162 у рукопису.

југословенска идеја. Судаћи по садржају рукописа о *Хрватско-српској коалицији*, до сличног закључка о југословенској идеји, Југославији и Хрватима дошао је и Адам Прибићевић. Између осталог, и тиме се може објаснити његово приступање четничком покрету Драже Михаиловића.

За науку су корисни подаци и описи Адама Прибићевића који се односе на Српску самосталну странку, на то како је изграђен њен руководећи апарат, како је он функционисао, колико је и зашто био успешан. Занимљиви су и значајни делови рукописа у којима је реч о страначким скупштинама и поузданичким састанцима, којима су самосталци улазили у народ и придобијали га за свој програм и своју политику. Нису без значаја ни одељци у којима је Прибићевић изнео своје погледе о Владимиру Матијевићу, његовом „Привреднику” и начину рада те организације. Сигурно је да и нека друга питања заслужују научну пажњу. Али, оно што је најважније, Адам Прибићевић нас је тим рукописом увео у догађаје као поуздан сведок. То сведочење човека који је био веома ангажован има и страсти и темперамента, и симпатија и антипатија, и похвала и покуда. Вичан перу, он је показао да уме кратким и јасним описима да објасни и прикаже догађаје, покрете, личности и општу атмосферу. При свему томе он је уверљив и логичан.

Због свега реченог, уверени смо да ће казивање Адама Прибићевића добро послужити свима које буде занимало време настанка и деловања Хрватско-српске коалиције. Оно ће добро доћи и онима који буду испитивали услове настанка заједничке државе 1918. године, јер Коалиција је била та која је утрла пут тој држави.

С намером да олакшамо читање и коришћење овога рада, снабдели смо га бројним напоменама. У језик А. Прибићевића нисмо задирали јер смо желели да, колико је год могуће, остане аутентичан. Стога нисмо исправљали и уједначавали ни уочене надоследности, као што су, на пример: не би и неби, представљати и претстављати, саобштити и саопштити.

Трудили смо се да уједначимо крајње хаотичну употребу великих и малих слова при писању назива разних установа, као што су: Војна крајина (војна Крајина), Заједнички парламент (заједнички Парламент), Хрватски сабор (хрватски Сабор), Српска самостална странка (Српска Самостална Странка) и друго. Све што се налази у угластим заградама, накнадно је дописано и не налази се у оригиналу.

ХРВАТСКО-СРПСКА КОАЛИЦИЈА

Велика разочарања рађају редовно падом морала и код појединаца и код људских заједница.

Срби су доживели велико разочарење исходом борбе за ослобођење Срба у Турској 1878. год. Њен плод није било ослобођење, већ стварање Бу-

гарске, двапут веће од Србије, и окупација Босне,¹ а 1885. пораз на Сливници.² У Војводини је, упоредо, дошао слом Милетићева покрета.³

Да у Србији није наступило раздобље тешких унутрашњих борби, које су унизиле дубоко њен углед и у неослобођеном Српству гасиле наду у њено ослободилачко посланство, штета би била мања и тешки, болни ударац би се лакше поднео.⁴

Хрвати су доживели, у исто доба, слично разочарање. Наде које су полагане у извојевану Нагодбу од 1868. и у владавину бана Мажуранића изјавиле су се.⁵ Владавина бана грофа Куена Хедерварија легла је, као мора, на Хрватску.⁶ Мађарска хегемонија узимала је све опаснији облик, угрожавајући Хрватску политички, економски и етнички.

На несрећу, иза 1850. појавио се старчевићански покрет, који је негирао Србе и објавио им рат до истраге.⁷ Он је стално јачао и Србе угрожавао. Мађари су ово искористили и узели став заштитника Срба. То је било у толико лакше што је Народна странка, која је 1869. склопила Нагодбу с Мађарском,⁸ била од почетка србофилска, па су Срби ушли у њу и суделовали и у њеној владавини.⁹ Тако је остало, и кад је она, у односу према Мађарској, заузела потпуно опортунистички став, за бановања грофа Куена Хедерварија. Срби су били сувише неспремни да успешно поведу српску опозициону странку. Тек су били изашли

¹ Односи се на одлуке Берлинског конгреса.

² Реч је о рату између Србије и Бугарске.

³ До осипања и слабљења Милетићеве Српске народне слободоумне странке дошло је убрзо после Берлинског конгреса. Будимпештанска и Великокикиндска конференција српских нотабилитета, одржана 1884. године, јасно је показала да је странка пред расулом. Формалан расцеп догодио се 1887. године.

⁴ Прибићевић свакако мисли на борбу краља Милана с радикалима, на његову абдикацију и династичку промену из 1903. године.

⁵ Иван Мажуранић постао је бан после ревизије Хрватско-угарске нагодбе 1873. На том положају налазио се до 1880. године.

⁶ Куен је био бан Хрватске од 1883. до 1903. године.

⁷ Не може бити говора о старчевићанском покрету после 1850. Заправо, Старчевић се 1852. године у Гајевим Народним новинама огласио чланцима којима је порекао српском имену етничко обележје а српском језику постојаност. Старчевић је тада имао једномишљенике, али још није располагао ни политичком странком, а камоли покретом. Праваши ће се организовати у страначком смислу тек поткрај шездесетих година. О њиховом покрету може се говорити тек у осмој деценији XIX века.

⁸ Нагодба између Хрватске и Угарске није склопљена 1869, већ 1868. године. Њу није склопила хрватска Народна, већ Унионистичка (Народно-уставна) странка.

⁹ Народна странка у време склапања Нагодбе није имала у својим редовима Србе. Срби су ушли у Самосталну народну странку и у Народно-уставну, тј. Унионистичку странку. Тек у време преговора о ревизији нагодбе један број Срба пришао је Народној странци. Више година уочи Хрватско-угарске нагодбе, од 1868. и после ревизије Нагодбе 1873, Народна странка није била србофилска. Напротив, за време бана Мажуранића она је водила отворену противсрпску политику. Тек после распада те странке, када се од ње одвојила повећа група хрватских политичара и 1880. основала Неодвисну народну странку (обзораше), Срби су једним својим делом пристали уз тзв. матицу Народне странке, а другим основали 1881. године Српску народну самосталну странку.

из Војне Границе,¹⁰ будући тако без икаква политичког искуства, а нису имали ни интелигенције ни средњег грађанског слоја. Уз то им је опасност од старчевићанства долазила ближа и непосреднија од мађарске опасности.

Тачно је да је постојала и такозвана „обзорашка“ хрватска опозиција, коју су сачињавали елементи Мажуранићеве народне странке, који су се одвојили од ње, кад је наступила стазу чистог опортунизма. Али, и та странка била је прилично натруњена старчевићанским „здухом“ и Срби нису имали у њу поверења. Реч „обзораш“ имала је несимпатичан призив лукавости, лисичавости, „обзораш“ се чинио као неки углађени старчевићанац, који те неће жвакати но, као змија, прогутати. Тонула је у антисрпство све дубље, већ са бојазни да ће је старчевићанци потпуно подрити у хрв. народу.

Тако је, између 1880. и 1900. као неки црни мрак притиснуо цео наш народни простор. То је била последица пада морала тадашњег нараштаја, иза страшних разочарања. То су, доиста, били сломљени људи, неспособни за отпор, а још мање за офанзиву. У Ст[арој] Србији је Егзархија бугарила Маћедонце,¹¹ на Косову и по Метохији су Арнаути требали Србе, Србија је изгледала као готов, спреман залагај за Аустрију, Босна је стењала под притиском измета аустријске бирократске интернационале, састављене из свију аустријских народа, у Војводини се Српство на очиглед топило, а Хрватску је смртно угрозила мађаризација. Наш положај изгледао је безнадан.

Но, то је тако изгледало само нашим очевима, а не нама. Ми нисмо проживели њихових ружних нада, па ни осетили страшних разочарања. Ми смо расли као безбрижна, ведрa деца. Све је то било тако. Али ми тога нисмо гледали, нити нас је то бунило, јер нисмо били дорасли за бригу о томе. Ми смо имали само једну бригу, нама врло досадну, а неизбежну: школу. И, да би се разгалили од те досаде, ми смо се много смејали, играли, читали ведре ствари, заљубљивали у девојчице, шалили се. Онако како су то увек радила сва деца на свету. Ми нисмо били поражена, морално оронула војска, као наши очеви, политички инвалиди. У нама је кључао бурно живот и оптимизам младости. Нисмо имали шта да себи предбацујемо, да себе и зашто кривимо, да се мучимо резонавањем. А да смо радили тако или онако, можда би све друкчије испало. Били смо без оптерећења прошлости, иступали зато усправљене кичме и дигнуте главе, испуњени лично у се вером, која ће се морати изразити и у националном животу, кад у њему заузмемо своје место.

То неће рећи да смо ми били равнодушни према Српству. Сачувај Боже! Ми смо гутали српску народну песму и поезију из доба српске Омладине,¹² ми смо се опијали Змајем,¹³ Ђуром,¹⁴ Његошем, Лазом,¹⁵ црногорским јунаштва-

¹⁰ Инкорпорација Војне крајине у састав Хрватске и Славоније обављена је 1881. године.

¹¹ Бугарска егзархија основана је султановим ферманом од 27. фебруара 1870. године.

¹² Реч је о Уједињеној омладини српској, која је организована 1866, а престала је да ради крајем 1872. године пошто су против ње биле и владе у Будимпешти и Београду.

¹³ Јован Јовановић Змај.

¹⁴ Ђура Јакшић.

¹⁵ Лаза Костић.

ма, хајдуцима, Карађорђем и његовом плејадом, Марком Миљановим, као и са српском древном старином. Младост чезне за величином, за романтичним и необичним. И зато, док је младост, живи вам неромантичне обичности садашњице, а које нас чим херојским не може занети, као што није могла нас наша.

Баш зато је део омладине, кад би већ израсла, прилазио социјалистима, јер је идеал друштва, уређеног на начелу социјалне правде и искључења експлоатације човека човеком, народа народом, привлачио чиста, идеалистичка срца младости. Но, берба њихова била је ипак несравњено слабија но у Србији, јер смо осећали далеко теже национални притисак, но социјални. Тако ни мене није могао увући у тај круг начитани и интелигентни старији друг Васа Стајић. Ја сам после доживео велико задовољство да је он видео своју грешку и осетио да потлачена нација мора решити питање свог ослобођења, пре но што се баци на решавање питања социјалних, па постао патриотски и интелигентан уредник „Новог Србина”.¹⁶

Нови нараштај је прирастао и улазио у живот, неоптерећен дефетистичким настројењем својих родитеља. С његовим улажењем у живот, множио се број интелигенције, која ће чинити вођство народа, у којој је он раније силно оскудевао. У исти мах, снашао се и ред грађанског, средњег слоја, економски јаког и независног. Зраке просвећености стале су продирати и на село. Стварала се повољна средина за иступање у јавни живот и акцију новог младог вођства. Нови нараштај није се морао питати, како Његошев владика Данило, с киме ће и с киме ће. Имао је ским и с чим, боље но претходно поколење.

Новом нараштају није убијала храброст тегоба нашег положаја. Она га је, напротив, подстакла да своје напоре појача, како увек чине и способни појединци, кад им се испрече препреке. Уз његов неначет морал, ишла су јача средства и могућности. И он се устремио према свом циљу, остварењу националног идеала, са снагом и слепилом за опасности младог бика, кога препреке само раздражују на нове ударце челичним телом.

На тај начин, дошло је, без организације, без икакве повезаности, спонтано, само од себе, само услед наступа новог појма, неоптерећеног пораженим настројењем, до моћног националног покрета на целом нашем народном подручју, који је свршио с нашим уједињењем.

Ово је нови докуменат, за тврдњу, коју обожаваоци хероја и њихове улоге поричу, да су масе претежније од хероја појединаца. Ми смо имали зрелих људи у поколењу својих очева с изузетним способностима, који у пораженичком нараштају нису дали никаквих резултата, да даду израза тима способностима тек када ступи у живот ново поколење и вихор његова залета, заноса и вере их понесе у висине, дајући им крила. Ваља много водити рачуна о том да се, у народном животу, избегава свему што би могло изазвати настројење пораза.

¹⁶ Реч је о часопису Срба средњошколаца у Угарској, који је излазио једанпут месечно од 1912. до 1914. године. Тим часописом Стајић је радио на организовању српске националне и револуционарне омладине у Угарској.

Зар је то случајно што су се, за последњих година XIX и првих XX века, појавили: Уједињена хрватско-српска омладина у Загребу, политички препород Срба у Хрватској, обарање династије Обреновића у Србији, четнички покрет у Ст. Србији, демократски покрет у Ц. Гори, образовање Хрв.-српске Коалиције, Млада Босна и политичко, а не само верско политичко, наступање Срба у Босни, општи економски препород свију Срба у бившој Аустрији?

То није било случајно нити су то изазвали хероји. То је последица на-стројења маса, струјања нове крви у целом народном организму, пробуђе-ном из малодушних утрнулости и дремљивости, у које су га погрузиле биле доживљене несреће. Хероји су се појавили, јер је тло било спремљено за њих и то толико добро спремљено, те су некад и сасвим обични људи израстали у хероје. Настало је било доба кад је било држано и за националну и грађан-ску срамоту не бити херој, кад се, као у Старој Спарти, морало враћати кући из борбе или с победом или на штиту, не само стицати нове победе, већ и показавати старе поразе. То су увек највећа времена, па и ово наше спада у наша највећа времена.

Први знак

1895. прослављала је српска омладина са загребачког Универзитета годишњицу Светозара Милетића.¹⁷ На ту прославу дошла је и делегација једног дела хрватске универзитетске омладине.

Тада на целом јужном делу хабсбуршке монархије није било никаква додира између Срба и Хрвата, ни политичког ни економског, културног ни социјалног. Српскохрватски спор примицао се свом врхунцу, но који ће стићи 1902, за чувених загребачких антисрпских манифестација.¹⁸

Састанак српске и хрватске омладине, у овакво време, на прослави великог српског патриоте и мученика, био је храбар потез, истински изазов, са стране људи који су представљали будућност. Ипак он није изазвао велике пажње. Великог чуда што су се у Загребу састали ђаци или, како често кажу старији: „балавурдија"! А требао је да пажњу изазове. Омладина која је, у јеку српскохрватског спора, имала храбрости да иступи с идејом српскохрватске солидарности, представљала је храбар сој људи, који не одустаје од започетог дела.

Ко је мислио да ће се све свршити са свечаним говорима и здравицама, као обично што бива иза сличних прослава, преварио се. Пошто је успостављен први додир, омладина је наставила са састанцима и саветовањима,

¹⁷ Прослава седамдесете годишњице рођења С. Милетића није одржана 1895, већ 1896. године. О томе види: Виктор Новак, *У Загребу пре четвори деценије* (22. II 1896), *Прослава 70. Годишњице рођења Светозара Милетића било је несудно и некрејни дајум у хрватско-српским односима*, Политика, 22. II 1936.

¹⁸ О септембарским антисрпским демонстрацијама види: В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914*, Београд 1991, 353. и даље.

спремајући се за политичку акцију. Круг је проширен и на словеначку омладину.

1897. омладина је објавила зборник чланака „Народна мисао”. У њему је иступила са идејом српско-хрватско-словеначког народног јединства. Да би свој став поткрепила, она се на многе тада истакнуте личности, у југословенском животу обратила с молбом да јој саобште своје мишљење о српскохрватском питању и јединству свију Југословена. Све одговоре штампала је, као додатак, у овом зборнику.¹⁹ Због ове анкете, прозвана је та омладина „анкетном”.

Исте године покренула је и лист „Народна мисао”, ком је био уредник д-р Франко Поточњак.²⁰ Од српске омладине били су на челу покрета: Светозар Прибићевић, Јован Бањанин, Милан Костић, Данило Димовић, Милан Будисављевић. Сви су остали на истој линији до краја живота! На хрватској: Иван Лорковић, Рудолф Хорват, Лав Мазура, Душан Манђер. Радић²¹ није био у овом друштву. Сви су, раније или касније, сишли са линије, осим Душана Манђера.²²

Национални радикализам ове омладине био је несравњен, скроз револуционаран. Лист „Народна Мисао” имао је и рубрику: *Наша Домовина*. У тој рубрици излазили су дописи из Хрватске, Словеније, Србије, Старе Србије, Ц. Горе, Босне, Војводине, Далмације, Истре. За живе Аустроугарске и Турске, за легалне поделе државноправне нашег подручја народног у четири дела у Аустроугарској: Аустрија, Мађарска, Хрватска и Босна, ова омладина је идејно извршила наше народно уједињење на целом нашем народном простору. Газећи преко свију историјских права, о којима је нарочито међу Хрватима била снажно развијена свест, преко свију државноправних преграда и преко свију традиција, она је тражила уједињење нашег народа само на начелу националном.

Било је и раније покрета, који су тежили за уједињењем, или само за уједињењем Срба или Југословена. Ови потоњи тежили су само за уједињењем Југославије у оквиру хабсбуршке монархије. Зато нису монархије угрожавали. Први нису зато што су Срби на целом аустријском словенском Југу чинили мањину, па је Аустрија чак могла понудити плебисцит.

¹⁹ У том зборнику, који је штампан ћирилицом и латиницом, како је ко писао, објављени су, између осталих, одговори Јована Ристића, бискупа Ј. Ј. Штросмајера, митрополита Михаила, Михаила Полита-Десанчића, Натка Нодила, Косте Таушановића, Еразма Барчића, Матије Бана, Франка Поточњака и многих других.

²⁰ Лист Народна мисао није се појавио 1897, како бележи А. Прибићевић, већ 3. фебруара 1898. године. Излазио је латиницом и ћирилицом а објављивао је прилоге и на словеначком. Угасио се 4. VII 1898, када је објављен последњи 77. број (Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*, Zagreb 1962, 299).

²¹ Реч је о Стјепану Радићу.

²² *Мисли се на „линију” српско-хрватских односа која је дошла до изражаја у алманаху Народна мисао и у касније образованој хрватско-српској коалицији. И. Лорковић је промено свој однос према тој политици и „сишао са линије” убрзо после српских победа у балканским ратовима (В. Крестић, *Историја Срба*, 553-557). Што се тиче Рудолфа Хорвата, историчара (1873-1947), он не само да је „сишао са линије” већ је завршио своју каријеру у усташком покрету поглавника Анте Павелића.*

Само мисао српско-хрватско-словеначког јединства могла је угрозити Аустроугарску, као што јој је и дошла главе, јер се то јединство могло спровести само ван граница Аустроугарске.

Могло би се било рећи: па Аустроугарска је могла прихватити таку мисао и с њеном заставом у руци, продирати даље на словенски део Балкана.

Пробуђење националне идеје, то је, доиста, било могуће. Али није било немогуће тада. Увлачење слободних Срба у монархију оснажило би неке Југословене и угрозило Мађаре. Зато се гроф Тиса²³ упорно противио рату 1914, док није добио гаранцију од цара Виљема²⁴ да се Србија неће присајединити монархији. Он је био за то да се Србија ослаби у корист Бугара и Албанаца, али не да се анектира. Свакако, за Мађаре то није била коначна политика. Кад би консолидовали своју власт и претегу и кад би повећали свој број мађаризацијом, они би надирали даље. Али, то је лежало у даљој будућности.

Но, није ни Немцима ишло у рачун увлачење слободних Југословена у монархију, јер би тиме Аустроугарска добила словенску већину. Зато су пангермани аустријски тражили, с почетка овога века, напуштање Босне, како би се ослабио славенски елеменат.

А било је немогуће и уједињење аустријских Југословена у оквиру Аустроугарске или тријализам. Немци никад не би пристали да им се, уласком Словеније у ту јединицу, спречи директни приступ Трсту и Јадрану и створи јака словенска јединица у држави, која би се некад могла од државе и одвојити. А о Мађарима не треба говорити.

Да ли би ико, ко је осећао одговорност за вођење државе могао, против воље два најбројнија народа у монархији, који су, уз то, заузимали централни положај у држави, са две велике престонице, представљали моћан економски и културни чинилац, решити овако ово питање? Поред тога, сва снага те треће државне јединице не би била уз монархију, јер би Срби теглили ван према Србији и Ц. Гори. Било би лудило, због 5 милиона Хрвата и Словенаца отерати у опозицију према држави 20 милиона Немаца и Мађара. Словенима у Аустроугарској није преостајало ништа већ постепена германизација и мађаризација, упоредо са економском експлоатацијом, или да сву своју снагу троше у голој вечној, а узалудној на крају, одбрани.

Велики део Хрвата и Словенаца, па и сам Стјепан Радић, који је написао књигу „Словенска Аустрија” (на чешком: *Slóvanska Rakóuskó*) описивао је да ће наследник престола Фрање Фердинанда, кад дође на власт, преобразити Аустроугарску у федерацију народа или барем остварити тријалистичко уређење.

Али, да је то и покушао само спровести, Немци и Мађари уз помоћ Немачке још, која не би примила, ни по коју цену, словенске Аустрије збацили би га са престола.

²³ Иштван-Стефан Тиса (1861-1918), председник мађарске владе од 1903. до 1905. и од 1913. до 1917. године.

²⁴ Виљем II Хоенцолерн (*Hohenzollern*), немачки цар и пруски краљ (1888-1918).

Ово Радићево самообмањивање даје врло слабо сведочанство о његовој бистрини и видовитости. Ни он, као ни старчевићанство, из ког је изишао, није имао смисла за стварности и могућности, градећи своје политичке планове без икаква обзира на њих.

Свакако у овом табору морало је бити људи који су реално гледали на ствари. Али, револуционарна алтернатива југословенска изискивала је толике напоре и жртве, које они нису могли дати. И, да би их избегли, они су, као често што чине људи који нису храбри, обмањивали сами себе с оним што Американци зову „*wishful tinkit*”²⁵ с веровањем да ће се догађаји развити како они желе, да би они себи уштедели напоре и жртве.

Одговорни чиниоци су одмах схватили колика опасност прети монархији на југу од овог револуционарног унитаристичког покрета. Зато је цензура грофа Куена Хедерварија немилице пленила његов орган „Народну Мисао”, а експозитура бечке политике у Загребу, старчевићанци, које је водио д-р Јосип Франк,²⁶ отворили су на њ жестоку ватру, која је трајала до пропасти монархије и наставила се, кад слабо а кад јаче, до пропасти демократске Југославије, док данас бесни у скоро свој хрватској емигрантској штампи.

Но, идеологија нове омладине није се ипак изразила, снажније у јавном животу, док српскохрватски спор није досегао своју кулминацију у Септембарским догађајима 1902.²⁷ Тек је тада свима синило и свима бољим и умнијим главама колика је лудост тај спор и колика се опасност крије у њему и за Хрвате и за Србе, не учинили му се крај. Септембарски догађаји су потврдили да је гледање Уједињене Омладине исправно и појачали њен положај.

Српскохрватски спор

Између Срба и Хрвата није било политичких спорова пре појаве старчевићанства, иза 1860. У водећем реду Илираца и Југословена Срби су били цењени и омиљени. Зато су и сарађивали политички. Сви Срби у грађанској Хрватској, јер Граница беше под неполитичком војном управом, били су у општој Народној Странци са Хрватима, којој је на челу стајао и хрв. велики песник Мажуранић.²⁸

Старчевићанство је изашло из страха да ће се хрватство устоличити у Југословенству. Зато је до краја задржало обележја преплашених људи: нервозност, хистерију, панику, неспособност логичног расуђивања, неурачунљивост па и потенцијални криминалитет људи гоњених страхом. Колико су зла починили људи у страху!

²⁵ *Wishful thinking*, значи прижељкивање нечега.

²⁶ Јосип Франк (1884-1911) био је предводник Чисте странке права. Његове присталице су по њему назване Франковци.

²⁷ Реч је о антисрпским демонстрацијама одржаним у Загребу првих дана септембра 1902. године. О томе види напомену бр. 18.

²⁸ О односу Срба према Народној странци види напомену бр. 9.

Насупрот опасном Југословенству, Старчевић је иступио са чистим самохрватством, у ком Хрвате не може угрозити ни с које стране страх од асимилације. Но, и он је умео бројати и гледати, па је видео и то да је Хрвата мало, а да би се само о својој снази могли одржати на опасном месту, па и то само да је проткано Србима. Преко тога је прешао, прогласивши те Србе Хрватима. Тако је добио већи број Хрвата а границу на Дрини и Бојани, више простора.²⁹ С тим се већ нешто могло. Но, ипак није био сигуран да ће ти Срби хтети постати Хрвати. За тај случај запретио им је секиром, бацивши крилатицу да су Срби „накот зрео за секиру”. С оваквим ињекцијама животињског национализма оперисало је старчевићанство осамдесет година, да одржи морал на потребној висини. Ништа овоме није слично колико стално упозоравање комуниста на опасност заокруживања капиталистичког, позивање на сталну „револуционарну пролетерску будност” и вечно распаљивање на мржњу против умишљених непријатеља. Зато је и сва старчевићанска штампа била набијена, као шипак коштицама, најпростијим, срамотним и ниским грдњама Срба и српских пријатеља међу Хрватима.

Несрећа је била што старчевићанство није признавало темељног државног закона, Нагодбе од 1868., као што није признавала ни Срба, јер је обележје старчевићанства да не признаје чињенице и конструирше вештачке чињенице. Ову особину видите и данас код Хрвата из ХОС,³⁰ која је примила, иза 1918 год., у своје редове све старчевићанске елементе, који су пре тога били неколико пута бројнији од њих. Њих не признају 1. XII 1918,³¹ ни правног постојања Југославије, иако су суделовали у њеним владама и законодавству, па ни данашње државе, иако она постоји, ни Срба на југу бивше монархије или бар Срба у Хрватској, као политичког чиниоца.

То је тешко замислити људима здравог разума. Али, старчевићанац није здрава разума, већ политички манијак или паранојик.

Ово непризнавање стварности рађа у јавном животу стање лажи и двосмислености, које квари људе. Но горе је то што се оно изразило у директном слабљењу Хрватске и крњењу њене аутономије на једној страни и распламсавању српскохрватског спора на другој, док је политичка вербалистика старчевићанског патриотизма онеспособљавала Хрвате за стваралачки рад на пољу економском, социјалном и културном.

Признавање Нагодбе није значило остајање код ње, већ само искоришћење њено, као легалне платформе у борби за даље тековине. Да су све хрватске странке стајале на основи Нагодбе, неби Народна странка имала монопола на власт од 1868. до 1906. – беспримеран случај у политичкој историји Европе – јер је увек штетно ако једна странка предуго влада. Нагодбене странке мењале би се на влади, јер би ове стајале на легалној основи. Но, оне би

²⁹ Ова реченица није коректна и вероватно би требало да гласи *а границом на Дрини и Бојани*, уместо *а граници*.

³⁰ Хрватски ослободилачки савез.

³¹ Тога дана проглашена је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.

биле и јаче, јер их неби подривала безумна и бесплодна старчевићанска демагогија у народу, услед које се Народна странка морала све више наслањати на Заједничку владу у Будимпешти³² и силу, плаћајући то концесијама, на штету Нагодбе. Мађари нису могли допустити доласка на власт у Хрватској странци која није признавала темељног државног закона, али не би могли искључити из владавине радикалнију нагодбену странку, кад би се народ изјаснио за њу. Човек, доиста, мора посумњати у политички таленат хрватске интелигенције, кад је могла трпети тако дуго овако безумну и лажну ситуацију.

Срби, настројени далеко више реалистички од Хрвата, нису никад образовали ни најмање странке, која неби признавала Нагодбе.³³ У српску главу не може никако ући да не признају оно што постоји. Како је могуће не признавати Нагодбу, кад је она правни темељ целе друштвене, економске и социјалне структуре? На основи нагодбе, лекар тражи ординацију, гостионичар гостионицу, адвокат канцеларију и тако даље. Било би лудило непризнавати закона на основу кога се то све тражи и добива. Србија је 1909. признала анексију Босне, али то није значило да се, у подесном тренутку, кад се однос сила измени, [не може] отказати то признање.

Невоља је у том што Хрвати никад нису имали револуције, но су водили с Мађарима папирну борбу као парницу, на темељу грађанског законика и закона о процесуалном праву. Треба Мађарима доказати да је Нагодба незаконита, а Србима да нису Срби, и Хрватска је ослобођена, хрватски народ бројно појачан и хрватски простор повећан. Зато је код њих било тако великог значења и непризнавање Нагодбе. Но, Нагодба није била последица изгубљене парнице, већ односа снага између Хрвата и Мађара. И зато непризнавање није ништа могло изменити настале односе снага, већ је тај однос, с разлога наведених, испао за Хрвате још штетнији.

Али, још више га је ослабило непризнавање Срба.

Услед антисрпског става старчевићанаца, Србима је била онемогућена опозиција. Они су [се], хоћеш нећеш, морали држати уз владајућу Народну странку, како, редовно, свуда чине мањине, да се не нађу између владе и непријатељске опозиције. Тако је лудачки шовинизам мађарских коштуоваца³⁴ био отерао све мањине у табор либералне странке.

³² Према Хрватско-угарској нагодби из 1868. године, по параграфу 43, створена је тзв. Средишња влада у Будимпешти. У ствари, то је била чисто угарска влада, која је за своје поступке одговарала Угарском сабору. Међутим, нека њена министарства: Председништво владе, Министарство војних послова, финансија, трговине и делимично пољопривреде, проглашена су за заједничка, па је Угарска влада у исто време била и Угарско-хрватска или Средишња влада.

³³ Овај закључак А. Прибићевића није тачан. Срби су имали странку која није признавала Нагодбу и дуализам. То је била Српска народна слободоумна странка Светозара Милетића, која је Великобечке- речким програмом била у опозицији и према Нагодби и према дуализму. Та странка имала је бројне српске присталице по читавој Хрватској и Славонији.

³⁴ Реч је о присталицама Лајоша Кошута (*Kossuth*, 1802-1894), који је био на челу мађарске револуције 1848/49, када није био спреман да призна националне индивидуалности бројним немађарским народима Угарске, већ их је, као и његови потоњи следбеници, третирао као делове мађарског политичког народа.

А то суделовање Срба у редовима Народне странке, у коју их је старчевићанство просто утерало, служило је опет старчевићанству као разлог за појачавање хајке на Србе, услед тога што „издају своју домовину Хрватску”.

Та је хајка била толика те Срби нису могли искористити права која им је закон давао. Н[а] пр[имер], српско писмо било је дозвољено.³⁵ Али, ниједан Србин, у претежно хрватским местима, није смео ставити на свој стан, трговачке, адвокатске, лекарске, занатлијске или ма које друге фирме у ћирилици, јер би старчевићанска фукара разбијала фирму, лупала прозоре на кући, мазала њене зидове, размрскавајући о њих стакла, пуна мастила. Може се замислити како су пролазила права Срба у надлештвима, у којима је било чиновника старчевићанаца, у школама, војсци. Старчевићанаца било је и на високим положајима чиновничким, такође су се додељивале своте за грађење путова, дизање школа, унапређење пољске привреде, за болнице и тако даље. Јасно је да су цели српски крајеви били запостављени и оштећени. Српски новац ишао је већином за унапређење хрватских крајева.

Овакав поступак, уз дневно стање погрда на српски народ у старчевићанској штампи, изазивао је код Срба све непријатељскије расположење према свему хрватском. Међу Србима се, између 1890-1900, стала изграђивати ова идеологија: Срби од Хрвата могу очекивати само зло. Кад би Хрватима успело да добију своју државу у оквиру Аустроугарске, они би се бацили на истребљивање свега што је српско. Зато Срби треба да се старају само о свом опстанку, да се одрже, док, услед неког великог светског сукоба, Србија не добије прилику да Србе ослободи и Аустроугарске и Хрвата. Дотле мир у добром односу с владом и под заштитом тога мира, развијање српске свести у народу, оснивање српских економских, културних и социјалних установа. Хрватску нека бране Хрвати.

Ову идеологију заступао је велики организатор српских економских установа: „Српске Банке” у Загребу и целог низа банака и штедионица, „Српских Земљ. Задруга” и „Привредника”, Владимир Матијевић, гросиста богат човек. Политички протектор био му је посланик Народне странке др Св. Шумановић,³⁶ а идеолог саветник високи финансијски чиновник Деметровић.³⁷ „Србобран”, орган Српске самосталне странке, која је представљала српску опозицију без иједног посланика, а основао га

³⁵ Српско писмо, ћирилица, било је дозвољено „Законом од 14. маја 1887. о уређењу послала цркве грчкоисточне и о употреби ћирилице”. У параграфу 3. тог тзв. Српског закона је речено: „Код свих земаљских области у Краљевинах Хрватској и Славонији слободно је странкама служити се писмом ћирилским, као и латинским. Ондје, гдје Срби у повећем броју живе, имају се од првих молба и ријешења ћирилским писмом на ћирилицом писане поднеске издавати” (В. Крестић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији 1848-1914*, књ. II, Београд 1995, 89).

³⁶ Светислав Шумановић (1860-1944) био је предстојник Одела за унутрашње послове и подбан Хрватске.

³⁷ Могуће да је реч о Миланку Деметровићу.

је 1883. Павле Јовановић,³⁸ дошао је, после Јовановићеве смрти,³⁹ у његове руке, услед финансијских тешкоћа, а заступао ову нову идеологију, у опреци према политици коју је водио оснивач листа Јовановић.

Овај сукоб између Срба и Хрвата страховито је слабио одбрану Хрватске од мађарске политичке и економске агресије. Хрватска је тада имала око 2 1/2 милиона становника. Од тога је било 600.000 Срба и 300.000 других мањина. Сви су, угрожени од безграничног старчевићанског шовинизма, ишли уз мађарску власт. Самих 1,600.000 Хрвата⁴⁰ нису могли издржати агресије Мађара, јер и међу Хрватима било је слободних људи, људи паметних, који нису могли марширати са манијацима старчевићанским и њиховом негативном политиком.

Напослетку, старчевићански фразерски, вербалистички, наздравичарски патриотизам родио је својим кобним плодовима. Старчевићанац је фразирао о Томиславу,⁴¹ о Великој Хрватској, о Зринскимa и слично. То је било комотно, јер ништа није било лакше од тога. Он је фразом похрватио два милиона Срба и проширио хрватску државу до Дрине. Али, он је превиђао да немачки и мађарски колонисти прекупљују хрватску земљу и потискују Хрвате сељаке, да Мађари у Јулијанским школама помађарују децу Хрвата жељезничара,⁴² да помађарене старије доводе на своја имања по Хрватској Мађаре чиновнике и биреше, да мађарски јеврејски капитал заузима позицију у индустрији, особито шумској, у банкарству, да Хрватска постаје мађарска колонија.

Тако се дотерало дотле, да су Немци и Мађари у жупанији Вировитичкој већ добили већину над Србима и Хрватима, док се у Сремској жупанији једва одржавала наша већина, с помоћу Срба. То су две најбогатије жупаније, од свега њих осам. Трећа, пожешка, била је врло угрожена у Хрватској. Није било жељезничке станице, чије се име могло помађарити, а да није било помађарено. Мађарски језик био је на жељезницама истиснуо језик хрватски, а продирао је у финансије, домобранство, шумску управу, поморство. У Загребу је већ постојала колонија од неколико хиљада Мађара и стално је расла. И увек се називало и фразирало о старој слави, о похрваћивању Срба...

Старчевићанство је и на овом пољу убијало код Хрвата смисао за стварности живота.

Било је очигледно да ће Хрватска брзо подлећи, не дође ли до заједничке српскохрватске сарадње у одбрани Хрватске. Тада долази услед једног чланка,

³⁸ Први број Србобрана појавио се 16. октобра 1884. године, а не 1883, како пише А. Прибићевић.

³⁹ Јовановић је рођен у Земуну 1849, а умро је у Загребу 1897. године. Завршио је студије филозофије и био је једно време учитељ, тј. професор природних наука и математике.

⁴⁰ Хрвата је 1900. године било укупно 1.478.825, а Срба 612.604.

⁴¹ Односи се на краља Томислава.

⁴² Мађарско школско друштво Јулијан отворило је у Међумурју и Славонији мађарске школе за досељенике, који су истискивали домаће становништво.

прештампаног у „Србобрану”,⁴³ до противсрпских Септембарских догађаја у Загребу 1902, за којих је старчевићанска фукара пуна два дана, несметано од полиције, палила и пљачкала српске трговачке радње, демолирала српске станове и пребијала Србе, као у Царској Русији што су чинили „Черносотенци“ за противјеврејских погрома.⁴⁴ Власт је допустила да се ово збива, јер је интерес Мађарске тражио да се између Срба и Хрвата ископа што дубљи јаз и спречи уједињење њихових снага, које је наговестила Уједињена српско-хрватско-словеначка омладина. Старчевићанци су нехотице вукли мађарску путуњу.⁴⁵

Сви догађаји указали су и Србима и Хрватима колико их угрожава српскохрватски спор, па да се из овога стања мора тражити излазак.

Нови „Србобран”

Влада је била забранила „Србобран”, због увредљивог за Хрвате чланка, прештампаног из „Српског Књижевног Гласника” у Београду, који је био написао потоњи босански српски политичар и члан Југословенског одбора у емиграцији 1914–18. д-р Никола Стојановић.

Тај чланак био је написан баш против старчевићанске идеологије, која је била потајно освојила или барем, више или мање, заразила све Хрвате и тако неминовно гурала Хрвате у рат против Срба. Да је чланак потпуно одговарао истини доказ је и забрана „Србобрана”, због његова прештампанања. Изашло је, безброј пута, у старчевићанској штампи и политичкој књижевности, много и много оштријих и увредљивијих написа против Срба, а да власт није реагирала ни запленом, а још мање забраном листа. Па и овај српски чланак пропустила је цензура. Ипак је лист био забрањен, због чланка који је цензура одобрила!

Но, чланак је погађао у срце старчевићанство и зато је оно вриснуло и прешло у акцију насиља и безакоња према Србима. А старчевићанаца било је већ много и на водећим положајима владајуће Народне странке. То је било неизбежно. Омладина је, пре покрета Уједињене Омладине, била скоро сва старчевићанска. Велик њен део, с разлога опортунитета, прелазио би после, у животу реалном, у редове Народне странке. Јасно је да су такви елементи само прикривали своја расположења према Србима, па би она, како у сличним случајевима увек бива у животу, експлодирала у подесном тренутку. Пузавост према моћним Мађарима, а осиноност према слабим Србима беху две крајности у моралној структури овог рода хрватских људи.

⁴³ Као повод за загребачке противсрпске демонстрације послужио је чланак др Николе Стојановића *Срби и Хрвати*, објављен у Србобрану, а прештампан из Српског књижевног гласника.

⁴⁴ У време борби између левичарских снага и племства образован је „Савез руског народа”, састављен од племства и свештенства. Из те средине организоване су ударне групе зване черносотенци, које су вршиле терористичко насиље.

⁴⁵ Врста ведрa, канте, посуде.

То се десило и у овом случају. Једини српски дневни лист у Хрватској било је противзаконито забрањен, јер је чланак, због кога је забрањен, била одобрила цензура. Ништа боље не доказује бесправност и лабилност политичког положаја Срба у Хрватској од овога случаја. Срби су били политички бесправна мањина. Они су могли уживати заштиту мађарофилске Народне странке, само под условом да без протеста подносе положај пљуваонице хрватског старчевићанства. Било је неизбежно да Срби покушају створити стање, у ком ће уживати равноправан положај са Хрватима, са разлога идејних, начелних, како је било и у првом периоду Народне странке.

Срби нису могли остати равнодушни према надирању Мађара у Хрватску. Велико је питање било хоће ли она светска катаклизма, за које Србија треба да нас избави, наступити, пре но што Мађарска прогута и нас са Хрватима. Тај фатализам, очекивања мени је била врло опасна вера. Младима се чинило да би тај ток догађаја ми могли убрзати, ако би, у заједници са Хрватима, на Словенском Југу створили за монархију неодрживо стање.

Овај правац политичког мишљења био је имао утолико више изгледа на успех, што је и код Хрвата, а не само у омладини напредној, сазревало убеђење, с једне стране, да се од монархије за Хрвате нема шта очекивати, а с друге да се Хрватска у монархији не може одржати, без сарадње са Србима.

Но, и она политичка струја међу Србима којој је био на челу Владимир Матијевић са пријатељима, дошла је, бар привремено, до убеђења да је грешила, побијајући хрватско старчевићанство српским.

Тако је, под крај 1902., понудила уредништво новог листа, који је требало покренути, Светозару Прибићевићу, прваку српског дела Уједињене Омладине, који је био професор на српској конфесионалној женској учитељској школи у Г[орњем] Карловцу и истакао се, победивши, упркос терору власти, на изборима за Српски народни црквени сабор у Ср. Карловцима, у ком је бриљирао својим говорничким даром и био изабран за члана нашег највећег просветног тела у Аустроугарској: Срп. нар. црк. Школског савета.

Прибићевић је примио понуду и тако је покренут „Нови Србобран“⁴⁶ ком је он био уредник, а главни сарадници његови другови из Уједињене Омладине Јован Бањанин⁴⁷ и Буда Будисављевић.⁴⁸

Но, стара генерација, која је давала правац забрањеном „Србобрану“, није се предавала. Она се била опоравила од панике, у коју је пала, услед Септембарских догађаја, па је желела постепени повратак на старо. Чинила је то већ по закону духовне инерције. Она је у духу тих идеја била васпитана и сазрела. Али, биће да су и мађаронски српски покровитељи те групе

⁴⁶ Први број Новог Србобрана појавио се 17/30. XII 1902. године.

⁴⁷ Сарадник и једно време уредник Новог Србобрана, посланик у Сабору Хрватске на листи Самосталне странке.

⁴⁸ Б. Будисављевић (1872-1914) био је новинар, члан Самосталне странке и посланик Сабора Хрватске.

осетили да ће политика сарадње истинске српске опозиције са хрватском опозицијом довести до пада Народне странке, па су ту политику желели омести тиме што би нова екипа око „Новог Србобрана” била или сломљена и упрегнута у службу старе политике или избачена. И хрватски део мађарона нањушио је опасност која прети владавини Народне странке.

Тако је отпочела борба између Прибићевића и Матијевића, одмах, у зиму 1903. године.

Матијевић је, као редовно што су богати људи, гледао с висине на пролетере интелектуалце, какви су били нови људи око „Новог Србобрана”. Он их је узимао као своје намештенике. Уз то је он био силна личност, која се тешко мирила и с опозицијом себи равном, а како тек својих намештеника. „Н. Србобран” је био, као и стари, власништво „Српске Штампариие” у Загребу, чије су акције биле у рукама Матијевића и његових пријатеља капиталиста. Дакле, уредници су били његово пословно особље.

Но, кад је реч о идејама, не могу се примењивати мерила трговачке канцеларије. Уз то је Прибићевић био необично јака личност, и карактером и умом, свестна своје вредности и својих могућности. Коса је ударила на брус.

Незадовољан новим правцем листа, Матијевић се није хтео унижити на то да са Прибићевићем претреса о спорним питањима. Он је Прибићевићу слао цедуљице, као каквом свом агенту, у којима је приговарао овом или оном, што је у листу изашло. Прибићевић их је просто бацао у кошару, не одговарајући и не тражећи личног додира за објашњавање. Није у том било нетактичности. Матијевић није имао права на то. Лист је био орган Српске самосталне странке и само њен Главни одбор био је у праву да даје правац листу, мењајући га, ако је с њим незадовољан. Матијевић је био узурпатор, ком је Српска самостална странка, скупа са својим Главним одбором и председником д-ром Богданом Медаковићем, изгледала као посебна соба у његовој великој трговачкој канцеларији, само зато што је он имао, са пријатељима, велику већину акција у „Српској Штампариии”.

Срби, уопште, и нарочито Срби Динарци, имају велико неповерење према богатству. До њега се, и према српској народној приповетци, долази само записивањем душе ђаволу. Опште је веровање у широким слојевима српског народа да су богати људи, за вољу богатства, ако се мора, спремни и на најцрње компромисе.

Зато се није имало пуно поверење ни у политичку незаинтересованост, односно политичко поштење Матијевића, упркос огромних несравњених заслуга овог великог српског човека за процват српске привреде, мислимо највећег српског привредника организатора и ствараоца.

Не само интелектуалци и омладина школска, већ ни српски средњи трговачки и занатлијски слој није имао тога поверења. Матијевић је имао безусловно уза се само неколико богатих Срба, и то у Загребу. Све друго било је против политике великих „газда”.

Јасно је, Прибићевић је то знао већ као универзитетлија у Загребу. У провинцији све је било сито Матијевића и он је то видео, служећи, као професор, у Пакрацу и Г. Карловцу. Били су против њега и трговци.

По српском укусу није била Матијевићева тесногруда, пакосна, уједљива антихрватска политика, на слику антисрпске старчевићанске. Срби су, мање од свега, чезнули за српским старчевићанством, односно да буду празни одјек на хрватско старчевићанство. Они су се заносили за веће замахе. Поред тога, Србима је све више била одвратна улога тутунције⁴⁹ у туђинској служби огрезле мађаронске Народне странке.

Није то више била 1881. ослобођена Војна Крајина,⁵⁰ без интелигенције и средњег слоја, с неписменим сељаштвом и полуписменим поповима, која је Народној странци служила као резерва изборна, да трећег дана избора тамо протурат оне своје кандидате који су попадали првог и другог изборног дана, о чему је поп Пајо Обрадовић из Лике оставио трајан спомен у својој причи: „Резервисани Котар”. Сад је ту подрасла интелигенција и средњи слој, који су желели да се и политички потврде, и то не као прирепак труле и компромитоване Народне странке.

Прибићевић је знао то све. А осећао је и то да су му његов успех у Срп. нар. цркв. сабору, његова младост, борбеност, поштење и нови дух који је уносио у наш политички живот већ освојили симпатије српског јавног мишљења у Хрватској.

Тада се Матијевић затрчао. Не наилазећи дотад на отпор, он је изгубио осећање за меру и наредио Срп. штампарији да обустави исплату плата редакцији листа. А то је више погодило Прибићевића, но друге, јер је имао на бризи жену, мајку, брата и неудату сестру и једно дете удате сестре. Све то издржавао је он на својој плати од 240 круна. Матијевић је звао Прибићевића да напусти свој професорски положај и преузме редакцију листа, а сад га је бацио на сокак, као обични капиталиста што је тада бацао свога најамног радника.

Овакав нечовечан и груб поступак богаташа према једном истакнутом већ интелектуалцу и човеку необичне вредности изазвао је огорчење. Главни одбор странке одобрио је став Прибићевића, основао акцијско друштво, које је узело у своје руке „Нови Србобран” и избацио Матијевића, што овај никад није могао прежалити, тужећи се дуго иза тога како га је Прибићевић избацио из управе странке „као врећу”.

Јавно мишљење уживало је у победи нове политике, а још више у том што се, и овом приликом, показало да код Срба дух вреди више од паре – материје.

Сад се тек нова политика могла водити без сметњи. А та политика била је, доиста, нова, гледало се с ма које стране, а не само са гледишта српскохрватских односа.

⁴⁹ Дуванције.

⁵⁰ Већ је речено да је 1881. извршена инкорпорација Војне крајине у тзв. Банску или Цивилну Хрватску и Славонију.

На другој страни, ово је било [од] великог значења и за организацију српске привреде. Матијевић је сада, без икакве сметње и оптерећења, могао свој пламни патриотизам, своју несравњену радљивост и сав свој организаторски геније ставити у службу српског привредног препорода, па је, на том пољу рада, постигнуо неслућене успехе.

Све ово десило се пре 29. I 1903., односно доласка краља Петра на престо и препорода који је био последица тога у Србији.⁵¹ А обоје се десило у првој половини 1903., паралелно. Наступање новог поколења имало је свуда исте благодетне последице.

Нова политичка Срба у Хрватској

Политика новог српског нараштаја у Хрватској била је тотално опречна или различита од политике старог поколења. Она је обележавала праву револуцију и у мишљењу и у раду.

Напуштено је потпуно гледиште да се одбрана Хрватске не тиче Срба у Хрватској. Напротив, стало се на гледиште да се она тиче Срба баш толико колико и Хрвата, без обзира на то држи ли се да су Срби и Хрвати један народ или не. За Србе није могло бити равнодушно хоће ли Мађари Хрватску политички и економски подредити. Победа Мађара значила би и за Србе угрожавање њихова језика, мађаризацију и потискивање економско. За Србе није могло бити свеједно хоће ли или не мађарски колониста заузети хрватски сељачки посед, већ стога што су Мађари бројнији и јачи од Хрвата и тако опаснији противници. Видело се то у Војводини, где је мађарско-немачко надирање било свело Србе у Бачкој и Банату на слабу мањину, у Бачкој на 16%! Хрвати нас нигде нису потисли, изузев католичењем у стара времена. Чак, ако би Хрвате и Мађаре узели једнако као непријатеље, није био наш интерес да Мађари прогутају Хрвате, јер би постали сувише јаки и далеко опаснији. Наш би интерес тражио да се Хрвати одрже и тако одржавају, колико толико, равнотежу, у односу према Мађарима. Увек су мање опасна два слабија непријатеља но један силан.

Одвојено од трага сентимента према Хрватима, као Југословенима или Словенима, чисти свој рачун тражио је да Срби бране Хрватску. Бранећи је, бранили би најпре себе, а онда и интерес целог Српства.

Но, било је очигледно и то да ће Срби, залажући се за Хрватску, спречити да старчевићанство овлада душом целог хрватског народа и спремити тло за рад на нашем ослобођењу од Аустроугарске.

У осталом, због одбране права Хрватске: одробовао је велики српски политичар Светозар Милетић годину дана у мађарској тамници⁵² а за са-

⁵¹ Петар Карађорђевић изабран је за краља Србије средином јуна 1903. г.

⁵² Због тога што је бан Левин Раух 1869. године издао наредбу да се у Срему укине ћирилица као званично писмо, Милетић је веома оштро напао и Рауха и тадашњи Сабор

радњу Срба са Хрватима била је сада и сва Србија. И Милетић је знао шта је радио у својим зрелим годинама, као што је то знала и Србија.⁵³

Све је то било тако јасно, те је та политика освојила, за кратко време, не само све Србе у Хрватској, већ се пребацила и у Војводину, Босну и Далмацију, упркос Септембарским догађајима од 1902.

Но, није се нова политичка линија разликовала од старе само у овом.

Ако се икоја политика може са правом крстити „господска”, онда је то била политика Срп. сам. странке, пре доласка младих на њено чело. У Загребу је постојао Главни одбор; са председником д-ром Богданом Медаковићем, док је стварни председник био Владимир Матијевић.⁵⁴ Мимо тога, постојали су само повереници странке по земљи. И то је све. Ни општинских, ни средњих, ни жупанијских одбора, ни скупштина и састанака, ни агитације, ни штампе за народ. То је била глава без тела, скуп неких мандарина без икакве везе с народним масама. За то је странка, за двадесет година, успела само једаред изабрати само једног посланика, с почетка, те је странка, стварно, само маркирала српску опозицију.

Изборни цензус био је висок: 15–30 форината непосредног пореза, односно 30–60 круна. Осим тога, сваких 50 грађана, који су плаћали 10 круна непосредног пореза, бирале су једног изборника, који ће гласати место њих. Тако је бирача у сиромашним крајевима (н. пр. Срби у Лици) било некад мање но чиновника.⁵⁵

Тај народ изашао је испод војне управе, иза 200–300 година, тек пред 20–30 година. Због тога је био без трага политичког искуства. Грађанске Хрватске није волео, јер је добро знао како је тамо, вековима била гоњена његова вера и сваки православни католичен, по основу њених закона, све до под крај XVIII века.⁵⁶ Зато је повратак Војне крајине под грађанску хрватску управу дочекао с незадовољством. Поред тога, тај повратак био је везан за

Хрватске, који је назвао политичким хербергом, свратиштем најнижег реда, у које навраћају битанге. Због тога чланка, који је био прожет идејом слоге и јединства Срба и Хрвата, Милетић је био осуђен на годину дана државног затвора, 500 форинти глобе, плаћање свих судских трошкова и сопствено издржавање у затвору.

⁵³ О односу Милетића са Хрватима види наш чланак *Светозар Милетић и Хрвати*, Настава историје, бр. 4, Нови Сад 1996, 27–52.

⁵⁴ Медаковић (1854–1930) је био по образовању правник, по занимању адвокат. У почетку политичке активности није се прикључио ниједној странци, али је, упркос томе, био посланик на Сабору Хрватске. Касније, у поодмаклој фази Српске самосталне народне странке, био је један од њених челника, њен председник и председник Сабора Хрватске. А. Прибићевић у овом случају потцењује улогу Б. Медаковића а прецењује значај В. Матијевића. Медаковић је у свему био јака и угледна личност и ни у ком случају није био фигура у рукама В. Матијевића, како га представља Прибићевић.

⁵⁵ О изборном систему у Хрватској види: Ladislav Polić, *Povijest modernog izbornog zakonodavstva hrvatskoga*, Zagreb 1908. и Đuro Šurmin, *Izborna reforma*, Savremenik 1918.

⁵⁶ О питању унијаћења Срба у Хрватској и Славонији постоји обимна литература и доста објављених извора. О томе види студију С. Гавриловића, *О унијаћењу и њокајоличавању Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XIII–XIX век)*, Зборник о Србима у Хрватској, бр. 3, Београд 1995, 7–45.

губитак неких за крајишнике значајних повластица: слободно сађење дувана, експлоатација свију шума, беспорезно печење ракије. Управу су у Крајини вршили официри, који су били домаћи људи. Зато се тај народ није могао загрејати директно за Хрватску.

Но, у њему је било снажно огорчење на Мађаре. Они су се борили 1848/9. против Мађара. Знали су да су Мађари увек крвавим очима гледали на Војну границу, као на јаку резерву царске моћи. За укидање Војне границе кривили су њих, као јаче. Хрвати су били незнатна количина. Тај народ није било могуће повести у борбу за Хрватску, осим ако би се борба за Хрватску представила убедљиво као борба за српство и ослобођење од Аустроугарске. Али, било га је могуће повести у борбу против мађарског империјализма.

На противној страни била је Народна странка. У њеним рукама био је државни апарат, а иза ње је стајала сва снага Мађарске заједничке владе. Свега је у земљи било око 45.000 бирача. Од тога је било самих чиновника око 15.000, аутономних хрватских и заједничких. Гласало се јавно. Поред чиновника, знатан број бирача био је под делимичном контролом државне власти: разни предузимачи, власници крчма и тако даље, које је државна полиција могла шиканирати.⁵⁷ А ма каква била та Народна странка, она једина није према Србима заузимала отвореног непријатељског става. Истина је да је старчевићански менталитет продирао и у њу, али је није био прожео нити би то било могуће, кад се знало да су Мађари водили политику: *divide et impera*, па не би допустили уништења Срба. У редовима те странке било је 20 Срба посланика, који су Србе, стварно, штитили, па указивали Србима на све што их чека, ако старчевићанство потисне Народну странку. У својој агитацији политичкој полагали су тежиште на старчевићанство. Али, како се старчевићански менталитет био инфилтрирао и у редове Хрвата, који су водили Народну странку, и још више у чиновнички апарат, што су они врло добро знали и осећали, то је њихова агитација од уха до уха - узимала и уопште антихрватски вид. Једнако су поступали Хрвати у Народној странци међу Хрватима, у односу према Србима. Срби и Хрвати у Народној странци беху два ортака, испуњени међусобним неповерењем, али везана интересом и нагоном самоодржања.

Хрватској опозицији беше велики помоћник хрватски сентименат за Хрватску. На српској страни га није било.

Невоља је, на српској опозиционој страни, била и у том што је скоро цело православно свештенство било уз Народну странку, видећи у њеном верском либерализму гаранцију за православље, јер су Мађари били верски несравњиво више либерални од Хрвата, а Народна странка беше под њиховом контролом. Разуме се, и православно епископат је мислио једнако.

Но, над свим тим победила је нова екипа, која је узела у своје руке вођење српске политике у Хрватској.

⁵⁷ О неким проблемима који се тичу избора и изборног система у Хрватској и Славонији види: В. Крестић, *Историја Срба*, 534-536.

Пре свега, она је, својим ставом у српскохрватском питању, била на путу да изазове сличан преокрет и на страни хрватске опозиције, како се брзо ствари и развише. Тим је опасност од старчевићанства била искључена.

Но, та екипа уносила је у политику странке револуционаран елемент: мисао уједињења Јужних Словена. То је њено наследство од покрета Уједињене омладине. За њу је наша отаџбина била цели наш народни простор, без обзира на државне границе или државноправне у појединим државама. Тим путем могло се једино извести уједињење свију Срба и зато је било извесно да ће српске масе подупрети ту политику, а пре свију школована омладина, коју су увек привлачиле револуционарне или велике реформне идеје.

На послетку, то ново вођство било је савршено. Друга половина XIX в. беше доба уласка маса у активни политички живот. То је био плод европског либерализма. Ово вођство било је тога свестно. Али оно је добро осећало да наше народне масе треба политички активирати више но другде, с нарочитих наших потреба. Ми смо били не само малобројан народ, већ и растрган на још мање јединице. Наши непријатељи били су бројни и моћни. Наш геополитички положај био је један од најтежих у Европи. Са свију ових разлога, да би оснажили се у отпору, било је неизбежно да последњег свог појединца политички освестимо и организујемо.

То је била нова политика Срба у Хрватској. У њој је било толико новог, савременог, смелог и разумног да је она морала победити, ако неби наступиле неке изванредне околности, које би биле ван домаћаја људског предвиђања, иако су тешкоће чиниле се непроходне.

У народ

Прибићевић и његови пријатељи су били потпуно свестни тешкоћа које их чекају. Кад су се он и другови спремали на прву своју скупштину, рекао је Буда Будисављевић, смејући се:

Не знам је ли ово наш хохштаплерај или озбиљан посао, кад погледам да се ми, с отрцаним ногавицама и излизаним петама, упуштамо у борбу с мађарским грофовима, у њиховим богатим атилама.⁵⁸

Сви су се насмејали. Али су пошли и ишли без престанка, све до првог Светског рата, од општине до општине, од села до села, од човека до човека.

Народна странка осетила је опасност и власт је почела забрањивати скупштине. Тада су се држали поузданички састанци, ограничени на позване учеснике. Они се нису морали властима пријављивати за дозволу одржавања.

То је почело с крајем зиме 1903. и трајало до пропасти Аустроугарске. Свуда су спровођене организације местне, општинске, среске, жупанијске.

⁵⁸ Атиле су огртачи украшени гајтанима. Реч је о типичном делу мађарске одеће, који је назван по хунском краљу Атили.

Ови мали састанци, којих је одржано на стотине, развили су се после у големе, манифестационе зборове. На њих су долазиле хиљаде људи, стотине кола, стотине коњаника, са заставама у четворо редовима као да се иде на Косово, уз трештање музике, песму и уз пут у метање из пушака.⁵⁹

Мали састанци деловали су интелектуално. Велики зборови морално. Било је неопходно потребно да се у овим потлаченим масама, за чију реч никад нико није питао у целом току историје, развије осећање моћи и да се ставе у покрет за велику националну ствар оне огромне моралне снаге које су, до тад неискоришћене, у грудима и главама тих маса налазиле се у латентном стању.

Духнуо је неки нови, угодни пролетњи ветар. Први пут, у својој историји, чуле су те масе реч да су оне одлучне за судбину народа, а не велика господа или цареви и краљеви; да срећа или несрећа српског народа стоји до њихове воље, до њихове вере у се, до њихове храбрости и њихове незаинтересованости личне и њихова поштења.

Масе су разумеле нову реч и одазвале се њој с неисказаном спремношћу, пожртвовањем и борбеношћу. Нису више помагале претње, затвори и глобе. Ни подмукли савети поквареног дела интелигенције, који је имао свога рачуна у помагању против народне владавине. Дошло је време кад више масе нису ишле за таквима, већ су они од страха народног беса, морали ићи с њима.

Ни с чим се те масе више нису дале поткупити: ни обећавање потпора за грађење школа, мостова, цеста, стипендија за децу, а камо ли куповином гласова или изборним пијанкама и гозбама. А како би било лако купити: 45.000 бирача. Од тога је 15.000 чиновника. Купи још само 6.000 – јер ови никад не дођу на гласање – и изборна битка је добивена. Али их нису могли купити ни застрашити. Охрабрили су се били и чиновници и скоро листом, ишли са занесеним народом. И шта би им могли учинити, кад су сви били у једном табору? Кад би их све истерали, морали би ликвидирати државу, а то нису могли.

Исте те масе, представљене од истих бирача, ишле су, још пред 5-6 година, на изборе без икаква одушевљења, вођене од општинских чиновника, свештеника, сеоских трговаца, и са задовољством причале како их је кандидат почастиио паприкашем и „шустеркубама” цигарама. Међутим, под новим вођством, оне су ишле на изборе са пркосном песмом на устима, као дисциплинована војска, носећи свако себи, као и војник, храну и пиће у торби. Није кандидат частиио њих, већ они кандидата и кандидати, који су, у пркос томе, хтели да се одуже бирачима, чинили су то, дарујући цркве или школе у свом срезу.

Велика већина људи је потенцијални херој или кукавица, чист или прљав човек. Мало их је, у сваком случају, хероја или кукавица, чистих или прљавих. Ако је вођство способно да масе стално држи у дигнутом духов-

⁵⁹ Пуцање из пушака.

ном и моралном стању, онда ће увек имати на распложењу војску хероја и побеђивати. А да их вођство држи стално у том стању нису му довољне само велике речи.

Потребан је код вођства и пример храбрости и честитости. Вођство је било храбро, а честито је морало остати са два разлога. Све да је, као опозиција држави, могло доћи трајно на власт, неби се могло корумпирати, јер хрватска аутономија није обухваћала мастна министарства: Саобраћаја, Трговине, Грађевина, Финансија. Све то било је у мађарским рукама.

Затим, вођство је водило политику која је, у својим крајњим циљевима, била антидржавна. За то је било опасно наћи се на врху, кад стану ударати гromови. С тог разлога нису се људи отимали за посланичке положаје. Често су се врло мучно приволевали да их приме. Услед тога, није било случаја, као што ће бити после у Југославији, да се у свакој странци бори пет шест кандидата за неки срез. Кандидат је био потенцијални робијаш. Победа није могла никад свршити с деобом шићара, и јести с робијом. 1909. год. тражио је држ. тужилац у Загребу, у оптужници, подигнутој против 53 Србина, да се суду издају петорица посланика Срп. самост. странке.

Тако су масе биле вођене од најхрабријих и најчеститијих људи, па су им биле и без граница одане. И тако овај период у политичком животу српског народа у Хрватској спада у ретке периоде у политичком животу народа, у којима из круга вођства народног није потекло ниједно кукавичко или непоштено дело.

Но, Прибићевић је увео још једну новину, да вођство одржава трајну везу с нашим сељачким масама, јер других нисмо ни имали. Он је основао први српски сељачки политички лист: „Српско Коло”⁶⁰

Сељаци нису могли ни плаћати ни разумети орган странке, дневник „Нови Србобран”. Њима је требао популарно писани, јефтини сељачки лист, не само да их обавештава о дневним политичким питањима у нашем народу и стању у свету, већ да их и просвећује, васпитава.

Нису биле довољне велике скупштине ни мањи састанци. Изговорене речи се не памте. Нарочито на великим зборовима, све кад би их свако могао чути. Уз то, скупштине и зборови држе се ретко, а странка тада није имала ни средстава ни људи доле у народу, који би редовно ишли по селима и држали предавања.

Остало је да се покрене лист, који ће стизати у куће својих претплатника сваке недеље и одржавати сталну везу између вођства и народа. Он ће обавештавати сељаке о оном што се збива код нас и у свету на подручју политичком, упознавати село с нашом историјом, са законодавством које се односи на село, упућивати га у науку о здрављу, доносити чланке из пољске привреде и тако даље. Утецај читаног остављаће дубљи траг но речи слу-

⁶⁰ Српско коло издавало је Друштво „Српско коло”. Уређивало га је уредништво Новог Србобрана. Лист је излазио у Загребу од 1903. до Првог светског рата сваког другог петка у месецу, а потом недељно.

шане. Лист ће и домашити више људи но говорена реч, јер сви не могу на састанке, а лист се, редовно, чита на глас, пред свом породицом, а често и пред суседима, и оно што се прочита може се оставити и опет читати, да се добро упамти. Такав лист постаће и друг и редовни разговор сељака и неоспорни велики ауторитет за њих.

У марту 1903. Гл[авни] одбор је закључио да се овај лист покрене, а у јесен те године изашао је његов први број. Почео је излазити два пута месечно, а брзо сваке недеље. Првобитно је читан само у Хрватској, а после се пребацио у Далмацију, Босну и Војводину. Његов утецај постао је огроман. Аустроугарска је осетила опасност од овога малог сељачког листа. На велеиздајничкој парници у Загребу прочитане су десетине чланака из овога листа, као оптерећујући материјал за оптужене, док су из „Србобрана“ прочитана само 2-3 чланка, иако је он излазио сваки дан. То је разлог те је лист био забрањен 1914. већ пре објаве рата и његов уредник био први ухапшени Србин у Хрватској, док „Србобран“ није био забрањен, но обустављен по одлуци вођства. Међу крајишничким масама сељачким ваљало је рушити култ цара и његове државе, а дизати култ Србије и краља Петра. Лист је то чинио вредно и радикално, па је, с тога, и био тако праћен у свом раду, омрзнут и гоњен од аустроугарских службених чинилаца, и ако је био мали недељни сељачки лист.

Тако је цела апаратура партије, потребна за динамичну партијску политику, била готова.

Хрвајски одговор

У исто време, упоредо, настало је врење и преоријентација и код Хрвата, што се морало и очекивати, услед промене става код Срба и уласка хрватског дела Уједињене омладине у јавни живот.

Свима мисаоним и поштеним хрватским политичарима, који нису стајали у служби Беча, било је јасно троје: да се Хрватска налази у смртној опасности од Мађара; да се она не може одбранити без сарадње са Србима; и да се хрватско питање не може решити, како Хрвати желе, у оквиру Аустроугарске, услед отпора Мађара и Немаца.

Једини од Хрвата, који нису били у служби Беча, а веровали су да се хрватско питање може решити по жељи Хрвата у оквиру Аустроугарске, био је Стјепан Радић.⁶¹ Радић је био окаснели словенски федералиста из 1848. године, потпуни политички анахронизам. Он никако није могао схватити да је политичка организација државе последак сразмера снага које су за ту организацију одлучне. А та сразмера снага била је неповољна за Словене и друге народности. Истина је да Немци и Мађари нису чинили већину становништва

⁶¹ С. Радић (1871-1928) је заједно с братом Антуном 1904. основао Хрватску пучку сељачку странку.

државе, и ако од ње нису били далеко.⁶² Али, они су заузимали централни положај у држави, обе престонице биле су њихове. Знатно већи део економског потенцијала државе био је њихов. И просветно, изузевши Чехе, стајали су над другима. Према њиховој компактној маси у центруму државе, стајало је пуних десет периферичних народа, сиромашнијих и мање просвећених, од којих су неки имали иза границе слободне државе својих сународника.⁶³

Осим тога, иза Немаца и Мађара, стајала је огромна снага Немачке, која није хтела „Словенске Аустрије”, о којој је маштао Радић. Њој је требала Аустроугарска, као експонент немачког „Dranga nah Osten”. Зато ју је Бизмарк и помиловао 1866., да служи Немачкој у будућности.⁶⁴

Ако би ико покушао да мења стање у Аустроугарској, у корист Словена, уклонили би га Немци и Мађари сами, а, по потреби, уз сарадњу Немачке. У крајњој потреби, Немачка би разбила Аустроугарску, узевши све аустријске земље, изузевши Галицију и Буковину, коју би добацила Русији, као отштету, дала Мађарима самосталност, а Србима Босну и Херцеговину. Русија би била задовољна, јер би, добивши Галицију, угасила два огњишта револуционарног национализма, с којих се ширила ватра на њено подручје: пољско и украјинско.

Но, ако није било могуће остварење Радићевих фантазија, јест тријалистичко уређење, за које су били сви Хрвати, на основи програма од 1894. – добациће неко.⁶⁵ Ни тријализам није био могућ, јер би затворио Мађарима пут на море, који су они отели још 1097–1102. А, ако би тријалистичко уређење обухватило Словенце, онда би био и Немцима затворен пут на Јадран. А Мађари су представљали далеко већу вредност од Хрвата, да се о Немцима и не говори. Поред тога, Срби би у остварењу тријализма видели одлагање својих нада на ослобођење и уједињење надалеко, па би Хрвати, осим Мађара, имали и њих против себе, односно испали још слабији.

Радић је из политичке игре искључио стварност, оне снаге које су Аустроугарску створиле и једино држале на окупу, пошто су они који су Аустрију водили пропустили историјски тренутак и нису је организовали као заједницу равноправних народа. Осилени су својом неразумном политиком немачки и мађарски народ и сад није ником било могуће пребрисати историјски процес, као да га није било, и вратити земљу у *status quo ante*.

Тешко је веровати да Радић тога свега није могао проникнути, држећи да својим жељама може изменити стварне односе снага, односно своје фан-

⁶² Према званичној статистици из 1910. године, састављеној на основу тзв. говорног, а не матерњег језика, Немаца и Мађара заједно било је у Аустроугарској 42,9%, свих словенских народа 47,8%, а осталих (Талијана, Румуна, Јевреја и других) 9,3%.

⁶³ Таквих „периферичних народа” било је девет, а не десет, како пише Прибићевић. Реч је о Чесима, Словацима, Пољацима, Украјинцима, Србима, Хрватима, Румунима, Талијанима и Словенцима.

⁶⁴ Односи се на пораз Аустрије у рату с Прусом, који се десио код Садове 1866. године.

⁶⁵ Реч је о програму који су прихватиле Хрватска странка права и хрватска Неодвисна народна странка, тзв. обзорши.

тазије ставити на место делотворних, стварних историјских снага. Аустроугарској је било откуцнуо њен последњи час. Она се држала, до прве тешке кризе у међународној политици, по дејству силе инерције и зрелом искуству и личном престижу свога старог владара. То је знао последњи српски сељак у бившој Војној крајини и говорио дубоко убеђен: „Кад зијевне стари Врањо, зијевнуће и његова царевина”.⁶⁶ Тако је било.

Исту грешку починиће Радић по други пут, кад се буде борио против југословенске стварности, као да је Југославија дело историјске случајности, нечијег ћара, а не завршетак дугог духовног политичког процеса, захтев економских потреба југословенских народа, услов њина националног одржања и потреба пацификација тога немирног дела Европе. Све то не само у служби нашим интересима већ и интересима човечанства. И он је трчао по свету, од Москве до Лондона,⁶⁷ да вањским притиском удави оно што је било посадак нашег органског историјског развика, природног животног процеса, као кад би неко, притискујући по кожи, хтео зауставити крвоток. Он је био толико далеко од стварности, те није узимао у своје рачуне да су за стварање Југославије стотине хиљада људских бића биле дале животе или биле осакаћене, и да се о другим мртвима тешким не збори, и да се она без нових погибија не може разорити. Но, овај пут се, ипак, на крају, измирио са стварношћу.⁶⁸

Велика је штета што је Радић остао по страни. Али, на њега се није могло чекати и велики део Хрвата отресао се политичке романтике и решио се за уску сарадњу са Србима, у одбрани Хрватске, а после и на широј и вишој платформи.

То није била већина Хрвата уопште узето, јер су „чисти” и „нечисти” старчевићанци⁶⁹ па радићевци и сви Хрвати у Босни били против образовања заједничког фронта са Србима, на државноправној основи Нагодбе од 1868. Али то је, доиста, био цвет хрватског народа, на челу са најбољим делом интелигенције и свим што је било на првом месту на пољу науке, књижевности, уметности, журналистике.⁷⁰

А то је било потпуно природно. Увек су идеје са широким основом и високим залетом привлачиле добре главе и благородна срца. Висина духа иде упоредо с висином идеја политичких. За то је и старије хрватско ју-

⁶⁶ Односи се на цара Фрању Јосифа I (1830-1916), који је дошао на престо Аустрије 1848. године.

⁶⁷ У Москву, Лондон и Беч Радић је путовао током 1923/24. године. У то време променио је и име својој странци, која је постала Хрватска републиканска сељачка странка. У иностранству је желео да добије подршку за своје идеје о стварању федеративне југословенске заједнице у коју би Хрватска ступила слободном вољом.

⁶⁸ То измирење догодило се 1925. године, када је Радић изменио смер своје политике, када је његова странка ушла у Скупштину а он постао министар просвете.

⁶⁹ Ово је алузија на Чисту странку права, тзв. франковце и на Старчевићеву странку права, тзв. милиновце.

⁷⁰ У Хрватско-српску коалицију, од хрватских странака, ушле су: Хрватска странка права, Напредна странка, Социјалдемократска странка, Хрватска самостална странка и Хрватска пучка народна странка.

гословенство и илирство било окупило око себе најбоље духове, док старчевићанство, тесногрудо и мржњом напојено, није дало ниједног великог хрватског писца, научењака, уметника. Оно је морало остати духовно јалово, јер је било духовно сиромашно.

Тако је било све спремно за образовање Хрватско-српске коалиције, која ће 1906. оборити владавину Народне странке и, у низу драматичних борба, дизања и падања, држати југословенско питање на дневном реду светског јавног мишљења све до I светског рата, стварајући у свету утисак да Аустроугарска преживљује своје последње часове.

У том ће најтежа улога припасти Србима. Она не би била нимало тежа од оне која је падала у део Хрватима, да су сви Хрвати били у једном фронту са Србима. Овако је било очигледно да ће Мађари учинити све да разбију Хрватско-српску коалицију, чим се она покаже непопустљивом, ударајући по Србима, као слабијима, да их поврате у службу политике Народне странке. А није било мање јасно ни то да ће старчевићанство, на другој страни, употребити ову згоду да српству пребије кичму. Тако ће се Срби наћи између два млинска камена.

Било је Срба, са старим сећањима на мирно време баруштине мађаронске, који су се бојали онога што долази. И вођа опозиционе Радикалне странке у Војводини Јаша Томић није одобравао „авантуристичку” политику загребачког вођства Срба у Хрватској, кад је дошло до трагичног удара 1908.⁷¹ Али заљуљаност широких српских маса, ослонац на најбољи део Хрвата и општи препород српски на целом српском народном простору давану моћну моралну подршку, па се пошло у сусрет храбро и најцрњем. Цело наше друштво налазило се као у неком пијаном заносу. Очекивала су се велика историјска решења, која ће надмашити све па и највеће, што је наша историја дала. Зато није било страха од жртава. Чак се осећала жеља за њима, како кола историје неби прошла мимо неког, а да се о њ не очешу и историја га не забележи.

Економски пољеи Срба у Хрватској

Упоредо с политичким буђењем Срба у Хрватској ишао је снажан њихов економски развитац.

Срби нису били раније чинилац у привредном животу Хрватске. У Војној граници српски елемент био је заступљен са сељацима, уз свештенство и малобројно учитељство и мале занатлије. У Хрватској број Срба трговаца у градовима грађанске Хрватске био је мален. Међу њима било је и мало србизираних Цинцара. У Загребу су Срби трговци играли улогу код оснивања Прве Хрватске Штедионице.⁷² У Срему, као и у целој Војводини,

⁷¹ Односи се на загребачку противсрпску велеиздајничку парницу, која је била у најтежној вези с питањем анексије Босне и Херцеговине.

⁷² Анастас Поповић (1787-1872), велетрговац, био је оснивач и први председник Прве хрватске штедионице, која је започела рад у Загребу 1846. године.

српски градски средњи сталеж био је бројан, јер са Чарнојевићем доселио се био и тај средњи српски слој, а не само сељаци с нешто свештеника, како је било код досељавања Срба у Хрватску. Али и у Војводини био је тај средњи сталеж у градовима у великом опадању. Требало је ту да буде обновљен и појачан, док га је у Хрватској требало, тако рећи, ни из чега створити.

Тада се појављује на српском привредном небу у Загребу привредник великих сразмера, организатор и стваралац првог реда, истински геније. То је био Владимир Матијевић, трговац навелико, син граничарског официра са Кордуна, и развија велику, богату плодовима делатност на свим пољима привредног рада.

Он најпре оснива Српску банку у Загребу, негде око 1895.,⁷³ која ће сабирати српски капитал, да буде стављен у службу Срба привредника, којима је капитал био потребан за рад. До тада је тај капитал, у облику улога и штедње, ишао у туђе новчане заводе, који су, огромном већином, били јеврејски или јеврејско мађарски, и Србима привредницима давали потребни капитал у последњем реду. „Српска Банка” постала је брзо један од најјачих новчаних завода у Хрватској и српски привредници: трговци, велике занатлије, индустријалци, предузимачи имали су сада јако залеђе.⁷⁴

По мањим местима, осниване су српске штедионице, обично као задруге, да се после, кад ојачају, претворе у акцијска друштва. За кратко време, није било средњег места у ком није било српске штедионице. Имала су их и тако мала места као Војнић, Двор и тако даље. Те штедионице сабирале су, као ситне жиле храну и влагу, из најширих редова народа српске улоге и уштеде. Својим капиталом финансирале су локалне, мање српске привреднике и сељаци. Централна им је била „Српска Банка” у Загребу, стварно, иако не по правилима.⁷⁵

Но, требало је и трговаца и занатлија, који ће се тим капиталом, кад се намножи, корисно служити. Ваљало је створити потрошаче за тај капитал. Они су се стварали, постепено, органским процесом, јер су сељачки синови и сами одлазили у трговину и занат. Али је тај процес био спор. Ваљало га је убрзати.

Матијевић је био убеђен у ванредну надареност српског народа у свему, па и за привредне послове. Стога је најпре сам, без организације, с помоћу својих пословних веза, купио српску децу са села и намештао у шегрте код трговаца и занатлија. За учитеље у трговини претпостављао је свима Јевреје, а за занат Немце. Он је био уверен да ће ова деца, кад прођу кроз јеврејску и немачку школу, постати недомашни такмичари.

⁷³ Није „негде око 1895”, већ баш те године основана је Српска банка с основним капиталом од 4,5 милиона круна.

⁷⁴ Колико је Српска банка имала велику концентрацију новца, може се видети по томе што је у то време у Хрватској и Славонији толиком сумом располагала још само Хрватско-славонска хипотекарна банка.

⁷⁵ Попис свих српских новчаних установа у Хрватској и Славонији с обимом капитала којим су располагале види: Крстић, *Историја Срба*, 567-569.

Но, он сам није могао водити све то уз своју канцеларију трговачку. Од тога се имао развити огроман посао. И тада он оснива организацију за намештање деце у трговину и занате и после за етаблирање, кад посао изуче: „Привредник”, јединствени у свету, по споју идеалистичких циљева националних са практичним, материјалистичким циљевима појединца; по искључењу сваке новчане добити, на основи потпуно алтруистичкој; по духу кора, који је све те будуће привреднике везао у једну моралну целину до њихове смрти, те су личили неком ордену, сличном масонству, јер је сваки „привредниковац”, како су названи, имао свој привредни ковачи морални кодекс, био обвезан не само свом народу, свом „Привреднику”, већ дужан љубави братство и помоћ својим друговима; по својој свеобухватности, јер су и женска деца са села слана у честите српске куће, да се васпитају и науче женским пословима, па удају за ове нове привреднике, како се неби женили с туђинкама, јер је српски средњи градски слој био још слаб, да би у њему могли сви наћи девојака.

Таква установа није постојала нигде у свету, и ако је било још народа, који су се налазили у тако тешким приликама, као Срби у Аустроугарској, али се њихов народни геније није изразио у личности сличној Матијевићевој. Да покажемо у неколико речи генијалност његове националне привредне концепције, јер је она тако јасна и једноставна, као сва генијална дела, те не треба књига, да се објасни људима.

Деца су се бирала по интелигенцији. Повереник „Привредника” у селу (разуме се, радио је бесплатно, јер то није била агентура, већ национална установа): учитељ, свештеник, трговац, занатлија јамчио је да је дете добро, док је за интелигенцију јемчила школска сведожба. Дете је морало поћи у Загреб с најпотребнијом одећом. Новац се није плаћао за посредовање код намештења. То су давали добровољни прилагачи, родољуби. Осим тога, дете је морало научити лекцију: „Деца са села”.

У Загребу су деца смештана у коначиште. Ту би остала 2-3 недеље, док не преболе тугу за кућом и док се мало не индоктринирају. То је ишло лакше с тога што је деца било увек на складишту више, из свију српских крајева. Деца су се ту дисциплиновала, учила се да у једно време устају, да се лепо мију и држе у чистоћи, да једу у одређено време и да стално нешто раде, осим кад се с њима разговара. А, осим другог свега, разговарало се и у правцу да се разбукти њихова амбиција да буду угледни, поштовани, богати. Није било детета с којим лично није разговарао Матијевић, осим ако је био негде дуго одсутан. Из разговора са децом видело би се и зашто је дете обдарено и шта воли, па се то узимало у обзир код додељивања врсте заната и трговине. Иначе, деца су добивала лекцију патриотизма из чињенице да их је било из свих српских крајева. Свако дете било је вођено пред „Привредников” иконостас, тојест зид на ком су били портрети свију великих добротвора „Привредника”: патријарха, владика, великих привредника и других Срба. То је деловало фасцинирајући на децу са села. Она су осетила да су деца великих српских људи,

који мисле на њих. „Привредник” је примао децу из свију српских крајева. Он је у том био револуционаран, колико и српски део Уједињене омладине.

После овог стадија преваспитавања, дете је слано свом господару, о ком су се пре добиле информације. Оно тамо није остало само без контроле. У сваком месту, у ком је било више деце, повереник „Привредника”, опет бесплатан, водио је надзор и над децом и над њиховим газдама и обавештавао „Привредник”. Ако је у месту постојао Србин лекар, он је бесплатно водио надзор над здрављем деце. Српске добротворне задруге старале су се да деца проводе скупа велике празнике: Бадњи дан, Божић, Ускрс и приређују дечје дане. Ниједно дете није смело да се изгуби међу туђинцом. Свако се држало у српским националним клештима, да не залута. Матијевић је држао да је јачи у утакмици онај ко зна више језика. Говорио је: замислите да један привредниковац отвори радњу у национално мешовитом месту. Ако не зна мађарски, немачки и тако даље, он не може послужити њихових муштерија, па их неће моћи ни добити. Али, он је, у исто време, све уредио да се дете код Јевреја, Немаца, Мађара и других не удаљи од Српства. Увео је све мере обезбеђења. На послетку, за шегрте почели су се градити „Шегртски Домови”, тамо где је шегрта више било.

Свако дете имало је свој досије код „Привредника”. Од дететове молбе да буде примљено за питомца, сведоцбе и препоруке повереника па до његова ослобођења и после све што се односило на дете стављало се у досије: преписка с дететом, родитељима, газдом, с повереником у шегртову месту, касније све што се односило на питомца, кад постане помоћник и отвори своју радњу.

Уз „Привредник” је основана новчана установа за питомце, у коју су шегрти (од напојница) и помоћници улагали своје уштеде за отварање радња. Код отварања радња, добивао је сваки свој улог и још пет пута толико зајма, уз јемство двају привредниковаца.

Они чији је досије био најбољи и који су најбоље штедели слани су, ради усавршења, у Беч, Праг, Берлин и друга места.

Сваки привредниковац носио је, уденут у леви запучак капута, знак друштва: белу, сребрену звездицу. По том би се познали ма где се нашли у туђем свету. Стигнеш, на пример, у Берлин, онде свецем или недељом пред руску цркву и, по знаку, нађе се са свима привредниковцима.

Средњи слој био је у нас слаб. Зато у њему није било доста удавача за привредниковце, кад стасају за женидбу. Да неби узимали туђинске или неверке, које децу неби могле одгојити у српском духу, „Привредник” је девојчице са села слао у градове „Добротворним Задругама Српским”, да их сместе у српске куће на васпитање до удаје. Ту би се научиле водити градску кућу и после биле на расположењу да се удају за привредниковце. На прву овакву свадбу ишао је у Сомбор, за кума, сам Матијевић.

Све се ово радило на бесплатној, националној патриотској основи. Плаћени су били само чиновници, у канцеларијама „Привредника” у Загребу и уредник листа „Привредника”.

Међу питомцима је развијан плански и смишљено дух кора: култ организације, свест о њеном огромном значају и поносу чланова у њој; солидарност; братинство; осећање обавезе и дуга према „Привреднику” и дужност одржања помагањем организације и млађих генерација питомаца. Сваки привредниковац имао је моралну обавезу да помаже и новчано организацију, кад стане на своје ноге. У организацији израђивао се њен морални кодекс. Он није био формалан и у параграфе сложен, већ се израђивао из искуства организације, која су прелазила у њено обичајно право и био делотворнији од сваког формалног законика, јер је изашао из живота организације, ненаметнут са стране.

Јасно је да ће ова најталентиранаја деца нашег села, прошавши кроз овакву школу и дисциплину духа морати успети у утакмици и освојити изгубљене положаје и подмладити наш средњи слој. То се већ, на све стране, пред I светски рат, почело осећати. Ми смо стали продирати већ у неке гране које су биле монопол Јевреја, на пр.: трговина готовим оделима, са стаклом, порцуланом, односно посуђем. После рата, то надирање привредниковаца настављало се. Били су већ продрли у Скопље. У Београду је било, пред II св. рат, преко 400 фирама привредниковаца. Почели су били већ продирати у индустрију.

У новчаним српским заводима, на подручју Аустроугарске, било је, пред I св. рат, 240 милиона круна капитала.⁷⁶ Румуна је било двапут више, а нису толико имали. Србија је имала капитала у новчаним заводима само 100 милиона динара, два и по пута мање.

Но, Матијевић није заборавио села српског. 1897. организовао је Савез срп[ских] земљ[орадничких] задруга у Загребу, иако је био трговац гро-систа и велики финансијер.

Овај човек схваћао је народ као органску целину. За њ је све било у органској вези, уткано једно у друго: индустрија, радништво, трговина, занат, село, слободна занимања. Једно је било условљено са свим осталим, све је висило једно о другом. Ако је селу зло, настаје криза у трговини, занату, индустрији, радништво остаје без упослења својим добрим делом. Је ли добро свима, онда ће цветати и слободна занимања. Ако је невоља у граду, село губи потрошаче.

Зато он није заборавио ни села.

Али, иако градски човек, он је знао да је село темељ и основа нације и да је пропала нација која изгуби земљу. Запрепастило га је губљење српске земље, у корист Немаца и нешто и Мађара и других. То су имале да зауставе земљорадничке задруге.

⁷⁶ Према подацима које је саопштио новосадски лист Браник у чланку *Српски новчани заводи крајем 1904. године* (1/14. I 1906, бр. 1), Срби с територије Хрватске и Славоније располагали су тада укупним капиталом од 52.809.206 круна а Срби с подручја Угарске имали су 35.983.730 круна, што укупно износи 88.792.936 круна. Судећи и по подацима који су изнети у *Српском комјасу за годину 1911-12*, који је за штампу приредио Јован Вучковић (Земун 1911), сума коју помиње А. Прибићевић чини се превелика.

Оне су задругаре кредитирале, да отплате дуг и не дођу у невољу да продају земљу, да купују стоку и боље справе; да купују земље. Савез је узимао од спахија јефтиније, јер је то ишло на велико, у хиљаде јутара, земљу у закуп и делио на обраду међу задруге. Ревизори Савеза нису били обичне књиговође, већ апостоли, фанатици, који су, код ревизија задруга, вршили и улогу учитеља. Савез је, после многих покуса, дао конструисати плуг „Задругар”, и ком сам испевао био химну у прози, у једном чланку. Код задругара је такођер развијан дух кора, осећање за част и понос што су чланови такве српске организације. И, доиста, после неколико година чланства у задрузи, задругари су се одвајали од других сељака: по знању, раду о земљи, спољашности.

Крилатица Матијевићева: „Србине, не испуштај земље из шака!” постала је лозинка свега српског народа у Аустроугарској, коју су доносили редовно, као неки оглас, сви српски листови, а, на видном месту, била истицана у многим српским установама. Постала је била срамота и издаја продати српску земљу туђинцу. Први пут, иза дугог времена, Срби су у десет година пред I св. рат, купили више земље од Немаца, но ови од Срба.

Конгреси Срп. зем. задруга постали су били сјајна манифестација српског рада и свести. Никад на њима није долазило до свађа, отимања за положаје. Све се свршавало у пуном складу.

Срп. зем. задруге су стајале потпуно ван политике и биле заједничка српска установа.

Јасно је да је овај српски привредни успех деловао охрабрујући и на српску политику. У средини општег напретка и дигнутог морала постајали су и незнатни људи борци. За то вођство народа мора увек пазити да не наступи мајина⁷⁷ или чак осека у том дигнутом народном настројењу.

Паг Народне сѝранке

Од 1868. године до 1906. била је Народна Странка на власти у Хрватској, односно 38 година. Но, од 1883. год., на њену челу био је гроф Драгутин Куен-Хедервари, Мађар, и ако је имао велики посед у Хрватској, док су је пре водили Хрвати.

Уздизала се некад државничка способност тога човека, услед тога што је од 1883-1903. пуних двадесет година, одржао се на власти у Хрватској. Није у том било никакве изванредне државничке способности. Он је био само поузданик заједничке, боље мађарске, воље у Будимпешти. Она га је држала, догод се неби прилике у Хрватској погоршале толико да би му се морала дати замена. А у Хрватској није могло доћи до промена, догод је већина хрватске опозиције, старчевићанство, стајала на противзаконитом, антинагодбеном становишту, а слабији њен део - обзораши - заузимао неискрен, двосмислен став према Србима. Срби су чинили 25% становника

⁷⁷ Маина је тишина на води, без и најмањег ветрића.

и стајали уз Народну странку од 1868, услед њена беневоолентнијег става према Србима.⁷⁸ У земљи је још било мањина, које иду, обично, уз владу. Гласање је било јавно. Чиновници су чинили трећину гласача. Требало је било задобити само део Хрвата и већина је ту. А власт је за то имала увек средства: бич и зуб, како је, кажу, једаред рекао сам бан Куен.

1903. Куен је отишао са банског положаја за председника мађарске владе у Будимпешти. У Хрватској се претеривало као да је он отишао услед народног отпора. Он је отишао на већи и часнији положај од старога. Више је председник заједничке владе но хрватски бан, који је постављан на предлог свога председника. То је био знак великог поверења владарева и он се одазвао. Показао је да није државник великог калибра, јер се брзо видело да није успео.⁷⁹

Изгледа да су и у Бечу и Будимпешти преценили његове успехе у Хрватској, превидевши да они нису били плод његове нарочите способности, већ нарочитих прилика у Хрватској. А није било мудро слати у Будимпешту човека који је био проглашен пацификатором Хрватске. То је био изазов за Мађаре, који су себе сматрали за Богом одређени владајући народ у Панонији. Изгледало им је да им га шаљу ради пацифицирања. А Мађари су се вековима рвали с пацификаторима, које им је слао Беч.

Стварни вођа, инспиратор и идеолог осиротеле Народне странке у Хрватској био је Никола Томашић, угледни посланик те странке.⁸⁰ Он је био ситни хрватски племић, одличан хрватски државноправни писац. Био је човек прек, силовит. Казивало се да је много пио без друга, сам.

Он је био прави национални Хрват, који је за Хрватску осећао, није био туђинац, као што је био гроф Куен. То би му, у друго време, међу Хрватима много користило политички. Али, ствари у Хрватској биле су се развиле тако да Народна странка више није могла остати апсолутни господар ситуације. Споразум опозиционих Срба и Хрвата био је за Народну странку неболни ударац.

Покушало се било разбити ову српскохрватску заједницу. Подбан Чаврак,⁸¹ у својој чувеној окружници, оптужио је опозиционе Србе као антидржавни елемент, као и све оне који с њима иду. То је требала бити претња Србима, ако се не уразуме, и страшило за Хрвате. Но, духови су летели тако високо, да их није могло домашити ниједно.

⁷⁸ О овоме види напомену бр. 9.

⁷⁹ Куен је у два наврата био председник мађарске владе, од 27. јуна до 3. новембра 1903, и од 1910. до 1912. године.

⁸⁰ Никола Томашић (1864–1918) постао је 1903. министар за Хрватску у Краљевској угарској влади. За хрватског бана именован је 1910. и на том положају остао је до 19. јануара 1912. године. Најважније његово дело је: *Fundamente des Staatsrechtes des Königreiches Kroatien* [*Fundamenta iuris publici regni Croatiae*], Zagreb 1918.

⁸¹ Левин Чаврак (*Chavrak*, 1852–1913) за време бановања Пејачевића (1904–1906) био је предстојник за богоштовље и наставу, а за време бана Томашића био је на челу Одјела унутрашњих послова.

После „Речке и Задарске Резолуције”,⁸² којима је формулисана нова политика Срба и Хрвата, дошло је и до формалног склапања Хрватско-српске коалиције, која ће све до рата држати на дневном реду југословенско питање пред европским јавним мишљењем, а Хрватску, особито Србе, узети у низ тешких борба.

У Хрватскосрпску коалицију ушли су сви опозициони Срби,⁸³ а код Хрвата Напредна странка, коју су водили Хрвати из Уједињене омладине, део старчевићанаца, које су водили врло јаки људи и остатка Мажуранићеве Народне странке,⁸⁴ затим неки истакнути ванстраначки људи, као Супило⁸⁵ и други. Радић и старчевићанци д-ра Франка⁸⁶ и старчевићанци д-ра Миле Старчевића⁸⁷ нису били у Коалицији.

Избори су вршени у мају 1906. И ако их је водила чврста рука, по мађаронској традицији, ипак они нису били насилнички, колико за грофа Куена. Било је зато разлога. Осећала се свуда у земљи жеља нечега новог. Мађаронска странка била је већ досадила народу, као и њена мочвара у нашем животу. Опозициони дух био се оснажио и заразио био и државни апарат једним делом. Нове идеје привлачиле су интелигенцију. Омладину је привлачила њихова револуционарност. Заједница Срба и Хрвата привукла је симпатије најразумнијег дела Хрвата и Срба. Осећало се да само она може спречити потпуно утапање Хрватске у Мађарску. То је деловало и на оне неодлучне и слабе који иду с власти, с јачим. Није нимало било известно ко ће победити. Зато су се ти елементи или повлачили из изборне борбе, а, ако су били у државном апарату, усмераваали се у вршењу притиска. Ко зна шта носи сутра? Не треба се затрчавати.

Тако је Народна странка била тучена, први пут иза 1868. Сва опозиција је добила јаку већину. Српскохрватска коалиција није добила већине сама, али је имала релативну већину, била јача од сваке друге странке.

Срби су од 1883-1906. само једаред изабрали једног опозиционог посланика.⁸⁸ Сад их је изабрано осам. Од тих је било шест чланова Српске са-

⁸² Ријечка резолуција хрватских опозиционих странака донета је 3. октобра 1905. Српске опозиционе странке донеле су Задарску резолуцију 17. октобра 1905.

⁸³ Од српских странака у коалицију су ушле: Српска странка на Приморју, Самостална народна странка и Српска народна радикална странка.

⁸⁴ О томе које хрватске странке су ушле у коалицију, види напомену бр. 70.

⁸⁵ Франо Супило (1870-1917), политичар и публициста, у првој фази политичког деловања био је праваш, потом један од водећих коалиционаша. После Фридриховог процеса разишао се с Коалицијом. За време Првог светског рата био је члан Југословенског одбора, али је и из њега иступио 1916. године.

⁸⁶ Јосип Франк је допринео цепању Странке права, које се догодило 1895. године. После смрти А. Старчевића, 1896, постао је вођа Чисте странке права, која је водила искључиву великохрватску, а противсрпску и противјугословенску политику.

⁸⁷ Миле Старчевић (1862-1917) је после распада Странке права, 1895, заједно с Ј. Франком, 1896. године основао Чисту странку права. С Франком се разишао 1908. и тада је основао Старчевићеву странку права, чије присталице су, по њему, назване милиновци.

⁸⁸ На изборима за Сабор Хрватске, одржаним 1892. године, Срби су добили два опозициона посланика. Ти посланици били су Павле Јовановић и Богољуб Милетић. Међутим,

мосталне странке у Загребу и два представника радикала из Срема. Изабран је и један независни коалиционаш Србин: барон Владимир Николић Подрински.⁸⁹ То је последица само три године рада. У оним срезовима који нису изабрали већину показивале су постигнуте мањине да ће и они бити, код нових избора, добивени.

Хрватско-српска коалиција добила је јак утецај на владу, коју је помагала она и изабрани чланови Народне странке. Бан је био гроф Теодор Пејачевић,⁹⁰ највећи поседник земље у Хрватској (са око 85.000 јутара или 50.000 хектара земље). Он се осећао Хрватом. Био је човек умерен и поштен. Сарађујући са Хрв.-српском коалицијом, он јој се толико зближио, да се после од ње није одвајао.

Нема сумње, Хрв.-српска коалиција, обележена као антидржавна, неби овако брзо дошла до утецаја, да странка Кошутоваца⁹¹ није у Мађарској на изборима оборила с власти Либералну странку,⁹² која је била на власти од 1867, а била покровитељ и ослонац Народне странке у Хрватској. Хрв. сабор би био распуштен и вођени нови избори, уз јачи притисак, као што ће се учинити 1908.

Но, мир после победе није трајао дуго. Дошло је до жестоке борбе 1907. у одбрани Нагодбе од 1868. Мађари су, противно Нагодби, већ одавно, путем праксе, увели мађарски језик на жељезницама у Хрватској. Кошутовачка странка покушала је да ту праксу озакони. Она је донела пред заједнички парламенат у Будимпешти Жељезничарску прагматику, којом се регулисавало стање службе на жељезницама. Тај закон узаконио је мађарски језик за службени и у Хрватској.

То кршење основног државног закона Нагодбе изазвало је буру огорчења у Хрватској. У њој није било човека који би пристао да се мађарски језик озакони као званични. Уз јаку подршку целог јавног мишљења, Хрв.-српска коалиција отпочела је у заједничком парламенту борбу против тога закона. Та борба прешла је била у опструкцију. По темељном државном закону, заједнички парламенат није био састављен на начелу паритета. Хрватски сабор је, од својих 88 посланика, слао у заједнички парламенат њих само 40, тако званих делегата. Јасно је било да они не могу победити без помоћи Мађара посланика. А Мађари су били опседнути националистичким мрзилом и на то се није могло мислити.

Б. Милетић је убрзо после избора умро, а на изборима за то упражњено место у Илочком изборном срезу није поново изабран самосталски, већ владин кандидат.

⁸⁹ Владимир Николић Подрински (1853–1931), адвокат, посланик Сабора Хрватске, члан Сабора Угарске. Од 1895. до 1905, велики жупан. Током 1906/7. г. подбан. Писац многих расправа из историје српског народа.

⁹⁰ Теодор Пејачевић (1855–1928) је земљишне поседе имао у Славонији. Једно време био је хрватски министар у Будимпешти и бан Хрватске и Славоније [1903–1907].

⁹¹ Реч је о Независној странци Ференца Кошута (*Kossuth*, 1841–1914).

⁹² На изборима одржаним крајем 1904. године Независна странка добила је 166, читава опозиција укупно 254 а Либерална странка 159 мандата.

Наши делегати имали су право служити се својим језиком у парламенту. Мало да је који од њих знао мађарски, колико да се послужи у обичном говору. Они су, за опструкције, говорили нашим језиком. Ни кад су држали дугачке говоре, н. пр. Буде Будисављевић 5 сати.⁹³ За Мађаре је то било незапамћено гњављење. Али, они се нису никад огрешили о парламентарне прописе. Имали су парламенат 700 година и традиције парламентарних слобода биле су дубока трага. Зато су и овај пут срдили се, досађивали се, али се нису хтели огрешити о слободу говора. Нису наше опструкционисте кажњавали, искључивали из седница, а камо ли да се ко против њих послужио парабелумом. А у Народној скупштини 1928. није било опструкције, па су опет пали смртоносни пуцњи, иза којих није дошла никаква сатисфакција. Имали смо се чему учити од Мађара, али смо то пропустили.⁹⁴

Према велеиздајничкој њарници 1908.

Ово је био први случај од 1868. да се оволико одлучно и храбро поступило у заједничком парламенту. И то је народ забележио дебело у корист Хрв.- српске коалиције, кад је збачена с власти.

За бана је постављен плем. Ракодцај,⁹⁵ председник врховног суда, старином Мађар, али похрваћен. Као стари судија, он није хтео пристати ни на какве изузетне мере у Хрватској. Зато је радо уступио свој положај барону Павлу Рауху, који је био спреман на све.⁹⁶ Ово је био син барона Левина Рауха, који је био бан пре Мажуранића⁹⁷ и збачен са положаја, због једне корупционистичке афере.⁹⁸ Пио је много и, уопште, био неозбиљан весели брат.

Он је распустио Хрватски сабор и расписао изборе у пролеће 1908.

То је била погрешна политика. Народ је био толико распаљен, те се није могло мислити на успех. Ваљало је било, одрекавши се противу-ставног легализовања мађарског језика на жељезницама у Хрватској и

⁹³ Буде Будисављевић (1843–1919), члан Народне странке, велики жупан у Бјеловару, Госпићу и Загребу. Познати српски приповедач. Његовом заслугом основано је 1874. године Хрватско планинарско друштво.

⁹⁴ Прибићевић није у праву јер и у Мађарском сабору, упркос снажној традицији парламентарног живота, испаљени су револверски хици попут оних у Скупштини Југославије, на које он алудира.

⁹⁵ Шандор Ракодцај (*Rákodczáy*) постављен је за бана 1907. године.

⁹⁶ Павле Раух (1864–1933) био је бан 1908–1910. године.

⁹⁷ Левин Раух постао је бански намесник 1867, а потом бан. После Рауха, који је почетком 1871. био принуђен да поднесе оставку, постао је бански намесник, па бан Коломан Бедковић. Кад је он демисионирао, фебруара 1872, на положај банског намесника именован је Антун Вакановић. Тек је њега после пензионисања и склопљене ревизије хрватско-угарске нагодбе на банском положају наследио И. Мажуранић.

⁹⁸ Реч је о афери која је настала око исушивања Лоњског поља.

задовољивши се са стварним стањем, које је раније постојало, оставити Хрв.-српску коалицију на влади и пустити да се на влади троши. Или је требало увести владу чврсте руке, састављену од добрих администратора, и држати је на власти кроз дуже време. Но, Мађари су радили оно што је најгоре, час попуштали, час стезали узде и изазивали двоје што је у политици најгоре: сумњу у своју снагу и сумњу у своје поштене намере, што је изазивало осећање неизвесности и иритације и код оних који би били с њима и код противника. Слично ће се поступити у Београду иза 1918. према хрватском сепаратизму и зато доживети се исти кобни резултати.

Избори 1908. свршили су се страховитим поразом, какав, ваљда никад није доживела ниједна влада. Бивало је на Балкану, у Бугарској, Румуњској да странка која је збачена са владе и имала 90% мандата, добивених, док је била на власти, спадне на 1-2-3 мандата у опозицији, услед терора нове владе, која је у опозицији имала 2-3 мандата. Али, колико је било познато, никад се није десило да влада добије од 88 мандата само 1. То се десило Рауховој влади. Од 88 мандата добила је Хрв.-српска коалиција 56, три групе опозиције 31 и влада 1. А ни тај један није добивен на програму владе, већ личном заслугом кандидата: Николе Петровића, прозваног Змаја, Србина из Ст. Пазове, који је био омиљен у свом срезу.

Слободни грађани, полузависни, као и зависни чиновници гласали су јавно против владе. На изборе се ишло као на ратни поход са известном победом, певајући и из пушака мећући. Чиновници које је Раух поразбацио из њихових срезова, пре избора, по свој земљи, али су били унесени у бирачке спискове у месту службе пре но што су премештени, враћали су се у бирачка места из најудаљенијих крајева, да јавно даду свој глас против мрске владе. Потпунијег праворека народа и одлучнијег тешко би се нашло. Да је барон Раух имао труна части, ма 1% части свога бироша, он би се повукао, после овако страховите ћушке, и нико га не би могао натерати да на месту остане. Но, он је остао и осрамоћен, поружен и поплуван. Ако је Раух био без части, у Будимпешти су били без памети. Председник Заједничке владе Векерле⁹⁹ решио се да се послужи с „арматурама”, којима је претио Хрв.-српској коалицији, ако се не покори.

Поведена је против Срба у Хрватској велеиздајничка парница, а против Хрв.-српске коалиције дигао је историчар и професор Универзитета у Бечу Фридјунг оптужбу због велеиздајничке сарадње са Србијом, па је Хрв. српска коалиција дигла тужбу против њега, због клевете.¹⁰⁰

⁹⁹ Шандор Векерле (1848-1921) био је два пута мађарски министар председник, 1892-1895. и 1906-1910. године.

¹⁰⁰ Хајнрих Фридјунг (*Friedjung*, 1851-1920) био је у служби аустроугарског министарства спољних послова када је 1909. оптужио Хрватско-српску коалицију због велеиздаје. На процесу који је ради тога поведен утврђено је да су документи којим се Фридјунг служио фалсификати. Документи су фалсификовани у канцеларији аустроугарског посланика у Београду.

Писало се како је Аустроугарској требало оправдање за анексију Босне и Херцеговине, да би се стало на крај роварењу великосрпских и југословенских елемената за отцепљење Босне. Да је то била истина, онда би, у првом реду, била поведена парница против Срба у Босни и Херцеговини, па онда против Срба у Далмацији и Војводини. Босна и Херцеговина била је у првом реду. Чега ради да се дира у Србе из Хрватске, пре него у Србе у Босни и Херцеговини?

Парници је био циљ да разбије Хрв.-српску коалицију или је онемогући за долазак на власт.

Оптужујући Србе због великосрпских тежња, ишло се затим да се уплаше Хрвати. У исти мах, показујући Србима да је опасно за њих ићи за новим српским вођством, хтело се уразумити их, па да се врате под покровитељство старе Народне странке, под чијом су владавином били мирни.

Прво није имало изгледа на успех, јер је подлога оптужнице против ухапшених Срба био Револуционарни Статут, који је написао Милан Прибићевић, а уједињење свију Југословена тражио на бази републиканске федерације, а не великосрпске монархије.¹⁰¹ Друго би известно било успело, да је Српску самосталну странку водило, као некада, само неколико људи из Загреба. Извела би се паласт-револуција, непожељни чланови били уклоњени и на том би се ствар свршила. Али, сада су иза вођства стајале по свој земљи страначке организације и заталасане широке масе народа, а вођство, преко многобројних скупштина, одржавало личне додире с народом. Сад је то било искључено.

Али, и Прибићевић је био тако јак у народу да није било могуће оборити га. Тај положај стекао је својом храброшћу, одлучношћу, борбеношћу, несравњеним поштењем, верношћу народном идеалу, вредноћом и великим беседничким даром. Причао је о том лички посланик поп Пајо Обрадовић, који ће, под диктатуром, постати његов противник и клеветник, јер му Прибићевић није могао никад опростити што је за рата 1914-18. радећи на апровизацији, био окривљиван због неисправних поступака.

Кад је бан Томашић 1911. хтео срушити Прибићевића, зовнуо је и Обрадовића, посланика Срп. сам. странке, и предлагао му да странка избаци Прибићевића или бар посланици да га напусте, па ће Срп.-хрв. коалиција добити неограничено поверење у Пешти и Бечу, кога данас нема, јер тамо немају поверења у Прибићевића. Причао је Обрадовић да је Томашићу одговорио: - То би било без икакве вредности, јер је народ уз При-

¹⁰¹ Милан Прибићевић (1877-1937) најпре је био официр у аустроугарској војсци. Прешао је у Србију 1904. Као поручник српске војске 1907. израдио је Статут револуционарне организације Јужних Словена, план за рушење Аустроугарске. У њему је на прво место истакао потребу народног јединства. Као основни циљ поставио је „потпуно ослобођење Јужних Словена, државно, политичко, социјално, културно и национално уједињење у једну заједницу основану на потпуно слободним демократским принципима”. Прибићевић је сматрао да том циљу „одговара најбоље федералистичка државна заједница са аутономијама покрајинским”. Милан је био рођени брат Светозара Прибићевића.

бићевића; па би нас он, на првим изборима, порушио с народом све: од Зрмање до Земуна, кад би смо га издали. Него Ви, преузвишени, задобите Прибићевића, па ћемо онда и ми с њим.

Зато су, после 1918. тако јаки људи као д-р Богдан Медаковић, Васа Муачевић,¹⁰² Гавра Манојловић¹⁰³ били искључени из јавног живота, када су се одвојили од Прибићевића и пришли радикалима, а д-р Душан Пелеш је био биран само по остатку.¹⁰⁴

То је разлог те га нису могли у народу сломити ни 1927, кад је све било против њега: Краљ, влада, Радић, Савез земљорадника,¹⁰⁵ и радикали и демократи, па чак и рођени брат Милан, но је, напротив, тада добио више гласова но икада. Могла га је само уклонити сирова сила од 1929. до смрти. Али, у Европи пре I свет. рата, па ни у Аустроугарској, није се нигде прибегавало тима средствима. Зато ни он није био ни интерниран ни из земље истеран. Требали су доћи комунизам и фашизам да Европу побарбаре и дехуманизирају и омогуће и такве методе борбе политичке.

У ондашњој Европи био је надлежан суд за ограничавање слободе грађанина, а не самовољство полиције. Зато се прибегло суду, да се сломи Срп. сам. странка, обори њено вођство и разбије Хрв.-српска коалиција.

Правна и политичка основа парнице

7. VIII 1908. ухапшен је у Прегради, где је био управни чиновник код среза, Адам Прибићевић, 8. VIII у Срем. Карловцима Валеријан Прибићевић, његов брат, проф. богословије, оба због велике издаје.

Да парница није имала политичке тенденције, овде би се стало, додајући још посл[аника] Буду Будисављевића, који је знао за ствар, јер то су биле једине трагичности, које су могле бити стравичне прогоњене, на основу открића Ђорђа Настића¹⁰⁶ о револуционарној акцији „Словенског

¹⁰² В. Муачевић (1851-1928), велепоседник и политичар, нарочито активан у економским пословима. Био је председник Српске штедионице у Загребу, један од најбогатијих Срба у Славонији. Посланик Угарског, Хрватског и Српског народно-црквеног сабора, члан Српске самосталне странке.

¹⁰³ Г. Манојловић (1856-1929), историчар, професор Загребачког свеучилишта, посланик Сабора Хрватске на листи Хрватско-српске коалиције и председник Југославенске академије.

¹⁰⁴ Д. Пелеш (1867-1943), правник и политичар, посланик у Сабору Хрватске на листи Српске самосталне странке од 1906. до 1918. године. Био је оптужен за велеиздају на процесу у Загребу, али зато што је био народни посланик, није изведен пред суд. После рата у Краљевини СХС био је министар правде (1920), министар социјалне политике (1923-24). Пелеш није остао уз Прибићевића, већ је приступио Народној радикалној странци. Бавио се књижевношћу и новинарством.

¹⁰⁵ То је сељачка политичка странка основана 1920, а распуштена је 6. јануара 1929.

¹⁰⁶ Ђорђе Настић (1884-1919), аустријски агент који је био умешан у аферу око велеиздајничке парнице у Загребу и Фридриховог процеса у Бечу. Циљ му је био да компромитује Србију, па је због тога и написао брошуру *Финале*.

Југа” у Београду.¹⁰⁷ Светозар Прибићевић нити ико други од вођства, осим Будисављевића није имао појма о ствари. Можда би се, с неким основом, могао извући пред суд и учитељ Јоцо Орешчанин, на чију адресу су ишла писма за А. Прибићевића, која су се односила на акцију „Слов. Југа” и ком је Прибићевић о ствари говорио. Сви други окривљеници били су апсолутно невини, не будући ни у каквој вези са „Слов. Југом”, који, на подручју целог словенског аустријског Југа, није имао ниједне организације и ниједног члана. Нису му били чланови чак ни браћа Прибићевићи, који су једини били у вези са „Слов. Југом”. Реч је била само о припремању револуционарне организације. Она није постојала још, па није могла имати ни чланова, као ни активности.

Али, у томе случају, био би основа оптужбе само Револуционарни статут „Слов. Југа” – који још није био ни примљен, нити би могао бити примљен у целини, да је дошло до његова претресања. Но, да је тако поступљено, била би промашена сврха парнице: разбијања Хрв.-српске коалиције, односно отпора Срба и Хрвата Мађарској. Парницом је требало утерорисати Србе, да се одбију од новог вођства Срп. сам. странке. То неби било могуће, да се остало код оптужбе тројице људи. Ваљало је окривити целу странку, све њене организације и истакнуте људе у народу.

А, као што је истакнуто, Статут је тражио уједињење свију Југословена у федеративну југословенску републику. То је било и потпуно логично, јер се није могло очекивати, како су онда стајале ствари, да би Хрвати и Бугари, јер се на Бугаре мислило, примили српског владара, а ни Срби бугарског. Да се парница повела на основи Статута, неби се постигао жељени резултат код Хрвата. Федерација и републиканство искључивали су страх од ма чије хегемоније, па су могли Хрвате само задобити, а не одбити од Срба. Хрвате би могао одбити само великосрпски карактер унитаристичког југословенског покрета.

Стога су се решили на немогућу ствар, на спајање ватре и воде: југословенског федеративног републиканства и монархијског великосрпства. Јест, рекли су, Статут стоји на републиканској федеративној основи. Али, то је само маска на великосрпском образу, која треба да завара и привуче Хрвате. О том сведоче и небројене „појаве” српског сепаратизма у Хрватској. Срби имају посебне српске странке, посебну српску штампу,

¹⁰⁷ У *Obtužnici, koju je kr. državno odvjetništvo u Zagrebu dne 12 siječnja 1908. podiglo protiv Adama Pribičevića i 52 druga radi zločina veleizdaje* затворени су Срби осумњичени „[...] да су, стојећи, било непосредно а било посредно, у свези са политичким друштвом 'Словенски југ' у Београду, којему је сврха, – да под видом 'ослобођења' те државног, политичког, социјалног, народносног и културног уједињења Југословена – пропагира, те узгоји и проведе у краљевинама Хрватској, Славонији и Далмацији, те Босни и Херцеговини, мисао велико-српске државе, а онда, да се подигнућем свеопће револуције у овим земљама и уз војену снагу краљевине Србије, и тако створи једна српска држава под жезлом краља краљевине Србије Петра I Карађорђевића [...]” (*Обишњеницу* види: В. Крестић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији*, књ. II, 507-610).

посебно ћирилично писмо, посебне економске, културне и социјалне организације, развијају српску заставу, на све стране кличу Србији, краљу Петру и тако даље, јер је без краја низ тих опасних „појава”. Ето, видите Хрвати - довикивала је оптужба - како Срби стварно мисле: у тајном Статуту за републику и федерацију, а јавно за монархију и великосрпство!

Но, то је било потпуно неуверљиво. Да се код „Слов[енског] Југа” мислило на двоструку игру, онда би се тајно било за великосрпство, а јавно за федерацију и републиканство. Дакле, сасвим обратно. А било је у овакој оптужби и других нелогичности. Статут је, свакако, требао бити Јеванђеље свакога будућег члана, као што је и код сваке друге организације. Ако је он проповедао југословенство, републику и федерацију, које друго Јеванђеље би проповедало: великосрпство, монархију и централизам?

Док оптужба није могла овако изазвати сумње код југословенски опредељених Хрвата, докле је огорчила Србе. Зар је то велика издаја ако Срби имају своје политичке, културне, школске и социјалне организације. Значи ли то да се Срби имају одрећи своје народности, ако не желе да иду под вешала, због велике издаје? До сада су то од Срба тражили само хрватски старчевићанци франковци. Сме ли то бити политика хрватске и пештанске владе? Било је очигледно да ће Срби примити изазов и солидарисати се са прогоњенима, сабивши се чврсто око свога вођства.

Уза све то, Срби су се тада, вођени од нове генерације, налазили, на целом свом народном подручју, на успону, у неслућеном полету и није се могло разумно очекивати да ће се дати застрашити. Но, да је било разума у оних који су управљали државом, не би се ни упустили у оволико неразуман посао.

Тако се наставило систематско хапшење Срба кроз цео август, септембар, октобар, новембар и децембар 1908, кад су га зауставили похапшени Срби штрајком глади, тражећи да буду изведени пред суд, и покварили план да се хапси још, можда, и годину дана и српски народ терорише.

Ухапшена су била 54 Србина, од којих је Петар Вујаклија умро за истражног затвора, јер је био туберкулозан, па је затвор убрзао његов крај.

Штрајк глађу изазвао је за Аустроугарску врло неповољно дејство у иностранству и држави. Политичке парнице нису у ондашњој либералној Европи, уопште, биле симпатичне, а још мање кад су се водиле против целог народа. И то је убрзало закључење истраге и судску расправу. Државни тужилац Милан Акурти, по женској лози потомак српског војводе у Војводини 1848. Стевана Шупљикца, готово је преклињао првог оптуженог Адама Прибићевића да престане са штрајком и тиме даде пример другима. Обећавао је да ће оптужница бити објављена 15. I 1909. и говорио: Шта вам смета да отпочнете с новим штрајком, ако оптужница тада не буде дигнута против вас?

Занимљиво је да су са штрајком отпочела два свештена лица: Валеријан Прибићевић¹⁰⁸ и поп Никола Милић,¹⁰⁹ па се штрајк ширио даље од хелије до ћелије, како се дознавало да је отпочео.

Кад је штрајк букнуо, наше политичко вођство С. С. С.¹¹⁰ и одбрана одговарали су окривљене од даљег штрајковања, али без успеха. Показало се да је интуиција окривљеника била исправна. Штрајк је изазвао у иностранству неповољан утисак за Аустро-Угарску, у земљи је појачао огорчење и решеност Срба за борбу, спречио даља хапшења и терорисање Срба, а поправио положај оптужених у затвору, јер су им дане све привилегије политичких окривљеника, обичне у ондашњој Европи. Није их пружао закон, али их је дао страх владе од новог штрајка. Вође нису имале право, но вођени, народ, како често бива у великим историјским тренутцима и како је то запазио и констатовао, у једном свом говору, Тома Масарик,¹¹¹ за време I св. рата, истичући како је чешки народ већ 1914. отпочео с револуцијом, док су вође у Прагу, па и он, Масарик, још умовале шта да раде; пошавши, на крају, за народом.

Пет ухапшених Срба радикала нису учествовали у штрајку. По упутама свога вођства из Н. Сада, они се ни у чему нису хтели солидарисати с окривљеним самосталцима, за целе парнице. Тако ни њихова одбрана није радила солидарно с одбраном осталих. За њихово вођство политика С. С. С. била је авантуристичка. Њихов орган „Застава” у Н. Саду писао је, кад је био ухапшен Валеријан Прибићевић да му се, на крају, остварио сан о катедри (на богословији), јер је добио катедру код Судбеног стола у Загребу.¹¹² Њихови угледни људи дочекивали су с говорима барона Рауха,¹¹³ кад је путовао по Срему. Своје људе, које је истражни судија д-р Кошутић¹¹⁴ ухапсио у Дубици, мешајући све Србе, као франковац, скупа, настојавали су спасти, одвајајући их од „петљанија” браће Прибићевића и самосталаца са „Сл. Југом”. Они су, кад је Хрв.-српска коалиција дошла у сукоб с мађарском

¹⁰⁸ Рођени брат С. Прибићевића. Рођен је 1870. Умро 1940. године. Завршио је богословију у Карловцима, после чега је продужио школовање на Духовној академији у Кијеву. Замонашио се 1893. године. Био је професор Карловачке богословије и гимназије у Цариграду. У Загребачком велеиздајничком процесу осуђен је на 12 година робије, али је аболуцијом ослобођен казне. Осим политиком, бавио се и новинарством. За посланика Сабора Хрватске као самосталац изабран је 1914. године. Политиком се бавио и после рата 1918. године.

¹⁰⁹ Био је свештеник у родном селу Стипану, у општини Ласиња.

¹¹⁰ Српска самостална странка.

¹¹¹ Томаш Георг Масарик (1850–1937), филозоф, државник и професор Универзитета у Прагу, који је имао велики утицај на генерације студената из редова Срба и Хрвата. Основвао је 1900. године Чешку народну странку. Био је члан Аустријског парламента. Оштро је осуђивао аустроугарску политику, посебно Велеиздајнички процес у Загребу и Фридријнгову парницу. Био је први председник Чехословачке републике (1918–1936).

¹¹² Реч је о окружном суду.

¹¹³ Односи се на Павла Рауха, бана Хрватске.

¹¹⁴ Др Мирко Кошутић, истражни судија у Загребачкој велеиздајничкој парници.

владом 1907., иступили из ње, због чега су 1908. на изборима изгубили своја два мандата у Срему.¹¹⁵

Овоме ставу није био разлог у одсуству патриотизма ни у самом бесном партизанству, којим су се радикали иначе одликовали. Радикале су водили људи старог нараштаја, ком је припадао и Владимир Матијевић.

Њих се није тицала одбрана Хрватске. По њихову схваћању, Срби су требали да воде само своју бригу, чувајући се до часа кога ће Србија моћи да их ослободи. Једино подручје рада за Србе беше им Српска народно-црквена аутономија, са својим средиштем у седишту српске Патријаршије у Ср. Карловцима, као неки остатак српске Војводине. Сву преосталу још енергију српског народа у Војводини трошили су на борбу с патријархом, епископима, манастирима и поповима. Иначе се иживљаваху у националистичком српском вербализму и по том се разликоваху од Влад. Матијевића, који је српску фразу поткрепљивао са српским делом. У том се није могао с њима сложити, а ни они му, као „Орваћанину”, нису потпуно веровали. Од широкогрудог социјалисте Јаше Томића постао је као неки црквењачки православски поштар и тесни националистички фразер.¹¹⁶

Но, био је ту још и један политички рачун. Радикали су, после дуге борбе с епископатом, задобили већину у Срп. нар.-цркв. сабору, а тиме и управу Срп. нар. црквене аутономије.¹¹⁷ Ако би се показали на политичком пољу сувише отпорни влади у Мађарској, под чијом је контролом била та аутономија, могли би бити с управе аутономије отерани. С тога су изашли из Хрв.-српске коалиције, чим је ова дошла у оштар сукоб с мађарском владом.

Из овога става није војвођанске радикале могла покренути ни отворена симпатија Радикалне странке у Србији према Хрв.-срп. коалицији, па чак ни снажно перо Стојана Протића.¹¹⁸

Ово је била једина пукотина на јединственом фронту свега српства у Австроугарској и ван ње.

¹¹⁵ О разлозима иступања радикала из Коалиције види: В. Крестић, *Историја Срба*, 458-489.

¹¹⁶ О Јаше Томићу види: Лазар Ракић, *Јаша Томић (1856-1922)*, Нови Сад 1986.

¹¹⁷ На изборима одржаним априла 1902. године радикали су убедљиво победили и стекли већину посланика на Српском народно-црквеном сабору. У свим установама аутономних органа власти радикали су били пресудан чинилац све до 1910, када су били поражени и када су поново прешли у опозицију (Л. Ракић, *Радикална странка у Војводини 1902-1919*, Нови Сад 1983, 84-101).

¹¹⁸ Стојан Протић (1857-1923), један од најугледнијих првака Радикалне странке. Пажљиво је пратио развој односа између Срба и Хрвата и о томе је писао у разним листовима, посебно у Самоуправи. Те текстове објавио је у књизи *Хрватске њриликe и јединство Срба и Хрватиа*, Београд 1911.

Велеиздајничка парница

Пред суд су изведена 53 Србина. Заступљени су били сви сталежи: богата буржоазија, интелектуалци, трговци, ситни занатлије, кафеџије, свештеници, учитељи, општински и државни чиновници и сељаци, цео српски народ, представљен свима занимањима. Није било изведено пред суд 5 окривљених посланика, јер их је штитио парламентарни имунитет: Светозар Прибићевић, Јован Бањанин,¹¹⁹ Буда Будисављевић, др Богдан Стојановић и д-р Душан Пелеш.¹²⁰

Ово је био плод рада новог вођства, које је у политичку акцију било увело цео народ, од сељака до капиталисте. Да се парница водила пре доласка новог вођства, одговарао би само понеки професионални политичар са врхова народних.

Ове оптуженике бранило је 45 адвоката, великом већином Хрвата, разуме се, бесплатно. Међу Хрватима истицали су се: д-р Хинковић,¹²¹ највећи судски беседник Хрватске, Грга Тушкан, истакнути стари хрватски политичар, познат и са речи да ће с пушком о рамену поћи кад се крене на Беч,¹²² д-р Лукинић,¹²³ д-р Мазура,¹²⁴ д-р Магдић¹²⁵ и други.

Првог дана парнице видело се да је парница политички изгубљена. Она је била уперена против Срба, да застраши Хрвате и од Срба их одбије. Међутим, Хрвати су се солидарисали са Србима. Ударац је промашио. Током парнице ти ће се губитци толико множити да ће парница свршити с беспримерним поразом мрачних сила, које су је покренуле.

Али, већ првог дана видело се и то да оптужени ступају дигнуте главе, високог морала, у нападачком ставу, као тужиоци. То је симболички приказао Валеријан Прибићевић. Оптужена је била и српска тробојница, а он ју је саставио, раширивши на слободном месту црвену поставу своје мантије

¹¹⁹ Сарадник и уредник Новог Србобрана, посланик Сабора Хрватске на листи Самосталне странке.

¹²⁰ Уз поменуте посланике, није предат суду из истих разлога и народни заступник др Миленко Марковић. Он је био члан Средишњег одбора Српске народне радикалне странке, али је јула 1907. иступио и из Одбора и из странке. Подржавао је Хрватско-српску коалицију, али је био против прегањања радикала и самосталаца. Живео је и радио у Пакрацу, где је и изабран за посланика.

¹²¹ Хинко Хинковић (1854-1929), адвокат, политичар и публициста.

¹²² Г. Тушкан (1845-1923), адвокат у Сиску, политичар, председник Хрватске странке права и Хрватско-српске коалиције, посланик Сабора Хрватске.

¹²³ Едо (Едмунд) Лукинић (1870-1928), адвокат и политичар, члан Хрватско-српске коалиције, посланик Сабора Хрватске на листи Хрватске странке права.

¹²⁴ Шиме Мацура (1840-1918), адвокат у Загребу, новинар, члан Неодвисне народне странке, у више наврата члан Сабора Хрватске. У Велеиздајничкој парници заступао је Стеву Калембера. Син Шимин, Лав Мацура (1876-1930), такође је био активан политичар и један од бранилаца оптужених велеиздајника.

¹²⁵ Перо Магдић (1863-1922), адвокат у Вараждину и политичар, саборски заступник Хрватске странке права, као коалиционаш био је један од потпредседника Сабора Хрватске.

уз главу попа Николе Милића и беле корице оптужнице. То је видела сва публика и суд, те је председник сената наредио да се уклоне. Осетило се да ће такви оптуженици бити тврд орах за оптужбу и суд.

Међу оптуженима било је прилично људи који су свршили само основну школу. Али су то били природно обдарени људи, који су зато у нашој покрајини истакли се, дошли до друштвеног положаја и у друштвеном додиру са образованим светом и читањем дошли до известне количине знања и углађености. Сви су они знали зашто су ту. Иако су многим пропадали послови (занатлије, трговци, кафеџије), никада се они нису жалили, а камо ли кукали.

Какво је било њихово настројење показао је случај учитеља Душана Трбуховића из среза Вргин мост.¹²⁶ Кад је из тога среза одведено у истражни затвор 18 људи, осећао се као ољаган што су њега оставили, као да није добар Србин. Сео је, искривио рукопис, денунцирао сам себе и био одведен у затвор. Најбољи људи у народу налазили су се као у врсти националног пијанства и жудње за мучеништвом. Јасно је било да ће се они на суду трудити како би што боље послужили на част српском народу.

После дизања оптужнице, било је допуштено оптуженима да се састају и да их повише буде у већим ћелијама. То је искоришћено за одржавање курзова, које је организовао правник Симо Живковић. На курзовима држале су се судске расправе. Интелектуалци би дали судити сенат и држ. тужиоца. На оптуженог стављала су се питања, на која је он одговарао. Тако су се невестији и мање образовани вежбали за истиниту судску расправу, па су сви којима је требало и формално били спремљени да иступе на суду с чашћу и смело.

Они ни за истраге нису били одвојени од света. Својом ведрином и српским демократизмом задобили су били симпатије тамничких стражара, све Хрвата, јер су само двојица били Срби. Тако су задобили и криминалце, с којима су били појединце измешани у ћелијама. На тај начин, добивале су се из вана новине и поруке. И они су знали да је сав српски народ и већина Хрвата уз њих, да су прогони изазвали протесте по либералној Европи,¹²⁷ да сав српски народ купи прилоге за њихову исхрану и помоћ породицама свију оних који су били без средстава, услед утамничења хранитеља.

Храбрила их је и агресивност њихових бранитеља, а њихово политичко вођство, и ако и само угрожено оптужбом, појачало је још свој ранији јуначки став, који је и довео до парнице и његове оптужбе.

Чим је била дигнута оптужница, допуштено је било посећивање оптужених. Посетилаца је било толико, те се морала за то одредити најпростра-

¹²⁶ Писац књиге *Међу „велеиздајницима“* (Загреб 1910, 18), Јосип Лакатош је о Трбуховићу написао: „28 година стар, родом из Бувача, ожењен, отац 4 дјецe, пучки учитељ у Перни, ослобођен од оптужбе - персонификација флегма, коју ништа не може узрујати. Просуђује све хладно, а ради промишљено. Човјек већег степена интелигенције, сређених назора и начела. Дobar друг.“

¹²⁷ О реаговању европске и светске јавности на Велеиздајнички процес у Загребу види поглавље *Велеиздајнички процес у Загребу и Грујићева „Апологија“* у књизи В. Крестића, *Историја Срба*, 489-523.

нија соба у затвору. Она је сваки дан била пуна. Долазила је не само родбина и познаници, већ и непознати свет. Долазили су, без труна страха, у посете и државни чиновници, па чак и Срби жандарми, у униформи!

На почетку парнице, били су новинари из многих европских земаља. Дошли су били и руски, чак из Тифлиса један. Посетио је парницу и Тома Масарик, члан Парламента у Бечу и професор Универзитета у Прагу. Било је очигледно: за парницу се било заинтересовало јавно мишљење у свету.

У таквој општој средини било је лако држати дух и понети се храбро и слабијем човеку, а ово нису били слаби људи.

Зато није било случаја падања духа, нико није покушао да се извлачи, да пребацује кривицу на кога другог, ни на вођство, како обично бива. Сви су поносно истицали да су Срби, да су за српску ствар радили, али нису били чланови никакве тајне револуционарне организације, јер је није ни било.

Кад је државни тужилац, негде у априлу, увредио Србију, скочили су сви на ноге и приредили жестоку демонстрацију, протестујући против вређања своје браће.

Због оваквог држања, бивали су искључивани са судског претреса, осуђивани на пост и тврдо лежање и на мрачну собу. А, због оне демонстрације, опет су их привремено, били помешали међу криминалце у ћелијама.

На другој страни бранили су их адвокати достојни велике ствари о којој се радило: најбољи правници, беседници, борци за народне и грађанске слободе, људи беспрекорни у свом приватном животу а према њима стајао је сенат судски и тужилаштво, који су се налазили дубоко испод њихова нивоа. Судије у Хрватској беху огромном већином, у редовима опозиције. Зато је тешко било саставити судски сенат, који би импонирао својом способношћу. Сместа је падала у очи супериорност одбране и оптужених над тужиоцима и судијама. А то је било кобно за оптужбу.

А, тек кад су наступили сведоци оптужбе, оптужба је стала да очајно губи. Крунски сведок Ђорђе Настић, који је имао да сведочи о оном шта се радило у оквиру „Сл. Југа“ у Београду, лагао је толико те је оставио бедан утисак. Но, зацрнили су сведоци који су имали да сведоче о „појавама“ по Хрватској. Било их је преко 600. Од њих је било само пет Срба. Остало су били Хрвати из редова Франкове старчевићанске странке. С мало изузетка, то је био олош села и паланке, по моралу и интелекту, на најнижој лествици образовања. Свет недостојан мржње и сажалења.

По овима сведоцима, све је било сјајно, док није почео по народу држати скупштине Светозар Прибићевић. Пре тога није се ни знало са Српство ни политику. Али од тада народ полуде, на све стране клицало се Српству, Србији, краљу Петру, стало се писати ћирилицом, развијати српска застава, претити „Шокцима - лопатарима“, ружити цара Фрању, ићи на тајне састанке по читаоницама, соколским домовима, штедионицама.

Стварно је у целом овом идиотском бућкуришу било само то да је, доиста, с доласком Светозара Прибићевића, отпочела политичка акција у

српским масама, да се ишло на зборове, [да су] ношене српске заставе, [да се] клицало Српству и Србији. Но, Срби су на то имали право и нико се од тога није бранио. Али нико од оптужених није клицао Србији, краљу Петру, претио Хрватима, ружио цара нити су читаонице, „Соколи”, штедионице биле тајне организације. Зато су имали сувише озбиљности, такта и осећања одговорности. Ако је неко негде, у пићу, претио франковцима, чега је било, или се продерао „Живео краљ Петар“ и „Доле ћелави Врањо”, у томе није било велеиздајничког дела нити су зато могли одговарати оптужени.

Захваљујући овим идиотима, парница је све више узимала вид комедије, представе за забаву публике, бурлеске. Почео се смејати свако: оптужени, адвокати, слушаоци, па чак и суд и држ. тужилац. А смех је увек почетак пропасти и најозбиљније замишљене ствари.

Разуме се, бранитељи су чепркали по прошлости сведока и код многих ишчепркали за њих непријатне ствари, као оно бранитељ Миће Карамазова Фетјукевич што је чинио. Некима је доказано да су били крадљивци, криминалци и слично, па су их бранитељи толико упрскали, да су одлазили из суднице посрамљени и до краја унижени, а не у слави, како су замишљали, као спасиоци домовине и царства од влашке завере.¹²⁸ Кад је једном доказано да је кажњен био због крађе, он је збуњен рекао:

- Па сви краду!

- Зар баш сви - питао је председник Сената Тарабакија.¹²⁹

- Сви - поновио је сведок.

То је значило и суд. И, разуме се, заорио се урнебесни смех. Смејао се и цео Сенат и држ. тужилац.¹³⁰

Претрес је трајао 8 месеци. Предуго. Свет се већ навикао и на лица оптуженика. Постали су му некако као блиски, своји. Није могуће да су ти људи тако опасни. Било је међу њима типичних буржуја - газда, који нигде не мисле на револуције, но на послове. Сељака, којима су на уму њиве и стока, а не бомбе. Кафеџија пупастих трбуха, облик облика, чија је форма показивала да се баве више о сармама и прасећим печенкама но о филовању паклених машина. Сеоских учитеља и попова, који су могли бити добри политички партијски агитатори, али никако бомбаши и динамитарци.

¹²⁸ Од укупно 378 сведока, било је 218 франковаца. Међу сведоцима било је њих шест кажњених ради преваре, 25 ради крађе, девет због убиства и тешких телесних озледа а 60 због разних других деликата. Под истрагом су се налазила два сведока, а непосредно из тамнице, у коју су доспели због злочина, доведена су у суд три сведока. Укупно је међу сведоцима било 105 који су били кажњени, или су још издржавали казну. Тако се десило да је државни тужилац узео за сведоке 77 посто франковаца и 36 посто разних друштвено и морално посрнутих особа, које су имале задатак да докажу да су ухапшени Срби велеиздајници („*Veleizdajnička*” *parnica, ništavna žaloba proti osudi kr. sudbenog stola u Zagrebu od 5. listopada 1909 podnio je za optužene Adama Pribičevića i drugove kr. stolu sedmorice dr. Hinko Hinković, Zagreb, 1911, 16, 17; Коста Драгосавац, Успомене на „велеиздајнички” процес, Нови Сад 1911, 229).*

¹²⁹ У то време Тарабакија је био потпредседник судбеног стола.

¹³⁰ Ову сцену са суђења забележио је у својој књизи Јосип Лакатош, *Међу „велеиздајницима”, 213.*

- Бог и богме, фајн дечки! Хтел бих некими попит пар шприцеров - рекао би понеки доброћудни загребачки грађанин - франковац, јер се већ и многим од њих чинило невероватно да су то неки опасни револуционари - Враг их влашки зкелил! Волеју своје как и ми своје!

Досадило је, на послетку, свим. На клупама бранитеља све више празних места. Остајали би само посматрачи. Публике све мање. Оптуженици се умртвили, губећи интерес за ствар. Досађивао се грозно и суд и др[жавно] тужиоштво. Адам Прибићевић је био изазвао сукоб у судници и био искључен, на неколико месеци, до краја од присуствовања претресу. Није му дано право ни да даде последњу одбрану. Поправио се физички, не једећи се.

Пала је пресуда: више од 30 оптужених добили су 5-12 година робије. Остали су ослобођени. Сви осим Валеријана и Адама Прибићевића пуштени су пред Божић, до одлуке Стола седморице, на условну слободу, 11. IV 1910. пуштени су и они, пошто је положена кауција.

Стол седморице укинуо је пресуду с недостатка доказа. Валеријану и Адаму Прибићевићу понуђео је било, док су били у затвору, да поднесу молбу за помиловање на Фрању Јосипа. Они су то одбили. Учинили су добро, јер је Сто седморице пресуду укинуо.

Нових доказа није било могуће наћи, да се парница обнови, било је доста срамоте и са прошлом. Зато су се горе решили да се поступак обустави, аболира.

Ретко је када непоштена акција доживела овако брзо тешку казну. Но, она се није ограничила само на срамоту. Ова парница имала је за Аустроугарску тешких последица политичких.

Болесник на Дунаву

Велеиздајничка парница у Загребу има велики општи историјски значај. Она је целом свету открила колико је аустроугарски државни организам неизлечиво болестан. Колико се само антагонистичких циљева сукобљавало у тој парници!

Мађари нису ишли за уништењем Срба. Срби на југу били су им противтежа хрватско-бечким тријалистичким плановима. Они су ишли за тим да Србе присиле у службу својој политици.

Беч је желео да парницом, жртвујући Србе ултранационалистима хрватским, који су се били определили за Беч, ослаби Мађаре, односно њихову позицију у Хрватској. Та хрватска струја ће 1941, да би добила одрешене руке против Срба, жртвовати Талијанима стотине хиљада Хрвата у Далмацији, Истри и у Међумурју и милион и четири стотине хиљада Словенаца.

Хрватски ултранационалисти видели су у парници средство да униште апсолутно Србе, знајући да никад неће бити за њихов тријалистички идеал, но тежити за уједињењем са Србијом. А, уништивши Србе, уништили би и србофилску струју међу Хрватима. Тако би они постали господари Хрват-

ске. По ту цену, они би били вољни сарађивати, привремено, и с Мађарима, како се видело и из њихове сарадње с бароном Раухом и из тражења додира у Пешти њихова вође д-ра Франка.

Али, ни Мађари нису били сви за ту политику. То се је видело из тога што заједнички Парламенат¹³¹ није хтео издати суду оптужених Срба посланика.

Међутим, Срби и србофилски Хрвати, који парнице нису желели, искористили су је да оснаже противаустријско расположење у народу.

А није потребно истицати да су Чеси, Словенци, Словаци, Румуни, Талијани или делом или у целини видели у парници и потез против себе.

Држава у којој чак они који државу воде нису имали исте политике у овако виталном питању за државу била је неизлечиво болесна држава, која мора на овим унутрашњим контрадикцијама сломити се.

Да је било памети на врховима, ово би се морало од света крити, а не целом свету на очи изложити.

За све Југословене њен је значај велики тога ради што је у њој први пут дошла до израза мисао да се југословенско питање може решити само револуционарним путем. Све до тада била су јака веровања код свију Југословена да се то може решити повољно у оквиру Аустроугарске. Па Југословени су 1848/9. спасли Аустрију. Било је истинског аустријског патриотизма чак међу Србима. До под крај XIX века певало се: „Кад зажели светли цар у смрт скаче граничар”. На подручју Војне границе, а особито у Лици, стари сељаци носили су, још на почетку XX в., браду Фрање Јосипа, поносили се службом у војсци („Ја сам цара служио” – истицали би поносито) и прашењем „Турака” у Босни и Херцеговини 1878.

Ново покољење силно је, само за неколико година, револуционисало духове. Велеиздајничка парница је то темељито довршила. Од сељака слушале су се изјаве, од којих би њихови очеви још са краја XIX века падали у несвест. Број парница, због увреде Величанства, стално је растао. Постало је тако обично опсовати цара или наругати се „ћелавом Врањи”, као пљунути, пушећи лулу.

Срби сељаци гледали су у цару последње уточиште од господске неправде, врело правде и милости за сиротни народ. А сада тај цар удара на све њихове светиње: на православну веру, на српско писмо, на српску заставу, на само име српско; гони у тамницу њихове најбоље људе, тражи главе њихових омиљених вођа: Онда доле с таквим царем! „То није цар, ван неки вранковац!”¹³²

Како је ново вођство увело сав народ у политички живот, то су овај ударац осетили у последњем селу и из њега извлачили закључке, који нису били повољни за државу.

¹³¹ Реч је о Угарском сабору у којем су били заступљени и представници Хрватске и Славоније. Међутим, био је то само формално заједнички, а у суштини Мађарски сабор, јер посланици из Хрватске и Славоније увек су били мајоризовани неупоредиво већим бројем посланика Мађара.

¹³² То је народски израз за франковца, присталицу Чисте странке права, коју је предводио др Јосип Франк.

Сељаштво је нападај на ћирилицу схватило као нападај на своју веру, која се служи ћирилицом. Неком забуном, био је позван на суд, као сведок оптужбе, стари Србин сељак Симо Поштић, скупа са својом царском брадом, из среза Вргинмоста. Кад је требао посведочити да се ћирилица стала ширити после скупштине Светозара Прибићевића, одржане 1903. у Вргинмосту, он је рекао: – Славни суде, ја мислим да се то из даљег потегло. Ћирилицом су исписане и таблице, које је Бог дао Мојсију на Синају. А то је било давно пре но што се родио Светозар Прибићевић!

Разуме се, ово је анахронизам. Но сељак је веровао да је Бог дао Мојсију таблице исписане ћирилицом, јер их је видео такве на иконостасу, па је нападај царев (јер сваки суд у име „Њ. Величанства” суди) на ћирилицу узео за нападај на самог Бога и веру. Није чудо што је било много увреда Величанства.

Овом лудом парницом, Аустроугарска је учинила оно што никад не би могла постићи најбоља револуционарна организација. Она је раширила по народу „Револуционарни Статут” Милана Прибићевића, уџбеник револуционарни за омладину, у огромном броју примерака, дозволивши да се штампа сав или у одломцима.

На послетку, пораз њен, услед обустављања парнице унизио ју је у очима нашег народа и високо подигао народно самопоуздање. Пад престижа цара и државе у народу био је дубок. Изгубио се сваки траг страха у народним масама. Дошло је до јаког револуционарног врења у народу, које ће се изразити у низу атентата: Јукића,¹³³ Дојчића,¹³⁴ Херцигоња¹³⁵ у Загребу, Хрвата, до атентата Принципа,¹³⁶ Србина, у Сарајеву, који ће Аустроугарска употребити за повод рату, у коме ће потонути.

Томе свему допринео је и пораз Аустроугарске на Фридјунговој парници у Бечу, која је требала да компромитује вођство Хрватско-српске коалиције и представи је као плаћеника у служби Србије.

Аустријски историчар и проф. Универзитета у Бечу Фридјунг оптужио је вођство Хрв.-српске коалиције, на основу фалзификата, начињених у аустроугарском посланству у Београду, да стоји у плаћеничком односу према Србији и спроводи њене политичке директиве. Хрв.-српска коалиција тужила је Фридјунга због клевете у Бечу.

На парници се недвоумно доказало да су Фридјунгови документи фалсификати. Фридјунг је повукао своје оптужбе.

Тако је Аустроугарска из обе ове парнице, које су требале да униште Хрв.-српску коалицију, изашла осрамоћена, и у својим границама и у вели-

¹³³ Лука Јукић (1887–1929), студент, један од организатора ђачког штрајка и демонстрација у Загребу, извршио је атентат 1912. на Славка Цуваја, хрватског бана и краљевског комесара.

¹³⁴ Стјепан Дојчић извршио је атентат на краљевског комесара Ивана Скерлеца Ломничког.

¹³⁵ Рудолф Херцигоња за време Првог св. рата осуђен је због велеиздаје на 8 година тешке тамнице. Оптужен је да је био у вези с „Народном одбраном”, да је учио да барата оружјем код мајора Танкосића, да је био вођа загребачке националистичке омладине.

¹³⁶ Гаврило Принцип.

ком свету. Сваком непристрасном човеку било је до очигледности, јасно да је она болесник, коме лека нема.

Таква држава мора избегавати све сукобе, да продужи свој живот и, можда, дочека и могућност излечења. Но, она је, као гоњена злим унутрашњим демоном, те сукобе тражила баш и изазивала, док се није суновратила у бездан.

А, док су се догађаји овако развијали у Аустроугарској, Србија је ишла од успеха до успеха.

Династија Обреновића оборена је 1903. Да није оборена тада, дошло би до њена обарања 1904. или друге неке блиске године, ако не би дошла к себи и довела у склад свој опстанак са тежњама народа, који се налазио у препороду на целом свом народном простору и у невиђеном полету. Пала би, као натрула устава пред поплавом. Српски народ није могао више да подноси династије која се испречила испред његових темеља и срамотила га пред пријатељима и непријатељима.

После разумљивих почетних тегоба нове владавине краља Петра, дошло је до успеха Србије у царинском рату с Аустроугарском 1906, до наоружавања њене војске и храброг става Србије за анексионе кризе. Неослобођени Срби више нису морали црвенити, као у срамотно време последња два Обреновића, услед онога што се збивало у „земљи изненађења”, како су Србију звали њени непријатељи. Успеси Србије дизали су морал код свију неослобођених Срба и србофила Хрвата и Словенаца, као и њихови успеси што су храбрили Србију. Србија је, иза дужег става дефанзиве, прелазила у офанзиву против свију својих непријатеља. То се изразило и у Маћедонији, где су српски четници стали све снажније потискивати бугарске четнике.

Иако је препородни покрет српски у Аустроугарској почео независно од Србије и у време најсрамотнојег дела владавине Александра Обреновића, он се неби могао несломљен одржати и после тешких прогона, да није било моралног дејства успеха Србије. Срби у Аустроугарској били би опет враћени у колотечину компромисне политике, какву су водили њихови очеви.

Зашто не би? Велеиздајничка парница показала је Србима да им не вреди код већине Хрвата, отрованих старчевићанском идеологијом, залагали се за Хрватску или не. Иако су Срби у Хрватској доживели тешке прогоне, због одбране хрватског језика на жељезницама у Хрватској, старчевићанци су дали више од 600 лажних сведока против Срба на Велеиздајничкој парници, а старчевићанска странка, је, за парнице, водила бесну хајку против Срба, док је ХСС Радића Стејпана држала се хладно и резервисано (1913-те године она ће ући у коалицију са старчевићанском странком). Било је очигледно да би се Срби, на крају, нашли између два камена: Мађара и старчевићанаца и били сатрвени. Старчевићанци су били спремни да напусте непомирљиви теоретски став према Мађарима, ако им даду одрешене руке према Србима. Влада барона Павла Рауха је стварно старчевићанска,¹³⁷ и

¹³⁷ Када у овом одељку А. Прибићевић пише о старчевићанству, мисли на Чисту странку права Ј. Франка.

ако не формално. А да је старчевићанство било способно за овакве потезе показаће 1941, када ће старчевићанац Павелић,¹³⁸ да би добио одрешене руке за уништење Срба, признати Талијанима стање у Истри и жртвовати им далматинске Хрвате, препустити све Словенце (Старчевићанци су Словенце држали за „Планинске Хрвате”) Талијанима и Немцима и Хрвате у Међумурју препустити Мађарима.

Било је очигледно да је старчевићанцима чак мрско залагање Срба за одбрану Хрватске, јер су тако губили аргументацију за хајку на Србе.

Зато су се у горњем реду ССС¹³⁹ већ почеле појављивати сумње у исправност политике Светозара Прибићевића.

Но, он је био јак у масама, па ово колебање у богатијем горњем реду није могло да се изрази у народу, а био је од свога ђачког доба, дубоко убеђен да ће Аустроугарска још за његова живота пропасти, тако да је својом вером хипнотисао људе. А стамен успон Србије давао му је за право, особито после сјајних успеха Србије у рату с Турском.¹⁴⁰ Сад је било немогуће поколебати народ. Ту је стајала оснажена победничка Србија.

После велеиздајничке ѓарнице

Иако је Велеиздајничка парница свршила са тешким поразом Аустроугарске, ипак је и Хрв.-српској коалицији задала неке губитке. Као и у свакој битци што буде и победник ослабљен губитцима. Ако оптуженик буде и ослобођен од оптужбе, прилепи му се нешто са оптуженичке клупе за тур и он никад више неће бити потпуно чист у друштву: „Да није њега било, не би сео на оптуженичку клупу.”

Хрв.-српска коалиција није никад била ни могла бити симпатична у Пешти и Бечу. Али је сад било очигледно да ће се, у будуће, пусте ли је на власт, тражити гаранције, контролу у ортачини са свим поузданим елементима с њом.¹⁴¹

Са друге стране, како је истакнуто, део горњег реда српског био је парницом уплашен. То ће се показати код првих избора у Срему, који је политички био неотпоран од пре, тиме што ће у њему бити изабрана два радикала, јер су радикали били противни радикалној југословенској политици Срп. сам. странке, односно Св. Прибићевића.

Нема сумње, и део Хрвата био је уплашен. Иако није постојала никаква револуционарна организација српска, ипак је ток парнице показао да се у српском народу развило настројење за цепање од Аустроугарске. И тај део Хрвата желео

¹³⁸ Реч је о Анти Павелићу, поглавнику.

¹³⁹ Српска самостална странка.

¹⁴⁰ Односи се на војне успехе Србије постигнуте у Првом балканском рату против Турске.

¹⁴¹ Завршни део ове реченице није коректно написан. У рукопису стоји: „[...] контролу у ортачини са свим поузданих елемената с њом”.

је сарадњу Срба у одбрани Хрватске, али није био за одвајање од Аустроугарске, желећи, као и старчевићанци и радићевци, да у оквиру Аустроугарске извојују уједињење свију Хрвата. Осим тога, по формалном, спољашњем успеху Аустроугарске, у спровођењу анексије Босне и Херцеговине, људима који су површно гледали, чинио се рачун на пропаст Аустро-Угарске фантастичним. То је ишло на штету радикалних Југословена Хрвата у Хрв.-српској коалицији, а у корист присталица Народне странке и старчевићанаца.

На послетку, у сваком друштву има елемената који нису способни да поднесу сталан уговор, дуготрајну борбу на живот и смрт, па нагињу компромису.

Поврх света тога, дошло је до иступања Франа Супила из Хрв.-српске коалиције, услед тога што је, на Фридјунговој парници у Бечу, изјавио сведок против Хрв.-српске коалиције барон Хлумецки¹⁴² да му је некада давао субвенције из диспозиционог фонда за издржавање листа.¹⁴³

Како Супило није иступио с тужбом против барона Хлумецког, знало се да је оптужба истинита. То су Супилу узели за зло неки Хрвати из Хрв.-српске коалиције, те се она није са Супилом солидарисала, чега ради је Супило из ње иступио.

Супило је кривио за ово Св. Прибићевића, држећи да је он могао овакав развитак ове афере спречити. Али, он није могао, јер би дошло иначе до расцепе већег у Хрв.-српској коалицији, који би био штетнији но расцеп са Супилом.

Св. Прибићевић није имао ништа против Супила. Он му је омогућио 1906. да уђе у парламентарни живот, давши му свој други срез у Глини, јер је био изабран и у Кореници. На изборима 1908. Св. Прибићевић је тражио да се Супило кандидује у сигурном хрватском срезу. Тако је изабран у јаком опозиционом срезу у Делницама. За то је имао три јака разлога: Супило је био политички јачи међу Хрватима као посланик хрватског среза. Шта ће вредети Секули Дрљевићу,¹⁴⁴ после 1918, кад га буде бирао Радићев хрватски срез Лудбрег?

Радикална странка, опет, нападала је Св. Прибићевића да даје српске срезове Хрватима и тиме га слабила.

На крају, Срби у Глини желели су да имају за посланика свога човека.

Но, Супило, у свом великом самољубљу, узео је ово за знак непријатељства Св. Прибићевића према себи, па је, природно, и сада на њега посумњао.

Међутим, Св. Прибићевић није узимао Супилу за зло, све да је примио субвенцију. Он је овако говорио: – У оно време, кад је Супило, наводно, примао те субвенције, сви Хрвати, без изузетка, идентифицирали су се с Аустроугарском и примили оквирашки програм (ком је био крајњи циљ уједињење свих Хрвата у једну државноправну јединицу, у оквиру Аустроугар-

¹⁴² Леополд барон Хлумецки.

¹⁴³ Реч је о Новом листу који је Супило издавао на Ријеци од 1900. године, а од 1908. му је променио име у Нови риечки лист.

¹⁴⁴ Др Секула Дрљевић (1884–1945), адвокат, политичар, за време рата 1941–1945. блиски сарадник Анте Павелића.

ске). Зато Супило неби био обични плаћени агент, ако би од Аустроугарске, своје државе, примао помоћ за своју новинарску акцију. Није био плаћени агент уредник „Србобрана” Павле Јовановић, кад је примио за „Србобран” помоћ од Србије, већ сарадник на истом послу. Супило је могао примати субвенцију и остати поштен човек, јер је није добивао за се, но за идеју.

Због овога ће Св. Прибићевић после, кад га је Супило стао најжешће нападати, укорити као сарадника у редакцији „Србобрана” Јована Миодраговића, што је, у једној полемици, предбацио Супилу плаћеништво, као што ће га укорити што је, у другој прилици, начинио алузију на „туцинданство” Јаше Томића,¹⁴⁵ и ако га је Јаша Томић бесомучно нападао. Но, Св. Прибићевић није имао снаге да Супила одржи, упркос Хрватима.

Овај расцеп је био штетан због оних Хрвата, међу којима је Супило уживао велики глас, док је међу Србима био без икаква значаја.

Тек, Хрв.-српска коалиција морала је мислити на то да појача народни отпор, створивши за њ ширу основу проширењем бирачког права. Са 45.000 бирача, од којих би 15.000 били чиновници, могло се рачунати на успех пролазни, у часу ванредног заноса. Али, ако би он јењао ма услед чега, а притисак се појачао, пораз је био неизбежан.

За то се дала прилика, одмах после парнице. Доживевши пораз у парници и видевши да се Хрв.-српска коалиција не може разбити, мађарска влада била је спремна на компромис с њом. За тај компромис изабран је као посредник д-р Никола Томашић. Мађари су тражили гаранцију у том што би у Сабор био пуштен изванредан број чланова бивше Народне странке, коју би, као бан, водио Томашић. Хрв.-српска коалиција тражила је проширење бирачког права са 45.000 на преко 200.000 бирача. Уз то је тражила да се донесе закон по ком ће велики поседници плаћати општински прирез према висини државног пореза, а не онолико колико плаћа највиши порезовник малопоседник.

Но, Томашић није био лојалан сарадник. Он је ишао за тим да Хрв.-српску коалицију постепено компромитује, избаци из ње сплеткама најјаче људе, нарочито Св. Прибићевића, и онда је ослабљену просто асимилира у Народну странку. Рекао је тада Св. Прибићевић: „Трпећу да ми се погани на главу и да ми се поган цеди низ лице, док не буду потврђени закони о проширењу бирачког права и велепоседничком плаћању општинског приреза”.

Тако је дошло до судара, кад су закони санкционисани. Томашић је провео насилне изборе. Да изборно право није било проширено, он би можда био успео. Овако је био поражен. Хрв.-српска коалиција није добила апсолутне већине, али јест јаку релативну.¹⁴⁶ Против ње није се могло владати уставно.

¹⁴⁵ На Туциндан 1889. Јаша Томић убио је свог политичког противника Мишу Димитријевића, па се алузија о којој пише А. Прибићевић односи на тај догађај.

¹⁴⁶ Избори су одржани средином децембра 1911. године. Коалиција је добила 24 мандата, с изгледима да освоји још четири посланичка места у срезовима у којима је имала већину. Међутим, Влада је обуставила изборе. Томашићева Странка народног напретка добила је само 21 мандат, Сељачка странка 8, Српска народна радикална 3, Странка права 27, а Независни клуб 1 мандат.

Зато је опет уведен комесаријат, устав обустављен. Томашић је био толико начелан и није хтео примити улоге комесара. Примео ју је Цувај, па Шкерлец.

Овде треба истаћи да се бан Томашић, на изборима 1911.г., са свим бесом оборио на српски део Хрв.-срп. коалиције. Он је отишао тако далеко да је дао затворити кандидате Срп. самосталне странке попа Петра Крајновића¹⁴⁷ и д-ра Срђана Будисављевића,¹⁴⁸ па су изашли из затвора, кад су, упркос овом, били изабрани и стекли имунитет. А Светозар Прибићевић спасао се од затвора само тако што му је надлугар Вујас (Вујо) Демић дао лугарску униформу, па је тако прошао поред жандара, који су га тражили, да га ухапсе, и склонио се у кући проте Мане Оклобције у Кореници, да изађе пред народ из скровишта, кад је био изабран.

Революционарно врење настављало се у Хрватској. Његов носилац била је омладина и то хрватска, југословенски оријентисана. Низали су се атентати и покушаји атентата на Цуваја и Шкерлеца: Јукић, Дојчић, Херцигоња. Србија је 1912. извојевала ослобођење Ј[ужне] Србије, 1913. год. обезбедила га победом над Бугарском.

Све то електрисало је Србе у Аустроугарској и југословенски оријентисане Хрвате. Демократска Србија краља Петра беше жива опрека и негација апсолутистичког режима у Хрватској. Зато је постала неодољива привлачна тачка за аустроугарске Југословене. И у Пешти и у Бечу осећала се потреба да се прилике на југу монархије колико толико среде увођењем легалног стања. Нарочито је то желео председник мађарске владе гроф Стефан Тиса. Тако је опет дошло до додира између Хрв.-српске коалиције и мађарске владе.

Једна од највећих особина Св. Прибићевића беше његова проницавост, која је граничила са пророчком видовитошћу. Он је знао да ће Аустроугарска употребити сваки иоле тежи повод да Србију нападне, пре но што се одмори од ратова 1912-1913, и среди се. Тај разлог могло је бити револуционарно врење на словенском Југу, због кога би Аустроугарска могла оптужити Србију. Осећао је преку потребу да се тај изговор одузме нормализовањем политичких прилика у Хрватској, тако, да, ако Аустроугарска ипак Србију нападне, прими кривицу за рушење светског мира на се, напавши без икаква оправдања.

Но, он није хтео радити сам, без саветовања са владом Србије. А за то саветовање пружила му се добра прилика. Милан Прибићевић, капетан у српској војсци, оболео је од тешког тифуса, после битке на Брегалници 1913.¹⁴⁹ Родбина је могла доћи к његовој болесничкој постељи, а да се не посумња да се у преласку крије нека политичка мисија. Тако је он послао мене, да посетим брата и потражим од српске владе упутство шта да радимо.

¹⁴⁷ Петар Крајновић је био свештеник који је 1898. у Госпићу покренуо лист Србин, чији је био власник и издавач.

¹⁴⁸ Будисављевић (1884-1968) се, осим политиком, бавио и планинарењем и соколским радом. После 1918. био је активан члан Демократске странке, затим један од првака Самосталне демократске странке. Био је министар у Влади Цветковић-Мачек, члан Симовићевог кабинета. После споразума Тито-Шубашић био је од марта 1945. један од тројице краљевских саветника.

¹⁴⁹ Ова битка између српске и бугарске војске вођена је од 17. до 25. јуна 1913. године.

Иза кулиса њакџа са њрофом Тисом

Ја сам нашао у Београду и брата Валеријана, који је такођер дошао, да обиђе болесног брата. Рекао сам му шта ми је Светозар поверио. И он је са мном отишао к министру просвете Љуби Јовановићу,¹⁵⁰ с којим се одавно познавао.

Кад сам Љуби рекао шта Светозар жели, он ми је рекао, од прилике, ово:

- Ми не желимо рата с Аустроугарском бар 10 година, с ових разлога:
 - Уморни смо од ратова с Турском, Бугарском и угушења албанске буне.¹⁵¹ Велик број војника избачен је из строја смрћу, ранама, болешћу и изнуреношћу. Наше оружје, нарочито топови, истрошило се, па се треба преоружавати и наоружати војнике из Нових Крајева. Потребно је изградити стратешке жељезнице. И, на крају, треба асимилovati Нове Крајеве.

- Све то тражи времена. Но, то је наша жеља. Али то стоји не само до нас, већ и до Аустроугарске. А ми се бојимо да ће нас она напасти 1914. или најдаље 1915, јер ће тада она и Немачка бити на врхунцу своје војне снаге. Антанта ће бити на врхунцу своје војне снаге 1917, кад Русија доврши градњу стратешких жељезница у Турској. Стога, ми мислимо, Аустрија и Немачка неће хтети чекати дотле. Ипак, ми ћемо бити дипломатски много јачи у свету, ако будемо нападнути без икакве своје кривице. Стога ми желимо смирење међу Југословенима на Југу монархије, како нас Аустроугарска неби могла оптужити да водимо тамо субверзивну акцију.

- Ви видите да Данило Димовић у Босни ради на отварању гувернаменталне српске партије.¹⁵² Наша штампа о томе ћути. А, да нам то није у вољи, наша штампа грмела би у сав глас и оптуживала Димовића као издајника. С тога желимо нормализирање политичких прилика и у Хрватској.

- А, ако би ипак, против наше воље, дошло до рата, онда сви Срби у Аустроугарској треба да остану мирни. У случају аустроугарског напада на нас, плануће светски рат, у ком ће се борити бар 15 милиона момака. Неки ваш револуционарни покрет био би без икаква значаја војног, а српски народ би га скупо платио, јер би то изазвало страшне аустроугарске репресалије против Срба. Нас Срба нема много и ми желимо да што више Срба преживи тај страшни удар.

¹⁵⁰ Јовановић је био министар просвете од јуна 1911. до новембра 1914. г.

¹⁵¹ Ратови с Турском вођени су 1876/77. године и у Првом балканском рату 1912. Ратови с Бугарском вођени су 1885. и у Другом балканском рату 1913. године. Албанске побуне избиле су 1910/11. године.

¹⁵² Д. Димовић (1875-1950) је као студент права у Загребу био један од вођа уједињене српскохрватске омладине. Заједно са С. Прибићевићем и И. Лорковићем учествовао је 1898. у издавању алманаха Народна Мисао и политичког листа истог имена. Током 1913. основао је опортунистичку српску странку у Сарајеву, коју помиње и А. Прибићевић. Димовић је затим биран за посланика Босанско-херцеговачког сабора и за председника тог парламентарног тела.

- Ово је моје лично мишљење, па морам разговарати са Пашићем,¹⁵³ Протићем¹⁵⁴ и Пачуом,¹⁵⁵ да дам коначни одговор. Зато дођите за 2-3 дана опет к мени.

Кад сам дошао са братом Валеријаном, рекао је Јовановић да је разговарао са све тројицом и да се они потпуно слажу са њим што нам је рекао. Додао је само како Пашић жели да ме види, па да дођем к њему пред 9 сати увече (био је септембар и у то доба већ тамно), у његов стан на ћошку Теразија и Пашићеве улице. Затим, кад зазвоним и момак ми отвори, да му не кажем своје име. Ова је опрезност потребна, ради аустријске шпијунаже.

Пашић је био после вечере код грожђа, у ноћној хаљини. Казао ми је да нема шта додати оном што ми је рекао Љуба Јовановић. Нека Светозар, без одлагања, споразуме се са грофом Тисом, под условом да Хрв.-српска коалиција буде „при влади”, ако баш не „на влади”, ако дође до рата, и заштити наш народ. Али, рекао је да Светозару саопштим и овај савет: несме се бити у вечној, начелној опозицији. Чини ми се тако, онда постепено опадају од партије елементи мирнији или реалнији и странка остаје на гомилици секташа, с којима се не може извојевати победа. „Присташе - рече - никад не смеју изгубити наду да се може доћи на владу”.

Ово ми је рекао, кад сам му саопштио да Светозар мисли изазвати кризу на врло популарном питању финансијске самосталности Хрватске и прећи у опозицију, ако Хрв.-српска коалиција до тада остане на власти. То је имало бити, колико се сада сећам, код преговора о обнови финансијске нагодбе, 1916. године. Тако би добила изборну победу, јер је сав народ био за самосталне финансије.¹⁵⁶

Чим је Светозар добио ово упутство, убрзани су преговори са грофом Тисом и постигнут споразум. Враћено је уставно стање и за бана дошао Шкерлец.¹⁵⁷

Гроф Тиса је за ово одао признање Светозару Прибићевићу, чудећи се што раније није доведен у везу са овим умним, реалним и одлучним човеком, а не слутећи да он не ради само по својој памети, већ и по упутствима из Београда. Врло је сумњиво да би он склопио овај пакт, да није имао подршку Србије.

Тако је Југ монархије био пацифициран, по вољи свију Срба, који су за српску политику нашли одговорност у Србији и Аустроугарској. Али, револуционарни део омладине је пакт са грофом Тисом сматрао за слабићки компромис и настављао са својом акцијом, која ће се завршити са Принциповим атентатом и дати Аустроугарској повод за рат, баш кад га је желела.

¹⁵³ Никола Пашић био је тада председник Министарског савета и министар иностраних дела.

¹⁵⁴ Стојан Протић био је тада министар унутрашњих дела.

¹⁵⁵ Лаза Пачу био је тада министар финансија.

¹⁵⁶ О свему овоме види: А. Прибићевић, *Рад Хрватско-српске коалиције и српске владе на сиречавању рата 1913. године*, Правда, божићни број из 1937.

¹⁵⁷ Др Иван Ломнички Скерлец (*Skerlec*) био је краљевски комесар и бан Хрватске од 1913. до 1917. године.

За потврду оног што ми је рекао Љуба Јовановић о рату, 1914. или 1915. ја ћу овде изнети ово: Мислим, у априлу 1914. свратио је, на повратку са Запада, д-р Лаза Марковић¹⁵⁸ у Загреб. У Хотелу „Рајнингхауз”, где су долазили прваци Коалиције из најужег круга Св. Прибићевића, састао се с њима. Био сам присутан и ја. Том приликом, рекао му је посланик ССС у загребачком Сабору и делегат у Пештанском Парламенту д-р Душан Поповић:¹⁵⁹

– Ми смо сазнали у Пешти у мађарским круговима да Аустроугарска намерава напасти Србију ове године. За повод узеше да ви помажете све албанске револуционарне елементе, противне принцу Виду,¹⁶⁰ и спречавате да се Албанија стабилизира. С тога ће тражити од вас ултиматумом да пропустите наше чете, ради поседања наше границе према Албанији и спречавања ваше субверзивне акције. Ви тога нећете допустити и Аустроугарска ће вам објавити рат.

– Зато Вас молим да одете г-ну Пашићу, чим стигнете у Београд и обавестите га о том.

Или је г. Лаза Марковић пропустио да ово учини или Пашић то није узео озбиљно, ако му је он то саопштио. Да је то узео озбиљно, обавестио би о тим плановима пријатељске велике силе и томе би се нашао траг у дипломатским документима, па би се далеко брже поверовало да Србија није крива за избијање рата 1914.

Ставу револуционарне омладине ја се не чудим. Мени су 1913. биле већ 33 године, био сам, дакле, зрео човек. Али, и ја сам гледао с великом зебњом на тактицизирање Хрв.-српске коалиције од 1910, односно од споразума с Томашићем од 1910. па даље. Очи су ми се отвориле тек после разговора с Љубом Јовановићем и Пашићем.

Да смо живели под режимом демократије, о овоме свему могло би се јавно претресати, па би се обавештена омладина уразумила. Али, у Аустроугарској се узимало за грех само прећи у Београд, а за издају разговарати са члановима владе Србије.

То се Аустроугарској страшно осветило. Али, платили смо то скупо и ми Срби. Да се рат водио касније, под бољим условима, не би Србија имала за 1 милијун становника мање у 1921, но што их је требала имати, и ми Срби ушли бисмо јачи бројно и у Југославију, но што смо 1918, а и привредно, јер Србија и Ц. Гора не би биле онако опљачкане како су.

¹⁵⁸ Марковић (1882–1955) је у то време био доцент Правног факултета у Београду. Спадао је у ред угледнијих чланова Радикалне странке. Као политичар посебну пажњу посвећивао је односу са Хрватима, о чему је доста и писао. У Загреб је 1914. путовао по налогу Н. Пашића, о чему је оставио занимљива сећања (Симон Симоновић, *Појвор* књизи Л. Марковића, *Срби и Хрвати*, Београд 1993, 210).

¹⁵⁹ Поповић је по занимању био адвокат. Од 1. новембра 1906. до 12. маја 1907. уређивао је у Митровици самосталски лист Слобода. Спадао је у ред најугледнијих чланова Коалиције. Као способан преговарач био је више пута задужен да води разговоре и договара се с партнерима из Мађарске.

¹⁶⁰ Немачки принц Вид изабран је за првог кнеза Албаније 3. децембра 1913. Међутим, он је већ 3. септембра 1914. морао да побегне из Албаније због устанка муслиманских племена.

Међутим, ништа се не би било изменило с одлагањем судара. Аустро-угарска је, по својој структури, била осуђена на пропаст, јер се њена два владајућа народа: Немци и Мађари никад не би решили на напуштање свога хегемонистичког положаја.

Потребно је да се овде напомене само једна ствар. Нико од противника није наслутио да је Св. Прибићевић склопио пакт са грофом Тисом по споразуму са српском владом, осим Стјепана Радића, који је 1913. ушао у коалицију са старчевићанцима франковцима. У једном чланчићу свога „Дома”,¹⁶¹ из јулија или августа 1914, он је, денунцирајући Светозара, Валеријана и Милана Прибићевића, рекао и то да је Светозар 1913. довео на власт Хрв.-српску коалицију, по споразуму с Београдом, како би се наша на власти, кад дође до рата.

За раја 1914-18.

За рата се показало колико је умна била политика која је Хрв.-српску коалицију довела на власт 1913.

Старчевићанство је било у Хрватској у порасту пред рат.

Успеси Србије 1912. били су већ уплашили и многе Хрвате, који су били мање-више неутрални у односу према Србима. Тада се био поколебао чак д-р Иван Лорковић, један од најјачих потстрекача Уједињене омладине 1895. Хрв. књижевник Матош био је старчевићанац, али с јаким симпатијама за Србе.¹⁶² После пораза Бугара,¹⁶³ рекао ми је једаред: „Срби су постали сувише јаки. Прогутаће нас Хрвате.” Ја сам му рекао да Срби не желе гутати друге ни с њима делити своје српске духовне капитале. А, ако Хрвати тако мало држе до себе, онда ће бити прогутани и против воље Срба.

Разумљиво је колико је страх од српских успеха морао узбудити аустрофилске старчевићанске елементе, који су били појачани 1913. уласком

¹⁶¹ Дом је био лист који је у Загребу 1906. покренуо С. Радић. У заглављу листа је стајало да су то „главне новине хрватске пучке сељачке странке”.

¹⁶² Антун Густав Матош (1873-1914), приповедач, песник и критичар, приступио је Чистој странци права Ј. Франка, кога је обожавао. Својим врским пером ставио се у службу екстремних хрватских националиста и у велеиздајничком процесу против Срба, наступао је као њихов опаки мрзитељ. У време када је читава демократска јавност устајала у одбрану оптужених Срба, Матош их је у франковачком Хрватском праву окривљавао због тога што „не симпатишу са хрватском идејом, када она није вариација српске мисли”. Писао је да су оптуженици „по племену можда и Срби”, али да су по народности „свакако Хрвати”, да су они трагични „свједоци у повиести других народа непознате чињенице, како се вјерском разликом, разликом карактера, може у једном народу наметнути ново, непознато народно име, нови, туђи, народни идеал”. У духу франковачке мисли, која је, по њему, имала задатак „да служи само за онемогућавање бугарске и хрватске мисли проти срб[ској] идеји”, Матош је оптуживао Србе. Очигледно је да је овакво писање Матоша А. Прибићевић „заборавио” и да се сећао само времена када је тај хрватски писац живео у Београду и тада о Србима имао другачије мишљење од оног из времена анексионе кризе и велеиздајничке парнице.

¹⁶³ Односи се на пораз Бугара који се десио у Другом балканском рату на реци Брегалници.

некадашњег србофила Стјепана Радића у коалицију са странком Јозефа Франка, коју је тада водио д-р Хорват,¹⁶⁴ загрижени непријатељ Срба. Он је појачао њихову активност и агресивност.

Хорват и Радић почели су били са својом бесомучном хајком на Србе одмах после атентата у Сарајеву. Нема сумње да би било и у Хрватској дошло до пљачке, паљевине и рушења српске имовине, па чак и...¹⁶⁵ и пребијања Срба, као што је у Босни и Херцеговини, да није на влади била Хрв.-српска коалиција. Тиме би спор између Срба и Хрвата био још више продубљен и интензивираан.

Није замашно само то што су били заштићени Срби, већ и то што су југословенски оријентирани Хрвати, а таква је била већина хрватске интелигенције у Хрватској, могли слободно да изразе своје симпатије према Србима, помажући им где год су могли, ако је то било потребно. Ту долазе, у првом реду, Хрвати лекари, који су многе Србе задржавали дуго у болницама, да не иду на фронт и ослобађали војне службе, као д-р Гучи, Зец, Машек, Талер и многи други. И многе спасао од смрти д-р Зец и д-р Гучи. Затим су долазили судије и упр...

Но, у Хрватској су радили пролазно или стално, ради уточишта, ако им је код куће постало тесно, и Срби и Хрвати из Далмације и Босне. Хрватска је била једино место где су се југословенски елементи могли без страха састати и разговорити и договорити. Иза ње је долазила Мађарска, која је била врло либерална, кад се узме у обзир ратно стање, и чувала своје либералне традиције.

Али, влада Хрв.-српске коалиције заштитила је и економију народну од претераних реквизиција. Ниједна земља, чак ни Мађарска, није била тако неопљачкана изашла из рата као Хрватска. На послетку је врховна војна управа била посумњала да се у Хрватској врши саботажа, па је влада наредила да се изврши попис стоке, али тако да се покаже мање бројно њено стање. А да је, случајно, била на власти аустрофилска влада, она би, у својој патриотској ревности, трудила се да истисне што више из свога народа, а Србе да просто одере.

На послетку, велика је срећа што се влада Хрв.-српске коалиције нашла на челу државе код слома Аустроугарске. Ствари се не би биле развиле тако глатко, у противном случају. Известно је да би се била одржала смањена Аустроугарска и да сав српски народ не би био тада уједињен. Довољан је доказ за то, осим депеше Стојана Протића и Момчила Нинчића Светозару Прибићевићу, већ то што српска војска није могла ући у Хрватску, него тек по позиву „Нар[одног] Вијећа”¹⁶⁶

¹⁶⁴ Александар Хорват (1875–1928), адвокат и политичар, саборски заступник Странке права. После смрти Ј. Франка (1911) постао је предводник саборског клуба Хрватске странке права, а затим (1916) председник странке.

¹⁶⁵ На овом месту, као и на завршетку наредног пасуса, по једну реч нисмо успели да прочитамо.

¹⁶⁶ Пред првим знацима слома Аустроугарске изасланици Словенаца, Хрвата и Срба из Монархије основали су у Загребу 23. IX 1918. Народно веће. Прогласом од 6. октобра Веће је обзнанило да је опуномоћено од свих народних странака и група да преузме у своје руке

Да се влада Хрв.-српске коалиције одржала, за целог рата, упркос жељама бечких и вечним денунцијацијама Франковачко-Радићевске коалиције, изгледа као чудо. Али, то се нема приписати нити самој њеној мудрости нити самој њеној стварној снази, иако је она била јака својом солидарношћу, а на челу су имали умне људе.

Заслуга за то припада грофу Тиси, председнику мађарске владе. Тек после рата утврдило се да се Тиса противио рату, иако се раније држало да је он био ратни хушкач. Мађари су у рату имали двоструко да изгубе. Победоносна солдатека, ако би се рат завршио победом, могла је угрозити мађарске слободе, до којих су Мађари дошли уз тешке жртве. Ако би дошло, после победе, до опсежне анексије српске територије, у будућности би био неминован тријализам, односно ослабљен положај Мађара у монархији. А, ако би се рат свршио с поразом, онда би дошло до комадања Мађарске. Мађари нису имали никаква интереса да се ратује. Њима је било и сувише тешко преварити оно што су добили 1867, на основу нагодбе с Бечом, па су имали пред собом довољно посла још за доста година.

С тога је Тиса пристао на рат, тек кад му је цар Виљем¹⁶⁷ дао гаранцију да Србија неће бити анектирана, но да би могло доћи само до исправке границе, где се то укаже потребним.

А, за случај пораза, на који је Тиса, као уман човек, такођер морао рачунати, он није хтео да квари односе са Југословенима, више но што су старом погрешном политиком били покварени. Зато није долазило до прогона Срба ни у Мађарској. Наши арадски мученици нису били жртве мађарске политике. То су све били људи из Босне, Херцеговине и пограничних крајева Срема, који су били под војном командом, која их је слала у концентрационе логоре, великом већином на доставе франковачких старчевићанаца. На захтев те војне управе, били су привремено, на краће време, хапшени и посланици ССС д-р Душан Поповић и д-р Срђан Будисављевић и прилично других истакнутих људи из ССС, док су на дуго времена били ухапшени Светозар Прибићевић, Валеријан Прибићевић, Адам Прибићевић, а Гига Јовић, свештеник у Ср. Карловцима, умро [је] у Араду, од злостављања која је, уз пут, претрпео од солдатеке. Уз границу у Срему солдатека је пострељала приличан број невиних Срба, а цела села раселила, пославши становнике у логоре или предајући их грађанским властима, да их далеко од fronte разместе по селима. У Хрватској није било потребе за Добојску Костурницу.

Оно што је хтео Светозар Прибићевић, а одобрила Србија, показало се одличном политиком, која је сачувала Србе од прогона, спречила продубљивање јаза између Срба и Хрвата франковачко-радићевским недељима и олакшала питање уједињавања.

вођење народне политике. Оно се изјаснило за „уједињење целокупног нашег народа Словенаца, Хрвата и Срба [...] у једну јединствену потпуно суверену државу”. Сабор Хрватске признао је Народном већу врховну власт.

¹⁶⁷ Реч је о Виљему II, немачком цару и пруском краљу.

Упркос овом свему, за рата је њена снага у народу хрватском била поколебана. У очима широких хрватских слојева, кривица за рат била је на Србији, а то значи за све што је народ за рата трпео: погибију, страх, бриге, све недостатке. Услед војне цензуре, није било могуће народ обавестити о истини. Могло се само Србију кривити, а то су чинили спремно и с одушевљењем старчевићанска Франковачка и Радићева штампа. У Радићевом „Дому” позивани су Хрвати војници у песмама да убију „српску змију”, да „разнесу на бодове момке Петрове”, називан је краљ Петар „опанчар”, „револвер-бомбаш”, „смеће”, певано је да Срби Хрватима војницима копају очи и у очне дупље стављају дугмета и тако даље, у недоглед. После пропасти Аустроугарске, говорили су Хрвати сељаци како неће Власима, јер су то разбојници који вешто ратују: јуче с Турцима, Бугарима, Аустроугарском, а сутра ће с Талијанима или с ким било, јер они се хране крвљу, као звери.

Све то било је последица четирогодишње, бесомучне, неометане пропаганде, која је донела своје плодове после рата.

Главни кривац за уношење српскохрватског спора и доле у хрватске сељачке масе био је Стјепан Радић. Он је, неколико година пре рата, заузео став суздржаног непријатељства према Србима, по том ушао 1913. у коалицију с Франковим старчевићанцима и са свом страственошћу свога карактера улетео у хајку против српског народа, водећи у њој шест година у свом сељачком листу „Дому”.¹⁶⁸ А шта се може са сељачком штампом, за кратко време, постићи међу сељаштвом, показано је на примеру „Српског Кола”.

Светозар Прибићевић био је чудно далековид човек, као да је гледао на телескоп, како је рекао један уман Србин. Он је пре рата осетио овај развитак ствари код Хрвата. С тога се, после рата, кајао што 1914. није побегао из земље и помогао да се реши само српски проблем, односно спречи стварање Југославије пре реда, док међу Хрватима не победи југословенска идеологија.

Крај Хрватско-српске коалиције

Једини погрешан потез Светозара Прибићевића било је оснивање Демократске странке, на гробу Хрв.-српске коалиције.¹⁶⁹

Кад је основана унитарна држава, било је логично и потребно да се образују политичке странке, које ће деловати на целом државном просто-

¹⁶⁸ Завршни део ове реченице није коректан и вероватно је изостала нека реч. Претпостављамо да би могла да гласи: „водећи у њој шест година [главну реч] у свом сељачком листу 'Дому'”

¹⁶⁹ Темљи Демократске странке постављени су на збору у Сарајеву одржаном средином фебруара 1919. године. У Демократску заједницу, која је основана априла 1919, а из које ће настати Демократска странка, ушли су: Српско-хрватска коалиција, Напредна словеначка странка, Народова и Кочићева група из Босне и Херцеговине, а после и Самостална, Национална и Напредна странка из Србије.

ру. А Светозар Прибићевић био је, по свом¹⁷⁰ интелекту, иним особинама, оличење логичног мишљења и зато спада у редак број политичара, који су, без апелирања на подсвесне нагоне и сентименте, само снагом свог логичног ума опчињавали масе и задржали их до свога краја уза се. Јединство државно, ма колико било ујемчено Уставом, не би било обезбеђено, ако би у држави постојале само покрајинске странке.

Он је знао да из Србије неби нико пошао у странку чије је вођство и главна снага ван Србије. За 23 године опстанка Југославије, никад нико ван Србије није био изабран за посланика у Србији. За то би Хрв.-српска коалиција била остала само покрајинска странка.

Но, он је био и политички градитељ великог формата. Њега нису могле задовољити ситне грађевине. Он је, као истински Динарац, тежио према величини у свему. Стварно, он је био државник светског формата. Његове концепције обухваћале су демократију целог света. На више година пре I светског рата, он је из Француске тражио организацију целе светске демократије, ради одбране људских слобода, на што се прешло тек сада, после тешког неуспеха и крвавих искустава. Зато је тежио и према организацији демократских елемената у нашој земљи. С тога разлога, он ће и 1927. ући у коалицију са ХСС и позвати све друге демократске елементе из Србије у њу, ради одбране демократије у земљи од личног режима, чије су се контуре већ јасно оцртавале.

Али, он је, занешен својим идејама, превидео да ће улазак Хрв.-српске коалиције у једну општу странку уплашити Хрвате, да ће се утопити у српској већини и тако их одбити од Хрв.-српске коалиције. И у имену странке и у њеној структури требало је оставити нешто што би опомињало на хрватски индивидуалитет. А код Срба не би то могло шкодити, јер је традиција Хрв.-српске коалиције била славна и велика. Српски народ не заборавља лако, па не би заборавио ни на непроцењене услуге које је Хрв.-срп. коалиција учинила Србима у најтежим временима.

У априлу 1919. срео сам се са бившим председником ССС д-ром Богданом Медаковићем на шетњи Зрињевцем. Он ми је забринуто говорио како Светозар греша, жртвујући Хрв.-срп. коалицију и улазећи у заједницу са србијанским опозиционим странкама против радикала, који су влада победе, са невиђеним престижем, па ће нас прегазити.

Д-р Медаковић се преварио. Ускочио је, гоњен тим страхом, у радикале и био политички сахрањен.

Није била погрешка у том, већ у слабљењу положаја хрватског дела Срп.-хрватске коалиције у хрватском народу наглим уласком у једну далеко претежно српску странку. А ту погрешку појачало је дејство друге грешке коју је починио Ст. Протић 1919. Он је гледао на српско-хрватско питање, као скоро сви политичари из Србије, као на питање међупартијско, а не др-

¹⁷⁰ У оригиналу пише „по својим”.

жавно и народно, па је склопио коалицију са Хрв. Заједницом,¹⁷¹ која је била у сукобу са Хрватима из Демократске странке, односно бивше Хрв.-српске коалиције. Међутим, велика је била разлика у пактирању радикала са самосталцима или напредњацима у Србији пре 1919. и пактирању са Хрв. Заједницом или ХСС,¹⁷² јер су оне имале исто гледиште с радикалима на државу, а ове нису. Ст. Протић је, допустивши први да Хрвати из бивше Хрв.-срп. коалиције, који су недвоумно били за унитаристичку државу, буду потиснути, па и гоњени од колебљивих хрватских елемената или чак сепаратистичких, подрио први јединству одане Хрвате у хрватском народу. Ту кобну, недржавничку политику поновиће Љуба Давидовић 1922, одлазећи на загребачки Конгрес интелектуалаца,¹⁷³ а после он и радикали коалицијама са ХСС, пре но што се она недвоумно изјаснила за државно јединство.

Нико није тражио да се бивши аустрофилски хрватски елементи гоне, осим у колико би дошли у судар са кривичним законом. Али је било не само недржавнички већ и апсолутно неморално, предавати њима на гоњење елементе који су за изградњу државе не само радили, већ и тешко страдавали. На тај начин, рушила се морална основа на којој је држава саграђена. Што су бездушно били гоњени Срби могло се још и прогутати. Али што су бивши аустрофилски елементи гонили Хрвате, који су се за Србе жртвовали, било је неопростиво злочинство.

Зато би понеки Хрват, који је, упркос овој малоумној и кратковидој политици, остао веран српскохрватском јединству, некад хватајући се за главу, сам себи говорио:

- Јесам ли ја луд, шта ли сам, кад браним оно што Београђани издају?
И, бранећи то, страдавам?

Да Светозар Прибићевић 1919. није сахранио Хрв.-српске коалиције, већ јој израдио, с њеним умним вођством, савремен програм државни, економски, социјални и културни, догађаји у држави били би узели други ток. Но, она се, цела свога опстанка, несебично, без рачуна жртвовала за општи интерес Југословена, па је зато жртвовала и свој живот, баш онда када је требала да понесе круну признања. Можда је тако било и боље за њен апсолутно чисти, неокаљани глас, но да је, можда, директно као таква, а не само

¹⁷¹ У Уставотворној скупштини 1920/21. Протић се у вези с питањем Устава издвојио од Радикалне странке и доста се приближио схватањима групе Хрватске заједнице. А. Прибићевић то оцењује као коалицију.

¹⁷² Хрватска сељачка странка.

¹⁷³ Реч је о Конгресу јавних радника који је одржан у Загребу 10. септембра 1922. г. На њему је учествовало више од 2.000 лица, углавном чланова Демократске странке и њених дисидената. Уочи Конгреса Давидовић је поднео оставку на положај председника странке да би себи створио могућност да Конгресу присуствује као обичан члан и приватна личност, а не као шеф странке. На Конгресу је усвојена резолуција која се определила за компромисно становиште. Више је осуђен сепаратизам Хрватског блока него централистички режим (више о раду и одлукама Конгреса види: Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати (1918-1923)*, Београд 1995, 191).

у појединим својим члановима, била изложена, на недиду народу, увредама и унижењима. Овако је потонула у славну прошлост светла и чиста, какав је био њен живот и рад.*

***Објављено у Зборнику о Србима у Хрватској, књ. 4, 1999, стр. 325–387.**

ПОВОДОМ РЕЗОЛУЦИЈЕ ТУРСКО-КАЊИШКОГ СРЕЗА ИЗ 1919. ГОДИНЕ

(Како су се понашали Војвођани некад, а како данас)

У Архиву Југославије у Београду, у фонду који се односи на Конференцију мира у Паризу 1919–1920. године, међу бројним и разноврсним списима (брзојавима, извештајима, упутствима, нотама, записницима, меморандумима, елаборатима, белешкама, географским, демографским и политичким мапама), пронашли смо и једну Резолуцију, која се односи на пределе Турско-кањишког среза и околине. Резолуција је настала у тренутку када су се раширили гласови, који нису били без основа, да ће читав тај крај припасти Мађарској, а не Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Због таквих гласова претежно српско становништво Турско-кањишког среза не само да је било узнемирено већ и уплашено. Због тога је из свих крајева насељених Србима, којима је запретила опасност да остану у Мађарској, кренуо прави пљусак захтева упућен Влади Краљевине СХС да их не препусти Мађарима, већ да их укључи у састав Србије и Југославије.

Поред појединачних захтева многих насеља, било је и колективних, који су имали већу психолошку и политичку тежину. Један од таквих колективних захтева настао је у Ђали 20. јуна 1919. године, када је одржана конференција изасланика „народа српског у општинском куту између Мориша и Тисе” и када је донета **Резолуција** којом је речено да народ „непоколебљиво остаје при својој одлуци да се прикључи Краљевини Србији и да припада мајци нашој Србији [...]”. **Резолуцију** су потписала по три делегата из дванаест општина а придодат јој је и списак од 757 потписника. Ова **Резолуција** преведена је на француски и послата Конференцији мира у Паризу.

У верном препису саопштавамо **Резолуцију** у целини. Сматрамо да она на упечатљив начин изражава српска национална осећања, патриотске тежње и однос Срба Војвођана према Србији. Реч је о нашим дедама и прадедама и о њиховим вековним тежњама и циљевима који се тичу ослобођења и уједињења српства. Када имамо у виду таква осећања, тежње и стремљења, које су 1918/19. испољили наши преци, с разлогом се може поставити питање да ли су они погрешили или греше данашњи аутонома-

ши, који точак историје покушавају да врате унатраг, па одустају од путева којима су ишли сви наши претходници и пре и после Велике сеобе 1690. године.

У времену и условима у којима живимо, притиснути бременом тешко решивих проблема, војвођански аутономаши хазардно и неодговорно нуде се као спасиоци народа. Они игноришу историју, историјско памћење и искуство. Представљају се као аутономаши, а у ствари су чисти сепаратисти. Они нису у стању да направе разлику између режима и државе. Због незадовољства режимом, спремни су да расточе државу. У том послу они су праве слуге творца новог светског поретка, који отворено раде на разарању Југославије ради наводне демократизације Србије.

Директор Центра за стратешка испитивања у Вашингтону, експерт за Источну Европу Јанус Бугајски недавно је отворено изјавио да САД и НАТО рачунају на распад Југославије и да стога потпомажу сепаратистичке тежње Црне Горе, Војводине и Санџака.

Према томе, наш народ мора да зна да данашњи аутономаши, заправо сепаратисти, нису ништа друго него велеиздајници. Они издају своје претке, издају историју, издају народ и државу. Циљ им је да се домогну власти, да постану локални господари мале регије, која ће у сваком погледу бити подређена интересима великих. Наше деде и прадеде желеле су да живе у оквиру мајке Србије, да тиме очувају своју националну и верску припадност, да у својој земљи буду господари, а не слуге у туђој држави. Војвођански сепаратисти чине све обрнуто.

Резолуција коју објављујемо треба да послужи као подсетник и опомена. Својим садржајем она треба да буде аманет који ће да нам указује на то чега треба да се држимо, а чега да се клонимо, којим путем да идемо, а који да избегавамо. Ако не буде тако, ако историја за нас не буде учитељица живота, што за војвођанске сепаратисте свих боја очигледно није, сами себи морамо приписати последице, јер суноврат ће тада бити неизбежан.

РЕЗОЛУЦИЈА

Изасланици, опуномоћени једногласним избором од народа српскога, од становништва српског у општинама кута између Мориша и Тисе, испод Старог Сегедина, сакупљени на општем народном збору, одржаном у Ђали, дне 20. јунија 1919. године, донели су једногласно ову резолуцију:

Поводом гласова да се од мађарске стране тражи на Париској мирвној конференцији, да се неке наше општине досуде Мађарској, Срби, изасланици, сакупљени на овом народном збору, као прави израз народне воље заинтересованих општина, које су предметом неоправданих аспирација вековних наших угњетача – Мађара – овим најодлучније протестују против сваких туђинских аспирација.

Јер се те аспирације противе Вилзоном проглашеном за све обавезном начелу по праву самоопредељења народнога;

Оне су у противности са правдом, истином, историјом, нашим животним интересима;

те су аспирације атентат на тешко извојевану, вековима очекивану и неизмерним жртвама српскога народа и јунаштвом дичне српске војске једва дочекану слободу и народно уједињење.

Све ове општине су од искони и постанка свога биле српске, усупрот угњетавању и насилном однорођавању, одувек су припадале Српском Банату, биле су саставни део Српске Војводине, и на обали Тисе у Новом Сегедину била је утврђена званична таблица са натписом: Војводина Србија, која је казивала Мађарима тамо преко да је ово српска земља!

Па ми то хоћемо, да и у будуће остане и буде српска!

Јер, и кад нам је новембра месеца лањске године јуначка српска војска донела ослобођење, сав народ ових општина радосно је поздравио и примио ослобођење и уједињење народно. И правилним начином несумњиво је исказао вољу своју, извршио право народног самоопредељења, када је, заступан правилно изабраним изасланицима својим, узео учешће у народном акту од 12. (25.) новембра 1918. године, којим је изречено ослобођење и оцепљење од Мађарске – за вечна времена, неповратно!

Указујући на тај чин, овај народни збор најављује да и сад непоколебљиво остаје при својој одлуци, да се прикључио Краљевини Србији и да припада мајци нашој Србији, односно сада Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца.

Те, најодлучније протестујући против сваког покушаја да нас лише права народног самоопредељења и слободе наше, овај народни збор моли краљевску нашу владу: да упути делегацију на Мировну конференцију у Паризу и да се најенергичније заузме за ове општине, угрожене неправедним аспирацијама наших вековних угњетача Мађара, те да их спасе од поновног ропства и да остану у колу остале браће своје у Српском Банату, у крилу мајке наше Србије, под крилима Српског Белог Орла као будна стража српска на Тиси и Моришу.

Уједно овај народни збор једнодушно одобрава и сав досадашњи рад делегације Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца на Мировној конференцији у Паризу, која брани целокупност наших националних постулата.

Делегати из Ђале: Ранко Шећеров, Жарко Бакалић, Миланко Игњатов.

Делегати из Тиса Ст. Миклоша: Урош Ђирић, Милорад Павловић, Трива Попов.

Делегати из Чоке: Владислав Перков, Мирко Ракић, Душан Јованов.

Делегати из Санада: Стева Цвејић, Паја Михаљев, Тома Јовичин.

Делегати из Јозепова: Воја Станков, Милан Панић, Данило Цвејић.

Делегати из Турске Кањиже: Милан Димитријевић, Маринко Рамадански, Викентије Перкучин.

Делегати из Црне Баре: Драгић Вујић, Ђока Вујић, Рувим Чонић.

Делегати из Оросламоша: Георгије Драгић, Лука Теованов, Јоца Илијин.

Делегати из Сирига: Ранко Стојковић, Добра Петровић, Александар Попов.

Делегати из Српског Крстура: Иса Новков, Мита Пећан, Владимир Шећеров.

Делегати из Деске: Славољуб Рус, Стеван Тодоров, Мића Брџан.

Делегати из Новог Ст. Ивана: Викентије Путник, Светозар Путник, Тоша Путник.*

* Објављено у листу Комуна из Кикинде 13. јануара 2000.

ПОПИС ЛИЧНОСТИ

- А. К. 284
Авакумовић Глигорије 165
Аврамовић Михаило 303
Адамовић Чепински Иван 383
Акурти Милан 431
Албахари Саломон 150, 154
Алберт V Хабзбуршки 139
Албертовић, династија 139
Албини Едуардо 364
Албрехт (Albrecht) Фридрих Рудолф,
надвојвода 184, 188, 189
Александар I, руски цар 266
Алексић Томица 362
Алиmpiћ Ранко 262
Андраши (Andrássy) Ђула, гроф 32,
37, 38, 79–81, 101, 285–287, 355
Андрић Александар 165
Андрић Иво 221, 332
Аранђеловић (Csiko) Јован 41, 42
Арсеније III Црнојевић 238, 418
Асан-паша 274
Ауерсперг (Auersperg) Антун, гроф 10
- Бабенберг, династија 137, 138
Бајамонти Анте 110
Бајићи, барони 271
Бајст (Beust) Фридрих Фердинанд,
гроф 10, 11, 74–76, 90, 155, 156, 380
Бакалић Жарко 458
Бала Балинт 125
Баловић (Ballovich) Подеста ди Пера-
сто 315
- Бан Матија 397
Бањанин Јован 387, 397, 405, 434
Барловац Михаило 258, 273–275
Бартељ Фрањо 14
Барчић Еразмо 397
Бах (Bach) Александар 17, 18, 55, 66,
82, 83, 91, 102, 105, 130, 181, 182,
184, 187, 246, 248, 250–252, 355,
368, 377, 386
Беговић Никола 362, 365
Бедековић Коломан 101, 383, 426
Бедековић Мирко 18, 19, 22–27
Бела III, угарски краљ 138
Белимарковић Јован 262, 276
Белкреди (Belcredi) Рикард 83, 89
Белолучински 266
Бенак Карл 19
Бенет Е. Н. 308
Бизмарк (Bismarck) Ото фон 142
Билбија Сима 282
Бићанић Рудолф 116
Блајвајс Јанез 15, 16
Блунчли (Bluntschli) Јохан Каспар 347
Богданов Васо 19, 30, 372
Богићевић Антоније 282
Богишић Валтазар 171
Боговић Мирко 61, 63, 69, 85, 368
Богосављевић Адам 312
Бојничкић Иван 346
Бокау Драгутин 14
Борнемиса (Bornemissa) 17
Боцарис (Vocariss) Марко 181, 182

- Бошковић Стојан 279
 Брлић Иван 163
 Брлић Андрија Торкват 77, 117, 162,
 163, 342, 343, 346, 363
 Брлић, породица 162
 Бродел (Braudel) Фернан 218
 Броз Јосип – Тито 321, 388, 445
 Брџан Мића 459
 Бугајски (Bugajski) Јанус 457
 Будак Миле 255, 320
 Будисављевић Буда 405, 411, 426, 429,
 430, 434
 Будисављевић Милан 397
 Будисављевић Срђан 445, 451
 Булајић Милан 235
 Буних Антун 19
 Буњик Јосип 375
 Бурати Саксић Иван 112, 122
 Бушић Мирко 56
- Вајс (Weis) 62
 Вакановић Антун 31, 35, 384, 426
 Васиљевић Алимпије 281
 Вебер Ткалчевић Адолфо 86, 87, 89,
 100, 101
 Векерле (Wekerle) Шандор 427
 Вендел (Wendel) Херман 142
 Венкхајм (Wenckheim) Бела 39
 Веселички 128
 Веснић Миленко 308
 Вигмор (Wigmore) Џон Хенри 309
 Вид, немачки принц 448
 Вилимек (Vilímek) 88
 Виљем II (Hohenzollern), цар 398, 451
 Вимпфен (Wimpffen), барон 56
 Винцетић Лука 235, 236
 Вавра (Vávra) Винценц 88
 Вавра (Vávra) Емануел 88
 Вилсон (Wilson) Вудро 458
 Влаховић Вељко 330, 332
 Влашкалић Александар 350
- Војводић Васо 365
 Волфарт (Wolfart), окружни начел-
 ник 186, 192
 Вончина Иван 31, 32, 369
 Вохер (Voher) 56
 Враницани (Vraniczany) Амброз 34,
 94, 106, 108, 367
 Врбанчић Славољуб 31, 32, 369
 Врбица Машо 127
 Врховац Максимилијан, загребачки
 бискуп 171
 Врховац Радован 302
 Вуић Илија 213–216
 Вујаклија Петар 431
 Вујић Викентије 301
 Вујић Ђока 459
 Вујовић 267, 268, 270, 272
 Вукаловић Лука 166
 Вукотиновић Људевит 34, 54, 58, 85,
 249, 368, 369
 Вученов Димитрије 185
 Вучетић Илија 357, 365
 Вучић Перишић Тома 274
 Вучковић Војислав Ј. 32, 67, 103,
 142–144, 150, 155, 158, 365
 Вучковић Јован 421
- Гавранић Перо 348
 Гавриловић Јован 276
 Гавриловић Михаило 221
 Гавриловић Славко 132, 337, 374,
 409
 Гај Људевит 30, 33, 34, 59, 68, 71, 346,
 367, 375, 393
 Гарашанин Илија 34, 72, 74, 141, 148,
 149, 151, 158, 163, 165, 171, 259,
 265, 269–271, 273, 322, 363
 Гарибалди (Garibaldi) Ђузепе 18
 Гаћеша Никола 338
 Георгијевић Крешимир 371
 Георгијевић Мојсије 368

- Герман Анђелић, патријарх 164, 307, 312, 382–386
- Гершић Глигорије – Гига 310
- Гласл (Glassl) Хорст 124, 125
- Гледстон (Gladston) Вилијам 173
- Горчаков Александар Михаилович 267
- Грагер (Gragger) Роберт 124
- Граничарски Коста 214
- Грбић Манојло 365
- Гролсхамер (Grolshammer) Бела 124
- Грос (Gross) Мирјана 91, 249, 259, 267, 278, 279, 285, 286, 346
- Грујић (фиктивно име) 144, 153
- Грујић Јован – Јота 164, 383, 385
- Грујић Радослав М. 435
- Грчић Јован Миленко 182
- Гутеша Илија 362–365
- Гучи др 450
- Дабиновић (Dabinovich) Подеста
Бузепе 314
- Давидовић Љуба 454
- Дамокле 242
- Данило I Петровић Његош 395
- Даничић Ђуро 353
- Деак (Deák) Ференц 74, 80, 83, 85–87, 369, 370
- Дедијер Владимир 235
- Дежелић Ђуро 57
- Дежман Иван 36
- Делфини (Delphiny) 117
- Деметар Димитрије 34
- Деметровић Миланко 402
- Демид Вујас (Вујо) 445
- Димитријевић Милан – Грозни 164, 165, 357, 458
- Димитријевић Миша 128, 337, 444
- Димитријевић, службеник 133, 136
- Димитров Михаил 38
- Димитровић Сп. 63
- Димовић Данило 397, 446
- Добрашиновић Голуб 167
- Дојчић Стјепан 440, 445
- Домјан Томаш 125
- Драгић Вујић 459
- Драгић Георгије 459
- Драгосавац Коста 437
- Дрљевић Секула 443
- Дујка 265
- Дука Трандафил 179
- Дурковић Љубомир 365, 371
- Дутковић Аугуст 21, 62
- Душан, цар 12, 250, 342
- Ђелмаш 274
- Ђилас Милован 332
- Ђодан Шиме 255
- Ђорђевић Владан 267
- Ђорђевић Ђорђе 215
- Ђорђевић Јован 262–264
- Ђорђевић Милан 385
- Ђорић, трговац 282
- Ђуро Вучковић 314
- Евгеније Јовановић, владика горњо-карловачки 248, 251, 252, 367
- Елвуд (Elwood) Чарлс А. 309
- Елеговић Иван 298
- Ердеди (Erdödy) 101
- Ерхард Едуард 56
- Жером, принц 141
- Живановић Живан 258
- Живановић Тома 302
- Живковић Јован 100, 101, 362, 365
- Живковић Симо 435
- Живковић Тоша 213
- Живковић, судија 133, 136
- Живојиновић Драгољуб 235
- Жигровић Преточки Фрањо 54, 85
- Жувић Јосип 56, 62
- Жујовић Живојин 269
- Жупан Фрањо 252

- Загорац Стијепан 387
 Загорски В. 89
 Замлец, намеснички саветник 112
 Захар Иван 371, 376
 Звонимир, хрватски краљ 83
 Здравковић Стеван 279
 Зелић Бенедикта 350
 Зец 450
 Зидарић Иван 54, 117
 Златаровић Роберт 21
 Златојевић–Петровић Славко 217
 Зоговић Радован 333
 Зоричић 62
 Зрински, породица 403
 Зубан Лазар 275
- Иван 45
 Иванић 314
 Иванић Шандор 215
 Ивић Алекса 56, 164, 167
 Ивичевић Стјепан 112, 113, 122, 123
 Ивковић Видоје 37, 40, 49
 Ивов Нико 314
 Игњатијевић Ткалац Имбро 69, 71,
 72, 98, 117, 165, 166, 249, 342, 343,
 349, 350, 367, 371
 Игњатов Ђирић Миланко 458
 Игњатовић Ђорђе 38
 Игњатовић Јаков 357, 384, 385
 Игњатовић, секретар патријарха 192
 Илијин Јоца 459
 Илијић Станоје 270
 Илић Војислав Ј. 177–179
 Илић Ђопић Богданка 330
 Иринеј Ђорђевић, владика далма-
 тински 307
 Исус Христос 131, 249, 319
 Ичко Петар 179
- Јагић Ватрослав 349, 350
 Јагић Драгутин 349
- Јакић Антун 62, 64, 342, 343
 Јакоби Ервин 309
 Јакубовић Стефан 45
 Јакшић Ђура 394
 Јакшић Жарко 304
 Јакшић Иванић С. 215
 Јанковић Јулије 85, 368, 369
 Јанковић Милован 37, 38, 44, 47
 Јарневић Драгојла 362
 Јевтић 235
 Јелачић Ђура (Георг) 112, 122
 Јелачић Јосип 21, 60, 119, 122, 248,
 293, 367, 374, 375, 378
 Јеремић Јован 357
 Јеремић Милош 213
 Јован Ненад, цар 311
 Јован, витез 185, 186
 Јованов Душан 458
 Јовановић Владимир 37, 38, 44
 Јовановић Гаврило (Гласник) 207,
 213–215, 217
 Јовановић Живко 303
 Јовановић Јован – Змај 185, 186, 191,
 192, 194, 195, 296, 297, 337, 365, 394
 Јовановић Лаза 213, 214, 282
 Јовановић Лазар 153
 Јовановић Љуба 446–448
 Јовановић Павле 187, 424, 385, 403,
 444
 Јовановић Слободан 39, 77, 301, 302
 Јовић Гига 451
 Јовичин Тома 458
 Јово, поп 247
 Јоксић Милисав 264, 265, 268
 Јосиф Рајачић 207, 209–212, 248, 251,
 252, 355, 375
 Јукић Лука 440, 445
 Јунгбауер (Jungbauer), генералмајор
 18
 Јурај Пођебрадски, чешки краљ 139
 Јурчић Хрвоје 125

- Кагнаро Франце 16
 Калај (Kállay) Бењамин 37–39
 Каљевић Љубомир 47, 279
 Карабиберовић Живко 154, 155, 270, 277
 Каравелов Љубен 37–42, 44–51
 Карађорђевић, династија 66
 Карађорђевић Александар, краљ 306
 Карађорђевић Александар, кнез 36, 37
 Карађорђевић Петар, кнез и краљ 37, 128, 273, 280, 364, 408, 414, 430, 431, 436, 437, 441, 452
 Караман Игор 91, 346
 Караџић Вук Стефановић 165, 171, 175, 221, 224, 225, 251, 353, 368, 371
 Карло VI Баварски 139
 Карло Велики 137
 Катанић Марко 262
 Катуш (Katus) Ласло 83, 96
 Каћански Стеван 215, 217
 Каћански Стеван Владислав 182
 Кашанин Милан 304
 Кватерник Еуген 82, 98, 295, 296, 313, 342, 350
 Келсен Ханс 309
 Кемпен Јохан, 130
 Кемпф Јулије 373, 375, 376
 Керенски (Kerensky) Паул фон 155
 Килучок 266
 Кириловић Димитрије 365, 384
 Клаић Вјекослав 345
 Клаић Михо 35
 Клам–Мартиниц Хајнрих (Clam–Martinic Heinrich) 82, 83
 Кларић Драгутин 15
 Кларић Ђуро 9–11, 13, 14
 Клебелсберг (Klebensberg) Куно, гроф 124
 Клемпај (Klempp) 17
 Клицин Мита 357
 Книћанин Стеван 261
 Ковачевић Едуард 19
 Ковачић 56
 Колер (Kolär) Н. 52
 Коловрат 197
 Константиновић Анка 272
 Кораис (Korais) Адамантиос 179, 180
 Коринек (Kořinek) 87
 Коронини (Coronini) Кронберг Јохан 17, 60, 135, 184, 188–191, 196, 201, 203, 205
 Косић Мирко 302, 303
 Костић Лаза 126, 127, 164, 394
 Костић Милан 397
 Костић Мирко 304
 Коџић 274, 275
 Кошут (Kossuth) Лајош 18, 401
 Кошут (Kossuth) Ференц 425
 Кошутић Мирко 432
 Крајновић Петар 445
 Краљевић Тома 376
 Красић Владимир 365
 Крез 283
 Кренвиле (Crenville) Фолијо, гроф 18, 21, 22, 59, 109
 Кресић, трговац 21
 Крестић Василије Ђ. 70, 77, 82, 108, 115, 149, 160, 187, 206, 235, 316, 346–348, 357, 358, 366, 372, 379–385, 387, 396, 397, 402, 410, 418, 430, 433, 435
 Крестић Никола 370, 371, 378
 Кригер (Krieger) 62, 64
 Кризман Богдан 343
 Кришка Јосип 375
 Крталић Иван 349
 Крчелић Балтазар 30
 Кршњави Исидор 255, 349
 Куен (Khuen) Антун 380, 381

- Куен-Хедервари (Khuen-Hederváry)
 Карољ (Драгутин) 93, 365, 385,
 390, 393, 399, 422, 423
- Кукуљевић Ладислав 60
- Кукуљевић Сакцински Иван 54–61,
 85, 108, 171, 172, 294, 368, 369,
 379
- Куленовић Скендер 332, 333
- Кумануди Јово 149, 150
- Кунчовић Петар А. 326
- Кунчовић Петар Л. 327
- Кушевић Милан 80, 87, 89, 380
- Кушевић Светозар 373–375, 377–386
- Кушлан Драгојло, барон 62, 69, 96,
 359, 367, 368, 371
- Кајл (Keil) Карл Петер 84
- Ла Мармора (La Marmora) Алфонсо
 145
- Лазар Хребељановић 69, 250, 342
- Лазих Станимир 316–318
- Лаизер (Leiser) Самуел 190, 191
- Лакатош Јосип 435, 437
- Лалић, председник окружног суда у
 Задру 122
- Лаушевић Ђорђе 211
- Левстик Фран 16
- Ледер Георг 19
- Лека Арамбаша 46
- Леополд I, цар 137, 238, 386
- Леополдовић, династија 139
- Лешјанин Рајко 273
- Лихтенегер (Lihteneger) 17
- Лихтнер (Lichtner), мајор 186, 189,
 190, 195, 199, 201
- Лојола (Loyola) Игнацио 236
- Лончар Љуба 75, 77
- Лорковић Иван 360, 397, 446, 449
- Луј XIV 237
- Лука, поп 247
- Лукас, др. 309
- Лукинић Едо (Едмунд) 434
- Луксембург, династија 138, 139
- М. Г. 284
- Магазиновић Стеван 261
- Магдић Перо 434
- Мажуранић Иван 15, 24–26, 31, 32,
 34, 54, 57–60, 73, 83–87, 106, 113,
 117, 165, 326, 347, 348, 367–370,
 377, 380, 384, 385, 393, 394, 399,
 424, 426
- Мажуранић Матија 363
- Мазура Лав, в. Мацура Лав
- Мајерхофер (Mayerhoffer) Фердинанд
 184, 186, 187, 188
- Мајков Аполон Александрович 350
- Мајлат (Majláth) Антон, гроф 89
- Маканац Милан 18–19, 22–27, 29,
 55, 363, 366
- Максимилијан Прица 367, 368
- Максимилијан, цар 139, 140
- Малетин Марко 304
- Малетић Ђорђе 283
- Малц (Maltz), заменик министра
 полиције 186, 194
- Мамула Лазар, барон 112, 122
- Манђер Душан 397
- Манојловић Гавра 429
- Манојловић Радослав 213
- Марган Владимир 309
- Марија Терезија 239
- Мариновић Јован 34, 74, 75, 259, 268,
 278
- Марић Светислав 304
- Марић, земљопоседник 37
- Марко Краљевић 224
- Марковић Јанко 45
- Марковић Лазар 448
- Марковић Миленко 434
- Марковић Стојан 279
- Мароичић Јосип 112, 122

- Мартењо 41
 Марушић 46
 Марчинко Томислав 317
 Масарик (Masaryk) Томаш Гариг
 432, 436
 Матија (Corvin) Корвин 139
 Матијевић Владимир 243, 392, 402,
 405–408, 409, 418–422, 433
 Матић 16
 Матић Миленко 282
 Матош Ангун Густав 449
 Матошић Адолф 64
 Маџура (Mazzura) Лав 434, 397
 Маџура (Mazzura) Шиме (Симе) 31,
 434
 Мачек Влатко 299, 351, 445
 Машек 450
 Медаковић Богдан 365, 406, 409, 429,
 453
 Медаковић Данило 136, 166, 181, 182,
 184, 185, 187, 189, 190, 196–199,
 202–207, 209, 211–214, 217, 251
 Медаковић Милорад 184, 186–188,
 198, 200, 266
 Месић Стјепан 254
 Метерних (Metternich) Клеменс 181,
 210
 Метерних (Metternich) Рикард 157
 Метјуз (Mathews) Џон 309
 Мечери (Mecséry) Карло 20, 85
 Мијатовић Чедомил 221
 Миладиновић Жарко 357
 Миленко 48
 Милер (Müller) 88
 Милер (Müller–Lyer) Ф. 309
 Милетић Богољуб 424, 425
 Милетић Светозар 37, 41, 44, 77,
 126–130, 132–136, 141, 164, 167,
 170, 185, 217, 295, 307, 310, 312,
 347, 355, 362, 382, 384, 385, 389,
 393, 396, 401, 408, 409
 Милинчевић Васо 186
 Милисавац Живан 183
 Милић Винко 387
 Милић Никола 432, 435
 Милојковић Радивоје 268, 271, 278,
 279, 282, 284
 Милош Обилић 69
 Милутиновић Коста 183, 196
 Миљанов Марко 395
 Миодраговић Јован 444
 Мирковић Сима 149
 Мировић 262
 Митковић Николаус ал. Димитрије-
 вић 44
 Митрићевевић, окружни начелник 268
 Михаило Јовановић, митрополит 274
 Михаиловић Дража 388, 392
 Михаиловић Стевча 258–261, 263–270,
 276, 277, 281, 288, 290, 291
 Михаиловић, службеник 133, 136
 Михајков Петар 42
 Михајловић Немеш Павле 164, 165
 Михајловић Паја 213
 Михаловић Јосип, загребачки над-
 бискуп 173
 Михаљев Паја 458
 Мишкатовић Јосип 55, 56, 84
 Мишколци (Miskolc) Ђула 124
 Мојсије 440
 Моч Александар 304
 Мразовић Иван 65
 Мразовић Матија 33, 54, 63, 64, 76,
 77, 83, 84, 86, 89, 117, 363
 Муачевић Васа 429
 Мурник 16
 Мусолини (Mussolini) Бенито 300
 Мутавџић, капетан 276
 Мухић Павао (Павле) 23, 24
 Наполеон III Бонапарта 141, 156
 Наполеон, принц 160

- Направник (Nápravník) Роберт 89
 Настић Ђорђе 429, 436
 Натошевић Ђорђе др 250
 Недељковић, председник окружног суда 275
 Недић 270
 Недома, чешки политичар 89
 Ненадовић Матеја 221
 Ненадовић Сима 49, 275
 Неруда, чешки политичар 88
 Нерул Јаковак Риза 179, 180
 Нетовић (Nettovich) Подеста ди Катаро 314
 Нешковић Мита 182
 Никанор Грујић, архимандрит и владика 250, 294
 Никић Федор 301–308
 Никифоровић Антоније 274
 Никола Петровић, црногорски кнез 15, 166
 Николај Велимировић, владика охридски и жички 307
 Николајевић Светомир 183
 Николић Аркадије 207, 209, 212–214
 Николић Атанасије 364
 Николић Ђока 215
 Николић Никола 362
 Николић Подрински Владимир 425
 Николић Стеван 212, 213, 216
 Николић Тихомир – Теша 279, 281
 Николић Федор 258, 276
 Николићи, барони 271
 Нинковић Нићифор 221
 Нинчић Момчило 450
 Новак Виктор 67, 165, 171–176, 233, 351, 396
 Новак Грга 110
 Новаковић Стојан 221
 Новков Иса 459
 Нодило Натко 171, 174, 397
 Ноли 16
 Његуши, род 233
 Обрадовић Доситеј 251, 252
 Обрадовић Пајо 407, 428
 Обреновић, династија 66, 268, 271, 274, 276, 396, 441
 Обреновић Александар 328, 441
 Обреновић Ана 272
 Обреновић Драга 328
 Обреновић Јеврем 264, 272
 Обреновић Милан 39, 49, 258, 259, 268, 273, 290, 349, 393
 Обреновић Милош 71, 77, 271, 272, 276, 277, 353
 Обреновић Михаило 11, 12, 15, 16, 37–40, 49, 71, 72, 74–77, 90, 134, 158, 163, 165, 166, 171, 182, 258–262, 265–267, 270–273, 275, 277, 285, 323, 363, 364
 Обреновић Петрија 271
 Обреновић Савка 271, 276
 Обреновић Томанија 259, 264, 267, 271, 272, 275,
 Овчаревић Лукша Гоца Гучетић 162
 Ожеговић Метел 34, 105–108, 110–118, 123, 375
 Оклобџија Мане 445
 Орбин Мавро 221, 222
 Орешковић Антоније 77, 141–145, 147–151, 153–155, 160, 161, 363
 Орешчанин Јоцо 430
 Остојић Тихомир 303
 Отокар II, чешки краљ 138
 Отон Велики 137
 Павелић Анте 174, 255, 256, 300, 351, 397, 442
 Павелић Јерко 298
 Павић Милорад 183
 Павле Николић 384
 Павлетић Влатко 255

- Павлешаић, каноник 21
 Павлиновић Миховил 34, 35, 296, 345, 350
 Павловић Драгослав 211
 Павловић Јован 296
 Павловић Милорад 458
 Павловић Стеван 384, 385
 Палавршић Анте 350
 Палацки (Palasky) Фрања 155
 Палмотић Јакета 218
 Панић Милан 458
 Парчетић Феликс 384
 Пачу Лазар 447
 Пашић Никола 307, 310, 447, 448, 454
 Пејаковић Стефан 117–119
 Пејачевић Ладислав, гроф 117, 385, 423
 Пејачевић Петар, гроф 376, 383, 384
 Пејачевић Теодор, гроф 425
 Пејер (Pauger) 89
 Пејчиновић Никола 272
 Пелагић Васа 296
 Пелеш Душан 429, 434
 Перазић Стијепа 314
 Перић Живојин 301, 302
 Перишић Гаја 274
 Перков Владислав 458
 Перковац Иван 31, 32, 83, 84, 87, 369, 371, 376
 Перкучин Викентије 458
 Петар I Петровић Његош 232, 233
 Петар II Петровић Његош 233, 395
 Петар Јордан 368
 Петар Петровић, црногорски кнез 33
 Петефи (Petöfi) Александар (Шандор) 185, 186, 192, 193, 195
 Петрановић Божидар, др 16, 122, 123
 Петровић, династија 233
 Петровић Блазнавац Миливоје 48, 49, 150, 258, 263, 264, 268–270, 273–278, 282, 364
 Петровић Вељко 304
 Петровић Добра 459
 Петровић Јеремија 42
 Петровић Карађорђе 395
 Петровић Мила 214
 Петровић Мита 182
 Петровић Никола – Змај 427
 Петровић Никола др 141
 Петровић Рада, секретар 133, 136
 Петровић Стеван Г. 215
 Петровић Узелац Петар 365
 Пећан Мита 459
 Пијаде Моша 332
 Пироћанац Милан С. 77
 Платон Атанацковић, владика будимски и бачки 192
 Полит-Десанчић Михаило 100, 128, 171, 365, 377, 397
 Полић Ладислав 409
 Полић Мартин 18, 19, 26, 369, 372, 380
 Попов Александар 459
 Попов Јелена 351
 Попов Трива 458
 Попов Чедомир 351
 Поповић, породица 233
 Поповић Анастас 417
 Поповић Васиљ 221, 233
 Поповић Душан 448, 451
 Поповић Ђорђе 185, 190, 191
 Поповић Јован Стерија 179–181, 183
 Поповић Коста Х. 275
 Поповић Марко 213
 Поповић Никола 275
 Поповић Петар 232–234
 Поповић Симо 127
 Поточњак Франко 397
 Потребица Филип 373–375
 Поштић Симо 440
 Прелог Милан 10, 19, 372, 377, 380
 Премру, директор гимназије у Загребу 17, 23

- Прерадовић Петар 32
 Прибићевић Адам 348, 387–393, 397,
 401, 421, 426, 429–431, 437, 441,
 444, 446, 449, 451
 Прибићевић Валеријан 304, 348, 388,
 429, 432, 434, 446, 449, 451
 Прибићевић Лазар 447
 Прибићевић Милан 428, 429, 440, 445
 Прибићевић Светозар 304, 387, 389–
 391, 397, 405–407, 411, 413, 415,
 428, 430, 434, 436, 440, 442–454
 Прибићевић Стојан 387
 Приљева Симо 363
 Принцип Гаврило 440
 Прица Максимилијан 31, 32, 54, 58,
 85, 114, 369–372, 378
 Прица Симо, коренички прота 247,
 367
 Прокић Богдан 268
 Протић Милан Ст. 326–329
 Протић Стојан 301, 326, 327, 433,
 447, 450, 453, 454
 Путник Викентије 459
 Путник Светозар 459
 Путник Тоша 459
 Пуцић Медо 75, 162, 163
 Пушибрк Васо, професор 37
- Радисав, пуковник 263, 268
 Радић Антун 414
 Радић Емилијан фон 357
 Радић Стјепан 297, 326, 343, 350,
 360, 391, 397, 399, 414–416, 424,
 429, 441, 443, 449, 450, 452
 Радовановић Димитрије 215
 Радовановић Паја 37–39, 49, 273, 275
 Радојчић Никола 302, 309
 Радојчић Светозар 226
 Радошевић Сава 50
 Разлог Јаков Радослав 15
 Рајевић 148, 149, 155
- Рајевски Михаил Федорович, прота
 294
 Рајић Јован 221
 Рајнер (Rainer), надвојвода 25
 Рајовић Цветко 147
 Рајчевић Ст. 267
 Ракић Лазар 334–336, 338, 357, 433
 Ракић Мирко 458
 Раковски Георг Стефан 196, 200, 203,
 205
 Ракодцај (Rákodczáy) Шандор, бан 426
 Ракоци (Rákóci) Ференц 239
 Рамадански Маринко 458
 Раух (Rauch) Левин, бан 11, 16, 35, 79,
 80, 81, 101, 295, 296, 349, 381–383,
 408, 426, 427, 432, 441
 Рачки Фрањо 15, 35, 55, 56, 63, 67, 72,
 83, 89, 98, 117, 171, 172, 294, 342,
 343, 350, 359, 369, 371
 Рашић Војислав В. 183
 Рашић Давид 213, 215
 Ребеок Лудвиг 19
 Ревес (Revesz) Ласло 125
 Рибар Иван 387
 Рига од Фере 177–180, 183
 Ригер (Rieger) Франтишек Ладислав
 83, 86, 87, 89, 155
 Риста (отац Јована Ристића) 283
 Ристић Димитрије 284
 Ристић Јован 258, 259, 267, 269–271,
 276–279, 281, 282–286, 288–290,
 294, 364, 397
 Робел Герт 124
 Рогић 273, 275
 Родић Гаврило Ј., барон и генерал 112,
 122
 Рознер, дворски саветник 112
 Ројц, бележник 19, 20
 Рокселана 220, 226
 Ротермир (Rothermere), лорд 311
 Рубидо, дворски саветник 17

- Руварац Димитрије 357
 Рудолф Хабзбуршки 138
 Рузвелт (Roosevelt) Франклин 257
 Румис Карл Георг 125
 Рус Славољуб 459
 Руфер (Rúffer) Едуард 84
- Сабљар Михајло 57
 Сабо (Szabo) Ђуро 365
 Сајатовић Јулијус 19
 Сам 62
 Самарџић Радован 218–227
 Самуило Маширевић, патријарх 15, 382
 Свети Вацлав 88
 Свети Ђорђе 12
 Свети Сава 221, 222, 250
 Свети Стефан 88, 96
 Седлницки (Sedlnitzky), гроф, мини-стар полиције 181
 Сенечић И. 14
 Сима Ненадовић 39
 Сима, поп 267
 Сима, срески начелник 273
 Симић Никола 365
 Симовић Душан 445
 Симоновић Симон 448
 Скворцов, уредник Рускије вједомости 39
 Скерлец (Škerlec) Ломнички Иван 440, 445, 447
 Скерлић Јован 221, 301
 Сковасо (Scovasso) Николо 75, 147, 161
 Скрејшовски (Skrejšovský) Јан Станислав 83, 84, 86–89
 Сладковски (Sladkovský) Карел 88
 Слиепчевић Петар 365
 Смичиклас Тадија 172
 Соколовић Мехмед, паша 220, 226
 Солдатовић, телеграфиста 284
 Спилетак Андрија 379
- Срдић Ђорђе 217
 Срећковић Пантелија 48
 Стајић Б. 134
 Стајић Васа 164, 395
 Станић Николо 315
 Станишић Керста 314
 Станков Воја 458
 Станковић Ђорђе 454
 Станојевић Станоје 233, 308
 Старчевић Анте 31, 35, 100, 114, 175, 295, 310, 313, 342, 350, 393, 400, 416
 Старчевић Миле 343, 424
 Стеван 275
 Степинац Алојзије 236
 Стефан Крагујевић, владика пакрачки 252
 Стефан Немања 12
 Стефан Стратимировић, митрополит 192
 Стефановић Данило 259, 278
 Стјепан, надвојвода 19–21
 Стојаковић Ђорђе 214
 Стојановић Анастас (Карастојанов) 44, 47–48
 Стојановић Богдан 434
 Стојановић Мијат 250
 Стојановић Никола 404
 Стојачковић Александар (Шандор) 357, 384
 Стојковић Алекса 267
 Стојковић Ранко 459
 Стратимировић Ђорђе 141, 211
 Стремоухов Пјотр Николајевич 266, 267
 Строхал Рудолф 9
 Стручић Ђура 376
 Суботић Јован 101, 100, 370, 371, 376–378, 381–384
 Сулејман Величанствени 220, 226
 Сундечић Јован 34
 Супило Франо 345, 424, 443, 444

- Тадић Јорјо 218, 220–222
 Тадић Љубомир 37
 Талер 450
 Тарабаки, председник Сената 437
 Тасић Ђорђе 302, 303
 Таушановић Коста 397
 Тен (Taine) Иполит 221
 Теованов Лука 459
 Теодоровић, генерал 211
 Тир (Türr) Иштван (Стеван) 141–145,
 147, 149–151, 153–155, 158, 160,
 161,
 Тиса (Tisza) Иштван (Стефан) 398,
 445, 447, 449, 451
 Тиса (Tisza) Калман 126, 127
 Тодоров Стеван 459
 Томан 15
 Томашић Никола 36, 423, 428, 444,
 445, 448
 Томислав, хрватски краљ 403
 Томић Јаша 307, 336, 337, 357, 417,
 433, 444
 Томшић 16
 Тонер (Tonner) Емануел 89
 Тотлебен, генерал 266
 Тоузимски (Touzsimzski) 53
 Тратнер Матија 179
 Трбуховић Душан 435
 Тренковић Ристо 44
 Трнка Јохан 133, 135, 189, 198, 200–202,
 204
 Трумбић Анте 387
 Туђман Фрањо 254–266, 313
 Тунем (Tunem) 83
 Тунински (Tunyinsky) Драгутин То-
 маи 46, 50, 52
 Турковић 386
 Турћевчанин Стеван 270, 275
 Туцаковић Арсеније 270
 Туцаковић Тодор 270, 277
 Тушкан Грго 434
 Ђирић Иринеј, владика 308
 Ђирић Стеван 304
 Ђопић Бранко 330, 333
 Ђоровић Владимир 221, 233, 240
 Ђуприлић Мустафа, паша 238
 Узелац Петар 363
 Узуновић Никола 310
 Урица Никола 18, 19, 100, 371
 Урлих III Корушки 138
 Утјешеновић–Острожински Огње-
 слав 60, 73, 367, 378
 Фаркаш (Farkas) Јулијус 124
 Фавереј (Faverville) Рене 309
 Фејтукович Мића Карамазов 437
 Фелчак (Felczak) Вацлав 100–103
 Фенц (Fenc) Алберт 56
 Фердинанд, цар 374
 Ферић Алб. 62, 63
 Фештетић (Festetics) Бела, министар
 80, 101
 Филипина, супруга И. И. Ткалца 165
 Филиповић Иван 75, 77, 343
 Филиповић Јосип, барон и генерал
 112, 122
 Филиповић Стојадин 275
 Франк Јосип 300, 324, 349, 375, 378–
 380, 386, 399, 416, 424, 436–349,
 441, 450, 452
 Фрања Јосиф 9, 74, 79, 80, 82, 98,
 106, 107, 109, 113, 115, 118, 155,
 160
 Фриган Вјекослав, градоначелник
 55–57, 62, 64
 Фридјунг (Friedjung) Хајнрих 424,
 427, 440, 443
 Фридрих Барбароса 137
 Фриц Ј. В. 82
 Футаки (Futaky) Иштван 125

- Хабзбург, династија 94, 138, 139, 239
- Хавличек 62
- Хајдин, трговац 215
- Халпер Јулијус 17, 19
- Харамбашић Аугустин 297
- Хартман 199
- Хаулик Јурај, кардинал и загребачки надбискуп 19, 249, 370
- Хаџи Томић Никола 282
- Хаџи Дина 264
- Хаџић Антоније 192, 193
- Хаџић Јован 134
- Хаџић, кмет 276
- Хегел Георг Вилхелм Фридрих 367
- Хелвиг Јохан 19
- Хеленбах (Hellenbach) Лазар, барон 83, 84, 117
- Хелер (Heller) Фрањо, бан 17
- Хераковић, братство 233
- Херцигоња Рудолф 440, 445
- Хинковић Хинко 434, 437
- Хирш (Hirsch) Јозеф, барон 289
- Хлумецки (Chlumetzky) Леополд, барон 443
- Хом Јожеф 18
- Хорачек Мирослав 21
- Хорват Александар 450
- Хорват (Horváth) Болдизар 31, 32, 35, 36, 38–41, 46, 48, 49
- Хорват Јосип 30, 59, 114, 397
- Хорват Петар 61
- Хорват Рудолф 397
- Хорватовић Ђура 153
- Христић Никола 48, 49, 258, 264, 268–270, 272, 273–275
- Христић Паја 39
- Христић Филип 280, 282
- Цајтхамер (Zeithammer) Отокар Антонин 88
- Цвејић Данило 458
- Цвејић Стева 458
- Цветковић Драгиша 445
- Цека, бугарски емигрант 274
- Цимприх (Zimprich) Артур 125
- Циндић Ђуро 22
- Црнадак, трговац 21
- Црногорац Коста 274
- Цувај Славко, бан 445
- Цукић Коста 272, 288
- Чаврак Левин 423
- Чакра (Csakra) Емил 191–195
- Чарториски (Czartoryski) Владимир 102
- Ченгери (Csengery) Антал 101, 103
- Ченгић Смаил-ага 17, 165, 367
- Черчил (Charchill) Винстон 388
- Чимиоти (Cimiotti), апелациони саветник 123
- Чобанић Стеван 207
- Чолак Тоде 371
- Чонић Рувим 459
- Чубриловић Васа 221, 222, 334
- Чудић Никола 365
- Чумић Аћим 259, 278
- Чучковић Урош 19
- Шадек (Schadek) Едуард 56
- Шеноа Аугуст 343
- Шепић Драгован 91, 346
- Шестак (Šesták) Мирослав 90
- Шећеров Владимир 459
- Шећеров Ранко 458
- Шидак Јарослав 90, 91, 93, 98, 113, 346, 372, 375
- Шиндик Зеум 314
- Шишић Фердо 72, 172, 174, 371
- Шишкин Николај Павлович 41, 266, 271

- Школо Карл 52
- Шмерлинг (Schmerling) Атнон фон
21 58, 84–87, 102, 113, 115–117,
370, 377
- Шнајдер (Šneider) В., филозоф 53
- Шокчевић Јосип, бан 10, 11, 19–21,
22, 24–27, 31, 32, 57, 59, 84, 87, 89,
94, 95, 107, 109, 112, 113, 186, 193,
194, 368, 376, 377, 381
- Шоповић 273
- Шорак Јован – Ђедо 363
- Шпиндлер (Špindler) Ервин 89
- Шпис (Špies) Антон 125
- Шпутер (Schputer), генерал 55, 56
- Шрам (Schram), поручник 56
- Штатмилер (Stadtmüller) Георг 124, 125
- Штросмајер (Strossmayer) Јосип
Јурај 9, 15, 31–35, 59, 68, 72–74,
82–84, 89, 94, 98, 100, 102, 103, 106,
108–110, 113, 115–117, 147–151,
160, 163, 171–173, 235, 236, 293,
294, 310, 342, 343, 346, 347, 359,
361, 364, 369, 371, 379, 391, 397
- Штур (Štúr) Људевит 367
- Шубашић Иван 445
- Шулек Богослав 34, 109, 119, 295
- Шулц (Schultz) 89
- Шумановић Светислав 402
- Шупљикац Стеван 134, 375, 431
- Шухај Мирко 371

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.1(497.11)
94(=163.41)"18/19"

КРЕСТИЋ, Василије, 1932–
Историографски чланци и расправе. Књ. 1 /
Василије Ђ. Крестић ; уредник Михаило Војводић. –
Београд : САНУ ; Нови Сад : Матица српска,
2020 (Београд : Colorgrafx). – 474 стр. ; 24 cm

На спор. насл. стр.: Historiographical Articles
and Discussions. – "Примљено на IX редовном скупу
Одељења историјских наука САНУ од 27. новембра
2019. године" --> насл. стр. – Тираж 1.000.
– Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-7025-876-1 (САНУ)
ISBN 978-86-7025-875-4 (САНУ; низ)

а) Крестић, Василије Ђ. (1932-) б) Историографија --
Србија в) Срби -- Историја -- 19в-20в

COBISS.SR-ID 28754185